

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNIK 7

**STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA O JEVREJIMA
JUGOSLAVIJE**

A. RADENIĆ – BENE BERIT U SRBIJI I JUGOSLAVIJI 1911-1940 • **C. LOKER** – SARAJEVSKI SPOR I SEFARDSKI POKRET U JUGOSLAVIJI • **Ž. LEBL** – SINAGOGA U BEOGRADU • **D. SINDIK** – JEVREJI U SREDNJEVEKOVNOM KOTORU • **A. PEJIN** – JEVREJSKO GROBLJE U SENTI • **U. RAJČEVIĆ** – BEOGRADSKI JEVREJI I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARA TUŠIJA" • **T. KOVAČ** – JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA • **Ž. IŠTVANIĆ** – JEVREJI U ZDRAVSTVU BELE CRKVE 1780-1941 • **Ž. IŠTVANIĆ** – AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949) • **A. DEMAJO** – JEVREJSKI VOD U 1. PREKOMORSKOJ BRIGADI NOVJ • **M. ŠELAH** – SUDBINA JEVREJSKIH IZBEGLICA NA OTOKU RABU • **M. HAMOVIĆ** – O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I ITALIJANSKOG OKUPATORA PREMA JEVREJIMA U BOSNI I HERCEGOVINI 1941-1945 - KOMPARACIJA • **M. VESNIĆ** – JEVREJI NA SRPSKOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA • **E. KLAJN** – MOJA NEOSTVARENA ALIJA • **J. ALBAHARI** – MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

BEOGRAD

1997

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNİK 7

JEWISH HISTORICAL MUSEUM – BELGRADE

JEWISH STUDIES VII

STUDIES, ARCHIVAL AND MEMORIAL MATERIALS

Štampanje ovog broja Zbornika je pomogao

FOND ZA OTVORENO DRUŠTVO • FUND FOR AN OPEN SOCIETY

Belgrade 1997

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

ZBORNİK 7

**STUDIJE,
ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA**

BEOGRAD, 1997

Glavni i odgovorni urednik

Dr Andrija Radenić

Redakcija

Dr Andrija Radenić, dr Teodor Kovač, Luci Petrović, Dušan Sindik, Aleksandar Demajo,
Milica Mihailović

Sekretar

Milica Mihailović

Lektori

Dragica Stojanov
Jasmina Ognjenović

Prevod na engleski

Vukica Đilas
Danira Đorđević

Kompjuterska obrada i prelom

Željko Hrček, Beograd, 011/518-039

Tiraž

500 komada

Štampa

Studio "M"

SADRŽAJ

CONTENTS

Dr Andrija Radenić	
Bene berit u Srbiji i Jugoslaviji 1911-1940.	3
<i>B'nai b'rith in Serbia and Yugoslavia 1911-1940</i>	
Cvi Loker	
Sarajevski spor i sefardski pokret u Jugoslaviji	72
<i>The Sarajevo dispute and sephardic movement in Yugoslavia</i>	
Ženi Lebl	
Sinagoge u Beogradu	80
<i>The synagogues in Belgrade</i>	
Dušan Sindik	
Jevreji u srednjovekovnom Kotoru?	102
<i>Jews in medieval Kotor?</i>	
Atila Pejin	
Jevrejsko groblje u Senti	105
<i>Jewish cemetery in Senta</i>	
Uglješa Rajčević	
Beogradski jevreji i njihovo društvo "Šohare tušija"	137
<i>Belgrade Jews and their Society "Šohare Tušija"</i>	
Dr Teodor Kovač	
Jedna od mnogih jevrejskih zajednica kojih više nema	153
<i>Jews in Novi Kneževac</i>	
Živan Ištvanić	
Jevreji u zdravstvu Bele Crkve 1780-1941	165
<i>Jewish members of medical profession in Bela Crkva</i>	

SADRŽAJ

Živan Ištvanić	
Aškenaska sinagoga u Beloj Crkvi (1898-1949)	176
<i>The synagogue in Bela Crkva</i>	
Aleksandar Demajo	
Jevrejski vod u 1. prekomorskoj brigadi NOVJ	185
<i>The Jewish squadron of the First Yugoslav overseas brigade in World War II</i>	
Dr Menahem Šelah	
Sudbina jevrejskih izbeglica na otoku Rabu	190
<i>The fate of Jewish refugees on the island Rab</i>	
Dr Miloš Hamović	
O razlikama u odnosu i tretmanu ustaške Nezavisne države hrvatske i italijanskog okupatora prema jevrejima u Bosni i Hercegovini 1941-1945 - komparacija	198
<i>Destiny of Jews in Bosnia and Herzegovina during World War Two</i>	
Milenko R. Vesnić	
Jevreji na srpskoj pozorišnoj sceni tokom 19. i 20. veka	210
<i>Jews in the Serbian theatre - XIX and XX century</i>	

MEMOARSKA GRAĐA

Emil Klajn	
Moja neostvarena alija	232
<i>My unrealised aliyah (Voyage to Erez Israel - Palestine, March-August 1940.)</i>	
Ervin Miler	
Jasenovac	250
<i>Jasenovac. The Memories of the Surviving Camp Inmate</i>	
Judita Albahari-Krivokuća	
Moji susreti sa jevrejima, ratnicima	303
<i>My encounters with Jews, the fighters</i>	

IN MEMORIAM

Milica Mihailović	
Dr Lavoslav Kadelburg (1910-1994)	338
Milica Mihailović	
Nandor Glid (1924-1997)	342

Dr Andrija Radenić

BENE BERIT U SRBIJI I JUGOSLAVIJI* 1911-1940.

Prva jevrejska organizacija u formaciji *loža* Bene Berita (Sinova Saveza), preciznije Nezavisnog Ordena Bene Berit - N.O.B.B. - u Srbiji osnovana je 1911. godine pod imenom *Srbija*. Godina osnivanja nije bila uslovljena nekim prelomnim događajem u odnosima Srba i Jevreja ili samih Jevreja Srbije. Te godine, nakon višegodišnjih izviđanja i nastojanja, usledila je samo završna akcija inicijatora i osnivača prve podružnice beneberitske sveobuhvatne svetske jevrejske organizacije u srpskoj državi. Kasnije će biti osnovano još pet ovakvih *loža* pod drukčijim okolnostima u granicama veće, jugoslovenske države.

PRAVI RAZLOZI I CILJEVI OSNIVANJA BENEBERITSKIH LOŽA

Sve lože Bene Berita u svetu, prema tome i u Srbiji, a zatim u Jugoslaviji, osnovane su i delovale su kao humanističke i humanitarne organizacije na ravni opštečovečanske borbe za ravnopravnost, blagostanje, toleranciju... Od bitnog značaja bili su povodi koji su inspirisali i podsticali već osnivače Bene Berita četrdesetih godina XIX veka u Njujorku i njihove sledbenike svuda u dijaspori. Vremenom sa dodatnim argumentima novih potreba i mogućnosti samo se proširivala prvobitna platforma tih organizacija.

Nezavisni Orden Bene Berit (B'naj B'rit) bio je osnovan u Njujorku na osnivačkom skupu dvanaest nemačkih doseljeničkih članova jevrejske zajednice Sjedinjenih Američkih Država sa preduzetnikom (*Maschinenbauer*) Henri Džonsonom (Heinrich Jonas 1801-1866) na čelu. Skup je održan u jednoj njujorškoj kafani 13. oktobra 1843. sa zadatkom da oformi organizaciju koja će da deluje kao sveobuhvatna nacionalna jevrejska, za razliku od postojećih jednosmernih, verskih, političkih, strukovnih, kulturnih, dobrotvornih udruženja jevrejskog naroda.

Za simbolično znamenje odabrana je *Menora* sa sloganom *Dobročinstvo, Bratska Ljubav i Sloga*. U misionarskoj ulozi predviđeno je učešće u svim časnim i nužnim patriotskim i čovekoljubivim akcijama, utvrđenim odredbama specifične Konstitucije. Akcenat je ostavljen na braniku ugroženih pripadnika jevrejskog življa usled delovanja spoljnih neprijateljskih faktora antisemitizma i unutrašnjih nepovoljnih agensa siromaštva, beznađa,

* Zadržali smo naziv Bene Berit, prema postulatima istoriografske nauke, onako kako je pisano i govoreno svojevremeno u Srbiji i Jugoslaviji, poput drugih zemalja Orijenta; dok se u zemljama engleskog, nemačkog područja odomacio: B'naj B'rit, a u Izraelu - Bne Brit.

ANDRIJA RADENIĆ

netrpeljivosti, neznanja... Razvojem cionističkog pokreta u dijaspori, te nacionalno oslobodilačkih oružanih borbi u Palestini i napokon, ostvarenjem milenijumskih snova obnove izraelske države, među primarnim obavezama isticani su doprinosi u tim poduhvatima.

Već u prvoj deklaraciji, propisani su zadaci: "jačanja duhovnog i moralnog karaktera" pripadnika "po poreklu, životnim načelima čovekoljublja, potpomaganja nauke i umetnosti; ublažavanja nevolja siromašnih i pomoći potrebnih; posećivanja i negovanja bolesnih; pomaganja žrtava progona i stajanja uz njih u svim situacijama".¹ Stranačke političke rasprave kao i sve druge netrpeljive razmirice, zasnovane na razlikama aškenaza i sefarda, ortodoksa i neortodoksa... izričito su zabranjene. Odmah na početku demantovane su zlonameme tvrdnje o uzročno posledičnoj vezi osnivanja Bene Berita sa razmiricama u Savezu masona usled pojave antisemitizma ispoljenog u netoleranciji prema Jevrejima, pa i jevrejskim članovima masonskih loža uprkos njihovoj univerzalnosti. Ali, bez obzira na te demantije, u nejevrejskoj javnosti i državnoj administraciji većine zemalja sveta, lože Bene Berita biće uopšteno tretirane kao masonske ili bar svojevrsno masonske, uglavnom u pežorativnom značenju. U masonskom Savezu, beneberitske lože smatraće se, po pravilu, nemasonskim; u najpovoljnijoj interpretaciji kao atipične polumasonske organizacije... Među samim članovima Bene Berita bilo je i biće, ipak, i onih koji istupaju kao masoni, bez obzira na nemasonsku pa čak i antimasonsku većinu svoje beneberitske braće.

Nesporazumi su poticali i potiču pretežno iz preovlađujućeg neznanja *profanih* o pravom karakteru masonskih organizacija. One nisu bile i neće biti onakve kakve ih prikazuju njihovi protivnici, nego takve kakve moraju biti po konstituciji i pragmi: humanističke i humanitarne, nacionalne i univerzalne... Sa devijacijama koje se ispoljavaju, između ostalih, u povremenim ispadima protiv Jevreja i *suviše brojnih* jevrejskih članova masonerije. To je dovelo do toga da među osnivačima Bene Berita prednjače bivši članovi masonskih loža. Tako nešto biće neizbežno i u Srbiji, odnosno Jugoslaviji, iako u manjim razmerama i sa manje znanim akterima.

Samosvojnost loža Bene Berita označena je imenom i radom. One su čisto jevrejske i njihova delatnost je javna. U masonskim ložama članstvo se bira bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost, a rad se odvija u potpunoj tajnosti. Ne smeju se obelodaniti ni imena članova, ni sadržaj, ni ceremonijal njihovog rada. Zlonamerna kao i dobronamerna identifikacija Bene Berita identitetom masonske organizacije zasniva se na ceremonijalu sastanaka u posebnom zdanju Hrama, strogom odbiru članova (iako ne po istom kriterijumu), izuzetnim zadacima i dometima delovanja... Oni su svojstveni i Bene Beritu i masonstvu iz razloženih razloga a ne *satanskih* kako to obrazlažu njihovi protivnici u *lovu na veštice*. Istovetni tretman masonskih i beneberitskih loža od strane državne vlasti u Srbiji kao i u Jugoslaviji vidljiv je već po registraciji. U godinama ustavne vladavine parlamentarnih režima one se podjednako vode kao humanitarne organizacije. U godinama preovladanja *pronacističkog* uticaja premoćne Hitlerove i hitlerovske Nemačke 1939-1941. njima će se

1 *Jüdisches Lexikon*, 1190.

istom zakonskom odredbom zabraniti rad. Zaplenjeni arhivi ne samo masonskih i beneberitskih loža već i Rotari klubova registrovaće se pod istim nazivom masonskih dosijea. (U depoima Arhiva Jugoslavije čuvaju se pod istom brojčanom oznakom - F 100 - masonskog fonda.) Za opravdanje, nadležni mogli su navesti da su sve tri organizacije univerzalne, hijerarhijski povezane inostranim višim instancama

Avram Ozerović
(1. 10. 1848–24. 3. 1916)

ja ostala su nam nepristupačna), Bene Berit je u međuvremenu stekao ugled "najstarije i najrasprostranjenije uslužne jevrejske organizacije" (na engleskom "*Service organisation*"). U 1870. godini broj njegovih članova u svetu iznosio je oko 500.000 muškaraca i žena starijeg i omladinskog uzrasta. Muškarci, odvojeni od žena, bili su organizacijom okupljeni u 1.700 muških loža. U Izraelu 1967. bilo je 156 beneberitskih loža.²

Prva loža Bene Berita u Srbiji, *Srbija* otvorena je (tek ili već, zavisno od mesta i vremena razmatranja) 8. februara 1911. u Beogradu. Otvorio ju je *brat* Sigmund Bergl (10. X 1843. - 3. XI 1902.) iz Nemačke po ovlašćenju centralnog Generalnog komiteta Bene Berita, tada sa sedištem u Čikagu. Tom izvanrednom događaju, za Jevreje Srbije, predhodile su više

2 *Encyclopedia Judaica, Jerusalem, Israel 1971, 148.*

ANDRIJA RADENIĆ

godina nastojanja najeminentnijih ličnosti srbijanskih, ponajviše, naravno, beogradskih Jevreja da se to dogodi. Iz, moglo bi se reći, imperativnih razloga da se sve neugodnije rasprave među samim Jevrejima otklone blagorodnim delovanjem sveobuhvatnih beneberitskih organizacija.

Trzavice su ispoljavane učestalim nesporazumima između starosedelaca sefarda i novodošljaka aškenaza, kao i sve većim razlikama između sve bogatijih i sve siromašnijih pripadnika jevrejske zajednice. Nedoumice su narasle usled razočaranja onih koji su članstvom u kosmopolitskim masonskim organizacijama očekivali spasenje od nabujalih antisemitskih ispada. Oni su doživljavali traume usled pojava antisemitizma i u masonskim organizacijama. Njima je izlaz najavljen u ložama Bene Berita koje su po metodima i ciljevima rada asocirale na lože masonerije. U beneberitskim ložama poput masonskih radilo se prema ingerencijama svetske centrale, u granicama regionalnih razgraničenja, sa ritualima osvećenja i posvećenja, sa ciljevima nacionalnim i opštečovečanskim, sa revnošću odabranih u svakom pogledu...

Razlozi razmirica izazvanih razlikama u poreklu i blagostanju bili su svima znani. Za masonske razloge znali su samo pojedinci; prećutani su ili su ostali nepoznati. U vezi sa prvim razlogom, sefardsko aškenaskih razmirica, informativna su sećanja jednog od čelnika lože *Srbija* Arona Alkalaja: "1907. godine, dakle, četiri pre osnivanja lože *Srbija*, prolazio je kroz Beograd Efrajim Kon, direktor škole nemačkog *Hilfsferajna* u Jerusalimu. U razgovoru" sa izvesnim članovima beogradske jevrejske zajednice "koji su mu se žalili na podvojenost sefarada i eškenaza, gospodin Kon je primetio da bi valjalo osnovati Ložu Bene Berit radi *unošenja harmonije i odstranjivanja sukoba*." (Naglasio A. R.) Na to su se "dvadesetorica" uglednih beogradskih Jevreja, "među njima...dr David Alkalaj, Rešofski, Štang, dr Samuel Pops i Ozerović" obratili krajem "1908. godine Nemačkoj Velikoj Loži tražeći da ona otvori (po čistoj masonskoj terminologiji bi stajalo "da unese svetlo u") Ložu Bene Berit u Beogradu."

Na ovo pismo nije stigao odgovor, kao što se docnije saznalo, zato što je berlinska Velika Loža smatrala da Balkan nije njeno područje. "Ali, ideja je pala na plodno tlo: berlinska Loža... obratila se američkoj Egzekutivi, koja je krajem 1910. godine delegirala Sigmunda Bergla sa ovlašćenjem da otvori beogradsku Ložu. Važnost osnivanja Lože u Beogradu sastojala se (i) u tome što je Beograd bio na kapiji Orijenta za osnivanje drugih Loža i što je to bila jedna eminentno sefardska sredina, jer u to doba, sem, izgleda Plovdiva nije bilo drugih loža u centrima u kojima žive sefardi."³

Svečano otvaranje lože *Srbija*, po broju 676. Lože Bene Berita, izvršeno je u jednoj sali, tada najvećeg, Grand-hotela u Srbiji (vlasnik joj je bio Dušan Đ. Miličević, jedan od čelnika

3 *Spomenica 1927-1932, Loža "Zagreb" 1090 N.O.B.B. Zagreb 1933, 45.* Na osnivačkoj skupštini prve Lože Bene Berita u Srbiji, prisutni su u spisak osnivača upisani ovim redosledom: 1. Adolf Rešofski (u nekim spisakovima Rešovski); 2. Avram Ozerović; 3. Avram Lević; 4. Avram D. Farhi; 5. Adolf Štem; 6. Aleksandar Nahman; 7. dr Bukus Alkalaj; 8. dr Bukić Pijade; 9. Benko Davičo; 10. dr David M. Alkalaj; 11. dr Isak Alkalaj; 12. Ignjat Štang; 13. Jakob S. Davičo; 14. Benaroyo Nisim; 15. Rafael (Rafailo) Finc; 16. dr. Samuel (Samuilo) Pops; 17. dr Solomon I. Alkalaj; 18. dr Fridrih Pops; 19. Ferdinand Majer; 20. Hajim I. Alkalaj; 21. Šemaja De Majo. (AJ, 100-F23-450).

srpske masonske lože *Pobratim*) u prisustvu najjementnijih ličnosti sefardske i aškenaske jevrejske zajednice. Svi su se slagali "u izjavama da im je otvoren te večeri jedan nov horizont saznanja o uzvišenosti.... zadataka, o značenju jevrejske solidarnosti koja spaja sve Jevreje ciljevima Ordena" Bene Berit. "Svi prisutni jednim" zamahom "shvatiše da je tu po sredi viši, uzvišeniji i idealniji smer, daleko snažniji i dublji od ciljeva drugih" manje obuhvatnih jevrejskih institucija. Loža Bene Berita u Beogradu okupljala je "ugledne Jevreje oba kulta [sefardskog i aškenaskog]... pomirljiva duha i dobre volje." Posle mnogo godina, njeni pobornici mogli su istinito konstatovati da su "Ložini članovi, delujuć" sredstvima Lože "uspeli da postepeno ali sigurno uklone" ili bar "stišaju nezgodne pojave" sukobljavanja aškenaskih i sefardskih Jevreja.

Prema tom osvrtu, broj članova u prvoj godini postojanja iznosio je dvadeset i jedan, dve godine dočnije taj broj se povećao na trideset osam. Svojim zalaganjima i ulaganjima ova beneberitska Loža je doprinela osnivanju *Ženske jevrejske radničke škole i Jevrejskog gimnastičkog društva*. Na Ložnim sastancima držana su predavanja "iz hebrejske istorije, iz istorije Ordena (Bene Berita), o socijalnim i privrednim problemima jevrejstva, o omladinskom pitanju, o hebrejskom jeziku, o talmudu i o (tada) famoznom Bajlisovom procesu, optuženom za "čedomorstvo". Taj obimni rad bio je prekinut godinama dva Balkanska rata i Prvog svetskog rata. Prva posleratna sednica Lože u granicama novostvorene Jugoslavije i dalje pod imenom *Srbija* održana je tek 12. novembra 1919.

Ujedinjenjem Srbije sa teritorijama Hrvatske i Vojvodine u granicama Jugoslavije povećao se problem antisemitizma. U krajevima pod Austro-Ugarskom antisemitski izlivi su spadali u *normalne pojave* pa su i tamošnji Srbi bili više inficirani antisemitizmom nego srbijanski. Ostalo je u sećanju kako se u beogradskoj beneberitskoj Loži "budno pratio svaki slučaj izliva antisemitskih osjećaja, pojačanih usled novih pokrajina u kojima neprijateljsko držanje prema Jevrejima u prošlosti nije bila tako retka pojava. Loži *Srbija*, koja je u svom krilu imala veliki broj Jevreja zaslužnih u ratu, stajao je u pogledu" antisemitizmom nametnutih "intervencija na raspolaganju veliki moralni kapital srpskih Jevreja". Njihovo "je držanje za vreme ratova bilo uvek osobito isticano od strane najmerodavnijih zvaničnih faktora... Broj takvih intervencija nije bio mali, a uspeh" je zajamčen povoljnim reagovanjem državnih vlasti u odbrani ravnopravnih prava Jevreja u Jugoslaviji, kao u predratnoj Srbiji.⁴

U vezi sa sefardsko-aškenaskim razmiricama: "Prisustvo Ložine braće u obema jevrejskim zajednicama i u Savezu jevrejskih veroispovednih opština" bilo je toliko blagotvorno da su i te razmirice, povremeno reanimirane izazovima netrpeljivih - sve brže i lakše izgladivane. Tako je: "I [onovremeni] spor oko starog jevrejskog groblja koji je pretio da se razvije između obeju opština izravnat i izgladen pomirljivom akcijom" ove beneberitske Lože.⁵

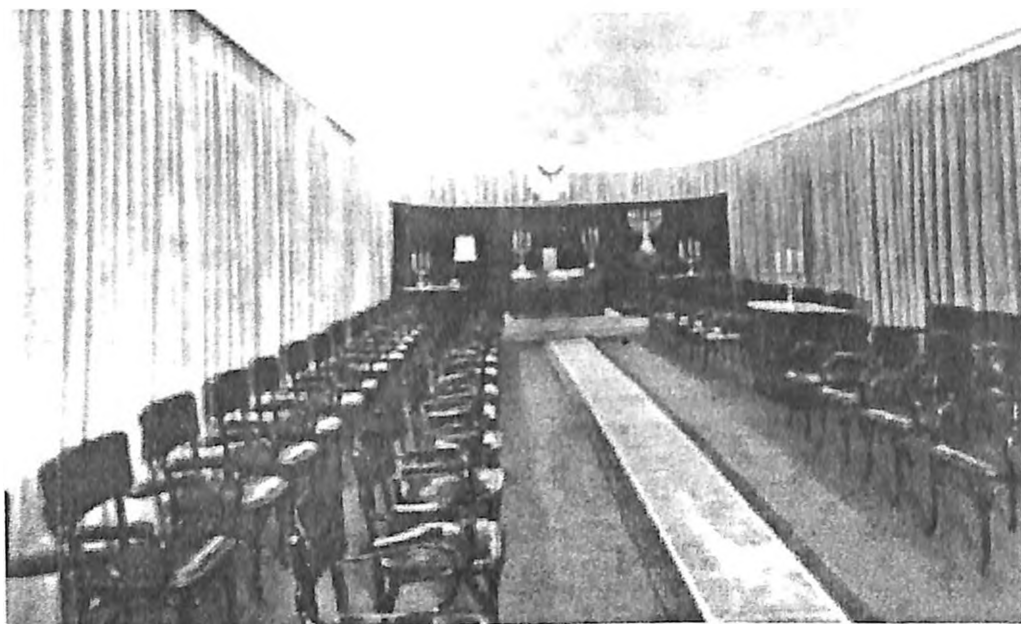
Na polju *dobročinstva* rezultati su bili sve raznovrsniji i mnogobrojniji. Pomagane su učestale humanitarne akcije. Samo u razmaku od 1922. do 1932. loža *Srbija* je dala

4 Spomenica..., str. 47.

5 Isto, 49.

ANDRIJA RADENIĆ

dobrovoljne priloge u sumi ondašnjih stabilnih i punovrednih 250.000 dinara. Dodelila je redovnu novčanu potporu Jevrejskoj čitaonici i Jevrejskom gimnastičkom društvu. Doprinela je zidanju Jevrejskog doma i aškenaskog templu... Posle smrti njenog dugogodišnjeg predsednika Solomona Alkalaja osnovala je dobrotvorni fond pod Alkalajevim imenom, dobrotvornim priložima svojih članova. Izvan beogradskog područja, novčano je omogućila besprekoran rad Jevrejskoj bolnici u Subotici. Uzela je "vidnog učešća u akciji spasavanja bitoljskih Jevreja od pauperizma kakav je vladao valjda samo u srednjem veku u jevrejskom getu."⁶ Isticala se i sumama darivanim cionističkom *Keren Hajesodu*. Do 1928. godine u iznosu od 105.000 dinara. Potpomagala je i stvaralaštvo u kulturi, umetnosti... Omogućila je zapaženu izložbu velikog jevrejskog slikara Leona Koena. Njeni imućni članovi realizovali su u najvećoj meri plan otkupa i sabiranja Koenovih slika za kolekciju koja je trebalo da ostane u trajnom posedu Beograda i beogradskog jevrejstva. Spomenik izginulim jevrejskim ratnicima na jevrejskom groblju podignut je 1927. godine zahvaljujući pretežno novčanim doprinosima članova Bene Berita.⁷

Hram Lože "Zagreb". Fotografija iz *Spomenice Lože 1927–1939*.

Loža *Srbija*, zahvaljujući materijalno dobrostojećim članovima, isticala se i doprinosima za potrebe Jevreja u drugim zemljama. Značajni su bili njeni prilozi: rabinskom seminaru u Beču, postradalim "rabinima u Smimi, Damasku, Bugarskoj, Ukrajini, Palestini". Dešavalo

6 Isto, 50.

7 Isto, 49-51.

se da je ova Loža "kao član međunarodne jevrejske zajednice slala u inostranstvo... veće sume nego što je davala za pomaganje domaće sirotinje."⁸ Pri tome se rezonovalo da u Beogradu među Jevrejima nema "ni velikih bogataša ali ni izrazite sirotinje." To rezonovanje, međutim, nije se zasnivalo na objektivnoj proceni relacija jer je jevrejska sirotinja u Beogradu stalno premašivala *dobro* situirane sunarodnike. Uz to, nasuprot uvreženom ubeđenju nejevreja, jevrejski bogataši su prilično zaostajali za nejevrejskim (Krsmanović, Vajfert, Bajloni, Dunderski...). Tako je, uostalom, bilo u svim zemljama sveta, bez obzira na *rotčildovska* strčanja!

U 1927. godini u loži *Srbija* proslavljen je izbor njenog člana, *brata* Šemaja de Maja za poslanika u Narodnoj Skupštini Jugoslavije. On, naravno, nije postao narodni poslanik zato što je bio član Bene Berita, ali u ovom kontekstu time se ne obezvređuje značaj i ove činjenice. Kao što se ne umanjuje ni umesnost ponositog sećanja na izbor beneberitskog *brata* dr Bukića Pijade u delegaciju lekara Opštine grada Beograda na lekarski kongres u Varšavi iste godine.⁹

Tek 1927. godine u granicama Jugoslavije, inicijativom lože *Srbija* kao matice osnovana je u Zagrebu druga beneberitska Loža na ovim prostorima pod imenom *Zagreb*. Pre toga (hteli ili ne hteli, slično masonskom redu i redosledu) primljeni su u članstvo *Srbije* "dvadesetorica zagrebačkih kandidata" da bi kao članovi univerzalnog jevrejskog Bene Berita stekli pravo na osnivanje zavičajne zagrebačke Lože. "Ova dvadesetorica novouvedene *braće* i trojica starih zagrebačkih članova lože *Srbija* održali su tokom leta i jeseni 1927. nekoliko sastanaka da se međusobno upoznaju i izmene misli o različitim jevrejskim i ložinskim pitanjima i problemima. Konačno je 20. novembra 1927. izvršena u ime (nadležne) Velike Lože u Istanbulu [slično proceduri masonskih loža], po njenom delegatu, mentoru lože *Srbija*, Solomonu Alkalaju, a uz asistenciju predsednika lože *Srbija* Bukića Pijade, svečana instalacija lože "Zagreb. Funkciju mentora vršio je pri tom beogradski *brat* rabin Šlang.

S obzirom na različitu imovinsku i ideološku strukturu zagrebačke, i uopšte hrvatske jevrejske zajednice, u poređenju sa beogradskom, srbijanskom, (veća asimilatorska težnja, bolji imovinski status, stroža jedinstvenost u stranačkom političkom angažmanu - sa aškenaskom prevagom bez sefardske protivteže, pa i zapaženija zastupljenost u regulamim masonskim ložama) struktura članstva lože *Zagreb* se u izvesnoj meri razlikovala od beogradske. Prema stilizaciji osobenog rečnika, ta razlika se ispoljila u tome: "da bar ispočetka u svoje redove ne primi eksponovane ličnosti u političkom životu jevrejstva, nego da okupi oko sebe manje istaknute ali staložene i vredne elemente koji će umeti da tihim, predanim i otmenim radom stvore atmosferu u kojoj će se posle moći da nađu pristalice svih slojeva modernog jevrejstva, kakav god oni imali stav u religioznim, političkim ili socijalnim pitanjima na zajednički rad u korist visokih ciljeva... Ordena" Bene Berita.

8 Isto, 51, 49, 52.

9 Isto, 52.

ANDRIJA RADENIĆ

U takvim okolnostima, sa shvatanjima prefinjenog odbira odabranih, uz polaganje "važnosti više na kvalitet nego na kvantitet" ne samo što se startovalo s malim brojem članstva već se istrajalo još više nego u Srbiji u postupnom povećavanju broja članova. U prvom petogodišnjem razdoblju, od 1927. do 1933, od početna dvadeset i tri člana, sa "tek dvadeset i sedam novih članova", broj članstva u loži *Zagreb* porastao je do svega pedeset. A tada je sama Zagrebačka jevrejska opština imala preko 9.000 članova. Ova nesrazmera nije smatrana negativnom posledicom nezainteresovanosti, nego naprotiv, pozitivnim znakom visokovrednovanog odbira u izboru. U duhu visokih ideala isticano je i ukidanje upotrebe akademskih i svih drugih titula i zvanja u međusobnom komuniciranju. Time se dokazivala tvrdnja "da među *braćom* nema [bolje reći ne sme biti] nikakvih vanjskih razlika i da vredi samo čovek." Od početka svoga rada beneberitska loža *Zagreb* afirmisala se takođe radom "na karitativno-socijalnom području, u propalestinskoj (sve više cionističkoj) akciji, i na jevrejskom kulturno-umetničkom polju."¹⁰

Dr Bukić Pijade i dr Isak Alkalaj. Bukić Pijade
(levo), (1881–1943), Isak Alkalaj (1880–1978)

U karitativnom radu najviše vremena je utrošeno i najviše novca uloženo za podizanje jevrejske (židovske) bolnice u Zagrebu. Od sakupljenih 3,600.000 dinara u gotovom i obveznicama, do 1933. godine, članovi zagrebačke beneberitske Lože dali su blizu 25 procenata. U sumi od 750.000 dinara potrošenih za proširenje i "konsolidovanje" Švarcovog

¹⁰ Isto, 30-31.

jevrejskog staračkog doma, malobrojni članovi jevrejske lože Zagreb darovali su 400.000 dinara. Pretežno njihovom zaslugom, 1931. godine, bilo je osnovano *Društvo jevrejskih zanatlija za unapređenje zanatstva i pomaganje zanatlijske omladine jevrejskog porekla*. Jedan od prvih čelnika, "prvi maršal" lože Zagreb - Maks Bauer ostavio je legat od tada ne malovrednih 25.000 dinara organizaciji jevrejskih zanatlija. Sličnu zaslugu Loža je stekla ulaganjima njenih članova u Židovsku štednu i kreditnu zadrugu "Ezra". U subvencionisanju naučnih institucija i izdavačkih edicija literarne i znanstvene prirode, zagrebačka jevrejska Loža je učestvovala sa oko 75.000 dinara. U trezoru zagrebačkog Bene Berita našlo se para i za nevoljnike izvan Jugoslavije. Za "žrtve zemljotresa u Bugarskoj 3.000 dinara, za žrtve protivjevrejskih nemira u Turskoj (takođe) 3.000..."¹¹

U propalestinskoj aktivnosti udeo beneberitske Lože u Zagrebu bio je, pored udela čisto cionističkih organizacija, najveći. Tih godina, predsednik Cionističke egzekutive i *Jewish Agency* Nahum Sokolov bio je istovremeno i istaknuti član jedne od beneberitskih Loža. Prilozi zagrebačke Lože u prvih pet godina njezinog rada, počev od 1927. iznosili su oko 250.000 dinara "ne uračunavši tu privatne darove braće."¹² Gotovo jednakih razmera bio je udeo u finansiranju: zagrebačke predstave jevrejskog pozorišta *Habime*; jevrejske pozorišne trupe iz Vilna; gostovanja tada slavnog umetnika Baratova; stipendija opernog pevača Maria Rotmilera, kipara Slavka Brina, slikara, ilustratora Biblije Abela Pana i slikara brata Kaufmana. Na kraju prvih pet godina rada za ove i druge humane svrhe osnovan je u ovoj Loži *Fond Bratstva i Dobročinstva* sa početnim kapitalom od 200.000 dinara.¹³

U vezi i sa ložom Zagreb, kao i svim drugim istorodnim ložama, treba znati da se ceo njen rad, prema načelima Bene Berita odvijao "na diskretan i nečujan način", da nije "nikada kao celina nastupala u javnosti i nikada u prostorijama" njezinim "nisu prebivale osobe koje ne spadaju" u njeno "kolo." Sam rad obavljen je, uglavnom, na plenarnim sednicama, koje su se održavale svakih četrnaest dana. Najmanje dva puta godišnje držane "su javne sednice sa sestrama (ženama braće) pri čemu su držana predavanja o opštim problemima jevrejstva", naravno, "pod prizmom delovanja i ideja Ordена."¹⁴

Za razumevanje karaktera Ordена (a samim tim i karaktera svih misionarskih udruženja u službi čoveka, naroda i čovečanstva) valja navesti reči predsedavajućeg svečarskog skupa: "Starali smo se i staramo se vazda da uverimo sami sebe kako stupanjem u Ložu i pripadanjem Ordenu Bene Berit proživljavamo unutarnju metamorfozu koja upliviše, odgaja i menja karakter čoveka i kako pripadnost Loži nameće dužnost njenim članovima da se u privatnom životu vazda daju voditi načelima Ordена, da iskorene iz svog srca mržnju i srdžbu, da poštuju i tuđe nazore, da se sa razumevanjem udube u mentalitet svojih protivnika i da ovako stvore preduslove zajedničkog rada za sveopšte dobro."¹⁵

11 Isto, 32-34. Izveštaj tajnika Julija Fišera.

12 Isto, 34.

13 Isto, 35.

14 Isto, 36-38.

15 Isto, 37.

ANDRIJA RADENIĆ

Treća jugoslovenska Loža Ordена Bene Berit osnovana je 1933. godine u Sarajevu pod zaštitom instalatora beogradske matične lože *Srbija*. I ona je poput svih drugih: jevrejski sveobuhvatna i opšteljudski univerzalna. Sa razumljivom dozom preteranog uopštavanja, istaknuto je i tom prilikom da su: "Iza svih pozitivnih akcija" koje su od osnivanja Bene Berita u prvoj polovini XIX veka "pokretači Jevreji u oblasti socijalnog i humanog rada stajale mnogobrojne Lože Bene Berita, organizovane u svim delovima sveta." Tada, 1933. ukupan broj njegovih članova iznosio je preko dvesta hiljada.¹⁶ Loža *Sarajevo* rukovodena je istom idejom vodiljom prebrođenja razmirica između "ortodoksa i neologa, cionista i asimilanata, sefarada i eškenaza" pa i onih koje su poticale iz staleških i klasnih razlika.

Nedoumice izazvane posebnim ritualom, posebnim simbolima, posebnim hramom..., koje su asociirale na masonske rituale, simbole, hramove i ovde su morale biti otklonjene uvek istim argumentima. Ponavljalo se: nema zajednica, udruženja, društava, organizacija bez rituala, simbola i simbolike. Nisu izostala ni kritičarska pitanja: Čemu hram? "Čemu simbolična figura vratara i čuvara u hramu?" Zašto je uopšte stvoren "drugi hram, nad čijim portalom strogo bdi čuvar, kad imademo već jedan od državne vlasti priznati veliki, a po svojoj tradiciji i stariji hram, čija su vrata [za razliku od beneberitskih] svakom Jevrejину vazda otvorena?"¹⁷

Odgovor se zasnivao na tradiciji čiji se začeci datiraju od "bratstava" starog i srednjeg veka. Ona su imala svoja mala "svetišta" za razliku od velikih, masovnih svetilišta oficijelnih hramova. Prema nekim istraživanjima, počev od Esena koji su u davnom Izraelu nasuprot Farisejima i Sadukejima delovali u bratskim zajednicama rukovodeni prirodnim božanskim zakonima pravednika. Motivi su bili i ostali "u prometejskom duhu" koji pokreće malobrojne na podvige kojima mnoštvo treba da se nadahnjuje za život bez zlobnih poriva. Sigurno je: "Da se tu ne radi o jednoj tobože višoj kasti koja se izoluje" i predikuje, kako to reče jedan od vodećih članova jugoslovenske Lože (dr Rudolf Rozner) čija objašnjenja mi ovde koristimo. Ali da se i tu nastoji primenjivati učenje Platona o stvaralačkoj eliti koja treba da prednjači misionarskom ulogom predvodnika je izvesno. Ovde se ponavljalo: *Vox populi nije vox Dei*. "Uistinu je obrnuto", od floskule koja pogoduje narodu, narodnim masama i narodnjačkim političarima.

Zaključak u pledoajeu za beneberitski hram bio je kategoričan: I "treba da budu dva hrama - veliki koji čuva staro (božansko providenje) i mali u kojemu se gradi budućnost" božanskog providenja. Polazilo se i od premise da će "biti više harmonije u evoluciji ljudskog društva budu li predstavnici jednih i drugih hramova radili ruku o ruku, jedni čuvajući staro od prenatrženih prevrata, a drugi unoseći oprezno u društvo čisti, obnavljajući duh."¹⁸ Ova komplementarna nužnost u delovanju dva različita hrama sa istovetnom *božanskom* misijom, dokazivana je ovde i argumentima stvaralaštva najumnijih, jevrejskih i nejevrejskih, pregalaca svetskog progresa, Sokrata, Platona, Dostojevskog, Špinoze...

16 Isto, 41. Reči prvog predsednika lože *Sarajevo* dr. Vite Kajona.

17 Isto, 65. Reči dr Rudolfa Roznera u kontekstu predavanja na sednici lože *Zagreb*, 13. februara 1929.

18 Isto, 77.

Od interesa je i kako je u prilog beneberitskog kodeksa kazivano da "početke Loža i Ložinih ideja" treba "tražiti u onim mnogim tajnim krugovima" koji su se vekovima stvarali i širili među "relativno malo ljudi." Naglašeno je "da merila kojima" se u masama mere svakodnevnosti različita su od merila "večnih vrednosti" koje se stvaraju u zatvorenom krugu nepotkupljivih neimara.

Lozinka "bratstva" u Ordenu Bene Berita označava imanentni odnos besprekornog udruživanja Jevreja, ali ne izolovano već u sklopu svih idealnih zajednica ljudskog roda. Cilj beneberitskog bratstva je ovde formulisan porukom "da združi Jevreje koji će negovati i ostvarivati najuzvišenije ideale i interese čovečanstva, da razvija i uzdiže duševni i moralni karakter jevrejskog roda, da potpomogne nauku i umetnost, da ublažuje nevolju bednih, bolnih i sirotih, da žrtvama progona pritekne u pomoć, da udovice i siročad uzima u zaštitu i da ih svim silama pomaže."¹⁹ Ideja misionarstva je vezana idealima podvižnika. "To je zahtev kojemu ne može u celosti da udovolji ni jedan narod, pa ni jevrejski. Ali maleni krug izabranih, pozvanih i posvećenih može biti voljan i sposoban da odgovori i najtežim zadacima. Ovi *kohanim* [odabrani prema Bibliji] koji se regrutuju posebnim sistemom selekcije, čine uži krug Bene Berit u širem krugu Bene Berit, čine naš uzvišeni Orden." U taj Orden se ulazi u procesu "nastojanja oko dobrobiti jevrejske i ljudske zajednice."²⁰

Ponavljano pominjanje interesa jevrejskih zajednica u sklopu interesa svih ljudskih zajednica je bilo i ostalo svrsishodno ovde i zato što su pobornici antisemitizma neumorno ponavljali i dalje da Bene Berit posebno ima za cilj vladavinu Jevreja! Tvrđnja bezvredna ali ne i bezopasna, čak i posle Holokausta.

Od interesa je i kako se u Bene Beritu Srbije vodila rasprava o preimućstvima velikih ili malih loža. Prevladalo je mišljenje zagovornika malih loža sa malobrojnim članstvom; u znaku večne borbe podvižničke manjine protiv "sile i nasilja" većine. Istrajalo se na težnji, bar u teoriji "da članovi Loža budu najbolji među najboljima" kao "misionari". Sa obrazloženjem da u misionarskoj ulozi "ne može da bude svako, ne mogu da budu mnogi, ne mogu da budu mase. To mogu samo retki pojedinci. Njima svet zahvaljuje svaki napredak." Poziva se na "legendu" po kojoj u svako vreme "živi u svetu (svoga) trideset i šest pravednika." Zahvaljujući njima "svet postoji"... "Kad njih ne bi bilo nestalo bi sveta... Oni su (pretežno) nepoznati, često nepriznati, a samo ponekad... obično tek posle smrti" konstatuje se "da je pokojnik bio jedan od [pretpostavljenih] 36 pravednika!"²¹

Ponavljano je kako se u beneberitskim ložama čovek ispravlja, usavršava, približava idealu pravedništva, iako ne uspe da ga dosegne. Prema rečima besednika: "Izvan Lože bili smo bogataši i siromasi, stari i mladi, konzervativni i radikalni, pobožni i ateisti, cionisti i anticionisti, buržuj i socijalisti, ortodoksi i liberali, aškenazi i sefardi koji ni u crkvu ne

19 Isto, 98.

20 Isto, 95. U ovoj besedi zagrebačkog brata Lava Štema "O bratstvu" od interesa je za razumevanje Bene Berita kao Sinova Saveza objašnjenje po kojem: "U najširem smislu riječi, svi su Jevreji Bene Berita, dionici *Abrahamovog saveza*." (Istakao A. R.) A ta "pripadnost *Abrahamovom savezu* znači... žrtvu i aktivnost."

21 Isto, 97.

mogoše skupa a kamoli da bi sedeli za jednim stolom. Svako je govorio svojim jezikom, drugi nije hteo ni da ga čuje" a kamo li da ga "razume." Međutim, "u Loži, iako smo ostali ono što smo bili ranije vani, ipak smo se promenili... jer svi težimo jednakim ciljevima"...²²

Hajim Davičo (1871–1916)

Ideološke osnove Bene Berita bile su u središtu posebne istraživačke pažnje. Nasuprot antisemitskoj tezi o ekskluzivnoj jevrejskoj ideologiji razrađivana je sinteza u spoju "čovečanstva i jevrejstva". Bene-beritske ideje o toleranciji, miru, humanizmu, humanitarnim akcijama bile su i ostale su istovremeno opštečovečanske. Ponavlja se: Bene Berit je "za mir među ljudima, narodima i državama."²³ A uz to, u predosećanju opasnosti od istrebljivačkih akcija antisemitizma postaje sve izraženija ideja o izgradnji jevrejske Palestine. Ali, uprkos svemu, ideja univerzalnog zajedništva ostaje i dalje izrazita. Vidljiva je npr. u imenima beneberitskih loža. Prva jevrejska Loža u granicama srpske države nazvana je imenom *Srbija*, u Hrvatskoj imenom *Zagreb*, u Bosni i Hercegovini *Sarajevo*... Mnoge lože Bene Berita nazvane su imenima čuvenih nejevreja, lišenih antisemitskih predubedenja i ubedenja, Lejbnica, Lesinga, Herdera, Kanta... Citirani glasnogovornik je dodao, da bi jedna beneberitska Loža trebalo da uzme za ime izvesnog ruskog sveštenika iz Proskurova koji se usprotivio pogromskoj rulji i bio ubijen.²⁴

Istorijski datum u dometima Bene Berita Srbije i Jugoslavije do 1941. godine dosegnut je dugo očekivanim danom instalacije nezavisne Velike Lože N.O.B.B. XVIII distrikta, 27. oktobra 1935. godine. Skoro četvrt veka posle osnivanja prve lože *Srbija* u Beogradu pod protektoratom tada nadležne carigradske Velike Lože. Za osnivanje jedne Velike Lože u granicama jedne države bilo je neophodno postojanje najmanje četiri lože. Te, 1935. godine bilo ih je šest. Pored već više puta tri pomenute, u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, po jedna u Novom Sadu (pod imenom dr *Solomon Alkalaj*), Subotici (loža *Matnat Jad*) i Osijeku (loža *Menora*).

²² Isto, 98.

²³ Isto, 107.

²⁴ Isto, 114. Reči dr Lavoslava Šika, *O imenima loža Nezavisnog Ordena Bene Berit*.

Benko Davičo (1871–1913)

Po propisanom ritualu, instalaciju Velike Lože, u granicama novog "distrikta br. XVIII", izvršio je *brat* vrhovni rabin dr Isak Alkalaj, prema dekretu Izvršnog odbora Velike Lože Konstitucije Bene Berit (B'naj B'rit). Ovaj dekret obavezao je "sve lože distrikta br. XVIII da poštuju, slušaju i pokoravaju se odredbama Konstitucije Reda" Bene Berit. Tim činom sve jugoslovenske beneberitske lože oslobodile su se pokroviteljstva Velike Lože XI distrikta sa sedištem u Carigradu, pošto su njene ingerencije prešle na Veliku Ložu XVIII distrikta sa sedištem u Beogradu. Uprava nove Velike Lože sastavljena je od 13 članova sa Velikim Predsednikom dr. Bukićem Pijade na čelu. Oni su se, prema protokolarnoj hijerarhiji, smatrali "među viđenima najviđeniji, među odabranima najodabraniji, među aktivnima najaktivniji."²⁵

U nadahnutom govoru, prilagođenom svečanom trenutku dugo očekivanog otvaranja srpske i jugoslovenske Velike Lože Bene Berita, govoru koji impresionira sastavom brižljivo odabranih reči, svojstvenih oratorima, delegat Egzekutive dr Isak Alkalaj rekao je istinu istakavši privilegije stvaranjem ove Velike Lože. Više se nije morala tražiti matica u drugoj državi, "u tuđini", rad se mogao samostalno planirati i sprovesti "prema svojoj snazi i mogućnosti." Svečarski trenutak iskorišćen je i za isticanje sve primarnijeg zadatka, u cilju stvaranja jevrejske države na tlu Palestine. Još nestvorena već je "mogla da primi hiljadama" Jevreja nemilosrdno gonjenih u sve većem broju država. Članstvu je naloženo

²⁵ *Spomenica svečane instalacije Velike Lože u Beogradu*, 12.

Pehar koji je pripadao loži *Dr Solomon Alkalaj*, Novi Sad

"da pitanje izgradnje" jevrejske države "nikada ne bude zapostavljeno i zanemareno među drugim pitanjima i zadacima"...²⁶

Pomenuto je kako je od osnivanja prve beneberitske Lože u Srbiji 8. februara 1911. prošlo skoro četvrt veka i kako su u međuvremenu od njenih eminentnih članova umrli: Avram Ozerović, Benko Davičo, dr David Alkalaj, dr Samuilo Pops i Šemajo de Majo. Dok su od živih bili još aktivni: Adolf Rešofski, Nisim Benarojo, Avram D. Farhi, Ignjat Šlang, Rafailo Finc, dr Fridrih Pops, Jakov Davičo, dr Isak Alkalaj, dr Bukus Alkalaj i dr Bukić Pijade.²⁷

Na inauguraciji Velike Lože od ukupno sto četrdesetorice prisutnih, sedamdesetorica su bila iz beogradske lože *Srbija*, dvadesetpetorica iz lože *Zagreb*, trinaestorica iz lože *Sarajevo*, četmaestorica iz novosadske lože *Dr Solomon Alkalaj*, jedanaestorica iz subotičke lože *Matnat Jad* i sedmorica iz osiječke lože *Menora*. Svi su prema "Poslanici" njihove dotadašnje centrale, carigradske Velike Lože, distrikta XI, spadali u "najzdravije elemente i, u pogledu ispunjavanja svojih dužnosti, naj-savesnije ljude i Jevreje. Njihovo je beneberitsko vaspitanje dostiglo do zrelosti" koja ih je osposobila da sprovedu "jednu od najblagotvornijih akcija u razvoju" Jevreja i jevrejstva Srbije i Jugoslavije.²⁸

26 Isto, 17.

27 Isto, 19.

28 Isto, 11. "Poslanica" sa potpisima predsednika J. Niega i sekretara J. Chakia. *Prisutni iz beogradske lože Srbija*: dr Bukić Pijade, lekar; dr Cezar Kajon, lekar; Aron A. Alkalaj, sekretar Državne Hipotekame Banke; Ivan Kon, profesor-direktor Trgovačke Akademije; dr Isak Alkalaj, vrhovni rabin Kraljevine Jugoslavije; Josif Arueti, trgovac; Alfred Šatner, trgovački agent; Isak Mašijah, direktor Srpsko-Švajcarske banke; Moša Josif, trgovački agent; Leon B. Josif, trgovac; dr. Jozef Finci; Julius Šalinger; Nisim Benarojo, trgovački agent; Hajnrih Flajšer, izvoznik; Adolf Rešofski, rentijer; Emil Dajč, inženjer; Leo Glogauer, izvoznik; Zdravko B. Salomon, trgovac; Azrijel Levi, trgovac; Samuilo Sumbul, arhitekta; Solomon A. Koen, trgovac; Nahman Levi, trgovac i rentijer; Rafailo Finc, advokat; Avram D. Farhi, trgovac; Izrailo Arueti, trgovac; Franja Bah; Pavle Vinterštajn, advokat; Ferdinand Giskan; Leon de Leon, trgovački agent; Mika Efrajim, trgovac; Isak Zunana, trgovac; Isak Medina, trgovac; dr Moša Munk, lekar; David S. Pijade, činovnik Francusko-Srpske banke; dr Fridrih Pops, advokat; Geca Kon, knjižar i izdavač; dr Bukus Alkalaj, lekar; David Alkalaj, advokat; Jakov Davičo, šef direkcije Državne Hipotekame Banke; Samuilo K. Davičo, trgovački agent; Rihard Šifan; dr Aleksandar Band, lekar; dr Aleksandar Hercl, advokat; Samuilo de Majo, advokat; Jakov S. Melamed, trgovac; Isak Molho, trgovac; Moric A. Levi, trgovac;

LOŽA „MATNAT JAD“
No 1167.
NEZ. ORDENA BENE BERIT.
SUBOTICA

10. januara 1934.
SUBOTICA,

Moj

Loži "SRBIJA" br. 676.

N.O.B.B.

Beograd.

Uvaženi Brate Predsedniče!

Draga Braćo!

Stojeći još pod utiskom svečane instalacije naše Lože hitamo se, da Vama izrazimo našu najtopliju hvalu na onu zaista bratšku saradnju, koju ste nam prikazivali prilikom priredjivanja naše svečanosti.

Mi ovrsto verujemo, da dan instalacije naše Lože predstavlja prćokret u životu subotičkog jevrejstva, te smo puni nade i pouzdanja, da će blagotvorno delovanje naše Lože na ovoj izloženoj tački jugoslovenskog jevrejstva doskoro izvršiti povoljni uticaj na svekoliko njegovo zbivanje.

Mi smo ubedjeni, da ćemo moći udovoljiti našim zadatcima i da će naša Loža napredovati i proto vati na duku i ponos našega Rada i naše jevrejske zajednice.

Pri tome, draga Braćo, dozvolite nam, da možemo i u buduće računati na Vašu bratšku saradnju i pomoć, i molimo Vas, da naš rad pratite sa takvim simpatijama i interesom, koji laži u naravi naše stvari i u Vašem mentalitetu.

Sa bratškim pozdravom u D.B.S.

sekretar.

predsednik.

Loža *Matnat jad*, Subotica

Moša N. Levi, trgovac; Samuilo A. Alkalaj, direktor banke *Metropol*; Živko Pijade, bankarski činovnik; dr Jakov Kalderon; dr Josif Holender, advokat; dr Zvonko Rozenberger; dr Rafailo Margulis, lekar; Ignjat Šlang, rabin; dr Leo Štajndler; Jakov Klopfer; Hugo Švarc, direktor; Isidor Sumbul, inženjer; Stevan Rehnicer, direktor špedicionog biroa *Globus*; Jakov Ruso, bankar i fabrikant; Baruh Samokovlija, prokurista Jugoslovenske udružene banke; dr Nisim Testa, lekar; Albert Farhi, industrijalac; dr Fran Hercog, advokat; Marko Štajner, industrijalac; dr

Šta je značilo biti član i to rukovodeći član Bene Berita može da se nazire iz inauguralne reči pune patetike ali i iskrene ispovesti novoizabranog prvog Velikog Predsednika beneberitske jugoslovenske Velike Lože dr Bukića Pijade. Te reči vredi i ovde zabeležiti zarad trajnijeg pamćenja sećanjem na poslednjeg, ili jednog od poslednjih, stradalnika Holokaušta u logoru na Banjici 1943. godine u nesvakidašnjoj ličnosti nesvakidašnje sudbine Bukića Pijade. Jer: "Bivalo je svakojakih peripetija u životu [ovog] čoveka, koji je izmilio iz najdublje sirotinje. Kroz borbu za fizički, moralni i duševni opstanak išlo se iz najranijeg detinjstva. I prodiralo se... Nailazila su razna iskušenja, nošena su teška bremena, ali se prodiralo, upućujući sve svoje snage jevrejskom i opštem dobru. Bilo je docnije i po neke ljubaznosti, i mnogo časti, koja nije nikad zanosila, kao što ... mnoga razočaranja i mnoge nezahvalnosti nisu deprimirale i paralisale, - dalje se išlo u radu, bez zastoja i predaha. Dužnost i obaveza prema jevrejskom narodu bili su amblemi isklesani na stegu ... generacija. I kada se pre četvrt veka uneo u svetu religiju ... [beneberitskog] reda i osetio ambijent srodan osnovama" njegove "Konstitucije, postali su" ti "postulati, vodilje" sveukupne njegove delatnosti. Tako je onda, kada" je "učio i sebe u duhu [beneberitskih] principa, i onda kada" je "delao i propagirao, pa i onda kada" je "negodovao i bolovao, svagda" je "imao jedino načela ... [beneberitskog] reda visoko pred očima. Jer" je "bio i ostao ... beskompromisni beneberita." Zato se "u svom mnogostrukom poslu, i javnog i privatnog karaktera, u organizacijama jevrejskim i onim koje nisu jevrejske, u profesionalnom, nacionalnom, kultumom i u svakom drugom poslu ... trudio da se nikad ne ogreši(m) o svetinju" beneberitskih načela...²⁹

Tu se nalaze i reči osvrta na događaje u već antisemitski zahuktaloj nacističkoj Nemačkoj, u kojoj se tada "sva naprednost ogleda u paklenom ansamblu topova, tenkova i zavitlane mržnje", u kojoj se već "sprovodi jedna zverska netrpeljivost prema najkulturnijem delu

Arnold Šen, lekar; dr Hugo Lenard; Leo Frajer; Artur Frajnd. *Iz lože Zagreb bili su prisutni:* dr Marko Bauer, lekar; Filip Baum; Alfred Bondi, direktor fabrike; Slavoljub Dajč, suvlasnik fabrike kandića i čokolade "Union"; Julije Fišer, direktor banke; Lavoslav Hajnbah, suvlasnik komercijalne poslovnice; Oto Hajnrh, generalni direktor d.d. Traversa; David Hercog, trgovac kolonijalnom robom i vlasnik pržionice kafe; Josif Hofman, trgovac tekstilnom robom; dr Marko Hom; Franjo Huber, direktor banke; Mavro Kandel; Aleksa Klajn; Oto Stefan Levi (Löwy); Moric Marienberg (iz bečke lože *Wahrheit*); Aladar Merkler; dr Pavao Nojberger, advokat; Silvio Papo; dr Sigmund Pordes, direktor Jugoslovenske destilacije drva d. d.; dr Makso Pšerhof, advokat; dr Milan Švarc; dr Oskar Špigler; Lavoslav Štajner, trgovac; Lav Štem, direktor Francuskog osiguravajućeg društva Union; Leo Tobolski, vlasnik fabrike tekstila. *Iz lože Sarajevo:* Herman Alkalaj, trgovački agent; dr Jakov Kajon, advokat; dr Vita Kajon, direktor Gradske štedionice; inž. Oskar Grof, direktor Tehničke škole; Iso Herman, suvlasnik firme Singer et co.; dr Hinko Urbah, nadrabini; dr Moric Papo, zubar; Rafael Tolentino, trgovac kolonijalnom robom; Josif Sumbul, direktor banke; dr Julijus Rotkopf, advokat; dr Jozef Salom, lekar; Silvio Papo, vlasnik fabrike užarske robe; Ovadio Finci, trgovac kolonijalnom robom. *Iz lože dr Solomon Alkalaj u Novom Sadu:* Bemat Ernst, trgovac drvima; dr Lav (Leo) Fišer, zubar; Leopold Frajšberger; Gros Viktor, trgovac; Rudolf Gutman, član lože *Auerbah* u Berlinu; Julije Hajoš, trgovac; dr Dezider Kajner, lekar; Josif Kesler; Ljudevit Korodi, trgovac; dr Bela Lampel; dr Ferdinand Lustig, advokat; dr Aladar Moncer; Franja Sirteš, trgovac; Rudolf Špicer. *Iz lože Matnat Jad u Subotici:* Bela Bek; Ernest Fišer, vlasnik Grafičkog umetničkog zavoda; Dezider Forgač; dr Alfons Frankfurter; Mavro Grosberger; dr Artur Holender, lekar; David Kremer; dr Marcel Lebl (Löbl), advokat; dr Zoltan Lorant, advokat; Živko Polaček; dr Iso Tordan, advokat. *Iz lože Menora, Osijek:* dr Edo (Edmund) Aostmen, lekar; Hugo Boskovic, vlasnik firme; Bela Herman, vlasnik fabrike kapa i odora; Bernardo Klajn, trgovac kolonijalnom robom; Eugen Lebl (Löbl); dr Simon Ungar, nadrabini; Simon Vamošer. (Spomenica svečane instalacije Velike Lože u Beogradu, Beograd 1935, 6-8). Zoran D. Nenezic, *Masoni u Jugoslaviji* (1760-1980), Beograd 1988, 389-390, 393-394. AJ, F100.

29 Isto, 25. Završne reči Bukića Pijade na inauguralnoj svečanosti beneberitske Velike Lože XVIII distrikta za Jugoslaviju. U velikoj sali Jevrejskog doma u Beogradu, okićenoj "zelenilom, cvećem i draperijama. Teške zavese" pokrivala su "dvoja staklena ulazna vrata" koja su spajala "ovu salu sa holom. Na uzvišenoj estradi" bili su "amblemi" Bene Berita: "Mojsijeve tablice, sedmokraka Menora a iznad ovih čarter lože *Srbija*". (Isto, 9).

jevrejskog naroda. *Jedna netrpeljivost prema kojoj su inkvizicija i sve srednjevekovno mučeništvo skoro željene blagodeti.*" (Istakao A. R.) Tu se već pominje i jugoslovenski "odblesak ... rovarjenja protiv svega što je jevrejsko, i u kome se" zločinačkim "podražavanjem počinje tražiti i nalaziti uzrok sveg neželjenog rastrojstva ne u onima koji vedre i oblače nego u jugoslovenskim Jevrejima"...

Geca Kon (1873–1941)

Ipak, iako se u ovom kontekstu već vidi kako se zakoračilo "u jedno mračno doba po Jevreje", akcenat ostaje na pozivu da se odbaci "svaki pesimizam" a ne na pozivu da se preduzmu mere samoodbrane. Nikako da sazre svest kako više nije dovoljno konstatovati da nestaje "zastor koji deli čoveka od krvoločne bestije", da nastaje "doba čvornovatih naziranja, izvrnutih pojmova, podivljalih strasti, ispreturanih naravi" kada veliki deo "vacione" postaje "zverskom"...

Razumljivo je da se u ovakvom svečarskom trenutku inauguracije jugoslovenske Velike Lože Bene Berit mora prevashodno izraziti "beneberitsko nadanje, beneberitsko uzdanje, beneberitska vera u preporod", u spasenje, ali posle onoga što će slediti razumnije je i to razumljivo ne razumeti. Međutim, u tim trenucima instalacije Jugoslovenske Velike Lože distrikta XVIII bilo je važnije osećanje sreće što se ispunjava "davašnja želja" da Bene Berit Jugoslavije može odsada bez posrednika da održava vezu sa Centrom i sa Velikim Ložama celoga sveta.³⁰ I da se u tom trenutku prvi Veliki Predsednik Velike Lože

Jugoslovenskog distrikta Bukić Pijade zavetovao kako će raditi "na ublažavanju i iskorenjivanju svake disparatnosti" među Jevrejima, kako će nastojati da se "odstrane sve konvencionalne neistine i predrasude" i kako će "steg svetih postulata: *Dobročinstva, Bratske Ljubavi i Sloge* držati visoko iznad svih ponora i neljudskih strasti".³¹ Kako će te neljudske strasti ostrašćene u sledbenicima antisemitskog *nacional-socijalizma* Hitlerove Nemačke, kada dosegnu i zemlju u kojoj se još osećao bezbednim i zavetovao na istrajanje u borbi za proklamovane ideale čovečnosti, nečovečno okončati i njegov život - još nije smeo da razmotri da ne bi obeshrabrio sebe i druge sa kojima se zavetovao da će istrajati...

Predstojeći novi zadaci, prema predlogu predsednika lože *Sarajevo*, ostali su u humanitarnim okvirima: *Fonda bratske pomoći* i *Fonda za prvu pomoć pri katastrofama*. Po američkom uzoru, osnovane su organizacije *Juniora Bene Berit*, od 16 do 21 godinu. Po uzoru Engleske Velike Lože Bene Berita organizovan je ciklus predavanja "među nejevrejima preko raznih ... društava" radi "obaveštavanja široke javnosti ... u odbrani časti jevrejskog imena."³² Inicijativom predsednika lože *Zagreb*, predviđena je veća pomoć izbeglicama iz Nemačke, posebno onima iz redova omladine. Ona lišena svake mogućnosti rada i života "čeka na spas" useljnjem u Palestinu.³³ Ovom prilikom naglašena su i patriotska osećanja predstavnika beogradske Lože prema otadžbini, Srbiji i Jugoslaviji. Delegat iz nacizmom već ugrožene Austrije, profesor univerziteta dr Herbert Elias izrazio je osećanja sreće i zadovoljstva što je došao "u zemlju gde Jevreji u ovo doba intolerancije žive u zajednici sa svojim (nejevrejskim) sugrađanima uživajući sva (građanska) prava." Da će to tako biti još samo pet godina, niko nije mogao, ili nije smeo i hteo predvideti i predskazati.

30 Isto, 29.

31 Isto, 30. S obzirom na nesvakidašnji životni put Bukića Pijade, koji treba da bude upamćen sa što više sudbinskih sećanja, navodimo upečatljive pojedinosti, prema kazivanjima jednog savremenika iz vremena njegovog detinjstva i jednog iz vremena njegovog smrtonosnog zatočenja u logoru na Banjici. "Malom Bukiću bilo je četiri godine kada se igrao po prašini u valjevskoj čaršiji, sa jednim svojim vršnjakom, ispred očevoć dućana. Ovu dečju igru posmatrao je [čuveni književnik] Ljuba Nenadović, i onda će reći Čelebonu [Bukićevom ocu] koga je od milošte zvao Čedom: - Pogledaj Čedo, kako se onaj tvoj švrća igra sa svojim vršnjakom, pa niti tvoj zna da je Mojsijevac, niti onaj drugi zna da je pravoslavac. Ja bih želeo da u tom neznanju i odrastu. I kamo sreće da je to tako svuda, pa bi mnogo bolje bilo za celo čovečanstvo"... (*Naši Jevreji. Jevrejsko pitanje kod nas. Zbornik mišljenja naših javnih radnika*. Beograd, 1940, 104-105).

Iz knjige sećanja zatočenika u logoru na Banjici Dimitrija Đorđevića (istoričara, člana Srpsle akademije nauka i umetnosti, profesora Univerziteta u Santa Barbari u Kaliforniji): "Doktor Bukić Pijade iz stare beogradske jevrejske porodice, obavljao je kao logoraš lekarsku dužnost. Omalen, već u godinama, pritisnut tragikom svoga naroda i sopstvene porodice, vršio je savesno sve što je mogao, svestan da neće dugo istrajati." Bolesan: "Pregledao me je dobar doktor; nije mi mogao mnogo pomoći" bez lekova. "Na kraju razgovora se zagrcnuo: 'Imao sam sina tvojih godina.' Brisao mi je čelo. 'Ko zna da li je živ!' U stvari hteo je da ne zna. A uskoro mu se i on pridružio." A u nastavku sećanja na te dane robovanja: Posle izvedenih na streljanje: "U sobi nas je ostalo osamnaest. Pred večer nam je došao neki potpukovnik, praćen čitavim štabom, među njima i nesrećni lekar Bukić Pijade. Potpukovnik", obilazeći "stroj" logoraša iznenada se "izdrao na doktora Pijade: 'Jesu li svi zdravi?' - 'Bili su, kada sam ih pregledao, pre no što su ostali bez odela dan i noć.' - 'Jude?' upitao je doktora. Nesrećnik je klimnuo glavom. Rovašeni potpukovnik, kao pomahnitala zver, histerično se uneo doktoru Pijade u lice. Jedino što se moglo razabrati bilo je 'Schiessen!!' Odabirali su nas kao nekada rimske robove"... Kad su izvedeni sa Nemcima izašli: "Stisnuo mi je ruku i nestao u hodniku. I on je bio jedan od onih kojima sam dugovao život." (Navedena sećanja, 104. Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene*, Beograd 1994, 81, 104).

32 Isto, 36. Prema rečima Oskara Grofa, tada predsednika lože *Sarajevo*.

33 Isto, 34. Prema rečima dr Maksa Pšerhafa, tadašnjeg predsednika lože *Zagreb*.

Treća [po redosledu izdanja prva] štampana *Spomenica* Bene Berita u Srbiji i Jugoslaviji, malog formata, posvećena je umrlim članovima lože *Srbija* u prvih dvanaest godina njenog postojanja 1911-1922. godine. U uvodnom predgovoru se objašnjava kako se njen rad sa "devizom *Dobročinstvo, Bratska Ljubav i Sloga* ima samo po dobrotvornim posledicama da oseti, a nikako da se sa tendencijom ističe"... U toku daljeg izlaganja se preciznije kazuje da su tim dobrotvornim radom obuhvaćeni ne samo humanitarni nego i prosvetni, kulturni, nacionalni i patriotski doprinosi.

Ova *Spomenica* zapravo sadrži tekst govora ondašnjeg predsednika Lože dr Solomona J. Alkalaja, na svečanom pomen sastanku 21. februara 1923. godine, sa kratkim osvrtom na zasluge imenovanih *pokojnika*. Sigmunda Bergla (10. X 1843 - 3. XI 1912) koji je instalirao ložu *Srbija* 1911. Avrama Ozerovića (1. X 1848 - 24. III 1916) prvog Ložinog mentora. Benka S. Daviča (7. X 1871 - 29. VI 1913) prvog potpredsednika Lože. Leona Benaroja (7. I 1882 - 9. II 1916), bivšeg sekretara dopisnika. Dr Samuela Popsa (25. I 1837 - 17. VI 1914) najstarijeg Ložinog člana po godini rođenja. Mihaila Landaua (7. IX 1872 - 16. VII 1916) i Alberta Hercla (13. III 1868 - 7. I 1922).

Dr Isak Samokovlija (1889–1955)

Prvi među navedenima, Sigmund Bergl nije bio član lože *Srbija*. Zasluge za njeno osnivanje je stekao ovlašćenjima svetske centrale Bene Berita. Bio je predsednik lože *Montefiore* u Berlinu, blagajnik Velike Lože Nemačke distrikta VIII, počasni Veliki Predsednik Velike Lože na Orijentu distrikta XI, član najvišeg Egzekutivnog Komiteta N.O.B.B. u Čikagu. On je 1911. po nalogu vrhovne uprave instalirao kao prvu beneberitsku organizaciju na Istoku

ložu *Srbija*. Prema dobijenim direktivama, on je posle toga sproveo instalaciju svih prvih beneberitskih loža na Orijentu, u Bugarskoj, Trakiji, Turskoj, Maloj Aziji, Siriji, Egiptu, Palestini. Ukupno "nekih devetnaest loža". Od interesa je citat iz jednog njegovog pisma upućenog iz Carigrada, 22. februara 1911. dr Davidu M. Alkalaju u Beograd: "U Carigradu, veli, da je naišao na iste razmirice kao i u Beogradu, ali sto puta potencirane: eškenazi, sefardi, cionisti, anticionisti, pristalice i protivnici glavnog rabina Nahuma, *Alijanse* (Izraelit), *Hilfsferajna* (Nemačkih Jevreja) itd."³⁴ Sve te razmirice, i uopšte sve razmirice svojstvene ljudskom rodu, pa prema tome i Jevrejima, imao je da umiri, izglati, pa i iskoreni Bene Berit. Iako u tome nije uspeo u meri kojom su se hvalili njegovi prvaci i pobornici, dovoljno je da su tome težili i u toj težnji dosegali zapažene domete mirotvorstva i sloge.

Drugi prvak Bene Berita, kome je u ovoj *Spomenici* odata počast zaslužnog člana lože *Srbija* bio je Mihailo Landau. Vlasnik najveće staklarske i porcelanske radnje u Beogradu, u Knez Mihailovoj ulici. Radnju je nasledio od oca Simona Landaua. Treći zaslužni član Lože, Albert Hercl bio je dalji rođak rodonačelnika cionističkog pokreta Teodora Hercla. Pripadao je staležu veletrgovaca. Bio je rodom iz Zemuna i imao radnju, nasledenu od oca, u Zemunu. Stekao je priznanje i zadužbinom za pomaganje siromašnih učenika Jevreja Zemunske gimnazije. Četvrti pripadnik Bene Berita kome je posvećena *Spomenica*, dr Samuilo Pops bio je rodom poljski Jevrej, iz Lavova, gde je završio medicinski fakultet. U Srbiju je prešao 1865. godine. Službovao je kao lekar u Čačku, Paraćinu i Beogradu. U ratovima Srbije 1876, 1877, 1878. i 1885. učestvovao je u svojstvu lekara poljskih bolnica. Niz godina bio je predsednik aškenaske jevrejske opštine i Sirotinjskog fonda. U nejevrejskim institucijama se takođe isticao. Kao član uprave Sokola, pa srpskog Crvenog krsta i Srpskog Lekarskog Društva. Ovekovečio ga je u svojim pričama književnik Haim S. Davičo. Peta beneberitska ličnost *Spomenice* je Leon Benarojo. Rodom iz Bugarske. Od 1910. živeo je jedno vreme u Srbiji. Imao je firmu sa zetom inženjerom i preduzetnikom "Talvi i Benarojo". Šesti beneberitski *brat* iz ove *Spomenice* Avram Ozerović bio je izdanak starosedelačke beogradske porodice Ozer. I po majci iz porodice Davičo bio je starosedelačkog roda.

Za Avrama Ozerovića se ovde ističe da je svojim aktivnim učešćem u političkim i državnim poslovima Srbije "prvi" dao "primer" Jevrejima "za sveopšte učešće u svekolikom nacionalnom i državnom životu srpskog naroda. Ta njegova delatnost" se tu procenjuje delatnošću preokreta "u dotadašnjem mentalitetu beogradskih Jevreja. Oni počinju sada polako i postepeno, ali приметно, da dobijaju širi, prostraniji vidik" života. Navodi se kako je Avram Ozerović pored srpskog "vladao savršeno u govoru i pismu španskim, nemačkim, francuskim, engleskim i italijanskim jezikom. Govorio je prilično dobro i rumunski."³⁵

Naglašava se kako je bio istaknuti *naprednjak*, član Glavnog odbora Napredne stranke. U Velikoj Narodnoj Skupštini 1879. godine narodom izabrani narodni poslanik. Osamdesetih godina kraljev imenovani poslanik. Nuđen mu je položaj načelnika Ministarstva finansija.

³⁴ *Spomenica umrle braće iz Lože Srbija* N.O.B.B. 1911-1922, Beograd, 1923, 14-15.

³⁵ Isto, 37-38.

Bio je preporučan i za ministra finansija. Više puta delegat Srbije u trgovinskim pregovorima sa Austro-Ugarskom i drugim zemljama. U ličnim trgovinskim poslovima veoma uspešan doprineo je mnogo razvoju nekoliko rudarskih preduzeća.

Sve je to ovde nabrojano sa izvesnim ponosom i zato što je bio istaknuti član beneberitske Lože. Za stečene zasluge na područjima srpske države odlikovan je Takovskim krstom, Medaljom Obnovljene Kraljevine, Spomenicom Srpsko-Bugarskog rata, odličjem Srpskog Crvenog Krsta. Dobio je i inostrana odlikovanja. Za zasluge na položajima sefardske Jevrejske opštine, najpre kao njen potpredsednik i potom kao predsednik (izabran je 1910. godine) predlagano je, posle smrti, da mu u znak večne zahvalnosti beogradski Jevreji podignu spomenik. S obrazloženjem: *Narod koji se ne seća i ne poštuje svoje velikane ne zaslužuje ni da ih ima.*

Sedmi, u ovoj *Spomenici* poslednji od prvih umrlih velikana beogradskog Bene Berita, Benko Davičo, bio je takođe među onima koji su svojim doprinosima obeležili epohu Jevreja Beograda onoga vremena. Poreklom se već isticao ne samo među Jevrejima nego i Srbima. Deda mu Haim ostao je u pamćenju jevrejskog i srpskog naroda Srbije kao veliki prijatelj knjaza Miloša s kojim je saradivao "u bankarsko-finansijskim poslovima". Otac Samuilo bio je duže vreme na čelu sefardske Jevrejske opštine. On sam se proćuo kao veliki advokat, pritajani pesnik, nenadmašiv kozer i društveni pregalac u mnogim domenima javnog života. Bio je višegodišnji predsednik *Srpsko-Jevrejskog Pevačkog Društva* (Šemajo de Majo bio je tada potpredsednik), potpredsednik cenjene "Potpore". Ostalo je upamćeno kako je na poziv Jevrejskog Pevačkog Društva *La Lira* iz Sarajeva, Srpsko-Jevrejsko Pevačko Društvo iz Beograda pod njegovim predvodništvom, uz materijalnu pomoć beneberitske lože *Srbija*, gostovalo 1912. godine u Sarajevu i tamo doživelo ovacije. U Loži Bene Berita bio je biran za njenog potpredsednika od njenog osnivanja do njegove smrti. Mnogo je doprineo osnivanju i radu beneberitskog Odbora za kulturne i prosvetne ciljeve, u svojstvu predsednika. Imao je običaj da podseti kako: "Raznovrsni lični interesi, borba idealizma i materijalizma ... stvaraju između klasa jazeve koje se ne mogu prekoračiti. Lože imaju zadatak" da i te suprotnosti ublaže svojim delovanjem.

Istorija Bene Berita sadrži nezaobilazne nedoumice u vezi sa masonerijom. Zbog antisemitizma koji masoneriju razmatra na razini *judeomasonstva* (razume se neosnovano, sa klevetničkim porivom, radi opravdanja istovremene hajke na masone i Jevreje) u Bene Beritu se pretežno negira bilo kakva veza a kamo li srodnost sa tom tajnom, tajanstvenom organizacijom. Prelazi se preko činjenice da su se među osnivačima Bene Berita nalazili bivši, razočarani, članovi masonerije, koji su napustili svoje masonske lože zbog pojave antisemitizma i u tim ložama. Oni su se odlučili za beneberitske lože sa isključivo jevrejskim članovima i ciljevima "kao odgovor na antisemitizam i među masonima."³⁶ Taj antisemitizam se povremeno ispoljavao i u srpskim i jugoslovenskim masonskim ložama pa beneberitske lože Srbije i Jugoslavije mogu takođe biti razmatrane u kompleksu reagensa na nepovoljna zbivanja u odnosu na Jevreje u masoneriji i ovde.

36 Nenezic, nav. delo, 74.

ANDRIJA RADENIĆ

Jevrejskih članova masonskih loža u Srbiji bilo je i u relacijama njihove ukupne malobrojnosti malo. Što je još značajnije i karakterističnije, njihov broj se godinama smanjivao, a ne povećavao, da bi se na kraju osnivanjem prve beneberitske lože *Srbija* sveo na najmanju brojčanu odrednicu. U Hrvatskoj, s obzirom na veću i razvijeniju buržoasko građansku specifičnost i tešnju povezanost sa liberalnim hrvatskim buržoasko građanskim krugovima, Jevreja je bilo relativno više u masonskim ložama. Tamo će, i iz tih razloga, prva beneberitska Loža biti mnogo kasnije osnovana. Kada Hrvatska ne bude više u granicama Austro-Ugarske nego Jugoslavije.

U Srbiji pod Turskom pre Prvog ustanka postojala je masonska Loža krajem XVIII veka, za čije se neke turske i srpske članove zna pouzdano, dok su eventualni njeni jevrejski pripadnici ostali nepoznati. Tek od četrdesetih godina XIX veka postoje pouzdaniji podaci o postojanju Lože masona u Beogradu, pod imenom *Ali Koč*, sa članstvom iz redova Turaka, Srba i drugih narodnosti i veroispovesti. Među njima se pominju i članovi sa *jevrejskim* prezimenima.

Bez domišljanja može se utvrditi udeo jevrejskog učešća u slobodnom zidarstvu, odnosno masonstvu Srbije brojem Jevreja u srpskim masonskim ložama tek počev od druge polovine 70-ih godina XIX veka, kad je osnovana prva srpska masonska Loža u Beogradu *Svetlost Balkana*. *Osvetljena* 1876. a ugašena šest godina kasnije, 1882. imala je, prema jednoj verziji, ukupno četrdeset i jednog člana. Od Jevreja tu su bili: Haim Davičo, književnik, zaposlen u Ministarstvu inostranih dela, tada još samo kao pisar³⁷; Natan Lajhtag, učitelj; Jakov i Samuilo Levenzon, trgovci; Haim Ozerović, trgovac i dr Marko Polak, lekar.³⁸ Svega šest Jevreja prema preko trideset Srba. Ali, Jevreji već su strčali!

Predsednik Lože, prve srpske Lože bio je Jevrejin Polak. Za protivnike masonerije to je bio dovoljan dokaz *judeomasonstva* i u Srbiji! Da je dr Polak kao opšteobljubljeni opštinski lekar u Beogradu, ugledni beogradski građanin, sa visoko cenjenom reputacijom mnogostruko obrazovanog intelektualca u zemlji i inostranstvu (*Svetlost Balkana* je osnovana na inicijativu italijanskog konzula Joaninia i pod obavezujućom zaštitom Velikog Orijenta Italije) bio jednoglasno i jednodušno izabran glasovima većinske srpske *braće*, uz, naravno, glasove masonske jevrejske, to je za antimasonske i antisemitske pobornike i huškače bilo irelevantno. Karakteristično je kako je *judeomasonsko* obeležje uz objašnjenje da se na njenom čelu odmah na početku nalazio jedan Jevrejin - ostalo trajnim znamenjem antimasonstva i antisemitizma. Nije razmatrano kako je sledeći čelnik iste masonske lože mogao biti *antisemita*, u ličnosti znamenitog arheologa i profesora Velike škole, u rangu Univerziteta, Mihaila Valtrovića. On se 80-ih godina u Narodnoj Skupštini, kao imenovani poslanik, isticao filipikama protiv Jevreja i *projevrejske* naprednjačke vlade.³⁹

37 *Kalendar sa šematizmom knjažestva Srbije za godinu 1882*, 54, 89.

38 Nenezić, nav. delo, 195-196.

39 *Stenografske beleške Narodne skupštine 1880-1881*, 436-485, Andrija Radenić, *Jevreji u Srbiji...*, Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja, br. 6, Beograd 1992, 47-48.

U sledećoj srpskoj loži *Srpska Zadruga*, koja je opstajala samo dve godine 1881-1882. među, kasnije imenom identifikovanim članovima, nije uopšte bilo Jevreja! Treća po redu, najdugovečnija, srpska loža *Sloga, Rad i Postojanstvo*, koja je delovala nekoliko decenija, sa neumitnim prekidima, od osnivanja 1883. do zabrane 1940. godine, u prvom razdoblju, do 1890. godine imala je svega jednog jevrejskog člana od ukupno dvadesetdevet članova. Jevrejin je bio stari mason iz vremena prve srpske lože *Svetlost Balkana* - Haim Davičo.

U četvrtoj, najznačajnijoj i najbrojnijoj srpskoj loži *Pobratim*, koja je bila aktivna od osnivanja 1890/1891. godine do zabrane 1940, u prvom desetogodišnjem razdoblju među sedamdeset i tri imenovana člana razabire se opet samo jedan Jevrejin, Stevan Fricman. A među devedeset i dva "novoprimljena" člana u sledećem razdoblju, do 1914 navode se sedam Jevreja: Lazar Avramović, Maksim i Benika Flajšer, Samuilo, Hugo i Komel Horovic, te Moša Pijade (?) pod pseudonimom M. Porobić.⁴⁰ U petoj beogradskoj masonskoj loži *Ujedinjenje*, osnovanoj pod okriljem Velikog Orijenta Francuske 1909. godine, do 1916. se nalazio opet samo jedan Jevrejin - Samuilo Vajs među ukupno četrdeset i tri člana. A šesta beogradska masonska loža *Šumadija*, osnovana 1910. do 1914. nije imala za člana nijednog Jevrejina, prema navedenom spisku sa imenima dvadeset i sedam članova.⁴¹

U Hrvatskoj, masonske lože osnovane tokom XVIII veka imale su za članove mahom oficire, plemiće, sveštenike i pripadnike gornjih buržoasko-građanskih slojeva među kojima se ne zna da li je bilo Jevreja. Tek prevagom liberalnog buržoaskog građanstva u drugoj polovini XIX veka u masonskim ložama počinju da strče jevrejski članovi. U prvoj hrvatskoj masonskoj Loži tog razdoblja, osnovanoj u Sisku 1872. godine pod imenom *K Ljubavi Bližnjega* (zapravo pod nemačkim nazivom *Zur Nächstenliebe*) bili su učlanjeni hrvatski, mađarski i jevrejski masoni. Nisu slučajno navedeni i u jednoj istoriografskoj knjizi novijeg datuma obrnutim redosledom: "Židovi, Mađari i Hrvati".⁴² Do *uspavanja* ove lože u Sisku strčali su među navedenih devetnaest članova opet najviše oni sa *jevrejskim* nemačkim prezimenima: izvesni Hiršl, pa Sigmund Fejgl, David Levi (Löwi), Antun Šlezinger, Jakob Karl Vajs...⁴³ Ni ovde nisu činili većinu već osetnu manjinu.

Sledeća od značajnih hrvatskih loža bila je *Hrvatska Vila*, u Zagrebu. Ona je *radila* od osnivanja 1892. do *uspavanja* 1903. Na kraju se mogla pohvaliti sa trideset i pet imenom obznanjenih članova. Prema prezimenima i ovde su Jevreji bili u priličnoj manjini, ali su opet strčali kao da su većinski preovladali. Zvali su se: Fišbah, Kem, Levi (Löwy), Šlezinger, Rozenberg, Rozenfeld...⁴⁴ U poređenju sa srpskim ložama u Srbiji bilo ih je svakako više, ali nikako previše, s obzirom da su svi pripadali staležu trgovaca, posednika i inteligencije, iz čijih slobodoumnih krugova su vrbovani masoni u većem broju nego u još uvek pretežno seljačkoj srpskoj državi. Ta činjenica se neminovno iskazala u relacijama članstva osječke

40 Nenezić, nav. delo, 195, 197-8, 214, 227, 286.

41 Isto, 228, 231.

42 Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija)*, Split 1983, 49.

43 Nenezić, nav. delo, 124.

44 Isto, 130.

ANDRIJA RADENIĆ

lože *Budnost*, 1912. godine. Od njenih dvadeset i četiri člana četvorica su bila nesumnjivo Jevreji: Adolf Hercl, dr Mošin Klajn, Šandor Zorger i Julije Vajs.⁴⁵ Bilo ih je šest puta manje u odnosu na nejevreje. Ali u javnosti, koja nije znala za tu činjenicu nego za onu pod znacima navoda koju su joj servirali antisemiti, i ovde se uvrežilo mišljenje o karakterističnoj židovskoj dominaciji.

U *preporođenoj* hrvatskoj loži *Ljubav Bližnjega*, preseljenjem njenog sedišta iz Siska u Zagreb 1903. godine, Jevreji su, po opštem uverenju lakovernih znatiželjnika nejevreja takođe drastično preovladali! To uverenje ostaće takođe nepromenljivo i posle mogućnosti uvida u istoriografske spise koji otkrivaju da su i tu jevrejski masoni predstavljali manjinu.⁴⁶

U ovom kontekstu svrsishodno je ukazati i na činjenicu da masonske lože nisu anacionalne, pod dejstvom internacionalizma, koji se u pežorativnom značenju prvenstveno pripisuje Jevrejima tada bez domovine. U masoneriji takođe preovlađuju politički i intelektualni nacionalni pregaoci. U Srbiji pored pretežno neznamenitih Jevreja od znamenitih Srba bili su masoni: profesor Velike škole, ministar i predsednik jedne prelazne vlade Svetomir Nikolajević; ministar prosvete i crkvenih poslova Andra Đorđević; ministar inostranih poslova Milovan Đ. Milovanović; ministar finansija dr Laza Paču; profesor Univerziteta i predsednik samostalske vlade dr Ljubomir Stojanović; kompozitor Stevan Mokranjac; književnici Stevan Sremac, Dragiša Vasić, Ivo Andrić. U Hrvatskoj: Ivan Meštrović, Svezotar Pribičević, dr Ivan Ribar, dr Dušan Popović, dr Radenko Stanković, Franko Potočnjak... Jedno vreme čak monah Stefan Stratimirović, kasnije mitropolit Sremsko karlovačke Mitropolije. A u svetu, sa doprinosima vrhovnog stvaralaštva, npr. u literaturi i umetnosti, masoni su bili: Gete, Herder, Lesing, Puškin, Mozart...

Ovakav sastav masonskih loža, međutim, nije delovao na objektivno procenjivanje razmera članstva prema nacionalnoj pripadnosti u proklamovanoj meri i srazmeri ni u krugu samih masona. Pod dejstvom antisemitske harange i potrebe da se opovrgnu navodi o *judeomasonstvu*, a i sami podsvesno opterećeni predrasudama protiv Jevreja, Židova, naročito u Hrvatskoj, sa vekovnom antisemitskom tradicijom Ugarske i Austrije - među masonima počelo je sve naglašenije da se izrazi odbojnost prema izboru previše jevrejskih članova.

U jednom pismu rukovodećeg člana zagrebačke lože *Ljubav Bližnjega* Emila Demetrovića rukovodećem članu beogradske lože *Pobratim*, Jovanu Aleksijeviću, od 22. maja 1906, povodom prijema Samuila Horovica u članstvo srbijanske Lože, napisano je: "... primajući Jevrejina Horovica" vi "mi bez nužde izbiste dobro oružje iz ruku, jer sad ne mogu više da ukažem na Vas pred mojim Hrvatima, a to mi je veoma žao, jer su gledali na Vas kao u Boga što ste se mogli sačuvati od čivutske najezde. Sad je sve otišlo u nepovrat. Neće proći dugo pa ćete i Vi spasti na naš nivo, jer se nećete moći odbraniti ni Vi, pa tako nećete moći progovoriti ni Vi reći o onom što nas sve južne Slovene tišti bojeći se izdaje. Šta učinite da od Boga nadete! Šteta!... Da sam kojom srećom" bio upoznat sa prijemom tog

45 Isto, 232

46 Isto, 224

Horovica "ja bih makar skočio do Beograda, da ako je moguće predupredim nesreću." Tako se i nama desilo da "smo onomad primili Jevrejina Rudolfa Mozingera, koji je (sam) po sebi dobar i čestit čovek, ali nije za nas."⁴⁷ Jevrejin je.

Ostalo je nepoznato kako je čelnik apostrofirane srpske masonske lože reagovao u odgovoru na takvo, za neupućene nemoguće masonsko rezonovanje u vezi sa prijemom Jevreja u masoneriju koja se oznakom protivnika raspoznaje žigom *judeomasonstva*! Međutim, iako se sa sigurnošću može pretpostaviti da je taj odgovor bio na liniji jednakih prava jevrejskih i nejevrejskih članova, kako je to propisano svim konstitutivnim masonskim odredbama, jer u Srbiji antisemitizam nije bio ukorenjen kao u Hrvatskoj, i ovde će se vremenom ta neman iskazati u meri u kojoj se ispolji potreba za njim. Kasnije čak pod podnebljem internacionalnog *komunizma*!

Averzija prema jevrejskim članovima, iz bojazni da ih ne bude previše i tako svojim prevelikim prisustvom potkrepljuju argumentaciju o *judeomasonstvu*, navela je i relativno malobrojne masonski opredeljene Jevreje da se u sve manjem broju učlane u Srbiji srpske, u Hrvatskoj hrvatske masonske lože. Već smo izneli: u prvoj srpskoj masonskoj loži *Svetlost Balkana*, 1876-1882, od ukupno četrdeset i jednog člana sedmorica su bili Jevreji, a najveća srpska loža *Pobratim* u razdoblju između 1890. i 1914. imala je od preko sto članova isto samo sedam jevrejskih, prema izvesnim objavljenim spiskovima. Kada je 1911. godine osnovana prva jevrejska loža *Srbija* u nju su se učlanili i masonski opredeljeni Jevreji, uprkos činjenici da ona bitnim obeležjima i svojstvima nije bila masonska. Koliko je za njih bilo od značaja što je srpska okolina pa i srpska državna vlast tu čistu jevrejsku organizaciju smatrala masonskom pa njene članove ubrajala u masone - ostalo je nepoznato.

Ratovi, balkanski i svetski, omeli su rad kako univerzalnih srpskih masonskih loža tako i jevrejske lože *Srbija* u Srbiji. Tokom Prvog svetskog rata, 1914-1918, među *masonskim* izbeglicama u inostranstvu nalazilo se i nekoliko beneberitskih Jevreja. Od njih najpoznatiji je bio i ostao Avram Lević. Zauzimao je najviši mogući položaj državne administracije, na mestu prvog načelnika Ministarstva finansija, sa ratnim zadatkom da organizuje prebacivanje državne blagajne u inostranstvo i tamo rukovodi poslovanjem spasenog državnog trezora. Njemu je bilo povereno i spasavanje najstarijeg i najznačajnijeg srpskog relikta *Miroslavljevo jevanđelje* prenošenjem u inostranstvo. Smatran je masonom pod uticajem svemoćnog masonskog ministra finansija dr Laze Pačua. Zapravo, bio je član organizacije Nezavisnog Ordena Bene Berit u jevrejskoj loži *Srbija*. Prema opisu njegovog tada potčinjenog činovnika, mnogo kasnije čuvenog predsednika vlade Jugoslavije, Milana Stojadinovića, Avram Lević imao je, uistinu, izvanredna svojstva neumornog radnika, nenadmašivog organizatora, nedostižnog stručnjaka.

Stojadinovićevim rečima: "To je bio vrlo okretan, inteligentan, praktičan, punačak državni činovnik, koji je sa malom prethodnom spremom (srednjoškolskom) zauzimao vrlo važno mesto u Ministarstvu finansija, upravo najvažnije posle ministra. On je sastavio državni

47 Isto, 523.

budžet, odobravao kredite, rukovao državnom blagajnom. On je bio taj koji je imao da kaže za nešto "ima kredit" a za druge da "nema"; ili kojeg državnog liferanta treba isplatiti pre, a koga docnije. Pre toga bio je šef knjigovodstva u Upravi državnih monopola i tu se istakao svojim radom na knjigovodstvu." Tadašnji radikalski ministar finansija dr Laza Paču, nastavlja Stojadinović "je znao za taj Levićev uspeh (u Upravi državnih monopola) i zato ga je doveo za načelnika u Ministarstvo finansija, gde je takođe pokazao iste sposobnosti u organizovanju knjigovodstva"... Bez teorijskih, naučnih predznanja i znanja on je "taj nedostatak nadoknađivao praktičnim znanjem iz bankarstva i trgovine i kao većina ljudi njegove rase (on je bio jevrejskog porekla), bio je neumoran u radu, a imao je i veliki broj poznanstava među beogradskim trgovcima i industrijalcima u zemlji, preko ovih i u inostranstvu, od kojih veliki broj njegovih saplemenika. Sve je to" - zaključio je Stojadinović "pripomoglo Leviću da dobije ugled i prestiž u državnoj administraciji, veći nego druge njegove kolege istog ranga bilo u istom ili nekom drugom Ministarstvu."

Lević je Stojadinoviću ostao pretežno u dobroj uspomeni. Od njega je u radu mnogo naučio, i samo pokatkad, kao što sledi po hijerarhijskom redu, ponešto pretrpeo. Kad je izbio Prvi svetski rat, Leviću je bio poveren zadatak da obezbedi Glavnu državnu blagajnu i sprovede njen bezbedni prevoz najpre do Niša a zatim na Krf. Već u Nišu, sećao se Stojadinović "načelnik Lević umeo je za Glavnu državnu blagajnu da obezbedi najveći deo prostorija određenih za celo Ministarstvo" finansija. "Dok su druga odeljenja - Carina, Poreze i Administrativno - imali da se zadovolje sa po jednom ili dve sobe" Levićevo odeljenje "imalo je na raspoloženje čitavo donje, desno krilo zgrade." Ostalo je prepoznatljivo da je Avram Lević i dalje "posle ministra prva ličnost u Ministarstvu. Drugi načelnici... potpuno su se gubili pred ovim malim, dežmekastim čovekom ali veštım finansijerom."

Stojadinović, pišući ova sećanja sa iskustvom znamenitog finansijskog stručnjaka i vrsnog organizatora, iz vremena kad je bio na najvišim ministarskim i rotarijanskim položajima, umeo je da ceni i obelodani adekvatnim merilima i rečima finansijske i organizatorske Levićeve sposobnosti. Tako je istakao i Levićevo umeće da odabere za saradnike i potčinjene najobrazovanije i najспособnije među obrazovanima i sposobnima. U njegovom odeljenju radila su četiri "doktora koji su studirali u inostranstvu, poznavali strane jezike i stručnu literaturu." Jedan od njih bio je Milan Stojadinović. Stoga ističemo i ovde Stojadinovićevim rečima: "Lević je umeo s nama lepo da opšti, svakome je ukazivao potrebnu pažnju... rad s njim bio je prijatan. Od njega se moglo dosta da nauči a osobito red, tačnost i svršavanje poslova bez zadržavanja. Sve je moralo da bude *à jour* bez obzira na radno vreme. Ono što se moglo danas svršiti nije se ostavljalo za sutra."

U tim sećanjima budućeg znamenitog predsednika vlade na činovničke dane pod Levićevim rukovodstvom nisu navirale samo reči priznanja velikom šefu maloga rasta, ima tu i sećanja sa prizvukom prekora i uvređenosti usled poniznosti i poniženja koja je morao podneti bez protesta usled hijerarhijske potčinjenosti.⁴⁸ Satisfakciju je doživeo kada je

48 U tom kontekstu Stojadinović je izneo kako mu je Lević, u pomanjkanju posla oko manje više papirnatog državnog budžeta u ratu "poverio (i) 'poverljivo' dužnost koja se sastojala u tom da ide(m) na poštu i tamo prima(m) ili

1916. Lević smenjen sa položaja šefa a on imenovan za njegovog naslednika. Bio je toliko fer da se distancirao od harange koje su prethodile i usledile Levićevom smenjivanju, zbog navodnih Levićevih malverzacija u rukovanju državnim blagajnom, na poslovima snabdevanja izbegličke vojske i razmenjivanja dinara u drahme. Ta haranga protiv Levića, pod novim ministrom finansija, posle Pačuove smrti, protkana je, kao što uvek biva kada je središnja ličnost hajkaške rasprave Jevrejina, antisemitskim optužujućim argumentima tipičnog uopštavanja navodnih osobina pripadnika čivutske vere i rase!

Leviću se moglo desiti da već sledeće, 1917. godine bude uvučen u još jednu hajku, drukčije prirode, sa mogućim težim posledicama, kada se tokom solunskog procesa protiv "zavereničkih" oficira organizacije Ujedinjenje ili Smrt sa čuvenim Apisom (Dragutin T. Dimitrijević - Apis) na čelu, prenosila (neproverena) vest da je na njihovoj listi buduće vlade, u slučaju uspešnog okončanja zavere, predviđen za ministra finansija. S obzirom na njegove sposobnosti i česte boravke u Solunu, gde je bio oficirski štab, što je zapazio i Stojadinović, kao i na izvesne njegove lične, pa i "masonske" veze sa nezadovoljnim oficirima, ne može se ni ta verzija smatrati sa sigurnošću bezveznom. U svakom slučaju, Levićev životni put nije bio svakidašnji. Izdvajao se izuzetnim usponom, za jednog Jevrejina, u državnoj službi Srbije uz beneberitsku lestvicu jevrejske lože *Srbija*. Zato nije suvišno da se bar u *fusnoti* zabeleži i ovde kako je Stojadinović smatrao za potrebno da dopuni Levićev portret i jednim nuzgrednim životnim detaljem, koji mu se urezao u pamćenje iz vremena kad je još pre rata, posle radnog vremena "išao na referisanje kod načelnika Levića."⁴⁹ Levićev životni put, koji se takođe završio u strahotama logora smrti na Sajmištu (kao i njegove, od njega tada nasilno odvojene i odvojeno usmrćene žene) ni posle završetka Prvog svetskog rata, u novostvorenoj Jugoslaviji nije bio *svakidašnji*. Iako je protekao na sporednom koloseku, isticao se integralnim srpstvom na liniji jugoslovenstva uz neadekvatno isticanje učešća u jevrejskim aktivnostima.

U godinama Prvog svetskog rata među brojnim srbijanskim masonskim izbeglicama nalazili su se Jevreji: Benjamin (Benika) Flajšer, Lazar Avramović, Samuil Horovic, Solomon de Majo...⁵⁰ Od masona Jevreja iz Hrvatske u inostranstvu najistaknutiji je bio advokat Hinko Hinković. Svi su oni učestvovali u misijama masonske *braće* koje su srpska vlada i Jugoslovenski odbor forsirali u pregalaštvu internacionalne masonske solidarnosti za stvar

predaje(m) novčane pakete koji su dolazili iz Glavne državne blagajne." (Milan M. Stojadinović, *Ni rat, ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, Otokar Keršovani 1963, 73-4).

49 Lević je, kazuje Stojadinović u tom kontekstu: "Ostajao uveče vrlo dugo u kancelariji. Primaio je dosta publike, većinom lične prijatelje, nadugačko s njima razgovarao, ali je imao i dosta zvaničnog posla da svrši. Kad bi došlo vreme za večeru, dolazila je u njegovu kancelariju njegova žena, vrlo otmena dama, Jevrejka kao i on, ali koliko je on bio ružan kao čovek (omalen, dežmekast), ona je bila prava lepota, kako samo žene njene rase mogu da budu kad su mlade. Njeno prisustvo u onim hladnim kancelarijama unosilo je toplinu i priyatnost. Na taj način smo mi, koji smo morali čekati dok gospodin načelnik ne izađe, imali tu utehu da nedaleko od nas sedi i takođe čeka lepa gospođa Lević. Jedan njen umiljati pogled - kad bismo uspeli da je vidimo - još više nas je tešio"... A u vezi sa profesijom tu je dodatna informacija: "Kako Lević nije znao da piše na stranim jezicima, iako je dobro govorio nemački i francuski" pa kako mu je on, Stojadinović, sastavljao ta pisma i sem toga "pisao izveštaje za ministra (finansija) kada je trebalo pokazati izvesne teorijske spremne i... dobar stil". Tako ga je Lević još kao početnika "bliže upoznao" i ceneći njegove, Stojadinovićeve, sposobnosti "tretirao prijateljski". (Nav. delo, 77-78).

50 Nenezic, nav. delo, 332.

ANDRIJA RADENIĆ

Srbije i planirane Jugoslavije. U kojoj meri su oni po beneberitskoj vezi Avrama Levića bili međusobno povezani u tim akcijama traženja i nalaženja pomoći - ne zna se. Zasada, bez uvida u relevantna arhivska dokumenta, može se samo pretpostaviti da je ta veza postojala i da su tom vezom oni dali svoj dodatni doprinos u pridobijanju zainteresovanih organizacija i institucija sredstvima Bene Berita.

Hinko Hinković (1854–1929)

Da su veze sa Bene Beritom svakako postojale i korišćene proizilazi i iz jedne "okružnice" masonskog Vrhovnog Saveta Srbije u izbeglištvu, tada sa sedištem u Marselju, koja je upućena oktobra 1918. ne samo najvišim forumima regularnih masonskih loža nego i nedefinisanim jevrejskim ložama Bene Berita. Ovog puta sa *masonskom* oznakom, u znak identične humanističke i humanitarne organizacije, s obzirom na vanredne okolnosti koje to iziskuju. Tom *okružnicom* se traži i očekuje materijalna pomoć kojom bi i Bene Berit sredstvima svojih loža doprineo obnovi Srbije i izgradnji Jugoslavije posle zločinačkih razaranja austrougarskih i bugarskih osvajača. Tu stoji: "Znamo da naša molba zahteva od B. B. jedan izuzetan napor, ali naša vera u Masonsku (!) svest, u dobrotu i milosrđe B.B.-e kojima se mi obraćamo je toliko velika da smo ubeđeni da će nam apel naići na odziv. Sigurni smo, da će, pored pomoći u gotovom novcu koju primimo od... B.B.: nastojati da organizuje sakupljanje dobrotvornih priloga u korist onih stvari koje su nam neophodne. Neka B.B. pomisle na to da pomognu posle rata u Srbiji bolnice, sirotišta, staračke domove, utočišta za bogalje, slepe i ratne vojne invalide, zbog čega ćemo im biti Večno zahvalni, a

njihovo će ime zauvek ostati u sećanju jugoslovenskog naroda!"⁵¹ Preterana traženja i nadanja! Ali kao takva, pa i da su iskazana skromnijim molbama, ona pokazuju kako su morala biti neizmerna verovanja u izrazito velike dobrotvorne potencijale beneberitskih loža.

Posle rata, u granicama Jugoslavije, neizmenjeni stav državnih vlasti u odnosu na jevrejsku ložu *Srbija* potvrđen je obnovljenom dozvolom za rad na platformi humanih i humanitarnih organizacija "masonskog tipa". Područja delovanja su povećana proširenjem državnih granica, priključenjem Vojvodine, Hrvatske... gde je jevrejski živalj preživljavao dane adaptacije sa novim iskušenjima posle vekovnog življenja pod drukčijim uslovima austrijske i mađarske državne uprave. Antisemitizam, koji je u malenoj Srbiji sa manjim brojem Jevreja sporadično zbuñivao i uzbuđivao duhove, u *velikoj Jugoslaviji*, sa povećanjem njihovog broja - dobio je novi podsticaj. Članovi srbijanske jevrejske lože Bene Berita, kao najeminentniji članovi jevrejske zajednice sa ratnim i ratničkim zaslugama, morali su sa većim brojem intervencija da umanje pa i spreče dejstvo povećanog antisemitizma.

U novostvorenom ambijentu, postojanje posebne čisto jevrejske lože naspram univerzalnih srpskih masonskih loža, u novostvorenoj Jugoslaviji i naspram svih drugih jugoslovenskih masonskih loža, pokazalo se opravdanim i antisemitskim ispadima u srpskoj masoneriji. Kada se secesionizam u Hrvatskoj počeo ispoljiti u hrvatskoj masoneriji ponajpre odbijanjem zagrebačke hrvatske lože *Ljubav Bližnjega* da prizna ingerencije Velike Lože Jugoslavije nad njom, u zaštiti i nadzoru, za tu secesiju su u Jugoslovenskoj Velikoj Loži pojedini srpski čelnici najžešće optužili jevrejske članove apostrofiranih loža kao glavne vinovnike. Iako je i u tim ložama Jevreja bilo neuporedivo manje nego Hrvata, Jevreji su kao uvek u takvim situacijama sudbinski i sudbonosno najviše strčali. Raspoznavali su se po tipičnim prezimenima, aktivnostima, funkcijama... Kao Adolf Rozenfeld, dr Dragutin Liberman, Oto Štark, dr Milan Švarc, Ignjat Fišer... Oni koji su u njima otkrili glavne krivce za antijugoslovenski hrvatski masonski secesionizam nisu se zamislili nad činjenicom da su i ispred tih Jevreja, Židova, prednjačili neki pravi Hrvati, koji su bili ne samo antijugoslovenski nego i antisemitski nastrojani.

Iako nije tačna informacija⁵² da je na sednici vrhovnog foruma jugoslovenskih masonskih organizacija, Saveznog Veća Velike Lože Jugoslavija, održane 17. septembra 1926. godine, u Beogradu, u vezi sa proglašenjem nezavisnosti zagrebačke masonske lože *Ljubav Bližnjemu* sa delokrugom matične Velike Lože Hrvatske - *usvojena osuda jevrejskih članova te Lože*, kao začetnika i nosioca tog masonskog secesionističkog čina, ta osuda izrečena u govoru zvaničnog govornika, Velikog Besednika jugoslovenske Velike Lože, je karakteristična tendencijom antisemitskog uopštavanja navodne krivice navodnog jevrejskog krivca. Prema besedničkim rečima čuvara Konstitucije Damjana Brankovića, tu se

51 Isto, 529-530. Okružnica Vrhovnog Saveta Srbije svim Vrhovnim Savetima, Velikom Orijentu, Velikim Ložama i B.B. ložama

52 Informacija potiče od autora ovde najviše korišćene knjige *Masoni u Jugoslaviji*, 378. Od izjave besednika Damjana Brankovića sumnjiva većina Vrhovnog Saveta, Saveznog Veća, se ogradila. Protivargument se zasnivao na činjenici da su se i među protivnicima ovog hrvatskog masonskog secesionizma isticali pojedini masoni iz redova Jevreja masona.

ANDRIJA RADENIĆ

kazuje kako su: pripadnici "Mojsijeve vere" secesionističkim činom proklamovane nezavisne Velike Lože Hrvatske "dokazali kako im je malo stalo do" jugoslovenske "državne ideje i do poštovanja" jugoslovenske "masonske jurisdikcije". Oni su neprihvatanjem ustava Velike Lože Jugoslavije prihvatili "ustav Velike Simboličke Lože Ugarske" i time učinili "ne samo... masonski prestup" nego i "izdajstvo". Zato se opominju braća "Mojsijeve vere" s one strane Save i Dunava, da se odreknu svog vekovnog duhovnog srodstva sa institucijom bivše dvojne Monarhije.⁵³ Ovakvo uopštavanje jevrejske krivice od strane ne samo citiranog već i drugih sa njim saglasnih masonskih čelnika mogao je biti za Jevreje, čak u masonskom krugu, argument više za osnivanje čisto jevrejske lože Bene Berita i u Zagrebu već sledeće 1927. godine, poput one u Beogradu 1911.

Kako se podozrivo gledalo na prekobrojnost i preglasnost jevrejskih članova u masoneriji Jugoslavije usled učlanjenja *suvišnih* jevrejskih masona iz bivše Austro-Ugarske, pokazuju reči člana Vrhovnog Saveta, Saveznog veća, Dake Popovića, iz Vojvodine, jedno vreme bana Dunavske banovine. On tim rečima kazuje kako je u svojoj novosadskoj masonskoj loži *Stefan Stratimirović* "predočio braći Jevrejima, koji su bili pod zaštitom Mađarske Velike Lože pre rata, da nije u interesu ni masonstva ni jevrejstva da se oni naglo masoniraju... Mi smo tako savetovali našu braću Jevreje i ta naša braća su uvidela da je to jedna nova sredina i da oni stoje prema jednom konzervativnom slovenskom elementu... od koga je masonerija još daleko. Tu su još i verske i druge tradicije, koje smetaju da se mi možemo masonizirati brzim tempom⁵⁴ ...

NEISTINAMA OBRAZLAGANE OPTUŽBE I HAJKE

Svi arhivski sačuvani policijski i nepolicijski spiskovi, uključujući već navedene, koji su u međuvremenu objavljeni, kao i oni dosad neobjavljeni, potvrđuju da su u masoneriji Srbije

53 AJ, 100-4-19, 64-A4, F4-678. Nenezic, nav. delo, 378. Među onima koji su žestoko protestovali protiv antisemitizmom prokane izjave Damjana Brankovića bio je i hrvatski masonski čelnik Veljko Tomić, koji je "1918-1919. vodio glavnu reč u antisemitskom pokretu". Prema protestujućem jevrejskom članu Saveznog Veća Juliju Vajsu, iz Osijeka, *per analogiam*, nametala se nada da će kroz koju godinu i Damjan Branković se preobratiti od antisemite u filosemitu! U svakom slučaju i ova prilika nije ostala neiskorišćena od strane neizbežnih protagonista antisemitizma, povremenog ili trajnog, prikričanog ili otvorenog, svejedno, i u masoneriji. Antisemitska pojava nije mogla biti opovrgnuta ni visokim funkcijama masona Jevreja i u jugoslovenskoj masoneriji. Tako Julije Vajs, iz osječke masonske Lože, koji je dosegao najviše hijerarhijske masonske stepene i bio član najvišeg masonskog foruma, Saveznog Veća jugoslovenske Velike Lože, kome je čak (nije teško pogoditi zašto baš njemu!) bila poverena dužnost da eliminiše nesporazume oko inkriminisane antisemitske izjave Velikog Besednika Damjana Brankovića, svojim prisustvom, položajem i uticajem dokazivao je samo da masonerija kao takva nije antisemitska. Jugoslovenski opredeljen, on je, zato, imajući u vidu i Zakon o nacionalnoj pripadnosti prema ličnom opredeljenju, mogao da zameri Damjanu Brankoviću što je uopšteno "govorio o Jevrejima kao ljudima druge vere i nacije". Rekao je, sa svog stajališta: "Ja poričem Brankoviću kompetenciju da on presuđuje kojoj narodnosti ja pripadam. To mora meni moje osećanje, moje srce, moj predživot i moj sadašnji rad da kaže". Ako bi proučio "moj život kroz" proteklih "trideset godina" on bi morao da konstatuje "da sam tako nacionalno radio kao i on". (AJ, 100-4-19, 64-A4, F4-684). I te reči, ma kako zvučale ubedljivo, za mnoštvo, neizlečivo inficirano antisemitizmom, nisu bile presudne. U očima mnoštva, Jevrejin je i s pozivom na nejevrejsku opredeljenost i radinost, ukorenjenu čak nejevrejskom opredeljenošću i radinošću predaka - ostao Jevrejin. Pobornici Bene Berita u tom pogledu bili su za sva vremena u pravu.

54 AJ, 100-4-19, 64-174, F4-687.

Jevreji bili malobrojni i u relaciji njihove ukupne malobrojnosti u Srbiji. Istovremeno na osnovu arhivski sačuvanih akata beneberitskih loža može se utvrditi i potvrditi da one nisu bile masonske iako su u policijskim dosijeima registrovane kao organizacije masona. Ali, ta neosporna činjenica nije omela, i dalje ne ometa, kako smo već konstatovali, protivnike masona i Jevreja, da masoneriju i beneberitizam identifikuju imenom *judeomasonstva*. Sledstveno, nije izostalo ni zaziranje nejevrejskih masonskih čelnika i pobornika od previše brojnih jevrejskih masona. Da bi što ubedljivije demonstrirali ovaj *apsurd* navodimo pored već navedenih masonskih spiskova detaljnije sumarne i pojedinačne podatke iz pretežno ranije neobjavljenih arhivskih dosijea.

Јеврејско културно и хумано друштво „Шемаја Демајо“

приређује
у четвртак, 11 јануара 1934,
у сали кафане „Централ“
(угао Поенкареове и Југовића улице)

ВЕЛИКИ ФАМИЛИЈАРНИ САСТАНАК

Г. Давид А. Алкалај, адв., чита
козервју о јеврејском хумору;
Г-ца Мира Фејгелзов, виртуоски-
ња на клавиру, и г. Фриц Пянто,
виртуоз на виолини, изводе неко-
лико соло и заједничких музичких
тачака.

Почетак у 8 и по часова увече.
Улаз слободан.

Умољавају се и позивају чланови Друштва и њихове по-
родице да у што већем броју посете овај састанак, и
да на њ поведу и своје пријатеље.

Управа друштва
„Шемаја Демајо“

Društvo Šamaja Demajo

ANDRIJA RADENIĆ

Na spisku na kojem se nalaze imena trideset i sedam članova srpske masonske lože *Pobratim* nema nijednog Jevrejina.⁵⁵ Spisak sa imenima petnaest članova lože *Preporodaj*, između 1929. i 1940. godine je takođe bez ijednog Jevrejina.⁵⁶ Na drugom spisku lože *Pobratim* sa imenima pedeset i devet članova strče četiri Jevreja: već više puta pomenuta tri Horovica - dr Hugo Horovic, lekar; Kornel Horovic, štampar; Maks Horovic, direktor "tekstila"; i Lazar Avramović, trgovac.⁵⁷ Spisak imena i prezimena četrdeset i sedam članova beogradske lože *Dositej Obradović* opet pokazuje da među njima nema Jevreja.⁵⁸ Drugi spisak lože *Dositej Obradović*, sa imenima šezdeset i tri člana, potvrđuje da nijedan od njih nije Jevrej.⁵⁹ Po spisku četrdeset i šest članova lože *Istina* može se utvrditi da ima samo jednog Jevrejina, Marka Albaharija, trgovačkog agenta.⁶⁰ Drugi spisak članova lože *Preporodaj* sa šesnaest imena i prezimena mogao bi da posluži samo kao potvrda za nepostojanje jevrejskih članova u toj masonskoj loži.⁶¹ Na jednom spisku članova lože *Sloga, Rad i Postojanstvo* sa dvadeset i jednim članom nalazi se svega jedan Jevrej, Stevan T. Koen, trgovac.⁶²

Na sumarnom, posle Drugog svetskog rata dopunjenom policijskom spisku dvesta devedeset i devet "masona privatne profesije" u Jugoslaviji⁶³ kao Jevreji mogu biti identifikovani svega dvadeset dvojica.⁶⁴ Tu se mora dodati da su svi, ili gotovo svi Jevreji *masoni* ubijeni u Holokaustu. *Svemoćna masonska* pripadnost njima nije omogućila spasenje. Karakteristično je kako je u Velikom Bečkereku, odnosno Petrogradu, pod operativnom vlašću *folksdojčera* i mađarskih *Hitlerovaca*, ugledni mason Oskar Kemeneš bio ubijen u Holokaustu. On se osećao u tolikoj meri Mađarom da je jedini među Jevrejima svoga sina školovao u mađarskoj, a ne srpskoj gimnaziji. Za njegovo spasenje zauzeli su se najugledniji nemački i mađarski sugrađani. Uzalud. Rasni zakoni morali su biti ispoštovani bez izuzetaka ma koliko ti izuzeci bili inače opravdani.

Među masonima nestalim u ratu 1941-1945. navodi se u tom spisku, od Jevreja, pored Lazara Avramovića, izričito samo Maks Horovic. Za njega se kaže, da je jedno vreme bio generalni direktor jedne firme u Kranju. Dok je boravio u Sloveniji bio je član masonskog *Venčiča* u Ljubljani, a kad se preselio u Beograd učlanio se u ložu *Istina*. Dodaje se kako je: "Došao

55 AJ, 100-14-50, F14-644.

56 AJ, F14-646.

57 AJ, F14-647, 648, 649.

58 AJ, F14-650, 651, 652.

59 AJ, F14-653, 654, 655.

60 AJ, F14-657, 658.

61 AJ, F14-659.

62 AJ, F14-662.

63 U knjizi Zorana Nenezića objavljeni "spisak masona privatne profesije" sadrži samo dvesta trideset pet imena (str. 611-617).

64 AJ, 100-14-50, F14-716 do 724, 749, 752. Od tu navedenih nema na Nenezićevom spisku: A. Vajsa, preduzimača, sa prebivalištem u Pančevu, člana vršačke masonske lože *Aurora*; Josifa Gutmana, bankarskog činovnika u Beogradu (?), člana lože *Sloga, Rad i Postojanstvo*; Benjamina (Benike) Flajšera, trgovca u Beogradu, člana lože *Pobratim*; Tibora Frajnda, trgovca, člana lože *Vojvodina* u Petrogradu (Bečkerek, Zrenjanin); dr Huga Horovica, lekara u Beogradu, člana lože *Pobratim* i dr Zaharija Šaloma, lekara u Beogradu, člana lože *Pobratim*.

potpuno siromašan u Jugoslaviju 1925. godine; podanstvo je dobio posredstvom Petra Milovanovića, majstora Lože, a rešenjem ministra unutrašnjih dela popa Korošca. Veliki priložnik masonskih loža u (Kraljevini) Jugoslaviji. Odveden (1941?) od Nemaca u Italiju.⁶⁵

Arhty
Jugoslavije
Beograd

Wir verhungern!

Was müssen wir tun?

Ungezählte Tausende unserer „deklassierten“ Brüder und Schwestern versinken im Elend. Wenn auch unsere Lebensverhältnisse sehr schwer, fast unerträglich geworden sind, trotzdem – wir haben die Möglichkeit zu leben, aber jene, Blut von unserem Blute, sie sind entrechtet, sie verhungern, ihre letzte Hoffnung ist auf uns gerichtet, wir können das ungeheure Maß, die grauenvolle Tiefe des Elends da drüben nicht fassen, wir können erschüttert es nur ahnen, – doch genug

Jüdische Menschen in der ganzen Welt, wir rufen Euch auf zur Hilfe für einen großen, wunderbar starken und edlen Teil unseres Volkes, damit er nicht in seiner unsäglichen Bedrängnis ganz untergehe.

Seit drei Jahren arbeiten wir, trotz der schweren Zeit, an dem Werke der Rettung, seit drei Jahren schicken wir mit Genehmigung der Sowjetrussischen Regierung, Lebensmittelpakete an „deklassierte“ Juden. Es ist wenig, es ist ein schwacher Ausdruck nur für unsere

65 AJ, 100-14-50, F14-752.

brüderliche Gesinnung mit den Heim-
gesuchten, die das schwerste Juden-
schicksal tragen. Aber gerade das
brauchen sie um auszuhalten.

Brüder und Schwestern!
Wer kann sich einem
solchen grauenhaften
Sachverhalt entziehen?
Wer wird da nicht irgend-
wie helfen, wer nicht auch
wenn es ihm schwer fällt,
ein Opfer bringen wollen.

Helfet!

Großrabbiner Israel Friedmann, Czortkow-Wien
Rabbiner S. Fürst Dr. D. Fauchtwang
Rabb. der Adass Isroel, Wien Oberrabb-Stellvertr., Wien

Generalstabsarzt a. D. Prof. Dr. Alois Pick
Dr. Desider Friedmann, Präs. der Isr. Kultusgemeinde, Wien
Dr. Jakob Ornstein, Präsident der Union österr. Juden
Hofrat Dr. Siegmund Fuchs
Dr. Samuel Goldstern, Präs. des Hilfskomitee für
Russische Juden in Wien

Felix Salten
Stefan Zweig
Dr. Max Eisler, Univ. Professor
Ing. Johann Kremenezky
Reg.-Rat Dr. Hermann Oppenheim
Direktor der N.-Ö. Escomptegesellschaft
Dr. Ernst Feldsberg
Reg.-Rat Dr. Max Lenk
David Lemberger
Jacob Persky

Großrabbiner A. J. Friedmann
Wien — Sadagora
Großrabbiner M. Friedmann
Wien — Sadagora
Wolf Pappenselm.
Dr. Armand Kaminka
Dr. Leo Deutschländer
Marcus Hornstein
Alfred Stroh

Poziv za pomoć gladnima u Rusiji

MI GLADUJEMO I

Šta moramo da učinimo?

Nebrojene hiljade naše "deklarisane" braće i sestara tonu u bijedu. Iako su i naši životni uslovi vrlo teški, skoro nepodnošljivi, uprkos tome - mi imamo mogućnosti za život, ali oni, krv naše krvi, oni su obespravljani, oni skapavaju od gladi, njihova poslednja nada smo mi, mi ne možemo shvatiti stravičnu dubinu te bijede, mi možemo potreseni to samo naslućivati - ali dovoljno.

Mi pozivamo jevrejske ljude u cijelom svijetu u pomoć za jedan veliki, divan i plemeniti dio našeg naroda, da ne propadne u svojoj velikoj nevolji.

Tri godine radimo, uprkos teškom vremenu, na djetu spasavanja, tri godine šaljem, sa dozvolom sovjetske vlade, pakete sa živežnim namenicama "deklarisanim" Jevrejima. To je malo, to je izraz našeg bratskog saosjećanja sa onima koji traže dom, koji snose najtežu jevrejsku sudbinu. Ali upravo to im je potrebno da bi izdržali.

BRAĆO I SESTRE! Ko se može kloniti od takvog stravičnog stanja. Ko neće na neki način pomoći, čak iako mu je teško, pridonijeti žrtvu.

POMOZITE!

Nadrabin Israel Friedmann, Beč

Rabin S. First, Dr. D. Fojtvang

(prevod sa nemačkog Vlatka Vajs)

Policijski spisak beogradskih masona sa imenima dvesto šezdeset tri člana masonskih loža Beograda, potvrđuje masonsko članstvo svega za petoricu Jevreja.⁶⁶ Jedan drugi spisak policije sa imenima dvesta pedeset beogradskih masona *utvrđuje* da među njima ima *mnogo* više Jevreja, ali opet ne više od pedeset, i to zapravo nabeđenih *masona*, pošto se proveravanjem istinitosti navoda može utvrditi da su pretežno bili članovi jevrejske Lože. A nju, zna se, Jevreji Bene Berita, kao ni *pravoverni* masoni nejevreji nisu smatrali masonskom.⁶⁷

Na jednom od najdužih masonskih policijskih spiskova sa šesto deset imena masona, jevrejski "masoni", njih šezdeset dvojica su identifikovana ne samo prezimenom nego i izričitom čivutskom odrednicom; mada ne dosledno, kod svakog Jevrejina, pa čak i nepouzdana, bar u jednom slučaju. U slučaju tadašnjeg predsednika Srpske Akademije nauka Aleksandra Belića.⁶⁸ Ostali *čifuti masoni*, kao i u drugim policijskim spiskovima, bili

66 AJ, 100-14-50, F14-599 do 606.

67 AJ, 100-14-50, F14-607 do 613. Od ovde imenovanih nema na Nenezićevom registarskom spisku: Isaka Azriela, arhitekte; Nisima Kalderona, Irgovačkog agenta; Samuela Zonenfelda, advokata i dr Moska (?) Čelebonovića, lekara.

68 Za njega se tu kazuje: "Dr Aleksandar Belić, profesor Univerziteta, poreklom čifutin, brat armijskog generala Belića, člana najvišeg ratnog saveta Kraljevine Jugoslavije". Međutim, u prvoj godini nemačke okupacije, posle hapšenja i zatočenja na Banjici, on je oslobođen smrtonosne optužbe da je Jevrejin, pošto je krštenicom i drugim dokazima dokazao da mu je pokojni ded bio sveštenik u Budimu i da mu se otac zvao Jovan. (ASANU, fond Aleksandra Belića). A što se tiče masonstva, ostalo je nepoznato na osnovu kakvih iskaza su ga srpske, odnosno jugoslovenske policijske vlasti uvrstile u spisak masona. Nema dokaza da je bio član neke masonske Lože. Nemci ga nisu time teretili.

su mahom članovi beneberitskih loža.⁶⁹ U srpskim masonskim ložama ne samo Beograda, nego i drugih gradova tih godina je bilo još manje Jevreja nego prethodnih, ukoliko ih je uopšte bilo. Ta konstatacija se odnosi i na vojvođanske lože: *Stefan Stratimirović*, u Novom Sadu; *Budućnost* u Somboru; *Sjeverna zvijezda* i *Stvaranje* u Subotici; *Vojvodina* u Zrenjaninu (Bečkerek, Petrovgrad); *Banat* u Pančevu; *Aurora* u Vršcu. Prema spisku tridesetpetorice imenovanih članova pančevačke lože *Banat*, npr. po prezimenu sa sigurnošću se može identifikovati kao mason samo jedan Jevrejin - *brodovlasnik* Jozef Dajč.⁷⁰ Vojvođanske lože Bene Berita, u Novom Sadu i Subotici, mogle su biti pohvaljene, ili žigosane, većim brojem Jevreja.

U Hrvatskoj, gde se, kako je već rečeno, smatralo da su masonske lože preplavljene Jevrejima, Jevreja masona je bilo više nego u Srbiji, ali, i tu daleko manje nego što bi proizilazilo po njihovoj pripadnosti građanskoj liberalnoj klasi, iz čijih su redova pretežno vrbovani članovi masonskih organizacija. U osiječkoj masonskoj loži *Budnost* gde ih je, po nekim procenama bilo relativno najviše, među sedamdeset devetoricom poimenično navedenih članova, prema prezimenu kao Jevreji mogli su biti identifikovani svega osam-naestorica.⁷¹ A da oni nisu bili podjednako ubrajani u Jevreje moglo se razabrati po tome što su neki od njih svojim hrvatskim, ili jugoslovenskim, zakonski uvažanim, opredeljenjem bili potpuno asimilirani, čak i verskim obredom nejevreja (Hinko Hinković). *Priče* o dominaciji Jevreja u masoneriji mogu biti opovrgnute i proverenim iskazima vodećih masonskih ličnosti. Tu su od prvorazrednog značaja, npr, iskazi *razvlašćenih* masonskih prvaka na traženje predsednika kvislinške vlade okupirane Srbije generala Milana Nedića. Po tim

69 Po azbučnom redosledu prezimena, kao članovi masonskih loža u Beogradu tu su, izuzevši Belića, navedeni: "Avramović Lazar, čifutin, trgovac; Adanja dr Sima, advokat, čifutin; Adanja dr Solomon, čifutin, lekar; Azriel Isak, čifutin, arhitekta; Albala dr David, čifutin, lekar; Alkalaj Aron, čifutin, glavni sekretar Državne Hipotekarne Banke; Almozlino Nisim, čifutin, apotekar; Bencion Nikša, čifutin, direktor fabrike šećera; Gabaj Aron, čifutin, trgovac; Gabaj Isak, čifutin, trgovac; Gollib Leo, trgovac [za čudo, bez čifutske odrednice]; Gutman Josif, čifutin, direktor Viner Bankferajna; Davičo Jakob, čifutin, šef odeljenja Državne Hipotekarne Banke; Dajč Markus, čifutin, trgovac; De Majo Moric, čifutin, direktor Jadranskog osiguravajućeg društva; Elijas Solomon, čifutin, trgovac; Efrajim Izi, trgovac (bez jevrejske identifikacije); Eškenazi dr Moric, čifutin, lekar; Zaks Samuilo, čifutin, inženjer; Jauša David, čifutin, direktor Diskontne trgovačke banke; Kabiljo Josif, čifutin, trgovac; Kazes Alfred, trgovac [nije identifikovan kao Jevrejin]; Kajon dr Cezar, lekar [nije identifikovan kao Jevrejin]; Kan Ludvig, čifutin, pečatorezac; Kario Solomon, čifutin, izvoznik; Katala dr Isak, lekar, čifutin; Koen Avram, direktor Saveza fabrika šećera (bez jevrejskog atributa); Koen Nisim, trgovac [bez jevrejskog atributa]; Koen dr Leon, profesor Univerziteta (bez jevrejskog atributa); Koen Stevan B., fabrikant kože, čifutin; Koen Stevan I., trgovac (bez jevrejskog atributa); Kon Ivan, čifutin, direktor trgovačke akademije u penziji, u Zemunu; Konfino Buki, čifutin, izvoznik; Konforti Marko, čifutin, rentijer; Lebl Kalman, čifutin, umro; Lebl Oskar, čifutin, prokurista Udružene Jugoslovenske Banke; Levi Aron, čifutin, industrijalac; Levi Dale David, čifutin, sekretar Saveza jevrejskih opština; Levi dr Juda, čifutin, profesor; Lević Avram, čifutin, načelnik Ministarstva, u penziji; Marković Edo, čifutin, predsednik žitne centrale; Mašijah Isak, direktor banke (bez jevrejske odrednice); Medina Isak, čifutin, trgovac; Pijade dr Bukić, čifutin, lekar; Pops Miroslav, Dragić, čifutin, umro; Pops Fridrih, advokat (bez jevrejske odrednice); Ribar Ivan (istakao A. R.), pokatoličeni čifutin Johan Fišer, predsednik Skupštine, predsednik komunističke (?) vlade u Jugoslaviji; Robiček Bernard, čifutin; Ruso Jakob, čifutin, industrijalac; Ruso Mata, čifutin, šef odeljenja Narodne (?) banke; Solomon Zdravko, čifutin, trgovac; Sonenfeld dr Samuilo, čifutin, advokat; Hinković dr Hinko, čifutin, advokat, umro; Horovic Kornel, čifutin, trgovac; Horovic Samuilo, čifutin, umro; Horovic dr Hugo, čifutin, lekar; Horovic Maks (bez jevrejske identifikacije); Čelebonović dr Jakob, advokat (bez jevrejske identifikacije); Čelebonović dr Mosko, lekar; Šalom dr Zaharije, čifutin, lekar; Šlang Ignjat, čifutin, rabin".

70 Zoran Petrov, *Loža Banat Pančevo*, Zidarske sveske, Vršac 1996, 26-27.

71 Nenezić, nav. delo, 606-608.

iskazima: "U beogradskim ložama (pred rat 1941.) bilo" je svega "oko sedam - osam Jevreja."... "Njihov rad i život, kao i rad i život ostalih članova bio je uvek pred očima starešinstva, koje je budno pratilo svaki postupak svojih članova i pazilo da njihov život i rad odgovaraju vazda načelima ispisanim u Konstituciji" masonerije. "S obzirom i na relativno mali broj njihov... njihov (posebni) uticaj nije mogao, baš kad bi se na tome i radilo, biti nikakav"...Što se tiče "čisto" jevrejskih loža, podrazumeva se Bene Berita, one "nisu imale nikakve veze sa našom (srpskom) masonerijom."⁷²

U pismenom autobiografskom iskazu istaknutog istoričara Viktora Novaka, poslednjeg Velikog Tajnika predratne Velike Lože *Jugoslavija*, na zahtev istražnih organa, pod nemačkom okupacijom, 1942. godine, u vezi sa Jevrejima i jevrejskim članovima srpske i jugoslovenske masonerije, sadržani su istovetni podaci. Po tom iskazu, datom u najtežim uslovima, pod presijom nacističke okupatorske vlasti i njenih kvislinških poslušnika, verodostojno se potvrđuje da: "Loža (masona) prema Jevrejima nije nikakav načelni stav zauzimala smatrajući sve ljude, rođene pod jednakim zakonima prirode, kao ravnopravne članove društva - a u pogledu verskom sa punom tolerancijom bez obzira na religijsku pripadnost. Antisemitskih pojava (uopšteno sagledavanih, bez pojedinačnih antisemitskih ispada) u ložama nije bilo - što je ionako isključeno, jer je u *beogradskim ložama, kao i u zagrebačkim bio vrlo mali broj Jevreja. Tek nekolicina*". (Istakao A. R.). A u vezi sa tada besomučno propagiranim *Protokolima sionskih mudraca*, Novak je rekao i napisao:

"Koliko mi je poznato na sednicama Lože nije bilo govora" o tim *Protokolima*. "Za njih" je "saznao kad su" mu u prevodu "dostavljeni, zacementirani u propagandne svrhe, i iz njih ... video, poznavajući dobro istoriju... da su jedna gruba mistifikacija i (da su) podržavane u antimasonskom (i antisemitskom) cilju kod raznih naroda. Njihovu je mistifikaciju dokazao i švajcarski proces... Ova je mistifikacija i falsifikat ravan onoj iz čuvene i skandalozne afere Taksilove, devedesetih godina prošlog stoleća, kojoj je naseo i Vatikan kao i brojni episkopi na Kongresu u Tridentu. Lažnost i falsifikatorsku oznaku priznali su i jezuite, iz redova antimasonskih specijalista. Uostalom, ove, kao i slične zablude, imale su uvek za određen cilj kompromitovanje Slobodnog Zidarstva [i jevrejstva] koje je za neobaveštene bilo često bauk najstrahovitijih užasa i pretnji za veru i ljudsko društvo." A u vezi sa ložama Bene Berita: "O jevrejskoj loži Bene Berit bilo je poznato samo to da je imala svoje sedište u Beogradu - ali kakvog je bila sastava i ko su bili članovi" nije "znao. S njom nije bila u relaciji Velika Loža *Jugoslavija* i nijedan mason Jevrejin nije smeo da bude njenim članom. Spisak tih članova lože Bene Berit upoznao" je "prvi put za (vreme) julskih saslušanja."⁷³

Antimasonski orijentisani "istraživači" takve istinite iskaze, bez obzira na njihovu autentičnost ignorišu, u najboljem slučaju deformišu. U antisemitskoj i antimasonskoj knjižici *Moderne socijalne hronike, Židovska masonerija* koja je štampana u Zagrebu 1935. godine, obelodanjuju se imena i zanimanja članova beneberitskih loža u Jugoslaviji u kontekstu njihovog "razornog delovanja" na tlu države čije demokratske zakone one zloupotre-

72 Vojislav Paljić, *Susret srpskih masona i Milana Nedića 1941. godine*, Zidarske sveske, Vršac 1996, 13.

73 *Viktor Novak autobiografija*, Priredio Zoran Petrov, Vršac 1996, 17-18. Arhiv Jugoslavije, 100

bljavaju, u radu kojim ostvaruju večite težnje Jevreja da ovladaju zemljom i narodom koji ih okružuju. Ali egzaktno navedena zanimanja svih poimenično navedenih članova svih šest jevrejskih, beneberitskih, loža u Srbiji i Jugoslaviji i po ovoj antijevrejskoj knjižici kazuju i dokazuju nepobitno da su u pitanju, bez izuzetka, obični pripadnici srednjih i viših slojeva građanske klase, iz redova trgovaca, fabrikanta, preduzetnika, advokata, lekara, sveštenika i činovnika.

Imajući, prema tom klasnom i staleškom konglomeratu, u vidu pojedinačno i skupno članstvo Bene Berita u Srbiji i Jugoslaviji, zdravim razumom i normalnom percepcijom, može se i ovde jedino zaključiti da tu nema nikakvih razona za domišljanja. Iz tih činjenica i ovde proizilazi da su svi navedeni pripadnici navedenih beneberitskih loža morali biti i bili preokupirani brigama lične životne borbe opstanka i napredovanja u profesiji; pored briga koje su im nametali dobrovoljno prihvaćeni zadaci organizacije čije su odredbe bile obznanjene u javnosti i odobrene od državne vlasti. Ali ni autor ni izdavač publikacije u kojoj su tada štampane te činjenice nisu računali sa zdravim razumom ljudi nego sa onim opterećenim predrasudama. Njima neće pasti na pamet da se upitaju i pitaju: Kako ti malobrojni Jevreji, običnih građanskih zanimanja, pod stalnim nadzorom policijskih organa vlasti, mogu preko jedne sićušne jevrejske organizacije težiti kolektivnoj jevrejskoj vladavini nad milionima nejevreja?

Pošto se faktografski podaci o ložama Bene Berita u ovoj knjižici izobličuju komentarima koji se još uvažavaju i citiraju – ovo izobličenje mora ovde biti podrobno dezavuisano. Iako se u naučno historiografskim raspravama kritički osvrli na nenaučne rasprave neistoričara smatraju inkompatibilnim, grubo rečeno, nedostojnim za razmatranje argumentima nauke, budući da su kod neistoričara u pitanju mahom žonglerske produkcije a kod istoričara po pravilu proizvodi naučno istraživačkog rada – ovde se nameće drukčiji postupak. Jer, u vezi sa Jevrejima baš nenaučna izlaganja, sa pogubnim posledicama, iziskuju da nigde ne budu ignorisana. Moraju biti svuda, gde se raspravlja o istini, opovrgnuta. Ona deluju zlotvorno uticajem *senzacionalne* štampane reči. Naročito u vremenima nedaća kada se traže krivci kod *tuđina*, a najlakše, pa stoga i najčešće kod nemoćnih jevrejskih *moćnika*. Najpodobnijih za odmazdu i *naplatu odmazde!*

Mada je po priloženim spiskovima članova beneberitskih loža u Srbiji i Jugoslaviji vidljivo da su pripadali radnim građanskim grupacijama *biznismena* i inteligencije preuzetih poslovima svojih zanimanja, u komentaru se kazuje, kako navedene: "Židovske lože jesu u stvari mjesta, iz kojih se posmatra sve i diktira se svima." Članovi tih loža "zaštićeni tajnom" imaju i u rad moćnih internacionalnih masonskih loža u kojima su "izmiješani hrišćani" i Jevreji "ne samo uvid" nego i s tim ložama "upravljaju. Zbog toga su lože B'naj Brit" udruženja "u kojima se nalazi stvarna" svetska "masonska vlast" skoncentrisana. Pod jevrejskom upravom je "sve što pripada čitavoj masoneriji, dok nad onim što je" čisto jevrejsko niko "izvan B'naj Brita nema vlasti."⁷⁴

74 *Židovska masonerija*, Moderna socijalna hronika, Prvi popis članova loža u Zagrebu, Osijeku, Sarajevu, Subotici, Novom Sadu i Beogradu, Zagreb 1935, 24-25, 31-32. U gotovo trideset godina rada beneberitske lože u Beogradu

Po ovoj dedukciji, dakle, jevrejske "lože (Bene Berita) su najjači eksponenti i širitelji" jevrejske "moći i snage". Internacionalna "mešovita" jevrejska i hrišćanska "masonerija" stavlja im na raspolaganje sve što sama ima, daje im uvida u sav javni život, dok su one same otvorene najužem" jevrejskom "krugu". Jevrejstvo "koje je samo po sebi zatvoren krug, još je jače stisnulo redove u ložama B'nai Brith, potenciralo je ekskluzivnost u neizmernost. B'nai Brith lože su pravo vodstvo, koje kroji sudbinu pojedincima, grupama, državama i narodima, a ostala je masonerija više manje samo njihov organ... Svi masoni samo služe *izabranom* narodu i stvaraju mu preduvete za obećanu zemlju" odakle imaju nameru da vladaju svetom!

Uveren u sugestivnu moć ovih zaključnih reči autor citirane knjižice mora da je bio ubeđen i u to da je njima dostigao željeni efekat. Zato na kraju prepušta čitaocima da i "sami prosude po imenima i 'profanim' zvanjima, te radu spomenutih kandidata za savršenstvo i boraca na polju humaniteta i filantropije, što znači biti član izabranoga naroda i kako članovi B'naj Brita rade na najvišim načelima istine i humaniteta".⁷⁵

Iako su navedena imena, imena poznatih, manje više cenjenih, ili ogovaranih, građana i malograđana pod *budnim* okom suseda, da ne kažemo i policije, tu piše: "Po imenima i zanimanjima članova loža B'nai Britha kod nas vidi se da je u tim društvima okupljeno sve što je najmoćnije, najuplivnije i najkrupnije" (a ne *najbolje* kako je trebalo po odredbama Bene Berita istinito reći čitaocima) u jevrejskom "javnom životu." Ne dodaje se da su oni u proseku malobrojni iz redova srednje bogatih i bogatih Jevreja u poređenju sa (podacima Državne statistike utvrdljivim) mnogobrojnijim više bogatim nejevrejima, nego se dodatno precizira da su to "od reda privrednici koji imaju u svojim rukama" čitav "ekonomski život" zemlje a "napose finansijski". Pored njih tu su "advokati, koji zastupaju te [tako žigosane] bankare, trgovce i fabrikante", pa "lekari koji ih leče itd". Profesora i činovnika jedva da ih ima jer tu, (kao radni ljudi, izuzetni u jevrejskoj sredini) strče kao "*bele vrane*".⁷⁶ A ne strče

na njenom čelu, u svojstvu predsednika nalazili su se: rentijer Adolf Rešovski, od 19. januara 1911. do 28. aprila 1920; rabin dr Isak Alkalaj, od 28. aprila 1920. do 26. februara 1921; lekar dr Solomon Alkalaj, od 26. februara 1921. do 3. marta 1926; lekar dr Bukić Pijade, od 3. marta 1926. do 12. marta 1930; direktor Trgovačke akademije Ivan Kon, od 12. marta 1930. do 18. maja 1931; trgovac Hajnrih Flajšer, od 18. maja 1931. do 1. marta 1933; glavni sekretar Državne Hipotekarne Banke Aron Alkalaj, od 1. marta 1933. do septembra 1934; lekar dr Cezar Kajon, od septembra 1934. do 26. februara 1936; lekar dr Rafailo Margulis, od 26. februara 1936. do 23. februara 1938; advokat Pavle Vinterštajn, od 23. februara 1938. do 1. marta 1939; trgovac Josif Holender, od 1. marta 1939. do 5. avgusta 1940. Znači: četiri lekara, dva trgovca, jedan advokat, jedan sveštenik - rabin, jedan rentijer, jedan profesor - direktor Trgovačke akademije, jedan sekretar Banke. Sa *novčarskog* i društvenog stanovišta: prosečno dobro stojeći i ugledni građani Mojsijeve vere. I oni, i njima slični u drugim mestima Jugoslavije, da su preokupirani zadacima koje im nameće "planirani cilj svih Jevreja sveta da vladaju svetom"!!! Tako proizilazi iz *navoda* citirane i mnogih drugih, ovde citiranih i necitiranih, istovetnih članaka, knjižica i knjiga! I niko od onih koji poveruju u te *navode* da uvidi kako je apsurdno, nemoguće, nesuvislo... što se tim navodima kazuje i sugerše! Ne preostaje drugo nego da se zaključuje kako u tom pogledu, uprkos svim tekovinama novovekovnih civilizacija nije se odmaklo od mračnog doba srednjeg veka kad se verovalo u postojanje veštica.

75 Isto.

76 Isto, 32. Ove reči trebalo bi upamtiti. Ne navodeći izvor, renomirani istoričar masonerije u Hrvatskoj, trideset godina kasnije, kako će se videti na kraju ovih naših izlaganja, po njima *utvrđuje* dalja nastojanja Jevreja (i posle Holokausta) da zavladaju imperijalno u svim zemljama sveta.

zato što profesorima i činovnicima Jevreji ne obiluju usled uobičajenih ograničavanja njihovih prava na ta zvanja.

Tamo gde je reč o univerzalnoj masoneriji, u kojoj su takođe *Jevreji* glavni, mada brojčano preovlađuju nejevreji, ističe se kako su i univerzalne masonske lože zasnovane na jevrejskoj *kabali*. "Tajanstveno značenje koje masoni pridavaju pojedinim... rečima, brojevima i slikama potiče od te kabale" - stoji ovde u zloj nameri.⁷⁷

Ta mala knjižica sa trideset dve stranice malog formata, po mnogima možda nije zaslužila toliko osvrta, sa tako mnogo citata. Ali treba znati da se još, i posle Holokausta, koristi u nalazima antijevrejskih istraživača kao prvorazredni izvor, zbog navedenih profesionalnih zanimanja i društvenih položaja svih članova beneberitskih loža u Srbiji i Hrvatskoj, sa *potrebnim* razjašnjenjima u sklopu masonerije. Prenebregava se dalje da su po normama ustrojstva, putokazima stremljenja, pravilima ponašanja organizacije slobodnog zidarstva i udruženja Bene Berita u osnovi različiti. Kao takvi oni su se ili nisu se među sobom uvažavali. Poistovetiti ih mogu samo oni kojima nije stalo do istine već do hajke protiv jednih i drugih. A nastojanje da neuporedivo slabije lože Bene Berita, po prostranstvu delovanja i delokrugu uticaja ograničene na jednu malu nacionalnu i versku sredinu, raštrkanu bezbrojnim graničnim međama, budu prikazane i ocenjene kao gospodari masonskih loža – spada u iracionalne poduhvate po merilima nepomućenog razuma. Ali kako je i razum rastegljiv mora ga se uvek iznova urazumiti činjenicama koji omogućuju raspoznavanje istine u kolopletu neistina.

Potrebno je stoga znati precizno da su počev od 1935, poput knjižice o "Židovskoj masoneriji" ne slučajno učestale serije štampanih knjižica i knjiga, članaka i rasprava sa manje više istovetnim antisemitskim iskazima i u sklopu antibeneberitskih izlaganja na ravni antimasonskih. To su godine vladavine *pronemačkih* vlada Milana Stojadinovića (1935-1939) i Dragiše Cvetkovića u sprezi sa Vlatkom Mačekom (1939-1941) i pod pritiskom hitlerovske Nemačke. Tih godina antisemitska haranga u vezi sa antimasonskom bila je dobro proračunata. Udvostručila je željene efekte. Podsticala je primarne antijevrejske ispade u masama i institucijama u sklopu povećanih zaziranja od tajanstvene masonerije. Povećala je i strahovanja Jevreja, ali ne u adekvatnoj meri. Verovanje u efemernost i ove antisemitske hajke nije prestalo. Iako je hajka, doduše još pretežno rečima, a ne postupcima, poprimala bar viđenjem dalekovidih "krvožedne" razmere. Samo krvavih žrtava još nije bilo. Medijsko delovanje besomučnim optužbama protiv Jevreja, pojedinačno imenovanih i kolektivno identifikovanih, sa žigom izopačenih podataka i izvitoperenih informacija o njima, u vidu neospornih činjenica, raslo je ubrzano. Novi pregršt ilustrativnog materijala može samo da produbi uvid u stanje duhova tog zlotvomog doba.

Do 30-ih godina, odnosno do prevlasti hitlerovske nacional-socijalističke Nemačke, antisemitizam posebno u Srbiji zapreten snagama srpskog građanskog liberalizma se ubrajao u sporadične pojave, bez očiglednog uticaja na javno mnjenje i političke prilike. Učestalost

⁷⁷ Isto, 4.

antisemitskih ispada se dimenzira razmerama hajke kada Hitlerova Nemačka svoju nezaustavljivu i *neodoljivu* snagu demonstrira pobedama na ratištima pobednika Prvog svetskog rata Francuske i Engleske. Naglo se povećava tiraž listova ispunjenih člancima koji harangiraju protiv Jevreja argumentima jevrejskih "namera i ostvarenja u dejstvima protiv Srba, i svih Jugoslovena" u granicama tadašnje Jugoslavije. Kako su tih godina već radile šest organizacija Bene Berita u ložama koje asociraju na masonske, njihove radnje su procenjene i žigosane kao skrovišta vodećih organa *judeomasonstva*.

U jednom od tih listova koji su tada obeležili Jevreje i jevrejske organizacije svim mogućim i nemogućim hajkaškim obeležjima za odstrel, iz populističkog arsenala za pridobijanje nacionalističkim i antikapitalističkim porivima prožimanog populusa, da se priključi hajci, napisano je: I "masonerija je samo poslušna sluškinja i moćni" izvršilac "svestrane jevrejsko-kapitalističke dominacije".⁷⁸ Na drugom mestu stajalo je: Da bi Jevreji u tim poslovima hegemoni bili neometani "oni su kod nas osnovali čak i posebnu svoju jevrejsku [bene-beritsku] masonsku ložu... Ovi Jevreji masoni" se identifikuju kao "glavni agenti... stranog, većinom jevrejskog kapitala,... oni su mu bili kalauzi, pa su odatle i izvlačili najveće materijalne koristi za sebe." I dalje, sledstveno: "Usled ovog njihovog razornog rada hiljade naših zanatlija, trgovaca i industrijalaca moralo je da ispropada i spadne na prosjački štap. Zbog internacionalne masonerije i nezasiťive Jevrejštine u našoj zemlji hiljade srpskih porodica ostalo je bez hleba, a naša privreda bez njihovog korisnog rada za zemlju. Time je oslabljena i odbrambena snaga naše države i to je najteži zločin koji je masonerija sa Jevrejima [na čelu, podrazumeva se] u svojim redovima učinila prema našoj Otadžbini".

Logički deducirano: "Upropašćeni naši privrednici nisu više mogli plaćati državi ni poreze, od koje veliki deo ide na zemljinu odbranu, a masonska jevrejska klika i dalje je znala svoja preduzeća da preobraća u d.d. i tako izbegava plaćanje dažbina u punom iznosu prema stvarnoj zaradi. To je nebrojeno puta zabeleženo i u našoj javnosti, ali je masonerija [podrazumeva se *judeomasonerija*] i dalje uspevala da pliva ovim vodama i tako će i produžiti sve dotle dok ne bude konačno uklonjena iz našeg privrednog života i javnog poslovanja uopšte."⁷⁹ Sve dok se i srpski narod ne bude oslobodio "internationalnog masonskog bratskog lanca sa jevrejštinom kao glavnim beočugom"... Da bi se to postiglo "treba odbaciti svaku sentimentalnost, svaki obzir, svako milosrđe"...⁸⁰ Da tako mora biti, te da će tako i biti oni o kojima je reć ipak još nisu verovali.

A zloslutne reći tih godina potkrepljivane su sve češće i razlozima zloglasnih *Protokola sionskih mudraca*. Ignorisanjem nalaza eksperata o podmetanju, ove su reći, onima kojima su bile namenjene i kojima su bile potrebne, zvučale autentično. Njima se utvrđivala i potvrđivala odlučnost Jevreja da zavladaju svetom, pa prema tome i Srbima. Da: "Nemaštinom, plašenjem i uništenjem svakog verovanja", *smrve* "sve što" tu navedenim jevrejskim "planovima na suprot stane".⁸¹ Kako te reći mogu biti prihvaćene kao autentične i kako se

78 AJ, F100-14-457.

79 AJ, F100-14-459.

80 AJ, F100-14-460.

tim rečima sa zvukom autentičnosti mogu izazvati refleksi "adekvatne" odmazde, logikom zdravog razuma je nedokučivo. Ali ako su one takvog domašaja bile i ostale u normalnim mimodopskim vremenima onda nije za čuđenje što u *nenormalnim* ratničkim razdobljima njihov efekat mora da bude višestruko nadmašen.

Individualno razmotreno, rasuđivanje kojim predstavnici jevrejskog naroda, tada i bez države, bez vojske, razdrobljeni malim zajednicama čiji su pripadnici kao komšije svakome poznati, mahom kao mali ili veliki trgovci, bankari, preduzetnici, često kao dobri ili loši lekari, advokati, inženjeri, pa i zanatlije, mogu biti preokupirani planovima osvajanja sveta, spada u domen psihijatrije a ne realne državotvorne politike. Međutim, šta je tu je, i po onoj narodnoj. Psihoza antisemitizma rasla je simptomatično tih godina u za to pogodnoj atmosferi po planovima antisemita u krajnjoj konsekvenci ishodom Holokausta. Iako od "porobljivačkih planova" Jevreja i jevrejskih beneberitskih loža za spasavanje nikakvi poduhvati nisu mogli biti otkriveni. Bili su izmišljeni od antisemitskih planera.

Samo u obraćanju na liberalnije krugove, zagovornici antimasonskog i antijevrejskog antisemitizma isticali su potrebe blagorodnijih mera. U tom kontekstu, govorili su da nije reč o "gonjenju Jevreja" nego o "spasavanju od judeomasonerije". Borbom: "Prvenstveno protiv *međunarodnog* svemoćnog i sverazornog jevrejstva, jer ni najmoćnije domaće jevrejstvo ne bi ni izdaleka bilo onako opasno kako je sada *da nema te svetske moći jevrejske, u čije materijalno i moralno ropstvo je čovečanstvo posle poslednjeg Svetskog rata palo kompletnije nego ikada dosad.* [istaknuto u originalu] a iz koje svetske moći jevrejske svako domaće jevrejstvo crpi svoje snage".⁸²

Kada su usledile prve zakonske vladine mere protiv Jevreja 1940. novine su se nadmetale u hvalospevima. U jednom mnogočitanom listu pisalo je kako je napokon sprečeno "da sredstvima proizvodnje najosetljivije privredne grane narodne ishrane diriguju stranci Jevreji; da na produktim berzama prvu reč imaju oni koji po svom imenu, rođenju i poreklu nemaju nikakve veze sa žuljevitim seljačkim i radničkim rukama koje hrane i brane zemlju." Tek sada "kad je Uredbom Kraljevske vlade Jevrejima oduzeto pravo da vode velike trgovine i industriju za ljudsku ishranu izlazi na svetlost dana fakat da se ova vrsta privrede nalazila pretežno u stranim rukama, u rukama Jevreja. Veliki deo mlinske industrije, industrije ulja, šećera i druga trgovačka preduzeća, koja su trgovala ljudskom hranom i predmetima ishrane i ovu davala po svom ćefu i svojoj volji potrošačima gledajući pre svega čar i profit, moraće sada da polože račune o svome radu. Tako će teški milioni, koji su do juče strujali kroz svoje podzemne kanale i vraćali se udvostručeni u teške čelične pancime jevrejske kase, imati da dođu pod kontrolu države i da se najzad stave u službu naroda na čijim su leđima stvarani."⁸³

81 AJ, F100-14-464. Članak pod naslovom *Mit Ahasvera*.

82 AJ, F100-14-469. Članak: *Spasavanje od judeo-masonerije a ne gonjenje Jevreja*.

83 AJ, F100-14-472. Članak: "Mere Kraljevske vlade protiv štetnog rada Jevreja primljene su povoljno u zemlji. *Porazne činjenice.*"

U Vojvodini, gde su trgovci Jevreji pretežno se bavili trgovinom žita i žitarskih proizvoda (od kojih su se neki obogatili ali neki i osiromašili, bankrotstvom, shodno zakonima tržišta ponude i potražnje, što se, naravno, prećutkuje) najbrojniji su bili oni koji su se ushitili Uredbom o zabrani Jevrejima da se bave kupovinom i prodajom životnih namirnica. Očekivana su *kapitalna* dostignuća u tim životnim garanama privrede, posle odstranjivanja jevrejskih trgovaca i preduzetnika. Kasnijim generacijama koje će doživeti traženje spasa u pomoći inostranog kapitala za razmah domaće proizvodnje i trgovine, izložena ksenofobska rasuđivanja uperena protiv jevrejskih trgovaca i preduzetnika, koji po zakonima države i opredeljenjima Jevreja i nisu bili stranci - mogu u najblažoj formulaciji izgledati bizarnom. Ali u onovremenoj kao i svakovremenoj atmosferi traženja krivca samo, ili bar pretežno, u sredinama i radnjama Jevreja - bilo je i ostalo karakteristično za sva vremena, pa prema tome najkarakterističnije u vreme koje će biti zabeleženo i obeleženo istrebljenjem jevrejskih žitelja.

Iako se brojem i imenom jevrejskih trgovaca i preduzetnika ne osporava postojanje većeg broja trgovačkih radnji i fabričkih preduzeća čiji su vlasnici bili nejevreji (što se moglo precizno utvrditi državnim statističkim podacima) novine su impresionirale ondašnju javnost obelodanjivanjem poimenično imenovanih trgovina i fabrika u vlasništvu Jevreja. Kao da sličnih u većem broju i obilju nije bilo u rukama nejevreja. Tako se obznanilo iz Subotice da se: "U Subotici nalazi jedna od najvećih trgovina u Jugoslaviji za izvoz mesa, živine i jaja. To je firma Herman i komp.", koji dolazi pod udar pomenute Uredbe, mada samo veći deo tu uloženog kapitala "od preko 100 miliona dinara" je jevrejski. Zatim: "Mlinovi u Subotici skoro su svi u jevrejskim rukama". Navode se kao vlasnici: Arnold Balog, Jakob Berger, Vilim Glid... Slede imena vlasnika fabrika čokolada, likera, ruma i konjaka, soda vode, sirćeta, Bruner, Heler, Julije Đer, Julije Kemenji. Pa trgovci kolonijalnom robom, Maks Šugar, Geza Kereši... Pa velike "trgovine žitaricama: Gutman, First, Vajcenfeld, Lebl, Dečeji, Lederer, Fišer i drugi".

Prema ovim (huškačkim) člancima i: "Privrednim životom Sombora" bili su ovladali Jevreji (Adler, Emil Rac, Moric Štajner, Singer, Levi, Leo Žarkover, Ižo Rajh, Edeon Štajnfeld, braća Abraham, Finci, Kerenji). Nadobudno je stoga zaključeno ovde, da likvidacijom njihovih preduzeća, u tom kontekstu: "*Njihovom likvidacijom* nastupiće nesumnjivo potpuni preokret u privrednom i trgovačkom životu Sombora, jer će sasvim nestati spekulativne i beskrupulozne politike u privrednom i trgovačkom životu Sombora, koji su vodili Jevreji".⁸⁴ Pod "*Njihovom likvidacijom*" ovde je označena likvidacija prethodno navedenih njihovih preduzeća, ali pošto se već tada po onome što se desilo u Nemačkoj i Austriji mogla nazreti i kasnija likvidacija njihovih vlasnika, citirane početne reči su indikativne posebno za one koji u to još nisu hteli i neće hteti verovati u tom grozomornom značenju. Svakako, ni likvidacijom navedenih jevrejskih somborskih preduzeća, kao ni nešto kasnijom likvidacijom njihovih vlasnika (sprovedenom doduše od strane okupatora, ovde mađarskog) nadobudno predviđeni prosperitet i u Somboru je izostao.

84 Članak u istom broju lista, pod prethodno navedenim arhivskim brojem Arhiva Jugoslavije.

Imanentni zakoni privređivanja su neumitni. Autentičnim polugama pokretana ekonomija ne zna za germanstvo, romanstvo, srpstvo, hrvatstvo..., pa ni jevrejstvo (židovstvo). Privreda ne funkcioniše onako kako to prosuđuju propovednici rasističkih, nacionalističkih, fašističkih, komunističkih ideja i odnosa.

Detaljna rekonstrukcija ondašnje antisemitske hajke sa imenima goniča i gonjenih u ovoj našoj raspravi o Bene Beritu, ponovimo, nije suvišna. Ne prevazilazi okvire naslovom označene teme, iz razloga što su u toj hajci Jevreji žigosani za odstrel i kao predvodnici masonerije, sa "masonskim" Bene Beritom na čelu *judeomasonstva*. U jednom od brojnih tipičnih obrazloženja hajke izazvane *štetočinstvom judeomasonske beneberitske sprege*, napisano je: "Ne može se zato postaviti granica između akcije jevrejstva i akcije masonerije, jer su se ove dve sile - podjednako rušilačke - (već) u prošlom (devetnaestom) veku tako slile... da su samo Jevreji [u blažoj varijanti "pretežno, najčešće"] mogli aspirirati na najviše stepene masonske hijerarhije"...

Koliko je hajka na *judeomasoneriju*, smerom *judeomasona* tada bila besomučna može da se sagleda i po apsurdu da je njome zahvaćen i Milan Stojadinović, koji je nekoliko godina ranije bio predsednik, po proceni mnogih, jedne autoritarne pronemački usmerene jugoslovenske vlade. *Otkriva* se kako je na vlasti samo "prividno" uspostavio "autoritarni režim" i po uzoru Hitlerove Nemačke. U stvari, ostao je "jevrejsko-masonski eksponent" i kao takav "sva bogatstva" naroda i države "predao u ruke Jevreja i masona". Čak se lažno obznanjuje da je bio "primljen u slobodno-zidarSKU organizaciju... s obzirom na svoje veze sa Jevrejima" pa je "odmah dobio veoma visok stepen u hijerarhiji ove moćne tajne... organizacije" tako da "je jedno vreme čak bio predstavnik jugoslovenskih slobodno-zidarskih loža u Velikom Orijentu". A: "Kasnije je (opet) po nalogu svojih prijatelja Jevreja, osnovao u Jugoslaviji Rotari organizaciju"...⁸⁵

Izmišljotinama i falsifikatima ta hajka se predočava i ovim iskazom svedočenja: "Ne znajući tolike podrobnosti o jevrejskoj prevlasti u našoj (srpskoj i jugoslovenskoj) sredini, nasmejali smo se, pre nekoliko godina, govoru jednog vođe jevrejskih masonskih bratstava Bne Brit; njegove reči, osione i gorde, smatrali smo tada hvalisavošću u krugu jedne nevine jevrejske humane organizacije. 'Ne brinite, braćo, rekao je. Svuda smo mi, u svakom događaju ima po jedan naš brat, iza svakog pokreta stoji jedan Jevrejin.' Tada smo se nasmejali. Danas to ne možemo, jer su nas Jevreji uverili da je to zbilja".

Nepobitnim dokazima - stoji tu - "potvrđeno" je "da se zamalo sva, pa i najosetljivija privreda nalazi u jevrejskoj vlasti, javno ili manje tajno"... Nema, dakle, razloga da se prekidom ove "anomalije sažaljeva malena grupa jevrejskih eksploatatora" koja je "uspela da za kratko vreme prigrabi 80% i više produktivnog kapitala."⁸⁶

85 Članak: *Jevrejstvo i masonerija kroz istoriju*. AJ, 100-F14-474. Knjižica: *Lažni vođa dr Milan Stojadinović i njegove veze sa Jevrejima, masonima...*, Beograd 1940, 3, 8.

86 AJ, 100-F14-476

Uz Uredbu, koja je stupila na snagu 5. oktobra 1940. godine, o ograničenju prava na vlasničke radnje u pojedinim privrednim granama te na srednjoškolsko i fakultetsko školovanje, utvrđeno je ko se mora smatrati Jevrejinom. Prema sledećim odredbama: "1. čiji su otac i majka rođeni u jevrejskoj veroispovesti, pa i u slučaju da su veru promenili ili su bez vere; 2. čiji je otac rođen u jevrejskoj veroispovesti a majka strane narodnosti i 3. čiji su roditelji iz mešovitog braka a ispovedaju jevrejsku veroispovest ili su bez vere". Jevreji čiji su roditelji ili oni sami bili učesnici u oslobodilačkim ratovima Otadžbine bili su izuzeti iz navedenih ograničenja prava.

Ove odredbe, neuporedivo blaže, mnogo manje obuhvatne i sudbonosne od Nirnbeških totalitarnih zakona hitlerovske nacional-socijalističke Nemačke - odredile su navedena delimična ograničenja pod dejstvom nemačkog državnog pritiska ali i pod pritiskom domaće društvene atmosfere. Zna se, i najapsurdnija *stalno ponovljena neistina* kao istina u svesti pojedinaca i naroda prelama se *kao nepobitna istina*. O Jevrejima pojedinačno i kolektivno - verskim, nacionalnim, rasnim, a najviše rasističkim obeležjima *sui generis* identifikovani pežorativnom identifikacijom - *ponavljana neistina* tokom ne samo mnogih godina nego i mnogih vekova preraslih čak u nekoliko milenijuma, ukorenjena je korenima *večite istine*. U mirnim vremenima, kad su ljudi preokupirani mirnodopskim poslovima, i rasonodama, neistinita predodžba o jevrejskim susedima nije sudbonosna. Ali u nemirnim razdobljima kada se traže uzročnici osećaja uznemirenosti i ugroženosti, Jevreji postaju opšta meta obeležjima uzročnika. Sve mora da se učini kako bi taj, jevrejski, uzročnik bio prvo izolovan, pa onda odstranjen po mogućnosti za sva vremena.

Za ideologe i pobornike protivjevrejskog antisemitizma svrsishodno je da svako novo dostignuće, nova institucija, nova organizacija, nova pojava u Jevreja, u jevrejstvu, izazove osećaje podozrivosti, refleks alarma zbog preteće nove jevrejske opasnosti u zemlji u kojoj se toleriše razmah jevrejskih žitelja. Bez obzira na karakter i domet jevrejske novotvorevine ona se u protivjevrejskom pregalaštvu mahom koristi za upotpunjavanje arsenala antisemitizma novim argumentima. *Osnivački kongres cionista u Bazelu za Protokole sionskih mudraca. Bene Berit za rekonstrukciju stožera organizacije kojom njeni članovi pripremaju vladavinu Jevreja svetom nejevreja.*

Glorifikujući mere protiv jevrejskih trgovinskih radnji i industrijskih preduzeća, u poslednjoj predratnoj godini 1940. i poslednjih predratnih meseci do martovskog preokreta prevratom 1941. Kraljevine Jugoslavije, ondašnja režimska i bulevarska štampa, pod patronatom Cvetkovićeve i Mačekove vlade, iz dana u dan, *indoktrinirala* je javnost, sugestivnom konstatacijom, u bespogovornoj proceni, i na osnovu sprovedenih *anketa u narodu*, o totalnoj dominaciji jevrejskih kapitalista. Već se i bez odgovarajućeg komentara znalo da su oni i nosioci masonerije, sa presudnim *judeomasonskim* stožerom u Bene Beritu. U stereotipnoj stilizaciji: "Anketa, koju smo sprovedli [a ne statistika, koja je ignorisana] u vezi sa" nastalom situacijom "dala je porazne rezultate. Gotovo sve privredne grane nalaze se pod neposrednim uticajem jevrejskog kapitala"... A Bene Berit je prevashodno organizacija jevrejskih kapitalista!⁸⁷

ANDRIJA RADENIĆ

Budući da *identifikacija* brojno premoćnih jevrejskih kapitalista *jevrejskim* prezimenima nije bila dovoljno ubedljiva, a obzirom na relativno mali broj tako identifikovanih Jevreja, u poređenju sa daleko brojnijim vlasnicima čija su prezimena govorila da su pretežno Srbi, Nemci, Mađari... (u Hrvatskoj Hrvati, u Sloveniji Slovenci, itd.) pažnja se sve više obraćala i na Jevreje sa srpskim, odnosno hrvatskim prezimenima, pretežno na *ić*. Sa sarkazmom je obelodanjeno kako se neki Štajn iz Osijeka preobratio u Ginića, pa je čak prešao u pravoslavlje. Razume se, po zluradom rezonovanju pronalazača, da bi sa novim prezimenom i novom verom, ukoliko ostaje neotkriven, mogao dalje da se bogati tipičnom jevrejskom lihvarskom trgovinom na račun prostodušnih nejevreja.

Razglašava se kako raste "broj novih Miloradovića, Pantovića, Đorđevića, Nedeljkovića, Rajića, Pavlovića, Stamenkovića, Ginića, Ružića, Kostića, Kamenovića, Petrovića"... u sredini Jevreja. Predočava se kako pod tim prezimenima u mnogim radnjama, fabrikama, bankama... dalje posluju mnogi raniji "Štajni, Kesleri, Šrajberi, Mandelbaumi, Niderlenderi, Grinbaumi, Ajzenštajni"... Zaključak je tipski: Manipulisanje sa srpstvom i pravoslavljem, odnosno hrvatstvom i katoličanstvom, koje se sprovodi "vrlo spretno i okretno kako je to već urođeno izabranom narodu" treba svakako sprečiti. Iako se još ne kaže izričito: Onako nekako kako se to čini u Hitlerovoj Nemačkoj.

Posledica hajke na Jevreje sa nejevrejskim prezimenima bila je da su za odstrel obeleženi i neki nejevreji. Oni su bili primorani da preko javnih glasila i pred organima državnih vlasti dokazuju krštenicama i daljih predaka kako su oklevetani. Mahom iz koristoljublja konkurenata u poslu, ali, i iz potrebe da se narod *zamajava* neprekidnim traganjem za još neotkrivene Jevreje pod nejevrejskim plaštom.

U ocrnjavanju Jevreja tih godina iskorišćen je maksimalno i inače često korišćeni atgument, navodne, jevrejske neljudske nadmenosti, uobraženosti, ispoljene prema nejevrejima pogrđnim svrstavanjem svih nejevreja u Goje. Da su Jevreji nazivani Čivutima u pogrđnom smislu, i da je i sama oznaka *Jevrejin* upotrebljena u jeziku antisemita u pežorativnom značenju - prenebregnuto je. Kao što se nije uzimalo u obzir kako je kod svih naroda, suprotstavljenih vekovima jedni protiv drugih, iz osećaja opravdane ili neopravdane ugroženosti, uvreženo da se pored pravog imena koristi i nadenuto pežorativno ime za pripadnike drugog naroda, naročito dok izaziva potrebu za podozrenje. Kada je reč o Bene Beritu bilo je uobičajeno tih godina antisemitske hajke, da se nagađa ili utvrdi u nejevrejskoj sredini ne koliko je i ko je od Jevreja već koliko je i ko od Čivuta član ove podozrive, masonske ili nemasonske, svejedno, čivutske, i to *čelne čivutske* organizacije.

Uostalom, *Goj* po izvornom jevrejskom značenju označuje samo *nejevrejina*, odnosno *inoverca* bez pežorativnog prizvuka.⁸⁷ Nejevrejin kao stranac, s obzirom na odnos snaga, što je presudno u ljudskim odnosima, kao u svim uzajamnim odnosima živih stvorenja, kod

87 Članak: *Industrija nam je potrebna ali mora biti u našim rukama*. AJ, 100-F14-481.

88 Jüdisches Lexikon, Band II, 1180.

Jevreja u dijaspori pretežno izaziva osećaj podozrivosti i straha a ne osećanje nadmenosti usled premoći.

Uporednom analizom nepovoljnih agensa *Goja* i *Čivutina* nije teško utvrditi dalekosežniji domet pežorativnog čivutskog značenja za Jevrejina, s obzirom na manjinski neravno-pravni položaj Jevreja u dijaspori. Naravno, i među Jevrejima se nalaze pojedinci koji barataju oznakom stranca u pežorativnom značenju *Goja* iz osećanja nadmenosti a ne samo podozrivosti, ali ta nadmenost koja se zasniva na uobraženoj nadmoći stečenoj individualnim bogatstvom ili zvanjem ispoljava se onda i u komunikaciji sa sunarodnikom Jevrejinom.

Čak čuveni *filozof* - sociolog svetske reputacije Jevrejka Hana Arent (1906-1975) nije bila u pravu kada je krivicu za protivjevrejski antisemitizam u izvesnoj meri prebacila i na same Jevreje.⁸⁹ Donekle i zbog njima pripisane prepotencije pri ispoljavanju svojih kvaliteta. Međutim, protivjevrejski antisemitizam je isključivi proizvod nagona ljudskog ega u traženju krivca u drugome, naročito kad je taj drugi uz to i drugačiji. Pa se u vreme eksploatorskim kapitalizmom izazvanih nedaća, tokom osnivanja i rada *tajanstvenog* Bene Berita u Srbiji i Jugoslaviji, do 1941. krivci za sve nevolje najprobitačnije traže i nalaze u *nedokučivim* beneberitskim ložama. U njima sede i *zasedaju najbogatiji* predstavnici Jevreja i jevrejstva.

Sama ta *golema jevrejska bogatstva*, koja se uopšteno pripisuju Jevrejima i "usredsređuju u Bene Beritu" ne samo što su pojedinačna nego u poređenju sa većinskim delom tada bedno siromašnih Jevreja (torbara perja, vlasnika pretežno prezaduženih sitničarskih dućana, svaštara orijentalnih sirotinjskih kvartova jevrejskog folkloru, kao što je bio Dorćol u Beogradu; da se ne spomene stravična beda bitoljskih i drugih makedonskih Jevreja) bila čak izuzetna. A nisu, po pravilima kapitalističkog poslovanja, ni stečena spekulativnim i izrabljivačkim radnjama na račun nejevreja, već stručno ili srećno uspešnim *poslovima*.

Prema jednoj prilično verodostojnoj statističkoj informaciji od ukupno 68.405 popisanih "jugoslovenskih Jevreja", u naznačenoj popisnoj godini, skoro 60.000 duša pripadalo je sloju bedno plaćenih radnika, nedovoljnim zaradama preokupiranih zanatlija, sitnih trgovaca i inteligencije. Tek 309 jevrejskih porodica, sa ukupno 2.500 članova, pripadalo je grupi bogatih veletrgovaca, industrijalaca i bankara.⁹⁰ Da se i tu ponovi: bogatstva ovih Jevreja, poput bogatstava nejevreja, stečena su uspešnim preduzimačkim poduhvatima, zasnovanim na imanentnim ekonomskim zakonima trgovačke ponude i potražnje u proizvodnji i prodaji proizvodnje (lenjinsko-staljinjski *komunizam* je stagnirao i na kraju propao zato što je ignorisao tu imanentnu zakonitost). U samom Bene Beritu merila bogatstva pri izboru članova primenjivana su iz potrebe da se raspolaze sa što više novčanih priloga pri ispunjavanju primarnih humanitarnih beneberitskih zadataka i ciljeva; a ne kako su to

89 Hana Arent, *Antisemitizam kao povreda zdravog razuma*, Vidici 1983, br. 6-7, 011-018. Izbegavanje Jevreja "da raspravljaju o svom delu odgovornosti" [?!] (016). Prenebregnuto je i da "Jevreje identifikovane sa kapitalizmom" (u lošem smislu) okriviti za (eksploatorski) kapitalizam je apsurdno.

90 E. B. Gajić, *Jugoslavija i "jevrejski problem"*, Beograd 1938, 69.

ANDRIJA RADENIĆ

"verodostojno" ponavljali tužioc i Jevreja zbog podmirenja troškova ostvarenja planova za svetskom vladavinom.

Ni argument "izabranog naroda" kojim su se, navodno, takođe najprobitičnije dičili Jevreji Bene Berita, da bi i time opravdali "planove za ostvarenje prava na vladavinu svetom", u zdravorazumskoj proceni ne može biti razmatran izvan konteksta hajke. Svaki je narod, manje ili više, odgojem, vaspitanjem, obrazovanjem prožiman idejama i osećanjima pripadnosti, od Boga ili prirode, odabranom ako ne "izabranom" narodu. U tom pogledu, dakle, i zlonamerno isticanje navodne samouverenosti od Jehove "izabranog naroda" u kontekstu navodnih hegemonih nastojanja predstavnika Bene Berita - iziskuje da bude sa što više nepobitnih činjeničnih dokaza, nepobitnih bar po zdravorazumskom rasuđivanju, obesmišljeno.

U zemljama sa relativno malim brojem Jevreja, Jevreji nisu imali svoje stranke u politici a lišeni vlastitih političkih ambicija, nisu imali organizaciju koja bi mogla da blokira ubitačno dejstvo politički organizovane hajke. Bene Berit nije bio stvoren sa namenom takve jedne organizacije. Da je osnovan sa ciljem koji su mu pripisali protivnici iz redova protivjevrejskih antisemita imao bi na raspolaganju bogatstva najbogatijih Jevreja kojim bi preplavio Srbiju i Jugoslaviju jevrejskim filosemitskim novinama, brošurama i knjigama bar u neophodnim adekvatnim razmerama.

Usled te *konkretne* jevrejske nemoći povećala se moć krugova koji su u godinama neizvesnosti i pretnji, usled pretećih opasnosti dejstvom spoljnih faktora, pridobijali vernike za poduhvate protiv *apstraktne* premoći Jevreja sa *prebogatim* članovima Bene Berita na čelu. U predgovoru tada preštampanih "Protokola sionskih mudraca" u Srbiji, Jugoslaviji, konstatovano je usred morbidnog komentaranja prvog Cionističkog kongresa u Bazelu 1897. godine, da je Bene Berit komandno mesto imperijalističkog nacionalnog pokreta Jevreja u cionizmu. Doslovno: "*Politički cionizam* (Teodora) Hercla je izvršni organ Bnai Brit i okuplja oko sebe sve Jevreje Zapadne Evrope i Amerike." (Dok je tada Herclu suprotstavljenom Ašeru Ginzbergu, za koga se tvrdi da je sastavljač *Protokola*... pripisano da je sakupio pod svoju zastavu Jevreje Istočne Evrope i Ordena "Hovevei - Sion"). Cilj je uvek isti: "gospodstvo jevrejstva nad svetom, što je, *kako je poznato* [istakao A. R.] ostao zavetni jevrejski san".⁹¹

Po nebuloznoj, ali zato ne manje već više zlotvornoj verziji, vremenom, posle Herclove smrti, pomirenjem predstavnika Jevreja Zapadne i Istočne Evrope u savezu sa Jevrejima Amerike ojačana je organizacija Bene Berita kao jedinstveni centar vaskolikog jevrejstva. *Bnaj-Britska braća* "otada u svetskim dimenzijama eksploatišu preimućstva jednakih građanskih prava". Tako su Jevreji svuda u svetu, pa prema tome i u Srbiji, Jugoslaviji, počeli argumentovanije da veruju kako će napokon "uz jaku podršku organizacija Bnai Brita

⁹¹ Po nekim drugim urednicima i izdavačima: *Protokoli* se zasnivaju na govoru Teodora Hercla na samom osnivačkom kongresu cionista u Bazelu, *Hrvatski list*, 25. listopada 1942.

i svih masonskih [*judeomasonskih*] loža Evrope i Amerike" realizovati svoje vladalačke projekte - pisalo je u ovoj publikaciji.⁹²

U posle Drugog svetskog rata restauriranoj Jugoslaviji štampana, pa zabranjena, ali baš zato još više tražena, knjiga publiciste Mihaila Popovskog "Tajanstveni svet masona" pored *karakterističnih* odlomaka "Protokola sionskih mudraca" sadrži takođe informaciju o Bene Beritu kao čelnoj organizaciji Jevreja u poduhvatima njihove imperijalne vladavine. Potvrđuje se izričito kako je u svojstvu specifične masonske formacije, *Bnaj Brit* vremenom postao "dominantan u državama gde je uspeo da se raširi". Priloženi autentični spisak članova beneberitske lože *Srbija* u Beogradu, prema arhivski sačuvanom dokumentu, tu je štampan sa očiglednom namerom da se obelodane imena onovremenih jevrejskih *moćnika* Srbije.⁹³ Po jednoj ranijoj interpretaciji: Osnivači prve Lože Bene Berita u Beogradu 1911. godine dali su joj ime *Srbija* da bi obznaniili Jevrejima sveta kako se njihova beneberitska organizacija u pohodu na svetsku vladavinu ustoličila u još jednoj državi, u zemlji Srbiji!

Ako razmatramo ovu protivjevrejsku knjigu sa konstatacijom da je štampana posle istrebljenja svih Jevreja u Srbiji i Jugoslaviji bez izuzetka (osim sticajem izuzetno srećnih okolnosti, van domašaja istrebljivača, preživelih) onda se mora uvek iznova zaključiti kako nije za čuđenje što su takvi spisi preplavili informativna tržišta pre Holokausta. Mnogi od autora ovakvih spisa sigurno nisu bili, i neće biti, svesni toga da njihove neistine argumentacijom "nepobitnih istina" mogu dovesti, a u *krvavim* vremenima i dovode do masakriranja i od njih okrivljenih Jevreja za sva zla ovog sveta. U vezi sa ovom protivjevrejskom knjigom treba znati da je njena *težina* povećana pozitivnim recenzijama tri doktora nauka, od kojih dvojice profesora univerziteta. Da li su *overavanjem* verodostojnosti u njoj sadržanih neistinitih "istina" bili svesni svog udela ili su, kako to biva u ovakvim slučajevima, recenzije napisali i potpisali rukovođeni rezonima *pragmatičnog* rezonovanja - suviše je u ovom kontekstu razmatrati.⁹⁴

92 *Protokoli sionskih mudraca*, sa predgovorom L. Fraja u izdanju kneza M. K. Gorčakova, U duhu "životno uslovljenog" otpora "ostvarivanju svetske dominacije Jevreja", po mnogima prema poduhvatima Bene Berita. Istog smera su i poruke vođe nacistički nacional-socijalističkih ljotičevaca Dimitrija Ljotića. U jednoj od tih poruka čak ovako se kazuje i preskazuje slatkom oblandom prikrivena smernica antisemitizma: "Nema mržnje prema Jevrejima u nas. Niti je sejemo, niti želimo da se razvije. Želimo samo da izgradimo svoj *samozaštitni sistem* (istakao A. R.) u politici, u ekonomiji, u moralu. Mi nemamo ništa protiv da i Jevreji imaju svoj život koji će da teče mimo kao reka u svome koritu. Ne samo da nemamo ništa protiv, već bismo smatrali osobitom srećom za ostali svet kad bi jevrejska reka bila i najveća i najveličanstvenija i najmimija reka na svetu. Bilo bi to dobro za Jevreje - ali bi još bilo bolje za ostali svet, jer bi prestale veličanstvene i mime reke ostalih naroda da se uljavaju u *jevrejsko more*" (istakao A. R.). Mora se priznati: efektno, podmitljivo i podrugljivo sročeno. Vernicima ne preostaje drugo nego da zaključie: Neshvatljiva velikodušnost prema neshvatljivo velikom zlotvoru! Nema šta, tako nekako se svojevremeno pripremala *Bartolomejska noć* (masovni pokolj hugenota u Parizu u noći 24. avgusta 1572. po planu mržnjom nadahnutih katolika), pa *Kristalna noć* (masovni pokolj Jevreja datiran 7. novembra 1938. kada je započelo bespogovorno zlostavljanje, pljačkanje, ubijanje jevrejskog življa širom Nemačke, u znak odmazde za ubistvo jednog nemačkog diplomate u Parizu, koje je počinio jedan mladi Jevrejin u nastupu ozlojađenosti i očaja pod pritiskom progona Jevreja u nacističkoj Nemačkoj), pa sve ostale noći strave i užasa masovnih pokolja neđužnog stanovništva drukčijeg roda, drukčije rase, ili samo druge vere, ideologije...

93 Mihailo Popovski, *Tajanstveni svet masona*, Beograd 1984, 126-127.

94 Izjava prof. dr Andrije Stojkovića. *Ilustrovana Politika* od 17. januara 1984.

Za ovu raspravu od većeg je značaja što su posle zabrane rada beneberitskih loža, u sklopu *masonskih*, zaplenjene i njihove arhive. Na osnovu zaplenjenih akata i spisa mogle su najpre državne vlasti *Kraljevine* Jugoslavije, potom za vreme nemačke okupacije specijalni odseci Gestapoa, a zatim nakon oslobođenja specijalne sekcije Ministarstva unutrašnjih poslova *komunističke* Jugoslavije i napokon posle predaje svih tih hartija jugoslovenskom istorijskom Arhivu u Beogradu i istoričari da utvrde pravu istinu o *radnjama* Bene Berita u Srbiji, Jugoslaviji. Pregledom svih arhivski sačuvanih akata u Beogradu (koji je deo oduzet i sačuvan u arhivima Nemačke i Rusije nije još proučen) možemo mi sada i na osnovu njih verodostojno konstatovati da su sve tvrdnje o Bene Beritu kao organizaciji jevrejskih moćnika sa imperijalnim pretenzijama lažne. Nema nijednog akta koji bi imao veze sa bilo kakvim činocima van znanih radova i stremljenja, uspeha i neuspeha u preduzetim, ili nameravanim poduhvatima, predviđenih i propisanih javno obznanjenim statutarnim odredbama Bene Berita.

Prema ovim izvornim dokumentima stopostotno se potvrđuje da je težište rada svih loža Bene Berita bilo i ostalo skoncentrisano u humanitarnom radu. Tu se nalazi predstavka Jevrejskog gimnastičkog društva *Makabi*, iz 1933. godine sa molbom da loža Bene Berita u Beogradu omogući svojom potporom obnovu aktivnijeg rada koji će omogućiti jevrejskoj omladini da u skladu sa povećanim potrebama intenzivnije "razvije i unapređuje kulturu duha i tela".⁹⁵ Tu je plakat "Jevrejskog kulturnog i humanitarnog društva "*Šemaja Demajo*" iz 1934. povodom "velikog familijarnog sastanka" na kojem "David A. Alkalaj čita kozeriju o jevrejskom humoru, virtuoskinja gđa. Mira Fejgelzon [svira] na klaviru, a virtuoz Fric Pinto na violini"...⁹⁶ Tu su molbe *Jevrejskog ženskog društva*, osnovanog daleke 1874. godine, za novčane priloge da bi se ostvarili društveni planovi. Za održavanje jevrejskog dečjeg obdaništa i dispanzera.⁹⁷ Tu se predočava kako je 27. novembra 1938. "izvršeno osvećenje Doma Jevrejskog ženskog društva u prisustvu izaslanice Nj. V. Kraljice Marije, izaslanika Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, vrhovnog rabina dr. Isaka Alkalaja, predstavnika Gradskog poglavarstva, predsednika obeju Jevrejskih veroispovednih opština, predsednice Jugoslovenske unije za zaštitu dece, predsednice Narodne ženske zajednice i predstavnika mnogih humanih, kulturnih i patriotskih prestoničkih društava"...⁹⁸ U izveštaju o ovoj proslavi posebno je istaknuto kako je "dispanzer pri obdaništu" Doma Jevrejskog ženskog društva "uredila" o svom trošku Loža Bene Berita.⁹⁹

95 AJ, f 100-F23-16.

96 AJ, f 100-F23-20.

97 AJ, f 100-F23-25, 48, 54. Predstavkom od 25. septembra 1939. godine moli se da loža *Srbija* poveća "mesečnu subvenciju od dinara 500 na dinara 1000".

98 AJ, f 100-F23-58.

99 Od izvesnog interesa je ovde navesti iz ovog izveštaja, od 23. septembra 1939, Jevrejskog ženskog društva upućenog beneberitskoj loži *Srbija* kako je sekretar Društva "gđca L. Mevorah sa počasnom predsednicom Ženske pomoćne sekcije gđom. D. Agatović bila na Kajmakčatanu, poklonila se senima patih ratnika i upisala u spomen knjigu. Prošle godine prilikom hodočašća francuskih ratnika na Dobro Polje, gđca. Mevorah me je pratila kroz Južnu Srbiju"... (100-F23-62) (Potpisnik izveštaja Lela A. Mevorah).

Zahvaljujući novčanim doprinosima beneberitskih loža, mogle su biti povoljno rešene molbe za materijalnu pomoć u optimalnom broju. Među zaplenjenim beneberitskim hartijama nalazi se npr. i dopis predsednika *Hašomera Hacaira* čelniku beogradske beneberitske Lože kojim se traži, 13. juna 1933, zarad podmirenja troškova letovanja četrdeset omladinaca u Sloveniji, pod šatorima "barem 2.000 dinara."¹⁰⁰ Tu je dopis Dobrotvornog društva "Potpora", osnovanog 1897. godine, kojim se loži N.O.B.B. *Srbija* "kao žiži svih kulturnih i socijalnih ustanova" zahvaljuje "za njenu obilatu pomoć", povodom izlaska iz štampe *Godišnjaka* beogradskog potpornog udruženja sa sarajevskim društvom "La Benevolencija".¹⁰¹ Iz ovde sačuvanog zapisnika sa prvog sastanka tada osnovane Lože pod imenom *Dr. Solomon Alkalaj* u Novom Sadu, 20. decembra 1933. godine, razabira se kako je u prostorijama tek uređenog Hrama saopšteno da je darovano 3.000 dinara radi "kupovine gorivog drveta za sirotinju", kupovine koju će sprovesti novosadsko Jevrejsko žensko dobrotvorno društvo. Na tom sastanku članovima tek osnovane novosadske Lože saopšteno je da je izvesni dr Valter Grunpeter, član lože *Konkordija* u Katovicu doputovao u Novi Sad sa namerom da nađe utočište u Jugoslaviji od terora antisemita u Poljskoj, pouzdajući se u obaveznu bratsku pomoć jugoslovenske beneberitske braće.¹⁰²

Prelistavajući ove papire, istražni organi specijalne policije Državne bezbednosti sukcesivno tri države (Srbije, Jugoslavije, Nemačke, a verovatno čak i četvrte, Rusije) umesto traženih dokaza za pretpostavljene subverzivne planove i akcije nailazili su i dalje samo na *dobrotvorna* akta jevrejskog pregalaštva u dijaspori. U sklopu pomoći udruženjima i pojedincima u stvaralaštvu, siromaštvu, izbeglištvu. U vezi sa npr. već pomenutom retrospektivnom izložbom akademskog slikara Leona *Koena*, u umetničkom paviljonu "Cvijeta Zuzorić" koju je otvorio veliki *prijatelj* Srba Dušan Nikolajević, sin bivšeg čuvenog političara, ministra, predsednika vlade i šefa srpskih masona Svetomira Nikolajevića. Na toj izložbi svi članovi Lože Bene Berita bili su "dužni da obavezno prisustvuju". Otkupima Koenovih slika i sponzorskim priložima možda su najviše i doprinele ostvarenju zamisli organizatora.¹⁰³ Istog karaktera bio je i doprinos kojim je loža *Srbija*, ispunivši molbu Bore Baruha, te 1931. godine studenta prava, za novčanu pomoć, omogućila ovom darovitom stvaracu da nastavi bavljenje "slikarstvom i vajarstvom".¹⁰⁴

U sklopu novčanih priloga beneberitskih loža institucijama jevrejstva u svetu, a posebno onima u Palestini, za obnovu države Izraela - takođe su od značaja ova arhivska izvorna svedočanstva. Kada je izaslanik jevrejske Agencije Keren Hajesod iz Jerusalima doputovao u Beograd, decembra 1933, sa zadatkom da pridobije jevrejske ustanove za povećane novčane priloge, loža *Srbija* je odobrila dodatnu sumu u iznosu 2.000 dinara. Bilo je to vreme "teške duševne potištenosti radi sve težeg stanja velikih delova jevrejskog naroda u dijaspori, u času nezamapćenog zuluma i istrebljenja" kojima su izloženi Jevreji, tada još samo u

100 AJ, 100-F23-71.

101 AJ, 100-F23-15.

102 AJ, 100-F23-252.

103 AJ, 100-F23-111.

104 AJ, 100-F23-711.

ANDRIJA RADENIĆ

Nemačkoj.¹⁰⁵ Dotadašnja obaveza svakog člana Bene Berita bila je da prilaže godišnje za Keren Hajesod 500 dinara, a "ako nije (bio) u stanju da tu sumu odjednom" dostavi, da to učini u iznosu od 50 dinara mesečno.¹⁰⁶ Povećani broj časova učenja jevrejskog jezika, na kursevima Jevrejskog omladinskog udruženja, koje su pohađali prvenstveno dobrovoljci za odlazak u Palestinu sa zadatkom prvoboraca buduće države Izrael - omogućen je takođe u velikoj meri povećanim doprinosima članova beneberitskih loža.¹⁰⁷

Tu je i dopis jednog od Rotčildovih, Julija J. Rotčilda, iz Ajzenaha, Nemačke, kojim on informiše rukovodstvo lože *Srbija* o postojanju jednog Panzionata za jevrejske dečake i devojčice, za koji bi bilo svrsishodno zainteresovati Jevreje Srbije, odnosno Jugoslavije. Panzionat je smešten u jednoj vili i izražava se spremnost za smeštaj, obuku, obrazovanje dece iz Beograda i drugih mesta, pod okriljem Bene Berita.¹⁰⁸ (Odgovor predstavnika beogradske jevrejske Lože nedostaje). Tu je i uzbudljiv apel istaknutih jevrejskih ličnosti mnogih zemalja, među potpisnicima nalazi se i čuveni pisac Stefan Cvajg, za pomoć progonjenima i gladnima "deklasiranih" Jevreja u Sovjetskoj Rusiji.¹⁰⁹ Fali odgovor Bene Berita iz Beograda, iz koga bi se moglo videti kolika je svota odobrena za prevazilaženje gladi u nakaradno građenoj prvoj zemlji "socijalizma". Ali da je određena suma odaslata na označenu adresu može se sa sigurnošću pretpostaviti. Morala je biti povoljno rešena i molba sadržana u apelu *Svetske Izraelske Alianse*, 10. aprila 1933, za pomoć jevrejskim stradalnicima *nove* Nemačke pod hitlerovskim jurišnim odredima.

I iz tih akata se može dokučiti kako dojučerašnji opštepoštovani i slavljani naučnici, pisci, umetnici, uključujući članove Nemačke Akademije Nauka, laureati najviših stvaralačkih priznanja, stavljeni izvan zakona, doživljavaju sudbinu tamanjenih životinja. Da će najzad svi, bez izuzetka, biti dotučeni, streljani, ugušeni, još nisu mogli pretpostaviti. Za tako nešto ni u jedinstvenoj milenijumskoj stradalničkoj istoriji Jevreja nije bilo *primera*. Lože Bene Berita iz Beograda, Zagreba, Sarajeva, Novog Sada, Subotice¹¹⁰, Osijeka ispoljavale su spremnost u pomoći stradalnicima u najvećoj mogućoj meri. Da će i njihove članove, uključujući sve sunarodnike samo nekoliko godina kasnije zadesiti ista sudbina, nisu razmatrali pri donošenju odluke o pomoći okolnih stradalnika. Po onoj *narodnoj*: Nama se to ne može *dogoditi!*

Za njihovo opravdanje moglo bi se doduše navesti kako je Jugoslavija još važila za državu stabilnu, nedodirljivu, neosvojivu, a uz to spremnu da sačuva svoje Jevreje od svih njihovih unutrašnjih i spoljnjih neprijatelja. Ta spremnost je na uočljiv način ispoljena i prilikom

105 AJ, 100-F23-11.

106 AJ, 100-F23-69.

107 AJ, 100-F23-1.

108 AJ, 100-F23-127.

109 AJ, 100-F23-134.

110 Subotička beneberitska loža Mattnat Jad, prema jednom od sačuvanih spiskova imala je dvadeset četiri člana. Na spisku objavljenom u navedenoj Nenezićevoj knjizi (str. 293), sa dvadeset tri imena ne nalaze se trojica sa prebivališten u Somboru: David Kremer (Krämer), prokurista; dr Hinko Oblat, advokat i Živko Polaček, Irgovac. Jedan iz Bačke Topole: Dezider Forgač, vlasnik mlina. Jedan iz Subotice: Bela Goldner, trgovac. (AJ, 100-F23-287).

prihvatanja prvih, a posle i kasnijih jevrejskih izbeglica, iz Nemačke, Austrije. A još upečatljivije pri preduzimanju zaštitnih mera povodom prvih hajkaških naleta srpskih i jugoslovenskih protivjevrejskih antisemita, tokom prvih godina vlasti Hitlerovaca u Nemačkoj. Tako je u zapisniku sa prvog sastanka novosadske Lože, 20. decembra 1933, zapisano kako je veliko zadovoljstvo proizvela vlast "o uspešnoj intervenciji beogradske braće" kod nadležnih državnih vlasti u vezi sa novim naletom antisemitizma.¹¹¹

Kada je senator Ivan Hribar u Senatu prilikom razmatranja budžeta Ministarstva trgovine i industrije govorom uperenim posebno protiv jevrejskih eksploatatora bogatstava zemlje i rada naroda Jugoslavije, 28. marta 1933. skrenuo na sebe posebnu pažnju javnosti, jevrejske institucije na čelu sa Vrhovnim Rabinatom našle su za potrebno da zatraže od *predsedništva* Bene Berita, s obzirom na visok renome njegovih članova, mišljenje i reagovanje, kako bi ovaj antisemitski govor bio *amortizovan* dostojnim jevrejskim odgovorom.

U Senatu je Hribaru odgovorio, bez odgovarajućeg odjeka u javnosti, pod pritiskom antisemitske atmosfere - član beneberitske Lože, vrhovni rabin, dr Isak Alkalaj, u svojstvu senatora.

Hribar, po lukavo proučenoj metodologiji započeo je i ovaj protivjevrejskim antisemitizmom prožeti govor uveravanjima da "nema ništa protiv Jevreja" kao takvih. "Bez dvojbe ima među njima valjanih i poštenih ljudi." Samo tu je presudno što je "kod njih jedina mana jače razvijanije nego kod drugih ljudi", a to je težnja i "čežnja za čim boljom i lakšom zaradom". Zato se "najrađe" opredeljuju za trgovinu koja ne iziskuje "fizički napor", a zbog njihove *urođene* "bistroumne prevejanosti" obezbeđuje im prednosti velikih zarada.¹¹² (Prećutano je opet samo: da im je vekovima bila zabranjena zemljoradnja, i sa zemljoradnjom povezano stanovanje u selima; da im je zaposlenje i napredovanje u državnoj službi bilo, po pravilu, otežavano, ukoliko ne i uskraćivano; da su svuda, pa i u trgovini bili hendikepirani predrasudama okoline; a da su zapravo - što je bitno i u ovoj trgovini svojim pravim ili navodnim specifičnim veštinama doprinosili prosperiranju trgovine, i sa trgovinom povezanih grana preduzetništva, industrije, bankarstva. A za zloupotrebe, prevarom stečene ekstra prihode postojale su zakonske sankcije koje su primenjivane prema svima podjednako u pravnim državama.¹¹³ Što nije značilo da oklevetana jevrejska zajednica posredstvom svojih istaknutih članova i predstavničkih foruma argumentima svog ispravnog delovanja ne treba da se osvrće na ordinarne insinuacije. Kao što je ovog puta i učinjeno.

Seriya publikacija koja je pokrenuta 1940. godine pod naslovom *Naši Jevreji, Jevrejsko pitanje kod nas*, u vidu *Zbornika mišljenja naših javnih radnika*, imala je zadatak da prosvetli čitaoce činjenicama a ne izmišljotinama o Jevrejima u Srbiji, Jugoslaviji, i uopšte u dijaspori. Prva knjiga, preciznije knjižica, ove serije sadrži dvadeset tri priloga od dvadeset tri autora

111 AJ, 100-F23-250.

112 AJ, 100-F23-67.

113 AJ, F-100-F23-647.

od kojih dvadesetorica su bili Srbi, a samo trojica Jevreji: Samuilo Demajo, dr Juda Levi i dr Lavoslav Šik. Sva trojica su bili članovi Bene Berita; Demajo i Levi beogradske Lože, Lavoslav Šik zagrebačke. Prema jednom popisu tih godina od trinaest knjižica na temu Jevreja i jevrejstva devet su bile protivjevrejskog sadržaja a tek četiri projevrejskog.

Po obrazovanju, funkcijama, ugledu, pisci antisemitskih knjižica nisu pripadali hijerarhijski verifikovanoj eliti, ali mahom kao publicisti sistematski učestalim napisima i spisima bili su poznatiji i više čitani nego oni koji su se sporadično u javnosti oglašavali kao pisci *projevrejskih* članaka i knjižica. Intelektualci najvišeg ranga, profesori univerziteta, akademici iz redova kompetentnih istoričara, pravnika, sociologa, ekonomista nisu se upuštali u ove rasprave o Jevrejima, jevrejskom pitanju. Njihova reč u eliminaciji neistina bila bi od većeg, iako, takođe, ne velikog značaja pri razmatranju jevrejskog problema. U stvari, jevrejski problem u sklopu beneberitskog nije postojao. Nametnuli su ga protivjevrejski nastrojeni krugovi. U sklopu tzv. *Protokola sionskih mudraca* se to najbolje moglo uočiti, a nije uočeno. Jednostavnim čitanjem, uz zdravorazumno rasuđivanje, bez domišljanja, svako je mogao, i može, da zaključi kako su i zašto su ti *Protokoli...* sastavljeni *bezvezno*. Ali, isti, kad se preštapavaju i po *hiljaditi put* spadaju u najčitaniju lektiru; zasnivaju se na instinktom, ne *racijom*, rukovođenih.¹¹⁴

O problemima izazvanih unutrašnjim faktorima življenja, uz eliminaciju spoljnog faktora, na sastancima foruma i članova beneberitskih loža u Srbiji, odnosno Jugoslaviji, najviše se raspravljalo u vezi sa cionizmom. Dileme su ispoljavane neusaglašenim stavovima o davanju prioriteta u raspodeli sredstava pomoći bespomoćnim sunarodnicima u zemlji i zemljama dijaspori, ili podsticajima za dobrovoljačke naseobine i nacionalne oslobodilačke borbe u Palestini. Razlike u mišljenjima ispoljavane su i predlozima za ustrojstvo državne tvorevine Jevreja u drugim, nenaseljenim ili nedovoljno naseljenim oblastima azijskog ili nekog drugog kontinenta, s obzirom na prevelike teškoće i suviše brojne žrtve pri savlađivanju otpora stotinu milionskih Arapa.

U razrešavanju ovih dilema prevashodno je i ovde delovao psihološki zavetni faktor predaka. Mileniumima godina čuvana i negovana iskonska tradicija, verom, predanjem, legendom, istorijom svete palestinske zemlje Izraela nije mogla biti nadomeštena drugim vrednostima. Neuništivim korenima ukorenjena sećanja na slavnu prošlost drevne izrael-

114 Ovi *Protokoli...* da nisu po posledicama i krvoločni, morali bi biti smatrani infantilnim. Zasnovani su na lako uočljivim apsurdima, koji bi i nepismenima trebalo da budu bar *nebulozni*. *Prvi apsurd*: Da je kongres cionista u Bazelu 1897. sazvan da posle milenijumskih godina provedenih u dijaspori, u *progonstvu*, proklamovao cilj povratka u domovinu predaka *istovremeno sa ciljem osvajanja celog sveta!!! Drugi apsurd*: Da onaj koji bi to ipak, uprkos svemu, razumom nerazumno učinio, bude identifikovan identitetom celog naroda kome pripada!!! *Treći apsurd*: Da nikom od zavedenih ne pada na pamet kako bi po primeru ovih inkriminisanih *Protokola...* (i to prema pravosnažnim sudskim odlukama i nalazima stručnih ekspertiza *lažnih Protokola*) svaki narod u čijoj se sredini projekluje osvajanje sveta (za vreme Hitlera Nemci, za vreme Napoleona Francuzi..., a o projektima osvajanja okolnih tuđih teritorija da se i ne rasuđuje) morao doživotno biti proganjan i istrebljivan!!! Ali tu važi ono Volterovo: *Credo quia absurdum*. Tu je svako logičko rasuđivanje uzaludno. Svemoćnima svuda na svetu, da bi skrenuli pažnju sa gorućih problema, potrebno je da s vremena na vreme, a u kriznim vremenima češće, svom narodu, ili svojim narodima, *privede lov na veštice*. Ne preostaje drugo nego da se o toj činjenici vodi računa i blagovremeno preduzmu mere spasavanja, bar u krajnjim granicama mogućnosti.

ske države u Palestini, sa nepokolebljivim uverenjem da će jednom, kad tad, morati biti povraćena, omogućila su čudesni opstanak naroda usred svih ciklički ponavljanih progona i izгона, zlostavljanja i ubijanja, pogroma i istrebljenja.

U vezi sa cionističkim dilemama ilustrativan je govor člana bene-beritske lože (Holendera Josifa) koji u jednoj raspravi o toj temi: "Sa žaljenjem konstatuje da jevrejski narod i pored (svih nemilih) svetskih događaja još uvek nije svestan svoje situacije i ne povuče konzekvencije u pravcu cionizma." Jedan od braće, navodi ovaj besednik: "Tvrđi da on zauzima pozitivan stav prema cionizmu, ali osuđuje Palestinocentrizam kod nas u Jugoslaviji. Palestinocentrizam, međutim, ne može se odvojiti od cionizma, jer je on sastavni deo cionizma. Nema dva cionizma, jedan bio bi za galut i jedan koji se sprema za" Izrael. "Naš cionizam makar bio" i "Palestinocentrizam ne isključuje istinsku ljubav prema našoj otadžbini Jugoslaviji, jer ljubav nikad nije ekskluzivna. Kod nas u Jugoslaviji rodoljublje cionističkih vođa je van svake sumnje i dok takvi ljudi stoje na čelu pokreta kao dr Pops možemo imati puno poverenja u pravilan razvitak cionizma u Jugoslaviji."¹¹⁵

Rasprave su vođene i o mogućnostima sučeljavanja Bene Berita u koncepciji beneberitizma i cionizma. Ta bojznost je nestala konstatacijom njene neosnovanosti. Razjašnjeno je kako cionizam deluje kao pokret sa zadatkom da pridobije i mobilise mase u narodu Jevreja za ostvarenje cilja koji se doseže osnivanjem i izgradnjom jevrejske države u palestinskoj zemlji predaka. Dok beneberitizam se oživotvoruje pojedinačnim pridobijanjem i mobilizacijom najboljih, najumnijih, i najuticajnijih pripadnika jevrejskog naroda i za proklamovane cionističke ciljeve.

U tom kontekstu naglašeno je: "Pošto između beneberitizma i cionizma postoji ... osnovna razlika, svako upoređenje u pogledu važnosti jednog i drugog mora da dovede do pogrešnog zaključka. Cionizam kao pokret bez sumnje ima mnogo većeg značaja... ali to ni malo ne smanjuje važnost Bene Berita i u interesu *istorijskog* [istakao A.R.] zadatka jevrejskog naroda." Razloženo je i kako: "U programu beneberitizma ima većitih elemenata" koji su izraziti "kao najviši moralni principi, kao sloga i dobročinstvo" a "ima (i) osnovnih organizatorskih elemenata, kao bratstvo, *ali* ima (i) elemenata koji po zakonima živog organizma ne mogu biti večiti. To su oni elementi koji su sociološki uslovljeni... Jevrejski problemi se menjaju i prema tome programske tačke beneberitizma u tom pogledu se takođe moraju menjati."¹¹⁶

Promene u sadržaju i redosledu prioriternih zadataka već su bile uočljive. Konstatovano je da je: "Beneberitska ideja ponikla" u vreme prodora "kapitalističkog liberalizma i u epohi asimilacije", kada se "u nacionalnoj asimilaciji" dijaspora naziralo "rešenje jevrejskog problema". Međutim, istovremeno širenje antisemitizma u slouju inteligencije i masi *populusa* podsticalo je osnivanje prvih beneberitskih loža kao reagensa na okolni "društveni antisemitizam". Pošto su se mogućnosti "nacionalne asimilacije" smanjivale istovremeno

115 AJ, 100-F23-645.

116 AJ, 100-F23-663.

ANDRIJA RADENIĆ

sa mogućnostima liberalnog kapitalizma i cionizam pojavio kao realnija spasonosna mogućnost, projekcije Bene Berita su se sve više usmeravale prema povećanim potrebama povećanih mogućnosti cionističkog pokreta. Tako je u vezi sa cionističkim pokretom usvojeno i u Srbiji, od 1918. Jugoslaviji, da cionizam "predstavlja jednu programsku tačku beneberitizma koja se ima ostvariti beneberitskim načinom i sredstvima."¹¹⁷

Rasprave o tome šta je preče na ravni potpore i pomoći: cionizam ili *karitas* nisu, međutim, prestajale. Kod svake deobe vođena je diskusija oko davanja prednosti potrebama siromašnoj braći u Srbiji, Jugoslaviji, Poljskoj, Rusiji... ili pokretu cionizma. "Da li, dakle (i

Dr Aleksandar Liht (1884–1948)

onih obaveznih) 50 dinara dati mesečno za uboge i sirote... ili za *Keren Hajesod*". Da li se precenjivanjem karitativnog rada ne umanjuju ulaganja i zalaganja za ciljeve cionizma? Pobornici većeg angažovanja za cionistički pokret koristili su se argumentom da se doprinosima za siromašne i oskudne u dijaspori, pa prema tome i u Jugoslaviji, ma koliko bili veliki i neophodni, jevrejski problem ne umanjuje, a kamo li rešava. Dok se doprinosima organizaciji cionista olakšava i ubrzava *trajno* rešenje problema putem državotvornih naselja u Izraelu.¹¹⁸

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ AJ, 100-F23-664/665.

Zagovornici većeg cionističkog doprinosa nisu se snebivali da *prevelika* davanja sirotinji procenjuju čak merilima dejstva narkotika. Zavarava trenutnim osećanjem zadovoljstva zarad trenutno umanjenih trajnih tegoba. Oni su pritom, po njima, nedovoljna davanja za organizaciju cionista, dalje objašnjavali preovlađujućom iluzijom u mogućnosti rešavanja jevrejskog problema "nacionalnom asimilacijom". Već se prodorom *nacizma* u Nemačkoj, najmnogobrojnija i najdugovečnija "nacionalna asimilacija" Jevreja, u Nemce Nemačke, pokazala efemernom i na kraju pogubnom. Poslužila je *nacistima* kao sredstvo za pridobijanje nemačkih masa ponavljanjem da glavni krivci za izgubljeni Prvi svetski rat kao i za sve tegobne posledice tog izgubljenog rata su bili i ostali asimilirani kao i neasimilirani Jevreji. Asimilirali su se tobože da bi na taj način lakše sproveli svoju *satansku* vladavinu u Nemačkoj!

U Srbiji sa starosedelačkom sefardskom većinom Jevreja, *nacionalna* asimilacija jevrejskih žitelja je bila izrazita. U Srbiji, po državnim zakonima, Jevreji su smatrani Srbima Mojsijeve vere. *Državni antisemitizam* nije postojao, u svakom slučaju nije se osećao. A u vreme vladavine slobodoumnog kralja Petra Karadorđevića, kada je osnovana prva loža Bene Berita *Srbija*, svi zakoni su podjednako važili i bili primenjivani prema Jevrejima kao i prema Srbima. Diskriminacije sa zakonskog stanovišta u tom pogledu nije bilo. Tako je to ustanovljeno i sprovedeno sve do 1940. godine, kada su pod pritiskom *nacističke* Nemačke doneseni prvi restriktivni zakoni za Jevreje.

Asimilacija u Srbiji se iskazivala ubrzanim preobraćanjem samih Jevreja u Srbe Mojsijeve vere, povećanjem, doduše malim povećanjem mešovitih brakova (Jevrejina sa Srpkinjom i obratno), pa čak, iako retkim, prelaskom na pravoslavnu veru. Posle stvaranja Jugoslavije taj asimilatorski proces se mahom uočavao preobraćanjem Jevreja u Jugoslovene. Cionistički opredeljeni u svim ložama Bene Berita su svoja neslaganja sa tim procesom izričito upornošću kritikovali. Upozoravali su kako je krajnje vreme da velika "većina jevrejskog naroda" svuda, pa onda naravno i u Jugoslaviji uvidi kako su pregnuća za obnovu *izraelske* države u Palestini prioritetna. Sledstveno toj konstataciji, jugoslovenske beneberitske lože maksimalnim doprinosima moraju doprinositi realizaciji tog cionističkog državotvorstva. Ponavljali su: "Može se odložiti jedan skup, jedan posao, jedna dobrotvorna akcija, ali ne i jedan nacionalni pokret", koji "ako se ne iskoristi više se ne vraća".¹¹⁹

Navedeno je kako je u jednom desetgodišnjem nizu godina u Evropi za "karitativne svrhe" u Poljskoj i Rusiji potrošeno "četrdeset pet milijardi dinara a za Palestinu svega jedna milijarda". Međutim, tamo na prostorima Poljske i Rusije je i dalje "beda isto tolika", ako ne i veća. A da je ta ista suma potrošena za njihovo preseljenje u Palestinu, desetine hiljada njih bi se preporodili novim životom, u gradnji države koja će zauvek biti njihova i njihovih potomaka.

Pobornici prioritnog doprinosa cionističkom pokretu ponavljali su: Asimilacijom preokupirani Jevrejin iako "čuva veru" praotaca "i plače jednom ili dva puta godišnje u sinagogi za

119 AJ, 100-F23-668.

ANDRIJA RADENIĆ

izgubljenim Cionom" gubi svoj stari nacionalni identitet a novi mu nejevrejska okolina ne priznaje. Dok onaj koga preokupira sopstveni, jevrejski nacionalizam "čuva veru" bez "plača za izgubljenim Cionom" jer "ga stvara stvarajući istovremeno i nove jevrejske vrednosti i novog Jevrejina".¹²⁰ Imajući u vidu većinsku opredeljenost za jevrejsku državu u zemlji predaka, i u ovim ložama Bene Berita nije razmatrano alternativno rešenje problema prema tada razrađenom planu SSSR-a za stvaranje jevrejske države u *Biro Bidžanu*.¹²¹

Među 1940. godine zaplenjenim beneberitskim aktima nalazi se i sačuvani dopis Centralne uprave *Keren Hajesoda* za Jugoslaviju, od 16. juna 1933. godine "Loži Bne Brith" u Beogradu, sa obrazloženjem neminovnosti doprinosa jevrejskoj državotvornosti na palestinskom tlu. Tu piše: "U teškim vremenima, kada mnogim hiljadama naše manje sretno braće [još se nije računalo sa milionima podjednako nesrećne braće, među kojima će se nalaziti i potpisnici ovog dopisa] preći ne samo gubitak imanja nego i životna opasnost [zapravo i *gubitak života*] ostaje" sveta zemlja Izraela "kao jedini spasonosni otok". Još su morale proteći mnoge godine da bi napokon bila stvorena međunarodno priznata država Izrael a već se moglo konstatovati kako je "nadčovečanskim naporima" jedna "generacija jevrejske mladosti postigla u Palestini čudesa". Postala je "ne samo utočište za bedne i progonjene nego i poželjnim boravištem za mnoge koji žele svesno jevrejski da žive, a konačno i za one koji danas u haosu opšte nesigurnosti žele svoje kapitale sigurno da investiraju". Od "razrezanog redovnog godišnjeg kontingenta" za obnovu Izraela u Palestini kontingent jugoslovenskih Jevreja iznosio je milion dinara, od kojih veći deo je prikupljen od članstva Bene Berita.¹²²

Članovi beneberitskih loža bavili su se različito i pitanjima ustrojstva, načela, pravila ponašanja propisanih Konstitucijom, sudeći i po ovim arhivski sačuvanim aktima. U vezi sa ritualima, koji su asocijali na rituale masonskih loža, neki su predlagali da se osavremenene, pojednostave, umanjnjem elemenata prevelikog misticitizma. Nadglasani su odredbom neprikosnovene nadležnosti centralne beneberitske uprave sa sedištem u Americi, ali i argumentom nepromenjenog značaja rituala u svakoj organizaciji, od pamtiveka, Kabale. Napisano je kako u "istoriji imademo bezbroj slučajeva gde je ceremonijal bio ona jaka sila koja je već poljuljano poverenje u jedan etički pokret ponovo ojačala i pomogla mu da se održi kroz sve bure i oluje. U ritualu biva konzervirana moć tradicije koja ume da nadvlada sve poteškoće i nedaće. Zato pored očuvanja idealnog programa ordena" B.B.

120 AJ, 100-F23-667.

121 U srpskim, jugoslovenskim beneberitskim sredinama je bila onovremeno razmatrana i vest da: "Ruska vlada radi na tome da dobije naročita sredstva iz Amerike radi izgradnje Biro Bidžana (za Jevreje) kao važne baze protivu Japana. Novac bi imali da stave na raspoloženje jevrejski fondovi i američki trustovi... Pre petnaest dana u prisustvu oko 300 delegata koji su zastupali kolektivne i državne farme, industrijska preduzeća, crvenu armiju autonomne jevrejske oblasti Biro Bidžan koja treba da se izgradi u jevrejsku republiku svečano je otvorena prva konferencija lokalnog Sovjeta. Konferenciju je otvorio jidiš govorom profesor Liberberg, bivši direktor Zavoda za jevrejsku proletersku kulturu. Dok ruski listovi veruju da će Biro Bidžan biti predstraža socijalizma u području Amura, Dejli Telegraf dolazi do zaključka, da se pored velikih materijalnih žrtava od 1928. godine nije uselilo više od 10.000 ljudi u ovu koloniju. U ovoj godini očekuje se useljavanje od 12.000 Jevreja". (Zapis bez datuma. AJ, 100, F23-646).

122 AJ, 100-F23-9.

ne sme se smetnuti sa uma "i velika važnost ceremonijala kao garanta za opstanak"¹²³ ove elitne organizacije Jevreja.

Karakter loža Bene Berita iskazuje se i u komunikaciji nepoznatih ličnosti, koja se uspostavlja razmenom lozinke raspoznavanja. Kada se beneberitski *brat* Moša Josif spremio za službeni put u Ciri, Pariz, London, Hamburg i tim povodom hteo da poseti tamošnje lože Bene Berita, morao je da zatraži od predsednika dopisom od 19. decembra 1933, "lozinku za ovu godinu".¹²⁴ Postojali su i posebni znaci za iskazivanje statusa člana. (Za osnivača Lože –, za onoga koji je dao ostavku ○, za onoga koji je "istupio" □, za suspendovanog ☒, za onoga koji je umro ☆).¹²⁵ Kada je neko isključen iz članstva, o tome se obaveštavaju sve lože Distrikta, da bi se osujetila mogućnost njegovog daljeg predstavljanja kao člana Bene Berita.¹²⁶

Ovim aktima potvrđuje se takođe da je odbir članova ostao strog i strogo poverljiv. Prema jednom sačuvanom uputstvu rukovodstva zagrebačke Lože, januara 1933, trebalo je pri izboru "postupati vrlo obazrivo i to na taj način da se ponajpre uopšte ne govori s kandidatom već da članovi Lože najpre među braćom sondiraju, a onda da stave predlog koji će odbor za ispitivanje kandidata" sprovesti "na taj način da pozove sve članove" Lože da se izjasne o eventualnom kandidatu. "Tek kada ne bude primedaba ili ako se budu eventualni prigovori obeskrepi i kada bude opravdanog izgleda da će kandidat na balotaži proći... predlagači će podneti potpisanu prijavu" i postupak će se pokrenuti. "Kandidat" će tako doznati za nameru njegovog prijema u članstvo "tek nakon što bude predsednik odbora za ispitivanje kandidata predlagačima izjavio da ima izgleda za prijem".¹²⁷

Strogom izbornom procedurom u ložama Bene Berita nastojalo se maksimalno smanjiti mogućnost da kandidat koji je prethodno prošao sve moguće provere, prilikom glasanja ne bude izabran. I to iz nepoznatih razloga od nepoznatih glasača, sa neočekivanim crnim kuglicama. Znači, zloupotrebom upotrebe tajnog glasanja!

Da se tako nešto dešavalo, uz propratno negodovanje i utvrđivanje identiteta i razloga *vinovnika* osujećenog izbora, potvrđuje sačuvana predstava protestujućih predlagača kandidature trgovca Davida H. Gabaja, suvlasnika "ugledne trgovačke firme braće Gabaj". Predlagači su tražili da se ponovi glasanje uz prethodno otkrivanje glasača i razloga njihovih glasanja protiv izbora navedenog Gabaja, s obzirom da su na prvom, podrazumeva se tajnom, glasanju trojica glasala sa crnom kuglicom, što je "po čl. 44 Ložinih statuta povlačilo sa sobom odbijanje kandidata".

U svojoj predstavi, predlagači za Gabajev izbor su izneli da: "Glasanje protiv prijema kandidata" koga su kandidovali poznati članovi Lože "nije u saglasnosti ni sa pravilima..."

123 AJ, 100-F23-251.

124 AJ, 100-F23-92.

125 AJ, 100-F23-401.

126 AJ, 100-F23-139.

127 Načela za primanje članova. Strogo poverljivo. Pretsjednik Lože dr Oskar Špigler. Tajnik Julije Fišer. Pretsjednik Odbora za ispitivanje kandidata, potpredsjednik Lože Mavro Kande.

ANDRIJA RADENIĆ

ni sa pojmom Beneberitizma". U Bene Beritu, stoji u toj predstavi: "Postulat otvorenosti i iskrenosti kategorički nalaže svakom bratu shodno propisima čl. 42 da odmah izvesti Odbor za ispitivanje" podobnosti "kandidata ako što zna ili sazna nepovoljno o kandidatu. Od rezultata" proveravanja svih predočenih iskaza zavisi "da li će se uopšte" izneti na glasanje predlog za kandidaturu imenovanog kandidata. "Ako se Odboru niko ne prijavi" kritičkom primedbom, mora se smatrati "da nijedan od članova" Lože nije protiv izbora dotičnog kandidata.

Ovom, svakako previše rigidnom ali opšte prihvaćenom, u svim beneberitskim ložama podjednako primenjivanom pravilu, moglo bi da se suprotstavi pitanjem svrsishodnosti glasanja uopšte. Jer, čemu služi tajno glasanje ako je javnim izjašnjavanjem već utvrđena pravovaljanost izbora odnosno neizbora. Zato se može istovremeno smatrati razložnim i apsurdnim u ovom podnesku izvedeni zaključak da je svaki član Lože "koji bi imao što da prigovara [izboru kandidata] *dužan pre no što predmet dođe pred plenum na rešenje da nadležnom faktoru saopšti svoja opažanja bilo da su ona zasnovana na objektivnim činjenicama ili na subjektivnim impresijama i tek kada je to učinio stekao je pod ovom rezervom punu slobodu u vršenju svoga glasačkog prava*".¹²⁸

Intervencijom predlagača, David Gabaj je ponovljenom izbornom procedurom izabran za člana lože *Srbija*. Na jednom od poslednjih sačuvanih spisaka članova ove Lože sa 73 imena se nalazi kao novi član i dr Albert Vajs (1905-1964), tada advokatski pripravnik, pa advokat, posle Drugog svetskog rata profesor univerziteta na Pravnom fakultetu i predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, pa Oskar Gavrilović...¹²⁹ Malobrojnost članstva je ostala karakteristika elitne organizacije po strogim merilima odbira i izbora. Imućstveno stanje je pri tome sigurno ostalo od nemalog značaja, zbog velikih dobrotvornih obaveza.¹³⁰

128 Slede potpisi desetorice predlagača kandidature Davida Gabaja. Kurzivom štampana zaključna rečenica naglašena je u originalu podvučenim rečima. (AJ, 100-F23-399).

129 AJ, 100-F23

130 Instrukivan je spisak članova sa zanimanjem i ulicom stana imenovanih. Gotovo svi stanovali su u elitnim kvartovima Beograda. Po azbučnom redosledu prezimena: 1. Adanja Isak S, špediter, Rige od Fere 8 (umro 20. IV 1919); 2. Alkalaj Aron A, glavni sekretar Državne Hipotekarne Banke, Cara Uroša 28; 3. Alkalaj dr Bukus A, lekar, honorar. šef Odeljenja u Vojnoj bolnici i armije, Jevremova 2; 4. Alkalaj dr David M, advokat, Trgovačka 3; 5. Alkalaj dr Isak, vrhovni rabin Kraljevine SHS, Strahinića Bana 48/I; 6. Alkalaj dr Solomon, lekar, Pozorišna 9; 7. Alkalaj Hajim I, trgovac, Kralja Petra 64; 8. Arueti Izrailo, trgovac (firma Braća Arueti i Aca Dinić, Knez Mihailova 45), Rajićeva 9; 9. Arueti Josif, trgovac (firma Braća Arueti i Aca Dinić), Strahinića Bana 27; 10. Auš Sigmund, viši činovnik Izvozne Banke, ("U Ložu stupio 20. II 1912. Dao ostavku 1. II 1924. Preselio se u Peštu"); 11. Aron Bencion, direktor Srpsko Švajcarske Banke, Cara Uroša 26; 12. Alkalaj Josif M, trgovac komisionerske radnje, Kralja Petra 28 (istupio iz Lože?); 13. Band dr Aleksandar, lekar, šef Okružnog ureda, Kralja Petra 26; 14. Baruh Marko, menjač (firma Josif Manojlović, ranije Marko Baruh, Terazije - Kralja Milana 17), Dobračina 22; 15. Benarojo Žak, stan ?; 16. Benarojo Leon, trgovac, Bogojavljenka 9 (Umro 9. XII 1916. u Kairu); 17. Benarojo Nisim, trgovački agent, Ivan-Begova 7; 18. Benarojo Lav, advokat, stan?; 19. Buli Žak E, trgovac-rentijer, Kralja Petra 72 ("Suspendovan" u Loži 1920); 20. Davičo Benko S, advokat, Knez Mihailov Venac 21 (umro 26. VI 1913); 21. Davičo Jakov S, šef Odeljenja u Državnoj Hipotekarnoj Banci, Strahinića Bana 44; 22. Davičo Samuilo I, Zmaja od Noćaja 12a/III; 23. De Leon Leon, trgovački agent, Knez Mihailov Venac 23b/III; 24. De Majo Moric, advokat, Zmaja od Noćaja 12a/IV; 25. De Majo Šemaja, advokat, Terazije - Kralja Milana 9; 26. De Majo Moni (Dr hemije), drogerist, Rige od Fere 6 (Dao ostavku 7. III 1923); 27. Frajgl Hugo, trgovac, stan? (Dao ostavku 11. XI 1925); 28. Farkič dr Avram, lekar, Kn. Mihailov Venac 23; 29. Farhi Avram D, korektor Lozova, Uzun Mirkova 3; 30. Finc Rafailo, advokat, Jugovića 4; 31. Flajšer Hajnrih, trgovac (radnja Flajšer i Čelebonović), Dositejeva 28; 32. Frajdenfeld Ignjat, trgovac, stan?; 33. Frid Josif, zanatlija-obučar, stan?; 34. Urbah dr Hinko, rabin, Zemun;

Prema blagajničkom izveštaju od 11. oktobra 1939. godine na godišnjoj skupštini, verovatno poslednjoj godišnjoj skupštini beogradske Lože Bene Berita, s obzirom na zabranu koja će *nenadano* uslediti već sledeće, 1940, Ložina imovina na dan 1. marta te godine iznosila je 644.400 dinara (sa 30 para manje). A zajedno sa hartijama od vrednosti u iznosu od 50.000 dinara, te 4% agrarnog zajma od 30.000 dinara i pozajmicama *braći* od 18.000 dinara - 675.400 dinara. Početkom godine, po ovom izveštaju, loža *Srbija* je imala sedamdeset i tri člana. Od njih u toku godine su umrla dvojica "a novih članova nije bilo". Od ukupno 71 člana na dan ove skupštine, pedesetorica su plaćala mesečnu članarinu u iznosu od po 200 dinara, dvanaestorica - po 100 mesečno, a devetorica su bila oslobođena od plaćanja članarine, prema "odlukama ranijih predsednika". Ložina imovina bila je raspoređena po fondovima. Od imovine, nešto preko 624.000 dinara na dan 11. oktobra 1939. u najvećem fondu *Dr. Solomona Alkalaja*, nalazilo se 591.169 dinara, a u najmanjem fondu *Jevrejskog muzeja* 4200 dinara. Fond za nemačke izbeglice raspolagao je sa 21.956 dinara.¹³¹

35. Glogauer Leon, Irgovac-izvoznik, Knez Miletina 9; 36. Goldman Oskar, trgovac-izvoznik, Simina 23; 37. Hercl Albert, trgovački agent, Zemun (umro 1922); 38. Hercog dr Fran, advokat, Zemun, Jugoslovenski Trg 45; 39. Hohner David, vicedirektor Viner Bank Ferajna, Vuka Karadžića 12/I; 40. Hercl dr Aleksandar, advokat, Pančevo; 41. Holender Josif, trgovac, Dobračina 8; 42. Josif Moša, trgovački agent, Dobračina 13; 43. Kajon dr Cezar, lekar, Uzun Mirkova 3; 44. Koen Avram M, direktor Saveza Fabrika Šećera, Kneginje Ljubice 6 (Istupio iz Lože 11. III 1927); 45. Koen Avram S, trgovac, Strahinića Bana 25; 46. Koen Solomon A, trgovac, Strahinića Bana 25; 47. Kon Ivan, profesor, direktor Trgovačke akademije, Glavni sekretar Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Beogradu, Dubrovačka 21; 48. Landau Mihailo S, trgovac, Dositejeva 7 (Umro 16. VII 1916); 49. Levi Azriel A, trgovac, Kralja Petra 39; 50. Levi Mihailo S, trgovac, Sibirjanin Janka 2; 51. Levi Moric A, trgovac, Strahinića Bana 17; 52. Levi dr Moric, nadrabrin Jevrejske sefardske opštine, Sarajevo; 53. Levi Nahman, trgovac-rentijer, Jovanova 19; 54. Lević Avram, načelnik Ministarstva finansija, Bogojavljenka 9 (Jedan od osnivača. Treći na osnivačkom spisku. dao ostavku 24. III 1914); 55. Levi Moric D, direktor Kolonijalne Banke, Jovanova 23; 56. Majer Ferdinand, trgovac, Kneza Miloša 63 (Dao ostavku 18. februara 1925); 57. Margulis dr Rafailo, lekar, Vuka Karadžića 42/II; 58. Mašijah Isak, direktor Deviznog odeljenja Izvozne Banke, Kraljevića Marka; 59. Medina Isak, trgovac, Ivan Begova 7; 60. Melamed Jakov, trgovac, Pozorišna 27; 61. Melamed Moša, rentijer, član Uprave Generalne Banke (Istupio iz članstva 10. VII 1919); 62. Malho Isak, trgovac, Molerova 2; 63. Munk Manojlo, fabrikant fabrike špodijuma i tulkala, Strahinića Bana 80; 65. Nahman Aleksandar, trgovac, Skadarska (Jedan od osnivača, na osnivačkom, posle "glavnom spisku", pod br. 6 upisani član, "Istupio iz Lože" 11. III 1923); 66. Ozerović Avram, industrijalac rudarski, Simina 31 (Na glavnom spisku, po osnivačkom, pod br. 2. Umro 24. III 1916. u Vrnjačkoj Banji); 67. Pijade dr Bukić, lekar, Kolarčeva 11 (Na glavnom spisku, po osnivačkom, pod br. 8); 68. Pops dr Samuil, lekar, Bosanska?, umro 17. VI 1914; 69. Pops dr Fridrih, advokat, Kneza Mihailov Venac 13; 70. Pordes Sigmund, ranije inspektor Ministarstva za ishranu; 71. Rešovski Adolf (Na glavnom, po osnivačkom spisku pod br. 1), rentijer, ? (rođen u Tum Severinu) 72. Ruso Jakov I, fabrikant fabrike cementa u Ralji i bankar Beogradske Banke Merkur, Vuka Karadžića 12/II; 73. Ruso Nisim D, trgovac, Rige od Fere 12; Rehnicer Stevan, predstavnik Transportno-špediterskog Društva Globus, Čika Ljubina 7; 75. Singer Maks, direktor Anglo Jugoslovenske Trgovačke Banke, Pozorišna 43b/III; 76. Sumbul Isidor, mašinski inženjer, Kralja Petra 52; 77. Sumbul Samuel, arhitekta u preduzeću Nahman i Sumbul, (rođen u Sarajevu), Dubrovačka 4 (Kafana Jadran ?); 78. Talvi Leon R, inženjer, Topličin Venac 23, Palas hotel; 79. Talvi Moša R, trgovac-izvoznik, Knez Miletina 9/II; 80. Testa dr Nisim, lekar, Cara Uroša 15; 81. Urbah dr Hinko, Zemun; 82. Ungar dr Simon, nadrabrin, Osijek; 83. Vinterštajn Pavle, advokat, Kralja Petra 64/IV; 84. Šatner Alfred, trgovački agent, Pozorišna 13; 85. Šancer Adolf (rođen u Pragu), inženjer? u Tehničkom Birou Adolfa Šancera, Bogojavljenka 9 (Istupio iz Lože 10. VII 1925); 86. Šancer Karlo, inženjer u Tehničkom Birou Adolfa Šancera, Bogojavljenka 9 (Istupio iz Lože 10. VII 1925); 87. Šen dr Adolf, (rođen u Vinkovcima), lekar, Svetosavska 23; 88. Šlang Ignjat, (rođen u Krakovu), rabin, Simina 17 (Jedan od osnivača Lože. Prema spisku osnivača na "glavnom spisku" pod brojem 12); 89. Šlanger Ignjat, fabrikant sodne vode, Kralja Aleksandra 92; 90. Špigter dr Oskar, (rođen u Koprivnici), advokat, preselio se u Zagreb 1926; 91. Štern Adolf, trgovac, prema spisku osnivača na Glavnom spisku pod br. 5; 92. Šalinger Julijus (rođen u Bmu, u Čehoslovačkoj), trgovac građevinarskog materijala, Vojvode Dobrnjca 52/II. (AJ, 100-F23-402 do 420).

131 AJ, 100-F23-743 do 745.

ANDRIJA RADENIĆ

Sume mogu izgledati prilično izdašne. Ali sumorne političke prilike bile su praćene dramatičnim potrebama sve većih izdataka za sve veći broj nemaštinom ophrvanih, čiji se broj nepredviđeno povećavao i porastom broja jevrejskih izbeglica iz Nemačke. U ovom blagajničkom izveštaju stajalo je kako su tada "mnoge molbe" upućene na adresu Lože iako su potpuno "opravdane" mogle biti "samo delimično" ispunjene, usled ograničenih sredstava. Zato se apeluje na članstvo da poveća do maksimuma svoje dobrovoljne doprinose u novcu "upravo u ovo teško vreme kada niko ne zna šta će mu sutrašnjica doneti". A "misao" bene-beritskog "bratstva obuhvata" u najvećoj meri "pripravnost pomoći drugima".¹³²

Dr Albert Vajs (1905–1964)

Ta karitativna *pripravnost* morala je, ipak, prema rasuđivanju dalekovidnijih prestatu da bude primarna u zadacima beneberitskih loža one godine kada je 1933. vođa nacističke stranke Adolf Hitler postao *Kancelar Nemačke*. Prema tim dalekovidnijim članovima, počev od te kobne godine, trebalo je da se ove *organizacije najuglednijih i najuticajnijih Jevreja prilagode* obavezama koje proizlaze od nove, dotle nepoznate *životne opasnosti za sam opstanak* jevrejskog naroda. Da li su te beneberitske lože, sa humanističkim i humanitarnim principima jevrejstva i čovečanstva - mogle da se prestroje u organizacije drukčijeg tipa o tome ovi dalekovidni za vremena zla nisu rasuđivali.

¹³² Isto, 745

Velika tragedija jevrejstva, po naslovnoj temi predavanja brata Lazara B. Avramovića (brata doduše po čisto masonskoj, a tek po nekim nagoveštajima i beneberitskoj organizaciji) već se mogla nazreti, pa čak i predvideti. Predavanje pod tim zloslutnim naslovom Lazar Avramović, veliki pobornik nacionalno-oslobodilačkog cionističkog pokreta, održao je 9. maja 1933, u beogradskoj srpskoj masonskoj loži *Pobratim*. Obznanio je odmah uvodnim rečima kako se sada "jevrejski problem, koji je nekima izgledao rešen, a drugima da je ugušen... pojavio u punoj svojoj jačini". Kao nikada ranije. Mada je i ranije, godinama vekova i milenijuma, narod Jevreja, po njegovim rečima, *Izraela*, kao druga rasa, pa ipak kao "nijedna druga rasa nije bila toliko maltretirana, vređana, tučena, prezrena, proklinjana, osuđivana"... Nastavio je pitanjima: "Koji je taj koji bi smeo da potvrdi da to nije istina? Koji je taj koji bi se usudio da opravda podla zverstva, nečuvena, koja su u ime" neke druge "vere" i nekog drugog "božanstva, ljudi... činili Jevrejima?" Nije odmah odgovorio, ali se podrazumevalo da su se mnogi ne samo "usudili" to učiniti, nego su time sticali priznanja u populističkim nadmetanjima. Od njih veštački "fanatizovana" masa nejevreja "progonila je i ubijala jednu manjinu, slabu i bespomoćnu" koja po lažnim navodima ugrožava opstanak naroda kome te mase pripadaju.

Posle nabiranja zla počinjenih nad Jevrejima, Avramović se zadržao na tekovinama francuske građanske revolucije koje su omogućile pripadnicima jevrejskog naroda, sukcesivno, u celoj Evropi da steknu ravnopravna građanska prava. Oni su onda doprinosima svojih najznačajnijih naučnika, književnika, umetnika, političara, državnika ubrzali tokove progresivnog razvoja naroda u čijim su državama i zemljama bili nastanjeni.

Iz Avramovićevog izlaganja se moglo razabrati i kako je Hitler lukavo s predumišljajem uvodio postepeno antijevrejske mere veštinom profesionalnog političara. On je naveo Jevreje da prirodnim prilagodavanjem na sve surovije postupke odustaju od otpora sa mogućim neželjenim posledicama i za još nedovoljno učvršćenu vlast. Prve antijevrejske mere bile su svedene na relativno podnošljive, već bezbroj puta primenjivani *numerus klauzus* za jevrejsku decu i omladinu u srednjim i visokim školama. Čak sa izuzetkom za one "čiji su se očevi borili" na ranijim ratištima Nemačke. Od jevrejskih vlasnika velikih preduzeća traženo je *samo* da umesto Jevreja zaposle Nemce, i to prvenstveno one sa partijskom knjižicom Nacional-socijalističke stranke Nemačke. Vlasnička, službenička, kao i zanatlijska te radnička zaposlenost svedena je samo na procenat zastupljenosti jevrejskog življa u državi. Pljačkaški i ubilački upadi u jevrejske domove i radnje ubrajani su u pojedinačne slučajeve.

Sledstveno toj postupnoj *represivnoj politici* prema Jevrejima poluge spasavanja su u neshvatljivo malim razmerama korišćene, kada je to, u prvim godinama vladavine Hitlerovaca, još bilo moguće. Spasonosni instinkt bio je zatomljen umirujućim sredstvima obmanjivanja, kojima se koristila vlast beskrupuloznih vlastodržaca. Avramović je u ovom svom izlaganju mogao navesti tek oko pedeset hiljada jevrejskih prebeglica "preko granice" Nemačke "bežećih od terora hitlerovaca".¹³³ Taj se broj posle iz dana u dan povećavao ali ne do krajnjih mogućnosti. Bekstva su prestala su zatočenjem a uskoro i istrebljenjem zatočenih u koncentracionim logorima.¹³⁴

U ovom alarmantnom ekspezeu, Avramović dalje kazuje: "Ali to [progonstvo] ne može da traje večito. Neće se time rešiti problemi" za koje se okrivljuju Jevreji. "Nemačka će se probuditi iz ovog teškog sna"... Navodi reči tadašnjeg predsednika britanske vlade, Ostena Čemberlena koji je jamčio (kasnije, prvi *kapitulirao*) da Britanija "neće ni za trenutak podupreti načelo abdikacije pred Hitlerom i njegovom snagom". Očigledno ohrabren ovakvim rečima i obeshrabreni Avramović ponavlja: "Trebalo se nadati da će se Nemačka... osloboditi svojih... dželata. Trebalo se nadati da će joj čovečanstvo u tome svom snagom pomoći, odbacujući lažno načelo nemešanja u unutrašnje stvari jedne zemlje". Tako će "jevrejstvo, prekaljeno u vekovnim iskušenjima i patnjama izaći iz ovih progona" čak "moralno i duhovno ojačano".¹³⁵

U tom dramatičnom pledoaju u kojem se kontroverzno prepliće nada u spas i osuda na račun progonitelja, predskazuje se kako: "Talas Hitlerovog antisemitizma može, ako se na vreme ne razbije, obuhvatiti i druge zemlje". Sudbina ne samo naroda "Izraela može doći u pitanje". Imajući u vidu proteste Jevreja širom sveta, sa pozivima na bojkot Nemačke, Avramović predočava kako je: "Jevrejski narod osetio ovoga puta svojom intuicijom, koja ga ne vara, da antisemitizam uveden u zakone jedne kulturne države kao što je Nemačka, može poljuljati sve moralne osnove društva"... Istakao je čak kako se "ceo jevrejski narod podigao [uglavnom rečima, drukčije nije mogao u dijaspori] za pravednu odbranu od zajedničkog neprijatelja". Bilo je nepoznato da je: "Stoga i ostalo bez rezultata traženje izvesnih nemačkih Jevreja da se ostavi da oni sami razmrse ovo pitanje sa nemačkim vlastima; traženje uostalom verovatno upućeno pod pretnjom".¹³⁶

133 Lazar Avramović, *Velika tragedija jevrejstva*, predavanje održano na dan 5. maja 1933. u loži *Pobratim* u Beogradu 1933, 12.

134 U Hrvatskoj pod Pavelićevom ustaškom strahovladom, muškarcima oženjenim Hrvatima imali su šansu da se spasu. Nekolicina njih tako su preživeli Holokaust. Verovatno, zahvaljujući predodžbi da je Josip Frank, (1844-1911) jevrejskog porekla, bio osnivač pokreta Frankovaca, pretače Pavelićevog ustaškog poretka. U Srbiji pod nemačkom okupacijom i kvilinski režimom Milana Nedića, naprotiv, Jevrejke udane za Srbima imale su takvu spasonosnu šansu, iskoristivši je. Ta koncesija u Srbiji zasnivala se možda na predodžbi da je više znamenitih Srba u prošlosti bilo oženjeno Jevrejima, i imali su isto tako znamenite naslednike iz ovih mešovitih brakova. Generali Milivoj Zečević, Jovan Viktorović... Pa jedan od prvaka Napredne stranke Dimitrije Marinković (1835-1911), višestruki ministar pravde i unutrašnjih dela, sa još znamenitijim sinovima iz tog mešovitog srpsko-jevrejskog braka, Marinkovićem Pavlom (1866-1925) i Marinkovićem Vojislavom (1876-1935). Pa jedan od prvaka Radikalne stranke i dugogodišnji poslanik Srbije u Rimu i Parizu, te predsednik vlade Milenko Vesnić (1862-1921)...

135 Avramović, nav. delo, 18-20. Karakteristično je kako poznati istraživač istorije masonstva u Hrvata i Hrvatskoj dr Ivan Mužić nalazi za potrebno da bez veze sa kontekstom citira Avramovićevu *upozorenje* da se Jevreji neće dati do kraja ponižiti, porobiti, istrebiti... Na kraju: "Sam Hitlerov režim ima da nosi te znake osude"... Skrivena Mužićeva poruka je: Neuništivi Jevreji nastaviće tamo gde su privremeno bili zaustavljeni sa pohodom za osvajanje sveta i putevima *judeomasonstva*. Tako se može objasniti i Mužićevo nabranje članka Velike Lože Jugoslavije "u razdoblju od 1934. do 1937.", po azbučnom redu prezimena, holimično sa Lazarom Avramovićem na čelu, iako među mnogo eminentnijim prvacima, Avramović ni po jednoj kombinaciji ne bi mogao da dosegne položaj prvog čoveka "u upravi Velike Lože Jugoslavija." (Dr Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata* (Masoni i Jugoslavija), IV dopunjeno izdanje, Zagreb 1989, 303, 336).

136 Avramović, nav. delo, 19. U spisima istraživača genocida dr-a Milana Bulajića navode se iskazi preživelih srpskih zatočenika u zloglasnom logoru Jasenovcu, da su se među njihovim mučiteljima nalazili, pa čak i isticali, jevrejski zatočenici u službi ustaških zlotvora. Izostaje neophodno razjašnjenje (kad se već smatralo potrebnim citirati ovakve iskaze) da su u logorima ustaša poput logora hitlerovaca i svih drugih sličnih logora (*Goll otok* pod režimom Titovih "komunista") logoraši bili prisiljeni da se međusobno razračunavaju, zlostavljajući jedan drugog, po nahođenju čuvara, komandanta logora, do stepena koje određuje komanda. Prema postulatima istoriografije, morali bi onda biti navedeni i nalazi kojima se obelodanjuje kako su jevrejski logoraši bili mučeni, po naređenju

Mi bismo morali dodati: ne *verovatno* nego uistinu to je izdejstvovano od samih Jevreja, ne samo pretnjom nego i lukavim ubeđivanjem da će njima, Jevrejima Nemačke biti bolje ako ubede svoje sunarodnike širom sveta da prestanu sa žigosanjem nacional-socijalističkog Nemačkog Rajha *Firera*. Ta, mnogima nepoznata, iznenađujuća *lukavost* po razmerama podlosti u pripremanju istrebljivačkog čina kojom su umirivani Jevreji da se bez otpora prilagode *sudbini*, ispoljila se na početku i u navodnim policijskim merama traganja za "nepoznatim" počiniocima nedela, u pljačkama jevrejskih radnji i ubistvima njihovih vlasnika.

Avramovićevo predavanje moglo je da doprinese i raščišćavanju pojmova o rasizmu. On je primerima dokazao da nema naroda čiste rase, naročito ne u Evropi. Neprestana "mešanja", ratnička i mirnodopska "odavno su izmešala evropske rase" svih zemalja i naroda Evrope. Ponavljao je argumentovano da se "rasizam ne zasniva ni na kakvoj naučnoj bazi". Predočio je, koliko su, po nemačkoj rasističkoj teoriji pripadnici niže rase, Jevreji - Ajnštajn, Erlih, Vaserman, Hajne, Spinoza, Mendelzon... doprineli epohalnim dostignućima nemačkog stvaralaštva u područjima nauke, kulture, umetnosti... Slušajući te nepobitne argumente, mogli su skeptici samo primetiti da bi imali većeg dejstva na okolinu da ih je predočio ne-Jevrejin.¹³⁷

Cilj ovog Avramovićevog predavanja bio je zapravo da mobilise masonsku organizaciju Beograda i Srbije a preko nje Savez masona cele Jugoslavije, za poduhvate raskrinkavanja i stavljanja na optuženičku klupu javnosti hitlerovske vlastodršce Nemačke zbog njihovih zločinštava, opravdavanih lažnim teorijskim i empirijskim nalazima protiv Jevreja. "Rukovođen tim mislima", Avramović je zatražio od starešine svoje Lože da ovaj njegov govor u vidu *memoranduma* dostavi Velikoj Loži, s molbom i preporukom da se on saopšti svim Ložama pod njenom zaštitom, kako bi se *braća* u radionicama širom Jugoslavije "upoznala, zainteresovala i podstakla da uzmu u razmatranje ovaj" jevrejski "problem" koji spada u delokrug "prave masonske delatnosti" pošto se tiče "odbrane i zaštite nevinih i pravednih" kroz "odbranu i zaštitu čovekovih prava".¹³⁸

Mi bismo u vezi sa tom Avramovićevom namerom mogli nadovezati kako je ostala nepoznata *sudbina* ovog *memoranduma* po konsekvencama u svesti i radnjama masona i nemasona. Ipak, već samim štampanjem ovde sadržanih iskaza omogućeno je srpskoj i preko srpske celokupnoj jugoslovenskoj javnosti da se istinitim informacijama upozna sa problemom koji je prerastao u pitanje života i smrti za sve Jevreje. Tada samo Nemačke, ali po dalekovidnima i za sve jevrejske žitelje širom Evrope (a po daljem redosledu i sve druge podjarmljene nejevrejske žitelje) koje će ubrzo dosegnuti Hitlerova Nemačka u već nagoveštenim osvajačkim ratnim pohodima.

ustaša, od strane nejevrejskih logoraša, dakle, i srpskih, kao i drugih u Jasenovcu. I to po pravilu, kad su u pitanju jevrejski logoraši, sa smrtonosnim ishodom. Zato gotovo i nema preživelih jevrejskih logoraša, za razliku od drugih, iz logora *Jasenovca* koji bi kazivali kako su ih tukli i mučili nejevrejski logoraši.

137 Avramović, nav. delo, 22.

138 Isto.

ANDRIJA RADENIĆ

Lazar B. Avramović kao mason prožiman idejom doktrinarne veličine Saveza masonskih organizacija u zemaljskim i svetskim razmerama, preцениo je moć organizacije masona u poduhvatima za zaustavljanje nacističke Nemačke u zločinima protiv Jevreja na ravni zločina protiv čovečanstva. Iako su masonske lože bile univerzalne i daleko uticajnije od čisto jevrejskih loža Bene Berita, ni one nisu imale snagu koja im je pripisana. Pred *nacističkim* naletom pokazale su zapravo kako su na tom terenu sasvim nemoćne.

Činioci antisemitizma su toliko brojni da ni oni koji manipulišu sa njima nisu svesni njihovog dalekosežnog dometa. Zasnivaju se na porivima lakovernosti ako ne zla. Zlotvornost se povećava zakonomernošću velikog broja lakovernih. Relativno je lako bilo objasniti poplavu antisemitskih članaka, brošura, knjiga u vremenima prodora fašizma, putevima *nepobedive* i *neodoljive* nacističke Nemačke kroz ksenofobne ideologije u godinama koje su prethodile i protekle tokom Drugog svetskog rata. Ali kako protumačiti hajke na Jevreje posle Holokausta, kada ih je u zemljama, u kojima ih je bilo više desetina i stotina hiljada, preostalo samo nekoliko hiljada (u Srbiji oko 3000), ukoliko ih je uopšte ostalo. I gde više nema tajanstvenog Bene Berita, jer nema ni u minornom broju Jevreja koji bi svojim doprinosima, u skladu sa svojim prihodima i društvenim funkcijama mogli da omoguće uspešan rad njegovih loža. Prema statutarnim odredbama, za karitativne potrebe kao i za potrebe stvaralaštva u domenima nauke, kulture, umetnosti Jevreja i jevrejstva.

Postoje dokumenta koja svedoče o čuđenju mnogih protivjevrejskih anisemita u samoj Nemačkoj pod nacističkim Hitlerovim režimom, kako su Jevreji bespomoćno, bez otpora omogućili da budu istrebljeni. Ovi Hitlerovci nisu ni sebi smeli priznati kako su bili obmanjivani u uverenju da Jevreji programiraju osvajanje sveta sa svojom najmoćnijom *tajanstvenom* beneberitskom organizacijom na čelu, uz objašnjenje da se u njegovim ložama okupljaju i većaju o vladavini svetom najbogatiji i najuticajniji Jevreji većine zemalja sveta. Ali fama, bolje reći fame i o tom i takvom Bene Beritu još nisu nedelotvorne, pri opravdavanju akcija protiv Jevreja. Zato treba nastaviti sa istraživanjima faktografskih akata koja autentičnom dokumentacijom opovrgavaju famozne tvrdnje sa lažnim iskazima o ložama Bene Berita.¹³⁹

139 Od profesionalnih istoričara do sada samo je saradnik Instituta za savremenu istoriju Nebojša Popović pisao o Bene Beritu u članku pod naslovom *Nezavisni Orden (red) Bene Berit u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) 1911-1940. godine*. (Godišnjak za društvenu istoriju, god. II, sveska 2, Beograd 1995, 220-228). Članak je informativnog sadržaja. Od savremenika ostao je u masonskim časopisima *Neimar* 1926, sv. 65-66, 582-589 i *Šestar* zabeležen osvrt Hinka Hinkovića, sa inicijalima H. H. na razloge osnivanja i ciljeve rada Bene Berita. Osvrt se zasniva na Hinkovićevo predavanju u masonskoj loži u Beogradu. Tu Hinković iznosi kratki istorijat Bene Berita, ističući da je osnivač ove jevrejske nacionalne organizacije Henri Jonas bio doseljenik iz Nemačke. On je "kao mason", ne kaže razočarani mason, "počeo da gradi beneberitsku organizaciju na masonskom temelju". Vremenom: "Kad je gonjenje i zlostavljanje Jevreja počelo da uzima sve više maha i sve veće razmere u mnogim državama, a naročito u Istočnoj Evropi (Rusiji, Poljskoj i Rumuniji) Orden [Bene Berita] je svojim opštečovečanskim ciljevima i težnjama dodao i specifične jevrejske, ciljeve odbrane i zaštite od srednjovekovne inkvizicije i savremenog pogroma." Hinkovićevo izlaganje bilo je veoma instruktivno. Njime je obelodanjeno kako je već tada Bene Berit dostigao ugled najuglednije jevrejske svetske organizacije, čak i po procenama najviših predstavnika SAD i mnogih drugih država sveta. Taj ugled se ogleda i dalje neprekidno u komunikaciji na najvišem nivou čelnih državnika mnogih zemalja i rukovodećih ličnosti i foruma Bene Berita. Na kraju ovog osvrta Hinković je podsetio *braću* na staru izreku: "Samo onaj koji poznaje prošlost, može razumeti sadašnjost i pogledati u budućnost" svoga naroda i ljudskog roda u celini". Mi bismo trebali dodati: samo istinitu prošlost, jer lažno rekonstruisana mitska,

Andrija Radenić

S u m m a r y

B'NAI B'RITH IN SERBIA AND YUGOSLAVIA 1911-1940

This article is based on the data from archive documents, history books, historical tributes and various accompanying texts. The paper begins chronologically with description and analysis of the history of B'nai B'rith Lodges in Serbia and Yugoslavia according to the testimonies of the participants. The first B'nai B'rith Lodge named *Srbija* (Serbia) was

mitološka predstava o prošlosti može da deluje kobno i na sadašnjost i na budućnost dejstvima obmane U tom pogledu karakteristična je Mužičeva najnovija knjiga "Masoni u Hrvatskoj 1918-1967" koja je štampana 1993. godine. Ona je sastavljena iz arhivski sačuvanih dokumenata sa *odgovarajućim* Mužičevim komentarima. Već na njenim uvodnim stranama su *izložena* dva masonska tabloa sa mrtvačkom glavom uz natpis *Jehova*. Zna se, u znaku insignia jevrejskog Boga kao *gospodara svih svetova* (Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, 380). U poglavlju "Židovi i masonerija" tu se *potvrđuje* kako: "Masonstvo i po svom ritualu a i po svom duhu najuže se nadovezuje na židovsko-kapitalistički, individualistički i anacionalistički duh. Osim toga masonstvo po svojoj organizaciji i bratskoj povezanosti pruža židovskom kapitalu njegovu ekspanziju i gospodarsko povezivanje". Tu se dalje kao tipični primer navodi da su "i sisačku ložu *Zur Nächstenliebe* [hrvatsko ime "Ljubav bližnjega", odnosno "Ljubav Bližnjemu" ovdje je s predumišljajem izostavljeno] osnovali sisački Židovi, a ložu "Vigilantia" u Osijeku osječki Židovi. Slično je bilo i kod osnutka zagrebačkih loža"...

Vrhunac tipičnog antisemitskog masonskog razvrstavanja se razabire u konstataciji, da se: "Snaga židovstva očituje ipak najbolje u popisu židovske lože "B'ne Brit" u Zagrebu, koja je izravno bila priključena *engleskoj Velikoj loži*". (Istakao A.R.) Ističe se priključak Velikoj Loži Engleske, podrazumeva se masonskoj, jer se javnost u novo osamostaljenoj Hrvatskoj populistički najprobitačnije sada instruiše o Jevrejima i u vezi sa *prosprski* nastrojenom Engleskom u sprezi sa jevrejstvom posle raspada prethodne Jugoslavije. Da je beneberitska Loža u Zagrebu delovala po ingerencijama Velike Lože Bene Berita u Jugoslaviji, što je Mužiću kao istraživaču masonstva i beneberitizma svakako poznato, ovdje se ne uvažava. Ali kad tako obmanjuje javnost *najbolji*, najcenjeniji i najčitaniji istraživač i pisac istorije hrvatskog masonstva, onda nije za čuđenje što se u javnosti i posle Holokausta u ne malim razmerama rasuđuje po iskazima antijevrejskog antisemitizma.

Mužičevo zamamljivanje se ogleda i u komentaru spiska članova zagrebačke lože Bene Berita sa imenima i zanimanjima 72 člana. Iz tog popisa proizlazi takođe da su članovi beneberitske Lože u Zagrebu bili trgovci, a od njih manji broj veletrgovci, te industrijalci, odnosno direktori industrijskih preduzeća, pa i lekari i advokati, uz nekoliko činovnika. Znači, obični pripadnici srednjih i viših staleža buržoaske građanske klase. A po Mužiću: "Prema popisu članstva te Lože, koja nije čuvala previše svoju tajnost [pa bila je javna, javno pravna nepolitička organizacija, što Mužić takođe mora da zna] vidi se, da su židovski masoni [opet dezinformacija, Loža je bila nemasonska, pa njeni članovi nisu mogli biti masoni] držali u svojim rukama gotovo sav naš industrijski život i svu našu veletrgovinu; a pored toga su bili u slobodnim zvanjima odvetnika i liječnika, tj. u zvanjima gdje su i svoje znanje trgovačkim putem slobodno prodavali i unovčavali."

Da nije autentični citat, citirane reči bi bile neverovatne. Pored mnogobrojnih i mašom bogatijih hrvatskih, srpskih, mađarskih, nemačkih trgovaca, preduzetnika, bankara, prema nepobitnim državnim statističkim podacima, po Mužiću, moglo bi se reći, gotovo kao svojevremeno po Hitleru, Paveliću i njihovih istoriografa gotova sva veletrgovina, industrija, bankarstvo... "bili su u rukama židova" i to na način da su i njihovim lekarima i advokatima omogućili da svojim znanjima pljačkaju u Hrvatskoj hrvatski narod, a ne da radom zarađuju kao njihove nejevrejske kolege! Posle svega, nameće se i pitanje: Kako i zašto istraživač Mužičevog ranga može ovako neistinito baratati sa činjenicama samo zato što su u pitanju Jevreji? Sve postaje još drastičnije saznanjem da se sa naučnim pretenzijama navode optužbe protiv masona i Jevreja pod firmom *judeomasonstva* sa Bene Beritom na čelu, u ovoj verziji, gotovo doslovno, bez ukazivanja na izvor, i prema *nalazima* autora opskurne knjižice *Židovska masonerija*, štampane u godinama koje prethode Holokaustu. Ne preostaje drugo nego da se sa što više podataka razotkriju neistine koje se šire i indoktriniraju u svest i podsvest ovakvim publicističkim i "naučnim" spisima.

ANDRIJA RADENIĆ

established in Belgrade in 1911, and the organisation was active until 1940 when under Nazi Germany's pressure its Lodges were prohibited together with actual and pseudo Masonic organisations. Following this historical report based on the founders' testimonies from the *Memorials* is the summary of the work and mission of these Lodges according to the interpretations of their advocates and opponents. The concluding part of this paper includes the reconstruction of the B'nai B'rith activities by indirect method, from documents and archives.

The B'nai B'rith Lodges in Yugoslavia were primarily organised on humanitarian and charitable basis, same as in other countries. Being a purely Jewish organisations whose purpose was regulated by their *Constitution*, their aim was also to resolve all misunderstandings, disputes and conflicts. First, there were those specific for Yugoslavia and Serbia, like a division between Sephardim, the older settlers and Ashkenazim, who came to these parts of Europe later. The other disagreements were the usual ones, as the antagonism which arises between the wealthy and the poor, the different attitudes of the orthodox and unorthodox, zionists and nonzionists, liberals and conservatives... Thus we can conclude that the general concept of the B'nai B'rith Lodges was the same as everywhere: they were patriotically national and universal. These attributes were evident in their names: Belgrade B'nai B'rith Lodge was named *Serbia*, the Croatian one: *Zagreb*, the one in Bosnia and Herzegovina: *Sarajevo*.

All B'nai B'rith Lodges in Serbia and Yugoslavia were under the jurisdiction of the regional Grand Lodge of the XI district in Istanbul. On October 27, 1935 was established the *Jugoslovenska Velika Loža Nezavisnog Ordena Bene Berita XVIII distrikta* (Yugoslav Grand Lodge of the Independent Medal of B'nai B'rith of the XVIII District), or N.O.B.B. For the constitution of the Grand Lodge in one country were required at least four Lodges; beside the above mentioned ones there were six of them that year, respectively in Novi Sad, Subotica and Osijek. On the constitutive conference of the Yugoslav Grand Lodge of B'nai B'rith the world known physician Bukić Pijade, M.D, was elected for its president.

The most noted achievements of B'nai B'rith were: the domain of charity, the establishment of The Jewish School for Girls, Jewish Library and Reading Room and the Jewish Gymnastic Society (all in Belgrade), and the building of the Jewish Hospital in Subotica. Monetary donations to zionist *Keren Hayesod*, for victims of the anti Jewish pogroms in Smyrna, Damascus, Bulgaria, Ukraine, Palestine... were the largest. The investments and endeavours of B'nai B'rith Lodges in the fields of culture and arts were most adequate. The first big exhibition of the great Jewish painter Leon Koen in Belgrade was made possible primarily because of the B'nai B'rith donations. The monument to the dead Jewish soldiers, erected on the Jewish cemetery, could not have been made without the financial aid of the rich B'nai B'rith members. In Zagreb, it was also mostly the B'nai B'rith financial aid which facilitated the building of the Jewish Hospital and expansion of the Švarc Jewish Home for the Elderly. As the international Jewish organisation connected world wide, during World War I B'nai B'rith from the allied states helped Serbia in its arduous fight during those harsh

years, and this was greatly appreciated by official circles in Serbia and newly formed Yugoslavia.

This paper also examines the inadequately documented connections of B'nai B'rith and Masonic Lodges and problems originating from such conjectures. The state authorities in Serbia and Yugoslavia treated B'nai B'rith Lodges as the Masonic ones, with all positive and negative connotations. Positive attitude considered both organisations as charitable and humanitarian; the negative approach viewed both as clandestine with conspiratorial motives, so under Nazi Germany's pressure Lodges were finally prohibited by legislation of 1940. Actually, Masonic organisations kept their distance, treating at best B'nai B'rith Lodges according to the criteria applied to the various organisations of semi Masonic type. In Serbia and Yugoslavia B'nai B'rith activities were public, its membership list was also open to the public, it was purely nationalistic organisation, while its goals and tasks were the results of the specific Jewish situation in diaspora and only some of its rituals and symbols could be connected with Masonic organisations.

B'nai B'rith by extraordinary patriotic, nationalist, humanitarian and charitable contributions affirmed in every way its commitment to the needs of Jews and Jewry, being also in harmony with the interests and striving of the state in which it was working freely without restrictions. This history is well documented in this paper through the analytical interpretation of the available data, explained from the opponents' and advocates' standpoints and clarified by direct and indirect exploration.

SARAJEVSKI SPOR I SEFARDSKI POKRET U JUGOSLAVIJI

Među Jevrejima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, proglašenoj 1. decembra 1918, bilo je i Aškenaza i Sefarada. Potonji su bili u manjini (oko 40 posto), ali su živeli koncentrisani u tri velika centra: Bosna i Hercegovina, Srbija i Makedonija (koja se u međuratnim godinama zvala Južna Srbija), te u mnogo manjem opsegu u Dalmaciji (Split i Dubrovnik). Najveće sefardske opštine delovale su u Beogradu i Sarajevu. Sefardski element je bio naročito istaknut u Sarajevu s obzirom na to da su se sarajevski Sefardi još u znatnoj meri služili ladinom (ili đudezmom), tj. španskim jezikom, i očuvali izvesne špansko-jevrejske folklorne tradicije. U Beogradu je ladino u to vreme bio već manje-više zamenjen srpskim jezikom. U oba grada su pored velikih sefardskih postojale i manje aškenaske opštine, osnovane uglavnom tokom XIX veka.

Jevrejska zajednica u novostvorenoj državi obrazovala je svoje zajedničke organizacije tj. Savez veroispovednih opština, Savez cionista i Savez rabina. U organima nije pravljena razlika između Sefarada i Aškenaza koji se u stvari razlikuju jedino po jezičkim i obrednim tradicijama (iberijska, odnosno nemačka). Saradnja među njima i njihovim predstavnicima bila je gotovo besprekorna. Verski i nacionalno su delovali u harmoničnom jedinstvu. U izvesnim manjim mestima u Bosni, postojale su zajedničke sefardsko-aškenaske opštine (npr. u Tuzli i Travniku).

Trzavice, nesporazumi i sporovi bili su uslovljeni tradicionalnim razlikama u poreklu, običajima i opšteljudskim kontroverzama. Sefardi su u Srbiji, a pogotovo u Bosni i Hercegovini, smatrani za čvrsto ukorenjen, domaći element koji je tokom četiri veka stekao posebna prava. Najstariji aškenaski stanovnici Hrvatske ili Vojvodine doselili su se tek u XVII veku, a bilo je i mnogo kasnijih doseljenika, usled sudbonosnih istorijskih promena, kao što su aneksija Bosne i Hercegovine, mađarska kontrarevolucija posle pada Kunove Mađarske Sovjetske Republike, i drugo. Veoma brzo, po ustanovljenju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), tadašnji ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević je izdao dekret po kome strani državljani koji nisu Sloveni treba da napuste zemlju. Među novim aškenaskim doseljenicima bilo je pojedinaca koji nisu ispunjavali uslove za priznanje, odnosno sticanja novog, jugoslovenskog, državljanstva. Intervencijom jevrejskih prvaka kod centralnih vlasti u Zagrebu (Narodno vijeće) i Beogradu, dekret je posle izvesnog vremena ukinut. Manji broj Jevreja državljanima Italije, Austrije ili Mađarske otišao je u izgnanstvo. To je bio povod za najraniji "sarajevski" spor budući da je jedna grupa sarajevskih Sefarada uputila Austriji Memorandum kojim se traži zabrana Aškenaske jevrejske opštine. To se smatralo za podršku merama protiv tzv. stranaca. Autori te privatne predstavlke imali su u vidu prvenstveno bosanske Aškenaze. Poznato je da je među

SARAJEVSKI SPOR I SEFARDSKI POKRET U JUGOSLAVIJI

sastavljačima Memoranduma bio Samuel Pinto, u to doba sekretar Sefardske jevrejske opštine. Ta desolidarizacija sa aškenaskom braćom naišla je na osudu ne samo pogođenih Aškenaza nego i Sefarada, pogotovo onih koji su već aktivno sarađivali u cionizmu, na kulturnom ili sportskom polju sa Aškenazima. Aškenaski cionisti su ocenili taj akt kao neoprostiv, smatrajući ga za dokaz odbacivanja i za osnovu svog (predrasudnog) nepoverenja prema Sefardima. Aškenazi su imali pravovaljan razlog za nezadovoljstvo. Pre nego što ispitamo sledeće razmirice valja naglasiti da je to bio jedini spor u neposrednoj vezi s vlastima. Ostali sporovi su ostali u okviru same jevrejske zajednice.

Još iste 1919. godine, za vrhovnog rabina u Kraljevini SHS izabran je Jichak Alkalaj, dotad vrhovni rabin Srbije. Izbor je obavljen jednoglasno u Savezu rabina u saglasnosti s Ministarstvom vera. Po postojećim propisima trebalo je da u tome učestvuje i Savez veroispovednih opština, ali je to urađeno mimo njega. Na to je pismeno ukazao dr Hugo Spitzer, prvi predsednik SJVO koji je ujedno bio i predsednik Saveza cionista. To je izazvalo buru protesta sefardskih prvaka, koji su tvrdili da je sve upereno lično protiv rabina Alkalaja zato što je Sefard. Iako je dr Spitzer izjavio da nije protiv izbora dra Alkalaja, a dr Licht, vođa cionista, srdačno čestitao vrhovnom rabinu na izboru i sve to bilo objavljeno u jevrejskoj štampi, ipak su neki Sefardi bili uvređeni Spitzerovim postupkom. Time su i sefardski javni radnici stekli razlog za rezervisanost i nepoverenje prema aškenaskim kolegama.

Veći sukob između Sefarada i Aškenaza izbio je u Sarajevu, pa otuda mu i naziv, a dogodilo se u sklopu lokalne cionističke organizacije, Židovskog narodnog društva (ŽND) koje se kasnije pretvorilo u MCO (Mesnu cionističku organizaciju). Od početka ŽND, u vođstvu je bila jedna mešovita grupa sastavljena od Aškenaza (dr Adolf Benau, Oscar Grof) i Sefarada (Mihajlo Levi, David-Dale Levi i drugi). Žučnu opoziciju protiv prvoimenovanih vodili su dr Vita Kajon i Braco Poljokan. Svaka od tih grupa imala je svoj nedeljni organ: mešovita je izdavala "Židovsku svijest", dok je čisto sefardska propagirala svoje ideje i polemicala preko "Jevrejskog života". Prva grupa je uživala poverenje cionističke centrale u Zagrebu, dok je drugu podržavala lokalna Sefardska opština. Sukob je trajao sve do kraja 1927. godine izlaženjem kompromisnog glasila "Jevrejski glas" - 3. januara 1928. godine.

Pored ideoloških razlika, dve grupe su se sukobljavale i oko prevlasti u mesnim cionističkim ustanovama, povodom godišnje šekelske akcije, povereništva KKL-a, tj. Jevrejskog nacionalnog fonda, a posebno MCO-a. Grupa čistih Sefarada je preuzela vođstvo u MCO, ali ne bez intervencije sarajevske policije. Poražena manjina se "utešila" osnivanjem Jevrejskog kluba zahvaljujući svom članu dru Žigi Baueru. Odatle je i dalje vođena polemika protiv sada potpuno sefardske MCO. Savez cionista je slao svoje delegate, sekretara Singera, Hermanna, pa Rechnitzera i Hochsingera, u pokušaju da se smire duhovi i uspostavi zajednička MCO. Ti pokušaji nisu imali uspeha izuzev kod omladine koja je bila okupljena u Savezu židovskih omladinskih udruženja zaslugom Cvi Rothmuellera-Rotema. Zagreb je predložio sefardskog nadrabina dra Morica Levija za predsednika MCO-a, ali ni to nije prihvaćeno. U polemiku između mesnih jevrejskih listova umešao se i zagrebački "Židov", zvanični organ Saveza cionista. U br. 6 od 8. februara 1924. objavljen je napis

Aleksandara Lichta pod naslovom "Protiv separatizma", a "Židovska svijest" ga je sledeće nedelje ponovo štampala uz primedbu da "napis izrazuje lične poglede piščeve".

Još pre istupa predsednika cionista, u proleće 1923. izgledalo je kao da će se naći sporazumno rešenje spora. Dr Adolf Benau, jedan od prvaka sarajevskih cionista, pisao je optimistički u "Židovu" od 20. aprila da je došlo do "međusobnog zblizjenja i razumijevanja, nestali su ostaci iz doba predrasuda i uskogrudosti". Stvarnost je to opovrgla. Naime, godinu dana posle navedene izjave, 24. aprila 1914, u spor se upleo beogradski cionista David Alkalaj Dača, kritički se osvrnuo na pisanje "Jevrejskog života" i osudio njegovu "romantičarsku frazeologiju", separatističke tendencije i "surevnjivost". Zaključio je uz tvrdnju da "ne postoji poseban sefardski cionizam" ("Židov", br. 17). Reakcija na stav beogradskog cioniste nije izostala; u "Židovu" od 9. maja, rabin dr Moric Levi je pisao "protiv stigmatiziranja sarajevskih Jevreja kao rušitelja jevrejskog jedinstva". Zatim se "Jevrejski život" u br. 8 od 16. maja potrudio da objasni "Naš separatizam". Sledio je niz napada "na trojicu" Sarajlija (Grof, Benau i Mihajlo Levi 22. jula 1924), te na "Lošu politiku Saveza cionista" (17. jula 1925), njenog predsednika ("Pričanje dr. Lichta", 29. januar 1926) i Radnog odbora (tokom proleća i leta 1926), a tek je 21. oktobra 1927. objavljeno u istom listu da je "vreme da se likvidiraju" sporovi, što je uskoro zatim i usledilo. Istovremeno je nastavljena lokalna svađa između pomenutih glasila. S obzirom na štednju prostora ovde ne donosimo doslovno razne napade i kritike "Jevrejskog života" ni "Židovske svijesti". To su dakle najvažniji elementi sarajevskog spora u vezi sa cionističkom upravom u Zagrebu.

Na zemaljskom planu valja pomenuti Savezno vijeće cionista održano početkom jula 1924. u Beogradu. Na sastanku je učestvovalo 17 delegata sefardske grupe koji su oštro istupili protiv zagrebačke uprave i njenih pristalica u Sarajevu. U jednom trenutku nesporazuma, oni su demonstrativno napustili sednicu, ali su se ubrzo vratili i najzad glasali za sve ostale rezolucije osim one u vezi sa priznanjem Saveznog odbora. Jedna rezolucija izražava zahvalnost Lichtu i poziva SCJ da "intenzivno i objektivno radi na izravnjavanju nesuglasica". Tokom debate, Grof je tvrdio da je tzv. "istup" sarajevskih delegata bio "insceni-ran" i podsetio na "zloglasni Memorandum", iz kojeg je citirao neke delove. S druge strane, Poljokan je izjavio "da se Dr. Spitzer diskvalificirao svojim mišljenjem o izboru Vrhovnog rabina", na što mu je Licht uzvratio da on "ima pravo na svoje mišljenje, ali da to nema nikakve veze sa Savezom cionista". Istovremeno se požalio na sarajevske Sefarde koji su na jednom sastanku "Poalej Ciona" nazvali prisutne Aškenaze "Horthyevcima". Znači da taj sastanak nije uspeo da zaleči stare rane. Među Sarajlijama je jedino Kalmi Baruh, koji je bio izabran za sekretara većanja, ispoljio pomirljiviji stav. Izjasnio se protiv jednostrane palestinske orijentacije i istakao ljubav prema Galutu. Predložio je da se uzme u obzir činjenica da se Sefardi u svetu nalaze u procesu dekadencije i da treba sanirati prilike i doći do zajedničkog programa rada.

Sada da pređemo na međunarodni plan. Sefardski delegati su na XIII cionističkom kongresu u Karlsbadu u avgustu 1923. odlučili da stvore Svetsku federaciju sefardskih Jevreja i u tom cilju su pozvali Kongres koji je održan u Beču tokom leta 1925. Među učesnicima su bili dr Vita Kajon, Braco Poljokan i dr Moric Levi iz Sarajeva, dr Salomon Alkalaj, vrhovni

SARAJEVSKI SPOR I SEFARDSKI POKRET U JUGOSLAVIJI

rabin dr Jichak Alkalaj i Lazar Avramović iz Beograda a predsedavao je Moše-Moise Picciotto (ranije Mančester i Jerusalem, sada Pariz). On je kritikovao odnos cionističke Egzekutive prema Sefardima i predložio razoluaciju u tom smislu, ali su tu nameru osujetili delegati iz Bugarske. Oni su se odlučno usprotivili tom smeru, jer ga ni grčki ni jugoslovenski delegati nisu poduprli. Rabini Ajkalaj i Levi kao i K. Baruh i J. Maestro "More" izjasnili su se za unitarizam i za prisnu saradnju s cionističkim vođstvom, pa je taj stav i prevladao.

Kao što proizlazi iz pređašnjeg izlaganja, Bečki kongres nije ništa izmenio u "sarajevskom sporu". U Beogradu je osnovana Beogradska organizacija sefardskih Jevreja koja je postala jedan od aktivnijih delova Svetske federacije a da nije stvorila razdor među beogradskim Sefardima. Sefardska Federacija je sazvala Konferenciju sefardskih zajednica na Balkanu koja je održana u Beogradu u maju 1930. godine. I na toj konferenciji je predsednik Picciotto zahtevao mere protiv cionističke Egzekutive, ali ni ovog puta nije uspeo da to sprovede. To su onemogućili bugarski cionisti zapretivši da će napustiti konferenciju, a ni većina ostalih delegata nije želela neslogu. Rezolucije te konferencije potvrdile su ranije stavove: da se poradi na negovanju sefardskog jezika i tradicije i na podizanju kulturnog nivoa Sefarada u tesnoj saradnji s cionističkim ustanovama. Tim ciljevima se nije niko protivio, ali je ostalo otvoreno pitanje kako se one mogu ostvariti.

Uspešnom Beogradskom konferencijom dovršeno je i razdoblje sefardskog pokreta u Jugoslaviji. Sarajevski MCO pod upravom dra Leona Perića delovao je normalno, a "Jevrejski glas" se služio tribinom za publiciste kako sefardskog pravca tako i za sefardske i aškenaske cioniste. Sefardski element je nesmetano došao do izražaja u "La Benevolenciji", "Humanidadu", "Matatiji", "Gloriji" itd. Srednji teološki zavod je osnovan u Sarajevu, u svakako najjačem jevrejskom centru u zemlji, a u njemu su vaspitavani kadrovi za vitalne opštinske službe, od šoheta do kantora, od sveštenika do nastavnika hebrejskog jezika i rabina. To se sve odjednom srušilo u aprilu 1941. nemačko-ustaškom okupacijom i zlodelima. Celo to razdoblje od jedne decenije oštih sukoba i sporova, ličnih vredanja kao i borbi za prevlast u sarajevskoj jevrejskoj javnosti, dobro je rezimirao Aron Alkalaj.¹

Sarajevski spor, koji je prerastao u "sefardski pokret" sredinom 20-tih godina, obimno je dokumentovan u jevrejskoj štampi toga doba i u brošuri o Beogradskoj konferenciji koju je Picciotto štampao u Parizu na francuskom jeziku.²

Jedina teoretska rasprava o tom pokretu nalazi se u malo poznatoj brošuri u izdanju sefardskog studentskog društva "Esperanza" u Zagrebu 1927. godine.³

Nadalje ćemo pokušati da analiziramo motive i uzroke ove značajne unutarjevrejske društvene i političke pojave.

1 Vid. "Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština", tom II, Beograd 1933, 83-95.

2 A. Alkalaj, str. 92, tvrdi da je brošura izišla i na srpskom jeziku; mi smo je videli jedino u francuskoj verziji, tj. "Conference des Juifs sepharades des Balkans", Belgrade 1930.

3 Biblioteka "Esperanza", br. 1 i 2, S. Kamhi: "Sefardi i sefardski pokret"; J. A. Kajon, "Sefardi do danas", Zagreb 1927, 32 strane (U arhivi Eventov, Jerusalem, zavedeno pod br. JUG/ 487). Koliko nam je poznato nije bilo drugih izdanja te projektovane biblioteke.

Možemo se upitati šta su sefardski prvaci tražili od cionističke uprave, odnosno šta su joj zamerali. Sumiraćemo te zahteve na sledeći način (ne baš po redu važnosti):

Priznanje posebnosti ili partikularizma. "Mi smo partikularisti, tj. za svjesnu afirmaciju života i mogućnosti razvitka unutar sefardske zajednice poglavito sefardskim moralnim i materijalnim pomagalima... u okviru svjetskog jevrejstva."⁴

Samostalnost u cionističkom radu. Po rečima B. Poljokana, "cijonizam u Bosni odviše je ukočen i birokratski"⁵

Izričita afirmacija Galuta, života i rada u dijaspori. I to "buđenjem latentnih energija u Sefarada i brigom o opstanku u Galutu" po S. Kamhiju.⁶

Ambicija prosvetavanja, a prema izrazu Ješue Kajona "izbiti se na kulturne vrhove".⁷

Afirmacija političkog opredeljenja u zamljama boravka kao odraz integralne emancipacije.⁸

Nostalgično-pasivan stav prema izgradnji jevrejske domovine u Palestini. Po izlaganju Kalmija Baruha 23. aprila 1926. godine: "Za podmlađivanje svoga jevrejskog identiteta, Sefardi trebaju Cijon, koga zavetna misao gradi"⁹

Zahtev da im se pruže informativni i nastavni materijali na žudeo-espanjol ili ladino jeziku.¹⁰

Tim zahtevima je Savez cionista u Zagrebu mogao samo delimično udovoljiti i ne uvek na vreme. Valja imati u vidu da je cionistička centrala imala već ustaljen način saradnje sa aktivnim sarajevskim cionistima, autorima i izdavačima "Židovske svijesti" u času kad je započela pismena delatnost u nedeljniku "Jevrejski život". U istorijskoj perspektivi čini se da Zagreb nije smogao dovoljno razumevanja ni za ponosni španski mentalitet ni za novu situaciju koja je nastala u Sarajevu dolaskom i aktiviranjem grupe diplomiranih višeškolaca, mada je sam Licht shvatio bit problema.¹¹

Pokušaji formalnog nametanja discipline i postavljenog vođstva, te pretnja komesarijatom za vođenje MCO-a ocenjeni su kao "mrtvorodenče" na sefardskoj strani.¹²

4 "Jevrejski život", Uvodnik, br. 8, Sarajevo 16. maja 1924.

5 Isto, br. 16/17 od 22. jula 1924, str. 6.

6 S. Kamhi, "Sefardi i sefardski pokret", Zagreb 1927, Biblioteka "Esperanza", br. 1, str. 13.

7 J. A. Kajon, "Sefardi do danas", Biblioteka "Esperanza", br. 2, str. 24.

8 "Jevrejski život", Uvodnik, br. 2, Sarajevo 4. april 1924, pod naslovom "Politika i Jevreji". Tamo stoji: "Kriv je nazor po kome se Jevreji ne smiju baviti uopšte politikom" i dalje "Jevreji su od starina predestinirani da budu most između borećih se logora i njihovim mirom i trezvenošću najuspešnije porade oko pomirenja".

9 Isto, Br. 103, 23. april 1926.

10 Savez cionista Jugoslavije je krajem 1929, verovatno ne u prvi mah, tražio informativni materijal na ladinu od cionističke Egzekutive. Odgovorom od 10. decembra Londonski ured javlja da ne poseduje španske publikacije, ali da će se po tom pitanju obratiti sekciji u Plovdivu, u Bugarskoj. (vid. Centralni cionistički arhiv u Jerusalimu pod CZA 3568/II).

11 "Židov", br. 1 od 5. januara 1923; Licht ističe sefardsko "iskonski jako židovstvo", "njihovu patrijarhalnu lojalnost i otmenu rezervu", te zaključuje: "Njihova će prirodna otmenost, nadam se, omesti sva nastojanja pojedinih lica, koja bi za volju svojih ličnih ambicija htjela da zavedu u vrlog nacijskih mržnja pod vidom partijskih borbi".

12 "Jevrejski život", br. 127 od 5. novembra 1926.

Zagreb nije našao pravi način ni odgovarajuće metode za diskusiju sa novom sefardskom strujom, koja je pak bila isuviše agresivna i netrpeljiva.¹³

Razume se da su sem administrativnih poteškoća i problema u ličnim odnosima između pojedinih prvaka delovale i stvarne ideološke razlike. One su bile značajne u dva pravca: prvo, u pogledu jevrejskog stava prema političkim zbivanjima u zemlji; drugo, u odnosu prema svakodnevnom cionističkom radu, prema naseljavanju i stvaranju jevrejskog ognjišta u pradomovini.

Pitanje "jevrejskog glasa" postavljalo se prvacima tek novostvorene jugoslovenske zajednice već 1922. godine. Sarajevski Sefardi čiji su preci bili zastupljeni, doduše po unapred određenom censusu, kako u gradskom tako i u osmanlijskom medžlisu, rešili su ga aktivnim učešćem najpre u Gradskom veću (Samuel Pinto i dr Vita Alkalaj), a zatim priključenjem vladajućoj Radikalnoj stranci. Licht se ogradio, navodeći da je jevrejska zajednica premala za politički život i da je preuranjeno zauzimati partijske stavove. Nabačena je i (neostvarljiva) ideja o nezavisnoj jevrejskoj partiji.¹⁴

Organizovani cionizam je bio palestinocentričan, i to ne samo po skupljanju sredstava za otkup zemljišta (Nacionalni fond) i po izgradnji zemlje preko "Keren hajesoda" nego i po stvaranju kadrova budućih doseljenika u tzv. hahšarskim stanicama. Među prvim takvim stanicama bile su Bijeljina u Bosni i Vilovo u Vojvodini, odakle su i krenuli prvi "halucim" (pioniri) u Palestinu početkom 20-tih godina. Na mesnom planu, cionisti su naglašavali nacionalnu svest kroz izučavanje jevrejske istorije, nastavu hebrejskog jezika (u Sarajevu je uspešno radila "Safa berura" pod rukovodstvom Jakova Maestra) i kroz moralnu potporu jevrejskom naseljavanju u Palestini. Mada se sefardisti nisu protivili tim poslovima, ipak su smatrali da imaju drugoredan značaj, pa su ih čak i omalovažavali.¹⁵ U tom pogledu, ili uzevši u obzir i njihovu unutrašnju politiku, sefardisti su bili autonomaši, slično poljsko-ruskom "Bundu", mnogo više nego cionisti, premda su bili i ostali članovi MCO.

Smatramo da smo opisali glavne motive i činioce spora i pokreta koji je iz njega potekao. Ne ostaje nam drugo nego zaključiti procenjujući dejstvo i uzroke nestanka tog pokreta. Što se tiče njegovog dejstva može se slobodno reći da je u vremenskom razmaku od dva naraštaja bilo pozitivno. Pokret je uneo u jevrejski javni život nove ideje i osnažio, odnosno ostvario ili pojačao postojeće tendencije. On je bez sumnje stvorio izvesnu napetost, a samim tim i povećano interesovanje za jevrejsku problematiku. Po svoj prilici je usled samog svog postojanja i polemike oko njega bio povećan broj učesnika i javnih radnika u jevrejskim organizacijama. On je uneo dinamiku u dosta učmalu jevrejsku sredinu i

13 Isto, br. 114 od 23. jula 1926. Licht je opisan kao "dogmatičar bez pravog pogleda na svijet i okolinu" uz primedbu "čak i veliki ljudi su često sitni i malodušni". Kao primer oštrog istupa protiv sefardista vid. "Židov", br. 22, od 24. jula 1925, napis Joela Rosenberga koji se zalaže za "radikalni obračun sa tim zakučastim i frazerskim metodama i nemoratnim taktiziranjem".

14 Tu ideju su nabacili, mada s rezervama, dr L. Sik u Zagrebu i dr Dohanj u Novom Sadu, dok ju je Licht sasvim odbacio. "Židov", br. 9 od 2. marta 1923; "Političko opredeljenje sada - bio bi opasan eksperiment"; to bi dovelo do "cijepanja sila", te valja "dočekati sazrijevanje novih naraštaja, židovski svjesnih".

15 "Jevrejski život", br. 8 od 16. maja 1924: "da se ne zastrani u sitničarsko kolonizaciono preduzeće".

CVI LOKER

doprineo stvaralaštvu, društvenom i kulturnom napretku svestranog i intenzivnog jevrejskog života u Sarajevu. Sefardizam je takođe uneo i zabunu i doveo do dupliranja ustanova: dva nedeljnika tokom četiri godine, dve založne banke, dva kluba (Jevrejski i Union), što je u svoje vreme moglo izgledati štetno, ali zajednica nije od toga u stvari ozbiljno patila. Naprotiv, nije nimalo isključeno da ju je upravo ta dvojnost, mada nepoželjna, učvrstila prilaženjem novih članova, novih založnika i slično.

Beogradski ogranak je delovao isuviše kratko da bi u znatnijoj meri doprineo ovom pokretu, niti je ovde mesto da bude ocenjen.

Uzroci prestanka tog pokreta su dvostruki. S jedne strane je usled političkih i teritorijalnih promena na Balkanu nastao "prekasno", u doba kad je španska baština već bila u opadanju, a novo prosvetiteljstvo nije neminovno, a ni redovno, obuhvatalo mase o kojima je bila reč, niti je obavezno jačala jevrejsko samoodržanje. S druge strane, autonomaštvo pod uslovima malog i perifernog jugoslovenskog jevrejstva nije imalo izgleda na dugotrajniji uspeh. Tokom nekoliko godina svog opstanka, pokret se prilično izmenio: od slobodarskog i revolucionarnog početka postao je konzervativan (u oba smisla reči zalažući se za konzervaciju jevrejskog života po starinskom modelu i povezujući se s domaćom srpskom reakcijom), delujući u slabom i neuspešnom okviru tadašnje Svetske sefardske federacije. Ona doduše još postoji, uklopljena korporativno u Svetsku cionističku organizaciju, ali prvenstveno deluje na kulturnom polju. Jugoslovenski, ponajpre sarajevski, sefardski pokret je tipična i istorijski veoma značajna pojava u svetskoj jevrejskoj dijaspori i njenoj dramatičnoj istoriji.

Cvi Loker

S u m m a r y

THE SARAJEVO DISPUTE AND SEPHARDIC MOVEMENT IN YUGOSLAVIA

Among the Sarajevo Jews there were several disputes and disagreements in the period between two world wars. The first argument occurred right after World War I ended and Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (*Kraljevina S.H.S.*) was established. The Minister of Interior Svetozar Pribičević had then issued a decree ordering all non Slav citizens to leave the country. Subsequently some of Ashkenazic Jews had to leave the country, but by the intercession of the Jewish leaders the decree was soon suppressed. However, while it was still effective, the group of Sarajevo Sephardim requested the prohibition of the activities of Sarajevo Ashkenazic Community. This conflict was partly related to the distribution of power in new government structures, and was soon resolved. Nevertheless, it had caused great discontent of Sarajevo Ashkenazim, but also among many Sephardim.

SARAJEVSKI SPOR I SEFARDSKI POKRET U JUGOSLAVIJI

Another big dispute among Sarajevo Jews happened several years later within the Zionist movement of Sarajevo Jews. On one side was the *Židovsko narodno društvo* (Jewish National Society) - ŽND, which later transformed into *Mesna cionistička organizacija* (Communal Zionist Organisation) - MCO. Some of the leaders of the MCO were Ashkenazim (Adolf Benau, M.D. and Oskar Grof), some Sephardim (Mihajlo Levi and David Levi-Dale). MCO was publishing the newspaper "Židovska svijest" (The Jewish Consciousness) and was promoting Zionist ideas about the future new life in Palestine.

The confronting group, lead by Vita Kajon, Ph.D. and Braco Poljokan advocated Sephardic views out of which was then formed a particular "Sephardic movement": a wish for the affirmation of Sephardim in the society they live in "as the reflection of the general emancipation". Their ideas were propagated in their publication "Jevrejski život" (Jewish Life) published since 1924 in Sarajevo. This argument was concluded in 1928, and its end was marked by the appearance of the new publication "Jevrejski glas" (The Jewish Voice) in Sarajevo, in which both ideas were expressed in compromising and conciliatory ways.

SINAGOGE U BEOGRAD^{*}

Sudbina sinagoga u Beogradu nije se razlikovala od sudbine ostalih zdanja koja su trpela znatne štete, često od ratova i vandalizma što su ih oni donosili, ali i od mimodopskih nepogoda, najčešće od požara. U doba otomanske vladavine nije bilo dozvoljeno podizanje novih sinagoga, ali je odnos vlasti prema popravci postojećih verskih objekata bio prilično liberalan.

Verovatno da beogradska sinagoga na Dorćolu nije polovinom 17. veka bila dovoljno velika za broj Jevreja koji je tada živio u gradu, pa su oni želeli da podignu još jednu. Za gradnju sinagoge našla su se materijalna sredstva, kako se vidi iz jednog dokumenta od 21. tevet 5432 (kraj 1671. godine) u kome piše o izričitoj zabrani gradnje sinagoge, ali se navode podaci o čoveku koji je svojim prilogom omogućio građenje i o građevinskom materijalu koji je nabavljen u tu svrhu:

"Ranijih godina, pokojni Jichak Albareg, otac Avrahama i Šmuela... obavezao se da priloži 500 dukata za izgradnju nove sinagoge ovde u našem Belogradu, i kupio je kamenje i daske i grede i balvane i sve što je potrebno za pomenutu zgradu. U međuvremenu saopšteno mu je da je za zgradu sinagoge potrebna dozvola sultana, a dozvolu sultana sada ne daju za građenje sinagoge..."¹

Za odnos Jevreja prema sinagogi ostao je dokument u responzama beogradskog rabina Almosnina. Ovaj rabin se 1670. bavio pitanjem oko dozvole susednom kućevlasniku za doziđivanje čardaka prema zapadnoj strani sinagoge. Opštinska uprava je zastupala gledište da će čardak zakloniti pristup svetlosti sinagogi, a osim toga će ljudi kojima se ne može zabraniti boravak na čardaku ometati službu i pobožnu atmosferu u hramu, gledajući kroz prozore u sinagogu. Uprkos tome što je sused sinagoge dokazao da je takav čardak već postojao na tom mestu pre mnogo godina i da je njegovo pravo da zida šta hoće na svome imanju, a da je, osim toga, to mesto udaljeno od sinagoge više od dva i po metra, rabin Almosnino mu ipak nije dozvolio podizanje čardaka "sa razloga dužnog poštovanja prema domu Božjem"²

* * *

Za vreme austrijske okupacije Beograda od 1688. do 1690, kad je jevrejska zajednica odvedena u roblje, gde je i sam rabin Almosnino umro, uništena je i beogradska sinagoga.

* Rad je dobio II nagradu na Konkursu SJOJ 1996. godine.

1 Aharon b. Haim Avraham Hakoen Perahija, *Perah mate Aharon*, I tom, Amsterdam 1703, pitanja 60 i 64

2 Josef b. Jichak Almosnino, *Edut b. Jehosef*, I tom, Carigrad 1711, pitanje 13; Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, str. 41.

Desetkovano beogradsko jevrejstvo vratilo se u svoj grad tek po povratku Turaka. Verovatno da su Turci ipak shvatili da u ovom slučaju treba zaobići zabranu i dozvoliti povratnicima da podignu svoj hram. Krajem 17. veka sagrađeno je pravougaono zdanje u pravcu sever-jug, paralelno sa Jevrejskom ulicom, i ucrtno u gotovo sve planove iz toga doba.

Stara sinagoga, "El kal vjež", u koju se ulazilo iz Mojsijeve ulice, imala je oblik izduženog pravougaonika, dimenzija 36x8 m i prema jugu se završavala polukružno. Zgrada je bila jednobrodna bazilika sa drvenom tavanskom i krovnom konstrukcijom. Spoljna visina zgrade do strehe iznosila je oko 5 metara, ali visina nije bila stalna jer je teren bio u padu. Krov je bio pokriven crepom, a streha je imala sasvim mali ispad. Na istočnoj strani je imala devet izduženih prozora lučno završenih, sa lako profilisanim malterskim okvirom. Verovatno da je isti broj prozora imala i na zapadnoj strani. Na kraju istočnog zida, blizu severnog ugla, bila su ulazna vrata sa profilisanim okvirom i timpanonom.³

Na ulaznim vratima je bio natpis na hebrejskom, a iznad njih mali prozor. Sinagoga je sa južne strane imala mali ali visok okrugao prozor, a sa severne tri gotovo kvadratna prozora.⁴

Ta tada nova sinagoga je teško oštećena u borbama za Beograd 1717. i 1739, ali je uvek popravljana.

Iz jednog pitanja oko tridesetih godina 18. veka vidi se da je jedan beogradski Jevrejin zakupio prostorije za bogomolju na mestu na kome su Austrijanci gradili svoje građevine, a ustanovljeno je da se tamo nalazilo tursko groblje. Bilo je to na mestu oko današnjeg Studenskog trga.⁷

Godine 1752. izbio je veliki požar u Jevrejskoj mahali u Beogradu, pa su se jevrejske zajednice u Austriji i Italiji angažovale i slale priloge za restauraciju. U pismu u kome beogradska jevrejska zajednica zahvaljuje svojoj braći u Mantovi, na poslatom prilogu od 2.000 mantovanskih lira navodi se da je novac upotrebljen za opravku sinagoge.⁶

Požari u Beogradu nisu bili retka pojava. Tako je i beogradska sinagoga bila oštećena u požarima 1790. i 1795. godine, kao i početkom 19. veka za vreme Prvog srpskog ustanka.

Po dolasku na vlast kneza Miloša Obrenovića, beogradski Jevreji se trude da obnove svoju zajednicu i njene ustanove, pre svega da osposobe svoju školu i teološki zavod (bet-hamidraš), i to zahvaljujući prilogu dobijenom od braće Aharona i Šloma Azriela. Te dve ustanove su svečano otvorene 1818, a sledeće godine su završene i opravke sinagoge, što je proslavljeno pred Roš hašana u septembru 1819. godine.⁷

3 Divna Đunić-Zamolo, "Stara jevrejska četvrt i jevrejska ulica u Beogradu", *Jevrejski almanah*, 1965-1967, str. 41-76; opis na str. 74.

4 Vid. ovde sedam fotografija.

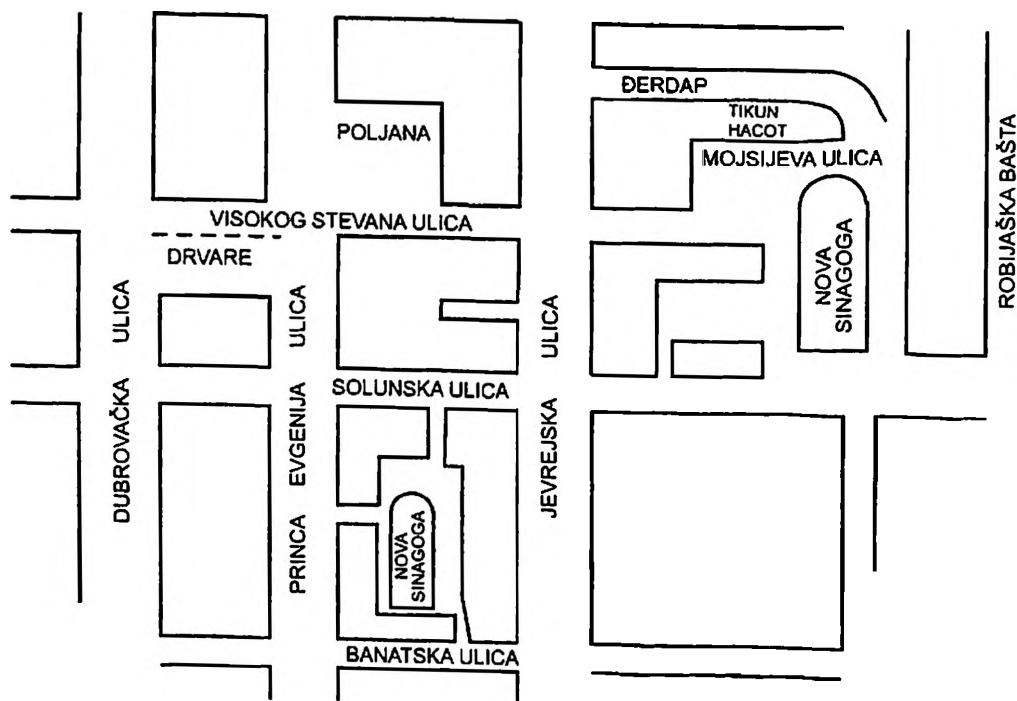
7 Meir b. Jichak iz Ajenštata, *Panim meior*, II tom, Amsterdam 1715, pitanje 14

6 Šlomo Simonson, *Istorija Jevreja u Vojvodstvu Mantova*, I tom, Jerusalem 1964, str. 336.

7 *Hamagid*, nedeljnik na hebrejskom jeziku, izlazio u gradu Lik (Istočna Prusija), br. 11 od 18.3.1886, str. 88, jedan od nastavaka iz serije "Jevreji u državi Srbiji" koju je pisao rabin Avraham b. Jisrael Bežerano - "Haaviv".

ŽENI LEBL

U knjizi *Cicim ufrahim (Pupoljci i cveće)*, tadašnji glavni rabin Avraham b. Jichak Pardo opisao je pojedinosti sa svečanosti osvećenja renoviranog hrama. Svečana povorka na čelu sa predsedništvom zajednice pošla je od zgrade u kojoj je privremeno bila smeštena bogomolja, odatle su učesnici povorke izneli svitke Tore pokrivene molitvenim pokrivačima (talitot) i uz pevanje psalama krenuli do obnovljene sinagoge. Povorka je tri puta obišla oltar za sveštenstvo (bima) i posle otpevanog 24. psalma Davidovog stavila svitke Tore u svetilište (Aron hakodeš). Rabin Pardo je tom prilikom održao dirljivu besedu koju je štampao u pomenutoj knjizi.

Plan Dorćola sa obeleženim sinagogama

Knez Miloš je običavao da prisustvuje službi Božjoj u sinagogi i često davao priloge za zajednicu i sveštenike, a posebno za hazana, čije mu se pojanje veoma dopadalo, naročito subotom kad je pevao melodiju "Širat hajam". Knez je odlučio da za hram daruje lep, velik i sjajan bronzani luster u vrednosti od 800 srebrnih franaka, koji je odmah obešen nasred sinagoge za večnu uspomenu.⁸

⁸ Hamagid br. 11 od 18.3.1886., str.88

Posle bombardovanja Beograda 1862. godine, kad su gotovo svi beogradski Jevreji bili prinuđeni da napuste svoje domove i svoj grad, veoma je stradala i zgrada sinagoge. Dve godine kasnije, beogradska jevrejska zajednica je odlučila da obavi nužne opravke, ali pošto nije imala sredstava za to prodala je oko 60 mesta u sinagogi imućnim članovima zajednice i dala im potvrdu da je to njihovo stalno vlasništvo. Otad ti članovi nisu plaćali za sedišta, kako je bilo uobičajeno.⁹

S leve strane Stare sinagoge, krajem 19. veka nalazila se Mala sinagoga, zvana "Kaliziku", gde je preko nedelje, kad nije bilo mnogo vernika, održavana služba Božja.

NOVA SINAGOGA - "EI kal nuevo"

U listu Hamagid iz 1886. godine čitamo da je nedavno podignuta nova sinagoga uz staru koja je podignuta pre mnogo godina, u stara vremena".¹⁰

Nova sinagoga, zvana El kal nuevo, podignuta je u sredini pravougaonog prostora u Ulici praoca Jakova u koju se ulazilo uskim prolazom između zgrade jevrejske škole i turskog hamama. Kola nisu mogla ući u tu ulicu. Bio je skroman, ali prostran hram u koji je dolazio uglavnom običan svet i sirotinja.

Ham-David Demajo i ham-Avram Alkalaj su bili sveštenici u Novoj sinagogi. Oni su prvi dolazili u hram u rano jutro, zimi i leti, po lepom vremenu i nevremenu, čak i pre Jakova, visokog i mršavog dobroćudnog starca koji je služio kao "el šamaš" - "crkvenjak".¹¹

Nova sinagoga je porušena za vreme Prvog svetskog rata i od nje nije ostalo ni traga.¹²

* * *

Šmuel Ben-Elija je 1889. pisao o Staroj sinagogi da je sazidana pre oko 200 godina, što znači posle austrijske okupacije, 1690. godine. Za obe sefardske sinagoge piše da su bile u Jevrejskoj mahali i da su njihove vratnice bile otvorene dva-tri puta dnevno za molitvu. On pominje i treću, aškenasku sinagogu, i navodi da je bila u nekoj iznajmljenoj kući, ali ne označava njenu lokaciju.¹³

Od 1888. godine, kad su u Srbiji ukinuta Ustavom razna ograničenja protiv Jevreja, koja im između ostalog nisu dozvoljavala izlazak iz njihove tesne mahale, počeo je brz proces akulturacije koji su mnogi izjednačavali sa asimilacijom. Prihodi sinagoga su se znatno

9 *Hacfira*, hebrejski list, izlazio u Varšavi, br. 208 od 18/30.9.1889., str. 849-850, dopis Šmuela B. Elije iz Beograda, 29. elula 5649.

10 *Hamagid* br. 24 od 24.6.1886, str. 197

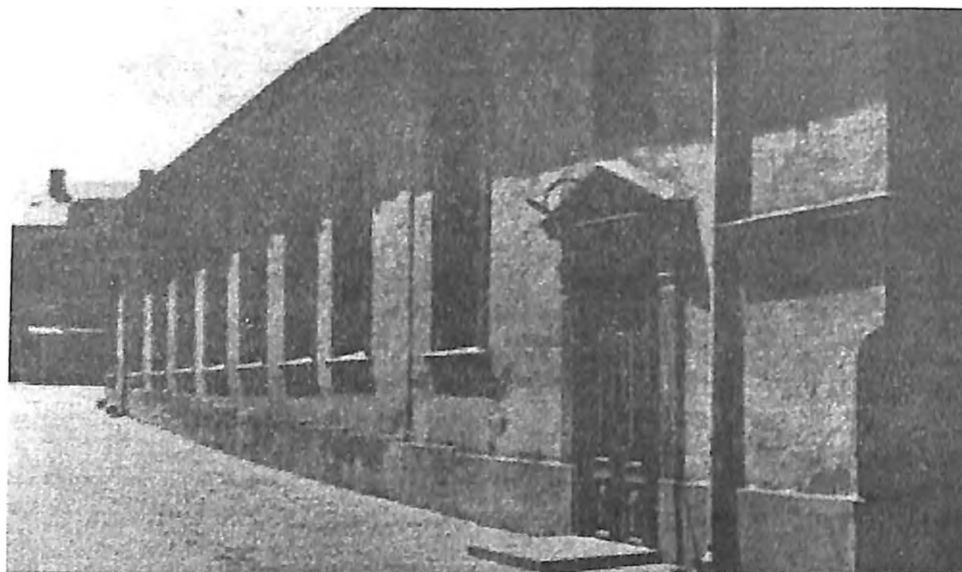
11 David A. Alkalaj, "Zbogom, Jaliyo", *Bilten HOJ* br. 9-10 od 20.9.1962., str. 10-11; pisac je sin ham-Avrama

12 Dr David M. Alkalaj, Nova Sinagoga "Bet Izrael", *Jevrejski almanah* za godinu 5686, Vršac 1925, str. 73-82

13 *Hacfira* br. 208 od 18/30.9.1889, str. 849-850, dopis Šmuela B. Elije iz Beograda, 29. elula 5649.

ŽENI LEBL

smanjili pošto je bilo sve manje Jevreja koji su posećivali hramove. Imućniji su počeli napuštati Jaliju i Dorćol i penjati se uglavnom na Zerek, uz Dubrovačku ulicu.¹⁴

Stara sinagoga na Dorćolu

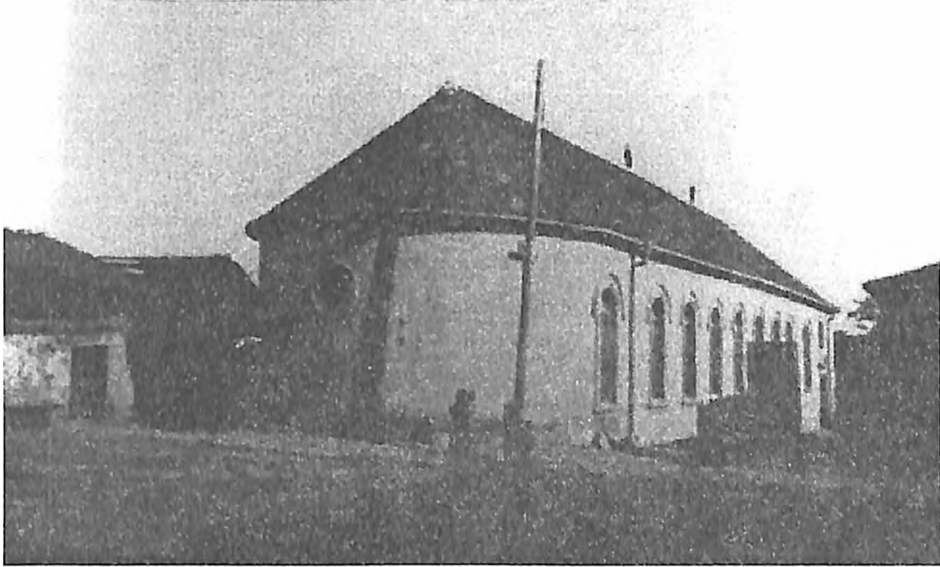
Mnogo dorćolskih Jevreja otišlo je još dalje, ulicama Vase Čarapića i Kneza Mihaila do Terazija. To iseljavanje iz mahale je u neku ruku smatrano izdajom tradicije predaka. U hebrejskom listu *Hacfira* pisano je tada s prekorom da Jevreji odbijaju da stanuju u Donjem gradu pored Dunava, te odlaze i nastanjuju se u novom delu grada, a u sinagoge dolaze samo za praznike.¹⁵

Nova naselja privlačila su mlade ljude i proces usvajanja kulturnih elemenata sredine bio je u punom jeku. Po pisanju lista *Hamagid*, taj proces je bio put prema asimilaciji i najpre su ga prihvatili Aškenazi, a potom mladi Sefardi. Tako je 1886. postojalo već deset jevrejskih radnji koje su bile otvorene subotom i na jevrejske praznike.¹⁶

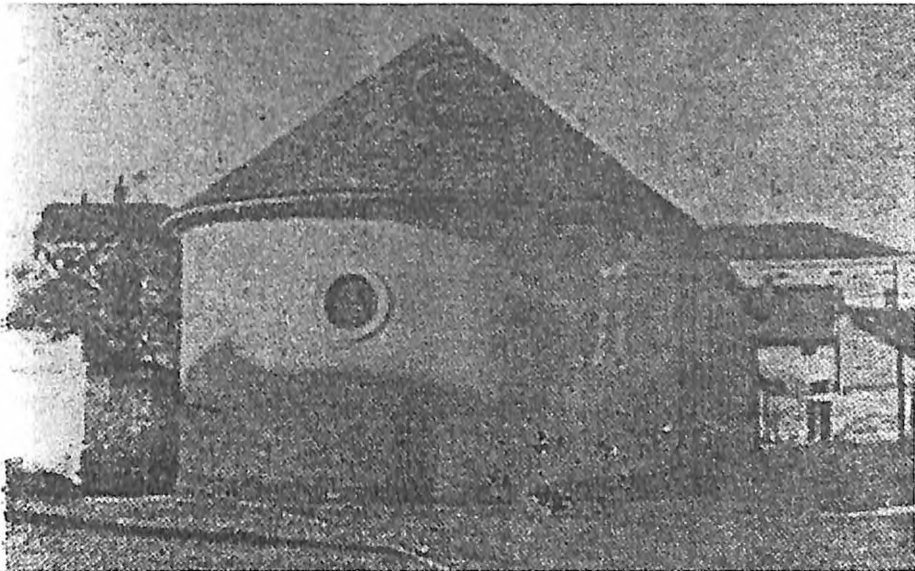
14 Dubrovačka ulica je nekoliko puta menjala ime. Jedno vreme se nazivala Kralja Petra I, pa Sedmog jula, po danu kad je u Srbiji počeo ustanak 1941. Posle raspada Jugoslavije pokrenuta je inicijativa da se ime ulice opet vrati na ime Kralja Petra I. Deo ulice ispod Dušanove i dalje se zove Dubrovačka ulica.

15 *Hacfira* od 18/30.9.1889, str. 1.

16 *Hamagid* br. 27 od 15.7.1886, str. 222. (Bežerano—"Haaviv", "Jevreji u Državi Srbiji", nastavak iz br. 26)

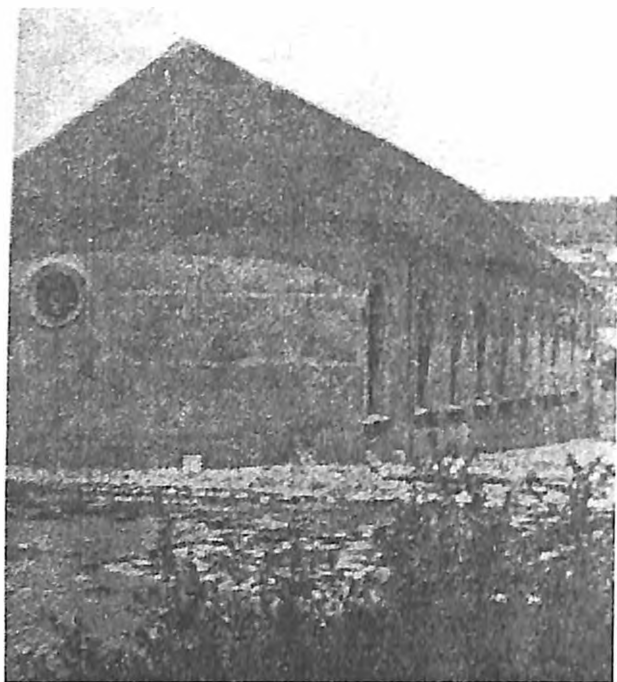

Stara sinagoga na Dorćolu

Stara sinagoga na Dorćolu

ŽENI LEBL

Stara sinagoga na Dorčolu

Unutrašnjost stare sinagoge

Stara sinagoga na Dorćolu

Međutim, kad je donesena naredba o otvaranju radnji subotom, mnogi potpuno asimilovani Jevreji su izrazili negodovanje upravo time što su svoje radnje držali zatvorene.¹⁷

...

Pošto su sagrađeni dom Talmud-Tora, Nova sinagoga i Ješiva, te osnovane razne nove ustanove i obnovljenje stare, kao društvo "Bikur holim", gabaji (službenici zaduženi za ubiranje doprinosa i priloga) su odlučili da renoviraju Staru sinagogu sagrađenu pre oko 200 godina, zgradu potpuno oronulu, na kojoj se "već odavna nije osetila ruka stolara i zidara", pa je trebalo obnoviti, ulepšati i povećati broj sedišta.

Dokle god su imućniji Jevreji stanovali u uskim i tesnim ulicama mahale, oni su se molili Svevišnjem sa svojom siromašnom braćom i donekle saosećali sa njom, te nisu nedostajala sredstva i prinosi. Članovi zajednice posećivali su Božji dom gotovo svakog dana i svojim prilozima pomagali održavanje sinagoge i plaćanje službenika. Međutim, otkako su se mnogi isellili iz svoje mahale počeli su da "zaboravljaju" svoje verske i društvene obaveze, pa su se prihodi smanjivali, dok se kasa nije potpuno ispraznila.

¹⁷ O toj naredbi i reagovanju Jevreja na nju pisao je i rabin dr Šimon Bernfeld u listu *Haolam*, nedeljniku na hebrejskom jeziku, zvaničnom organu Svetske cionističke organizacije, br. 8 od 10.3.1909, str. 1-3.

ŽENI LEBL

Problem nedostatka sredstava za renoviranje, gabaji su odlučili da reše tako što bi otkupili 60 sedišta koja su neki imućni članovi zajednice kupili pre oko 25 godina (znači 1864) i otad nisu plaćali ni prebijenu paru. Gabaji su odlučili da više ne prodaju nego da iznajmljuju sedišta...

U tu svrhu je sazvan sastanak, ali ni posle dužih diskusija nisu mogli da dođu do sporazuma pošto vlasnici nisu hteli da se odreknu svog prava pozivajući se na dokument koji su dobili prilikom kupovine sedišta. Oni su se pravdali da su vremena takva da se ne zna šta će doneti budućnost i pitanje je da li će njihovi sinovi biti u mogućnosti da plate za mesto u sinagogi, ali su pristali da prilože izvesnu sumu. Neki su bili spremni da se odreknu svog prava na sedišta pod uslovom da im se uplaćeni novac odmah isplati, i to u gotovu. U tom slučaju bi zajednica morala odmah isplatiti sumu od 1.800 dinara koju je dobila pre 25 godina, a umesto toga bi dobijala samo 48 dinara godišnje. Gabaji su se nadali da će ipak doći do nekog kompromisa i da će naći način da zadovolje sve strane.¹⁸

Izgleda da je nađeno neko rešenje jer je 1889. počela opravka zgrade Stare sinagoge, a zajednica je u tu svrhu izdala oko 12.000 franaka. Dodato je oko 70 sedišta, ali su zato morale biti povećane njihove cene i to dvostruko. Prošireno je i posebno odeljenje ili galerija za žene, tzv. "Ezrat našim" (na latinu "Eznoga"), pošto na molitvu nije dolazilo mnogo žena i devojaka jer nije bilo mesta. Osim toga je u hramu sagrađen veoma lep podijum ("bama") za propovednika.

* * *

Šmuel Ben-Elija je poslao dopis listu *Hacfira* u kome piše o svečanosti u jevrejskoj zajednici povodom stupanja na presto kralja Aleksandra Obrenovića. Jevreji su se okupili u Staroj sinagogi "da izliju bujicu svojih osećanja" pred svojim Tvorcem i da se mole za dobrobit države, običaj koji su nasledili kao "micva" od svojih predaka. U tri časa posle podne pohrlili su u Jevrejsku ulicu, svi odeveni u svečana subotnja ili praznična odela i bogobojažljivo se uputili u sinagogu obasjanu svetlošću mnogobrojnih sveća koje su noć pretvarale u dan. Crkveni hor je otpevao nacionalnu himnu "Bože, daj kralju pravdu!" (reč je o novoj himni iz 1882. godine "Bože pravde"), posle čega su se na binu popela tri hazana ogrnuta dugim ogrtačima (talitima), kao u svečane jevrejske dane, i otpevali ugodnim i prijatnim glasom Davidove psalme broj 21 (Pesma zahvalnosti Bogu na dobroćinstvima i poredama darovanim caru) i broj 72 (Pohvala velikom caru i njegovoj vladi), a cela zajednica je to slušala u dostojanstvenoj tišini. Posle toga je hor opet izveo pesmu - zahvalnicu na hebrejskom "Tov Ihodot". Na kraju je poštovani dr Šimon Bernfeld, rabin sefardske zajednice u Beogradu, ugodnim rečima objasnio prisutnima veličinu dana i dužnost Jevreja da budu verni sinovi domovine i da učestvuju u veselju zemlje, kao i u žalosti kad je za to vreme. Najstariji sveštenik je potom otvorio vratnice oltara (hejhal hakodeš) i držeći u desnoj

¹⁸ O tom pitanju je pisao Šmuel B. Elija u listu *Hacfira* br. 208 od 18/30.9.1889, str. 849-850.

ruci svitak Tore, odeven u svečanu odeždu i ukrašen narovima (rimonim) i zlatnim zvončićima, blagosiljao novog kralja Aleksandra i članove vlade, a vernici su stojeći odgovarali "amen", uz duboko poštovanje.

Šmuel Ben-Elija naglašava da je među prisutnima bilo mnogo ne-Jevreja koji su se veoma pohvalno izrazili o lepoti bogoslužnja. Da bi oni razumeli i deo propovedi na španskom, rukovodioci zajednice su blagovremeno napisali u malim sveskama prevod na državni jezik, a te sveske su deljene prisutnima pre početka slavlja...

Posle nekoliko dana, kralj je počastvovao rabina dr Šimona Bernfelda, predsednika zajednice, Jakova M. Alkalaja i još dvojicu uglednih članova Ordenom "Takovo" četvrtog reda, a Hajima Ben-Davida (Daviča), sina Šmuela Ben-Hajima, unapredio je sa dužnosti pomoćnika konzula Srbije u Budimpešti na mesto prvog sekretara srpskog poslanstva u Rimu...¹⁹

U hebrejskom listu *Hamelic* objavljen je dopis iz Beograda u kome se kaže da je u tri sata posle podne počelo slavlje u prepunoj Staroj sinagogi. Zidovi zgrade su bili okićeni, a po podu je bio prostrt prekrasan ćilim. Na dva lustera koja su visila sa tavanice i na stalcima lampi obešenih po zidovima zapaljene su sveće i prizor je bio nezaboravan. Svetkovinu je otvorio hor nacionalnom himnom "Bože pravde", posle čega su hazani, odeveni u svečane odore, otpevali tri Davidova psalma. Zatim se prisutnima obratio sa govornice doktor prava David Aharon Koen, sekretar zajednice, i na državnom jeziku održao veoma lep govor koji je trajao oko pola sata. Posle toga je rabin dr Bernfeld izvadio svitke Tore i pomolio se, takođe na državnom jeziku, za blagostanje kralja i za blagodet zemlje, a stari hazan je snažnim glasom otpevao blagoslov "Jigdal", čime je završen dnevni red.²⁰

* * *

Godine 1929. hteo je izvesni I. Krstić da na svom placu u Jevrejskoj ulici broj 11 podigne prizemnu zgradu prema istočnoj strani sinagoge. U projektu Krstićeve zgrade nisu bili predviđeni otvori prema sinagogi, ali mu Građevinski odbor to nije odobrio iz higijenskih razloga i zatražio je da na toj strani prema Mojsijevoj ulici otvori prozore. Tim povodom je Jevrejska crkveno-školska opština preko svoga advokata Šemaje Demaja uputila protest Građevinskom odboru zbog namere da se otvore prozori prema sinagogi. Demajo je dokazivao da je Mojsijeva ulica odvajkada bila porta sinagoge, jer su svi stanovnici tog kraja bili ranije Jevreji. Preko porte se odlazilo i u obližnju jevrejsku versku čitaonicu "Tikun hacot". Iako su okolne građevine porušene u ratu, time se nije izmenio pravni karakter zemljišta. Izgleda da Građevinski odbor nije usvojio te razloge, ali je Krstić ipak odustao od zidanja dvorišne zgrade.²¹

19 Šmuel B. Elija, "Na srpskoj zemlji", *Hacfira* br. 52 od 1/13.3.1889, str. 208, kraj dopisa iz broja 51.

20 *Hamelic*, jedan od prvih hebrejskih listova u Rusiji, br. 55 od 6/18.3.1892, str. 5.

21 Divna Đurić-Zamolo nav. članak str. 74.

KRAJ STARE SINAGOGE

Stara sinagoga na Dorćolu je odolela svim nedaćama Prvog i Drugog svetskog rata i dočekala oslobođenje od Nemaca, ali je tada neko negde naredio da se zgrada poruši. Nisu pomogali slabašni protesti ostatka beogradske jevrejske zajednice. Ona je želela da se zgrada popravi kako bi služila kao večni spomenik na Jevreje Beograda koji su gotovo potpuno uništeni tokom Drugog svetskog rata. O rušenju Stare sinagoge pisao je advokat David-Dača A. Alkalaj, sin pomenutog ham-Avrama iz Nove sinagoge:

"Bio sam tužan. Tražio sam Jaliju. Ne stvarnu, nego u senci njene prošlosti. Njenu senku. Bejah zaprepašćen: nestala je Stara sinagoga "El kal vježo". Mesto nje dugačka drvena baraka u kojoj je velika stolarska radionica. Nisam bio tužan, nego srdit. To se nije smelo srušiti. To je spomenik ne samo jevrejski, nego jalijski, beogradski. Čudna ali tvrda i čvrsta kao tvrđava, Stara sinagoga je prkosila vremenu i nevremenu, ratovima i okupacijama i bombardovanjima sa aviona i sa dunavskih monitora i onako elipsastog oblika stajace gordo i uspravno gledajući s bolom i mržnjom kako nacistički tiranin odvodi njene sinove, ispražnjuje jevrejske bolnice u susedstvu i seje smrt po Jaliji. Stara sinagoga je bila simbol Jalije, njena vera, njen duh, njena duša, odjek njenih osećaja, rezonanca njene tuge i njenih radosti, učitelj i utešitelj njene dece, tih sitnih jalijskih čestitih i siromašnih Jevreja. To bi bilo mesto za jevrejski muzej. Bejah srdit na druge, ali i na samoga sebe..."²²

"BET JISRAEL"

Krajem 19. veka, rukovodstvo jevrejske sefardske zajednice, na čijem se čelu tada nalazio jakov M. Alkalaj, odlučilo je da podigne novu veliku sinagogu na Zereku. I sledeći predsednik, Jedidija (Edija) Buli, zauzimao se za zidanje nove sinagoge. Po predračunu, izdaci za zidanje dostizali su sumu od oko 180.000 dinara. Želja Jevreja da izađu iz uske mahale na Dorćolu bila je toliko jaka da su mnogi darovali po veće sume novca za njeno podizanje. Tako je Matatija-Mata Nahman Levi, veoma imućan član zajednice, poreklom iz Janjine, Grčka (umro 16.10.1899.) testamentom zaveštao da se po isplati mnogobrojnih legata, a posle smrti njegove supruge Rakile, ima kupiti ili saizdati zgrada pod imenom "Matin dom" i da se prihod od te kuće ima upotrebiti za održavanje nove sinagoge koju treba podići u gornjem kraju varoši. Taj testament je presudno uticao prilikom izbora mesta za novi hram.

Rakila Levi je preminula 7.8.1911. godine. Prema izveštaju Upravne Crkvene jevrejske opštine u Beogradu od 31.8.1911, stanje fonda pok. M. Levija bilo je, između ostalog : osim placa u Dubrovačkoj ulici i dva imanja u Jevrejskoj mahali - mnogi vrednosni papiri i akcije raznih banaka i zadruga u zemlji i inostranstvu, a od gotovine 53.000 dinara.

Jevrejska opština se u januaru 1898. obratila ministru prosvete i crkvenih dela i molila odobrenje za podizanje sinagoge.

²² David A. Alkalaj, nav. članak, str. 10-11.

Pošto je odobrenje dobijeno, uprava Opštine je kupila dva placa, jedan u Dubrovačkoj ulici broj 71, a drugi, koji se graničio sa njim, u Ulici cara Uroša broj 20 kako bi se dobio izlaz na dve ulice. Prvobitni plan je predviđao da se sinagoga podigne u Dubrovačkoj ulici, ali su se pojavile "razne smetnje", pa je ostalo da se sinagoga podigne u Ulici cara Uroša.²³ Posao oko projektovanja zgrade poveren je arhitekti Milanu Kapetanoviću.²⁴

Planovi za izgradnju odobreni su u julu 1905, posle čega je objavljen konkurs za preduzimača. Primljena je ponuda Viktora Azriela, sina Davida Azriela, tadašnjeg predsednika Jevrejske sefardske opštine. Oko izbora V.D. Azriela izbila je bura negodovanja, lomila su se koplja i čak je došlo do podele zajednice. Nagoveštavano je da je bilo raznih malverzacija oko budžeta za gradnju, da je preduzimač dobio veliki honorar, većina članova zajednice je posumnjala u zakonitost konkursa, a i moral samog predsednika jevrejske zajednice doveden je u pitanje. Može se reći da je tek izbijanje Prvog balkanskog rata 1912. godine nekako utišalo duhove.²⁵

Kralj Petar polaže kamen temeljac za sinagogu Bet Jizrael

23 Vesnik jevrejske sefardske opštine u Beogradu, br. 26 od 1.2.1941, str. 7.

24 Milan Kapetanović (1859-1934), poznati beogradski arhitekt, između ostalih je projektovao zgradu Klasne lutrije na uglu Vasine i Zmaj-Jovine ulice i Osnovnu školu na uglu Dušanove i Dubrovačke ulice.

25 O Azrielu vid. Divna Đurić-Zamolo, "Jevreji - graditelji Beograda do 1941. godine", Zbornik, 6, Saveza JOJ, Beograd 1992, str. 217-219.

ŽENI LEBL

Sinagoga u Ulici cara Uroša br. 20 sagrađena je u mavarskom stilu, građena je u redovima opeke i kamena, sa dve kupole lukavičastog oblika na glavnoj fasadi i nazubljenim niskim zidom (atikom) na krovu.

Kralj Petar prisustvuje osvećenju sinagoge Bet Jisrael

Lično je kralj Petar I prisutvovao 10. maja 1907. polaganju kamena-temeljca. U temelje zgrade položena je povelja pisana na pergamentu, na hebrejskom i srpskom jeziku, koju je kralj potpisao naročito spremljenim perom. Povelja je savijena, stavljena u staklenu posudu sa uljem, a ova u limenu kutiju. Tekst je prethodno pročitao Nisim Testa, zastupnik rabina:

"U ime Boga! Pod vladom našeg uzvišenog i omiljenog Gospodara Nj. V. Kralja Petra I iz slavne dinastije Karađorđevića, a za vreme g. Nikole Pašića, predsednika Ministarstva, g. Andre Nikolića, ministra prosvete i crkvenih posala, g. Koste Glavinića, predsednika Opštine Beogradske i g. Edije Bulija, predsednika Opštine jevrejske, postavljen je danas kamen temeljac ovoj sinagogi, koju podiže u Beogradu Opština srpskih Jevreja sefardijskog obreda.

Beograd, 10/5.1907. godine."

SINAGOGE U BEOGRADU

Kralj je sišao do temelja, uzeo čekić koji mu je ponuđen na poslužavniku i pošto je Nisim Testa pročitao za ovu priliku naročito spremljenu molitvu, kralj je tripudijom udario u kamen-temeljac uz reči: "Polažem ovaj kamen-temeljac ovom svetom hramu i molim, da Svevišnji Bog podari dobro zdravlje i svaku sreću našoj braći Mojsijevcima, a na dobro Otadžbine i Kralja."

Zgrada je bila završena posle nešto više od godinu dana. U nedelju 7. septembra 1908, na dostojan način su svici Tore i druge svete knjige preneti iz "Donje sinagoge" u novu na Zereku. Sutradan, na dan krunisanja kralja Petra, obavljeno je svečano osvećenje sinagoge "Bet Jisrael" kome su prisustvovali kralj Petar, članovi srpske vlade, gradski odbornici, predsednik Novinarskog udruženja Branislav Nušić i drugi.²⁶

Sinagoga Bet Jisrael

26 26 Dr David M. Alkalaj opisao je opširno ovaj događaj u *Jevrejskom almanahu* za godinu 5686, Vršac 1925, str. 73-82.

ŽENI LEBL

Sinagoga "Bet Jisrael" bila je veoma impozantna građevina i služila na čast celokupnom beogradskom jevrejstvu. Prilikom bombardovanja Beograda 6.4.1941. bila je znatno oštećena. Na temeljima ove zgrade izgrađena je posle Drugog svetskog rata Galerija fresaka u kojoj su izložene kopije fresaka iz manastira širom Jugoslavije, a zbog kvaliteta akustike u njoj se održavaju i koncerti. Nastupaju većinom horovi, među kojima i hor beogradske jevrejske zajednice "Braća Baruh".

AŠKENASKA SINAGOGA

Nemamo mnogo podataka o jevrejskim aškenaskim sinagogama u Beogradu ranijih vekova, iako o Aškenazima postoje brojni podaci iz 18. veka. Možda nisu imali posebne zgrade sinagoge, nego su se služili prostorijama za bogoslužjenje u pojedinim privatnim kućama.

Tokom 19. veka stigao je u Beograd priličan broj Aškenaza iz austrougarskih predela - Galicije, Slovačke, Češke, Moravske, Poljske, Austrije, Mađarske, Rumunije. Bili su to većinom zanatlije koje je pozvao knez Miloš. Neki od njih su primljeni u podaništvo Srbije, ali je većina imala stalno državljanstvo, pa prema tome i izvesne privilegije. Manjina se nastanila na Dorćolu, ali su se uglavnom naseljavali i otvarali radnje u novijim delovima grada, od Zereka, Vasinom i Knez-Mihailovom ulicom do Terazija, a odatle prema Slaviji, ili Balkanskom ulicom prema Železničkoj stanici.

Kao što Sefardi nisu upotrebljavali naziv "sinagoga" nego "kal" (skraćeno od hebrejske reči "kahal" - verska zajednica, pastva, kongregacija), tako su se Aškenazi služili imenom "templ" (od nemačke reči u značenju hram, bogomolja).

Ne zna se otkad, ali jedna od njihovih prvih aškenaskih sinagoga u novije doba bila je u nekoj zgradi na Dorćolu. Povećanjem stanovništva, ta sinagoga nije više odgovarala svojoj nameni jer je bila isuviše tesna i nepristupačna. Godine 1869. zakupili su zgradu u Kosmajskoj br. 51, u kojoj je dotad bilo smešteno Narodno pozorište, i u njoj ostali do 1. novembra 1925. godine.²⁷ Zgradu su renovirali, pa je pored templa služila i kao stambena zgrada, a dve sobe su bile određene za školu za devojčice i dečake.

O tome je 1886. pisao učitelj Bežerano u listu *Hamagid*, ali on, očigledno uvređeno, prigovara da ovaj templ otvara svoje vratnice jedino u subotu i za praznike, te da teškom mukom može okupiti "minjan" - obaveznu desetoricu muških članova zajednice iznad 13 godina starosti, bez koje se ne može obavljati služba Božja.²⁸

Tu činjenicu potvrđuje u svojim sećanjima Jakov-Žak Frid i dodaje:

"Kad sam pošao u osnovnu školu, morao sam ići i u jevrejsku da učim veronauku i donesem ocenu. Mi smo to nazivali : "Idem u religion". Šlang je bio učitelj muške, a Fuks ženske dece.

²⁷ Šlang, *nav. delo*, str. 197.

²⁸ *Hamagid* br. 24 od 24.6.1886, str. 197.

Taj stari Fuks mnogo je maltretirao svoje učenice, najblaža psovka mu je bila: "Du Rhinzeros vom Berge Sinai! (Ti nosorože sa Sinajskog brda)". Bože blagi, gde li je samo našao nosoroge na Sinaju? Uopšte, bio je mizantrop. Umro je oko 1910. godine... Imali smo još jednog službenika, Bernarda Frojdenfelda. On je bio šamaš i stanovao je u zgradi gde je bila sinagoga, samo pozadi, iz dvorišta. On je bio inkasant za porezu, za Hevra kadiša, žensko društvo i Bikur holim. Pored njega je bio kuriozitet, rekao bih "vice-šamaš", jedan stari Sefard po imenu Bukus. On je održavao sinagogu, palio sveće, za Pesah donosio one specijalne pakete macot i sakupljao priloge za "cedaka". Imao je jednu veliku crnu limenu kutiju u koju su članovi ubacivali priloge. Svake nedelje obilazio je svakog, pa i nas. Kako je sa mojom bakom mogao da govori ladino, to je odmah po dolasku seo i čekao da mu baka skuva kafu, a on joj je u naknadu za to referisao sve što se protekle nedelje desilo na Dorčolu. Imali smo još nešto specijalno, a to su bili "batlanim". Ne znam kako bih to najbolje preveo, valjda "besposličari" ili "nezaposleni"? Iz gorenavedenog se vidi da smo imali svega pet opštinskih službenika, a za minjan je potrebno deset lica. Kako se naši opštinari nisu Bog zna kako žurili da idu u templ, a opština bez svakodnevnje jutarnje i večernje molitve nije mogla ni da se zamisli, to su angažovana četiri starca, da dva puta dnevno dođu na molitvu. Jedan je bio stari Toni Klajn, opštinski penzioner, a ona trojica su bili stari Sefardi sa Dorčola. Dobijali su, u mom detinjstvu, za taj trud 10 ili 12 dinara mesečno. Tako se okupila devetorica, ali je uvek neko morao 2-3 meseca da dolazi u sinagogu "na prakticanje". Šlangovi sinovi i ja smo uvek zavirivali da li smo i mi potrebni. Većinom smo bili...²⁹

Do balkanskih ratova nije u staroj sinagogi bilo električnog osvetljenja. Sveće je palio šamaš jednom svećom koju bi pričvrstio uz dugačku letvu, a gasio ih je malim levkom, obrnuto pričvršćenim za dugu letvu.³⁰

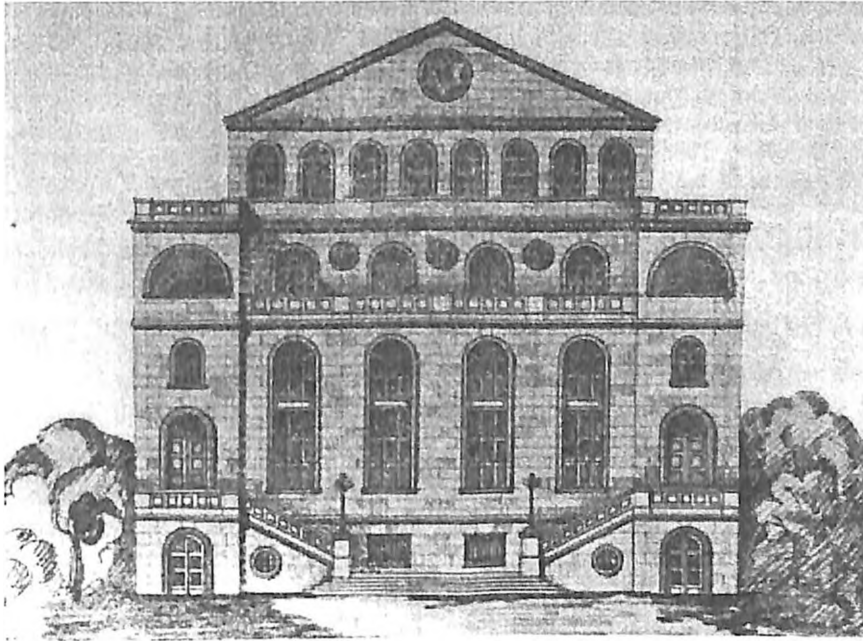
Rafailo Blam se seća tog templa u uskoj Kosmajskoj ulici punoj rupčaga u kome je učio veronauku prvih godina posle Prvog svetskog rata. On ga opisuje kao rabatnu zgradu sa velikom drvenom kapijom, očigledno napravljenom za ulaz volovskih kola, te smatra da je tamo bio neki stari magacin. U jednom uglu su bila dva stuba između kojih su bili smešteni sveti spisi, a ispred njih se nalazila jedna improvizovana izdignuta platforma, podijum na kojem su pored stola stajali rabin i hazan. Žensko odeljenje se nalazilo na balkonu načinjenom od nesigurnih drvenih podloga. Pored sinagoge je bila kafana "Kod srebrne kugle" gde su svake večeri u letnjim mesecima svirali tamburaši na ulici ispred kafane. Bilo je vrlo teško ubediti vlasnika kafane da petkom uveče, za vreme službe Božje, njegovi svirači ne remete svojom svirkom osećanja vernika.

Blam opisuje jednu od mnogobrojnih manifestacija kojima su Jevreji obeležavali svoje praznike. Za Hanuka-proslavu 1921. godine, rabin Šlang je organizovao kupovinu odeće za siromašnu jevrejsku decu. Na Hanuku je sinagoga bila prepuna. Za vreme paljenja svećica, dečji hor je otpevao Hanuka-pesmicu "Maoz cur", a posle kraće recitacije nastupila su tri dečaka, učenici osnovne škole i Prve beogradske muzičke škole, "poklonici kraljice

29 Jakov-Žak J. Frid (Fried), rođen 14/27.2.1897, preminuo 1974, pisao je na veoma popularan način svoja sećanja na aškenaske Jevreje u Beogradu, kako on navodi, od 1840. do katastrofe 1941. godine. Rukopis je završio 1972. prodao ga Arhivu HOJ, Jerusalem, signatura B-253; vid. str. 21-22 i 131.

30 Žak Frid piša da u ovom novom hramu nije bilo nijedne sveće, nego su bile sijalice u obliku sveća.

od 1.300 duša, pa je stari templ postao tesan. Međutim, posle rata je nastala devalvacija, tako da prikupljena suma nije bila dovoljna za podizanje nove zgrade. Advokat dr Fridrih Pops, predsednik Aškenaske jevrejske opštine, ponovo je poveo akciju prikupljanja priloga za gradnju nove sinagoge u istoj ulici gde se nalazila stara, u Kosmajskoj br. 19.

Aškenaska sinagoga u Beogradu

Predviđeno je da će izdaci biti oko tri miliona dinara, pa su prilozima sakupljeni od pojedinaca i ustanova. Hana i Herman Flajšer poklonili su svoje imanje u Ulici Miloša Velikog broj 85 u vrednosti od oko milion dinara pod uslovom da dobiju skroman stan u novoj zgradi do kraja života. Od udruženja su najviše priložili žensko društvo "Dobrotvor" i Hevra kadiša, ali sve to nije bilo dovoljno, te se morao uzeti i zajam od banke. Gradska opština je dodelila besplatno teren, projekt zgrade je izgradio neki mladi arhitekt Jevrejini iz Beča, a nadzorni inženjer je bio Milan Šlang (1897-1941), pa je 1924. godine započela gradnja.³²

³² Nisu jasne neke činjenice oko projekata zgrade. U svojoj knjizi *Jevreji u Beogradu*, str. 130, rabin Šlang piše da ju je projektovao njegov sin Milan. Međutim, Milan Šlang je studirao arhitekturu, ali zbog jednog nepoloženog ispita nije diplomirao, pa pošto nije imao ovlašćenja, projekte su mu potpisivali drugi. Izuzetak je njegov potpisan crtež u navedenoj knjizi, str. 131.

ŽENI LEBL

U temelje nove sinagoge uzidana je dvojezična povelja pisana na pergamentu i stavljena u hermetički zatvoren mesingani cilindar. Povelju je na hebrejskom jeziku napisao rukom rabin Šlang u stilu starih jevrejskih spisa, a na srpskom je tekst ispisao rabinov sin Izidor Šlang staroslovenskom ćirilicom, i potom su je dr Pops i Benjamin Flajšer odneli na Bled, gde su je potpisali kralj Aleksandar i kraljica Marija. Povelja je položena u temelj tzv. Opštinskog doma Jevrejske aškenaske opštine u Beogradu 13. sivana 5684. godine (15.6.1924). Srpski tekst glasi:

"Srcem punim zahvalnosti prema milostivom Bogu Izrailja, ovekovečujemo u temelju ovoga doma: u četvrtoj godini vladavine Njegovog Veličanstva kralja Srba, Hrvata i Slovenaca Aleksandra I iz narodne dinastije Karađorđevića na dan 15. juna 1924. godine, 13. sivana 5684. položen je kamen temeljac zgradi Srpsko-jevrejske crkvene opštine Eškenaskog obreda u Beogradu, u kome će biti smeštene sinagoga, škola, kancelarije, ritualno kupatilo i stanovi za opštinske nameštenike po priloženom nacrtu."

Potpisi kralja i kraljice su sa leve strane, a sa desne, ispod potpisa (na hebrejskom i srpskom) rabina Šlanga, potpisali su se predsednik dr Fridrih S. Pops i devetorica članova Uprave.

Zgrada je završena 1.11.1925. godine, a svečano osvećenje obavljeno u leto 1926, kad je završeno i unutrašnje uređenje hrama.³³

Ispred sinagoge se nalazilo prostrano i lepo uređeno dvorište. U prizemlju su bili ritualno kupatilo (Mikve), studentska menza, gimnastička sala i stanovi za šoheta i šamaša. Na prvom spratu su bile prostorije hrama sa 300 sedišta, a na galeriji "ezrat hašim" 180 mesta. U slučaju potrebe, za velike praznike mogla su se otvoriti vrata i hram bi dobijao još 100 sedišta.

U hramu su se nalazili ugodne klupe od hrastovog drveta, veoma lepi svećnjaci, luksuzni lusteri i Davidovi štitovi. Četiri prozora poklonili su Geca Kon, Herman i Benjamin Flajšer i Šandor Bauer. Ti prozori su bili prava umetnička dela, biblijske scene na obojenom staklu, dobijenim dodavanjem nekih metalnih oksida, izrađenim u Belgiji.

S obe strane hrama nalazile su se prostrane i ugodne galerije za žene. Na galeriji iznad mizbeaha (bine, oltara) smeštene su orgulje, uz čiju pratnju su obično pevala deca u horu, devojčice i dečaci zajedno, što je dovelo do oštih protesta malog broja ortodoksnih Jevreja, uglavnom pridošlica iz Sente i Subotice, koji su se tridesetih godina odvojili i osnovali svoju opštinu.

Na spratovima su se nalazili opštinske prostorije i stanovi rabina, učitelja, hazana i starog Flajšera.

U potkrovlju su bile prostorije škole za obavezne časove veronauke, na koje su učenice i učenici iz svih krajeva Beograda dolazili nedeljom.

* * *

33 Šlang, *nav. delo*, str. 129-130; *Frid nav. rukopis*, str. 160.

Aškenaski hram je za vreme nemačke okupacije ratnih godina 1941-1944 služio kao javna kuća za nemačke vojnike.

O tužnoj svečanosti obnavljanja Hrama odmah posle rata, književnik Zulfikar-Zuko Džumhur je zabeležio:

"Bilježim ove redove bojeći se da sam jedan od rijetkih živih svjedoka togaavnog događaja u Beogradu. Moj najbliži rođak Abdulah Hadžić, imam beogradske Bajrakli džamije, bio je teško bolestan od tuberkuloze i vezan za postelju, pa je toga hladnoga jutra prvih dana mjeseca decembra (čini mi se četvrtog) 1944. godine ovlastio mene da u ime njegovo prisustvujem tužnoj svečanosti obnove jevrejskog Hrama u Kosmajskoj ulici.

U stravično unakaženim prostorijama dugo skrnavljenog Hrama zatekao sam malu grupu uplakanih i izbezumljenih od bola žena u dronjcima. Među tim nesretnim ženama bila su samo dvojica ili trojica starijih muškaraca, još uvijek pometenih od velikih strahova koje su tek preživjeli. To su bili beogradski Jevreji, njihove žene i rodbina što su došli da prisustvuju ovoj tužnoj svečanosti. Stajao sam među njima pognute glave misleći na sve strahote kroz koje smo svi, a naročito Jevreji, prošli tih strašnih ratnih godina nacističkog zla i bezumlja.

Pojačana zapomaganja i plač skrenuli su mi pažnju na jednog omanjeg čovjeka koji je upravo ulazio u Hram. Čovjek je bio u partizanskoj bluzi sa opasačem i partizanskom Spomenicom na grudima. Imao je naočare i bio veoma utučen. Ojađene i uplakane žene opkolile su ga i držale za ruke i ramena sa svih strana. Čovjek u partizanskoj bluzi bio je uznemiren i iza njegovih očala primjetio sam suze. Taj omanji čovjek među ucvijeljenima u dugo skrnavljenom jevrejskom Hramu u Kosmajskoj ulici bio je Moša Pijade. Žak Konfino, ljekar i književnik, i Raka Ruben, foto-reporter "Politike", stajali su pred ovim tužnim skupom i molitvom i govorom otvarali ovaj skoro potpuno uništen Hram. Sjećam se dobro. Žak Konfino, obučen u nekakvu iznošenu vojničku bluzu, govorio je potresno o tužnim sudbinama milijuna "malih Avrama i Isaka" diljem Evrope koji su pobijeni i spaljeni samo zato što su se zvali Avrami, Moše i Isaci...³⁴

Sinagoga u Kosmajskoj ulici (danas Ulica maršala Birjuzova) broj 19 očišćena je i renovirana i danas služi kao jedini hram za oba obreda u Beogradu, a može se reći u celoj Srbiji.

Ženi Lebl

S u m m a r y

THE SYNAGOGUES IN BELGRADE

In this paper, awarded by the Union of the Yugoslav Jewish Communities on the competition held in 1996, the author gives the survey of the Belgrade synagogues since the middle of XVII century until World War II based on the existing documents. One can logically presume that there were synagogues before the second half of XVII century, as Jews and rabbis did live in Belgrade before that time, but there is no written evidence for that.

³⁴ *Jevrejski pregled*, Beograd 11-12/1986, str. 51-52.

ŽENI LEBL

The destiny of the synagogues in Belgrade was no different from the destiny of the other edifices and buildings which were extensively damaged by wars and destruction they cause, and by the various peacetime disasters, most often fire. As a rule, Turkish authorities did not allow building of new synagogues, but were rather tolerant regarding the repair and rebuilding of the existing religious objects.

We know indirectly about the existence of the synagogue in the mid XVII century from the document dated on Tebet 21, 5432, *i.e.* the end of 1671, which says that financial donations and materials were collected for the building of the *new* synagogue, so this points at the existence of the old one, probably inadequate for the number of Jews living in Belgrade at that time. This synagogue is also mentioned in other documents, and was destroyed during the Austrian occupation 1688-1690, when the Jewish community was taken into virtual slavery.

After the Turks entered Belgrade again a certain amount of Jews returned to town. They were then allowed the building of the new temple, which was finished at the end of the century. It was a rectangular building, with dimensions 36x8 meters, pointing in the direction north-south. It was later named "*El kal vježo*" (*El cal viejo*, "*cal*" being the Ladino word for temple, as Ladino was the language spoken by Belgrade Jews). This new synagogue was badly damaged in subsequent fightings over Belgrade between Austrians and Turks, but was afterwards repaired. It was also damaged in the fire of 1752, then repaired with additional help from the Jews abroad, primarily those from Mantua. It was again damaged in 1862 during the Turkish bombardment. At the end of XIX century next to the synagogue was erected a small synagogue, called "*Kaliziku*". "*El kal vježo*" served its purpose until 1941, when most Belgrade Jews were liquidated. The building was torn down after the war.

In XIX century, during the eighties, next to this synagogue was built a new one, called "*El kal nuevo*". It was destroyed during World War I with no traces left.

All these synagogues were Sephardic, because most Belgrade Jews, except during Austrian occupation, were Sephardim. At the end of XIX century the leaders of the Sephardic community decided to build a new big synagogue on Zerek. It took several years to accomplish this. Finally the synagogue "*Bet Jisrael*" was completed in Cara Uroša street. The King Petar Karadjordjević I had laid the foundation stone on May 10, 1907, and when it was finished he was present at the consecration on September 7, 1908. This building was heavily damaged in the German bombing of Belgrade on April 6, 1941; what has remained was after the war repaired and converted into the Gallery of Fresco Paintings.

Although there were also Ashkenazic Jews in Belgrade and they must have had their facilities for religious services, there are no indications of their distinctive synagogues. When during XIX century most Ashkenazim settled in Belgrade, time came to build a synagogue - as they used to say, the "*temp*". A building in the part of Belgrade called Dorćol is mentioned as one of the Ashkenazic synagogues, but when it became unsuitable for that purpose in 1869 the building in Kosmajaska street, no. 51, (now Maršala Birjuzova street)

SINAGOGA U BEOGRADU

was rented, and was in use till November 1, 1925. In 1911 the collecting of funds in order to build a true synagogue began, but that idea was not realized until after World War I.

After collecting part of the money and taking the loan, the building began in 1924 and was finished on November 1, 1925, when the synagogue was consecrated. During World War II, in the period 1941-1944, this building served as a brothel for German soldiers. After the liberation it was consecrated again. It is the only synagogue in Belgrade today, in Maršala Birjuzova street, no. 19.

JEVREJI U SREDNJOVEKOVNOM KOTORU?

U Rukopisnom odeljenju Biblioteke Ruske akademije nauka u Sankt Peterburgu, čuva se jedna rukopisna knjiga pod nazivom *Evangeliarium seu lectionarium* (signatura F 200), koja potiče iz Kotora.¹ Zbog raznovrsne sadržine, ovaj spomenik bi pravilnije bilo nazvati Kotorski zbornik. Knjiga je veoma stara. Na osnovu zabeleženih muzičkih nota, ustanovljeno je da je mogla nastati krajem XI ili početkom XII veka. Njen značaj je, pored ostalog, u tome što se na slobodnim listovima i na marginama nalaze zapisani dokumenti od velikog značaja za istoriju Kotora između 1124. i 1255. godine.

Među spomenutim dokumentima, našu pažnju ovom prilikom privlače dva teksta. Prvi je Odluka gradskog veća u Kotoru, doneta u januaru 1186.² To je poznati dokument, do sada više puta izdavan, važan za istoriju srpske srednjovekovne države zato što se iz njega pouzdano saznaje da je srpski veliki župan, Stefan Nemanja, u to vreme sigurno ovladao i Kotorom. Taj tekst je objavljivan i komentarisano u jugoslovenskoj historiografiji po jednom prepisu sa početka XVIII veka (Arhiv Jugoslavenske, danas Hrvatske, akademije znanosti i umjetnosti, sign. II b 21, s. 308). Prilikom upoređivanja prethodnih izdanja sa fotografijama spomenutog starog prepisa pokazala se, pored ostalog, i razlika u čitanju, koja menja smisao dela odluke. Naime, jedan deo rečenice pisane na latinskom jeziku do sada se čitao: *seruus qui habet iubbatum*, što nije ispravno, jer se na snimku jasno može pročitati: *seruus qui habet sabbatum*. Logično se može pretpostaviti da "rob koji drži subotu", u stvari, praznuje šabat. Ako je ovo tumačenje tačno, onda bi se moglo smatrati da se pred nama nalazi najstariji pomen Jevreja u državi Stefana Nemanje i njegovih naslednika.

U prilog ovom shvatanju mogao bi da govori i drugi tekst Kotorskog zbornika, koji predstavlja ugovor o zakupu nekog vinograda u Dumidrani (danas lokalitet u Tivtu), zato što se u njemu spominje žena po imenu *Judea*. Dokument nije datiran, ali se može pretpostaviti da je nastao između 1202. i 1215. godine, jer se nalazi na jednoj strani između dva zapisa čiji su datumi određeni. S obzirom na činjenicu da je dokument veoma star (skoro osam vekova), kao i da do danas nije bio poznat, biće zanimljivo da se na ovom mestu objavi u celini sa prevodom na savremeni srpski jezik.

.+ Ego Symon Velcace cum consensu et uoluntate uxoris mee Judee mittimus in redditu uineam nostram de Dumidrana, quam emimus ab uxore prioris Triphonis, ut omni anno ipsam uineam tribuat .I. perperum clericis de capitulo Sancti Triphonis pro animabus nostris et pro

1 L. Kiseleva, Latinskie rukopisi Biblioteki Akademii nauk SSSR, Leningrad 1978, 63-65. D. Sindik, Pontifikal Kotorske biskupije u Lenjingradu, Istorijski časopis XXXI (1984), 53-66.

2 T. Smičiklas, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske Slavonije i Dalmacije, II (1904) 1926, 2.

JEVREJI U SREDNJOVEKOVNOM KOTORU?

animabus quorum fuit ipsa uinea. Vnde sic disponemus ut quicumque perfruerit eandem sine ulla calumpnia illis perperis et omni tempore subsistat sub illorum redditu. It testimonio scilicet presbiteri Tiscini, illorum spirituali patre, et diaconi Pauli.

Prevod:

+Ja Simon Vukčev uz saglasnost i voljom moje supruge Judeje, dajemo u zakup naš vinograd u Dumidrani koji smo kupili od supruge priora Tripuna, da svake godine taj vinograd plaća jedan perper sveštenicima kaptola Svetog Tripuna za naše duše i duše onih kojih je bio taj vinograd. Stoga određujemo da kogod bude uživao taj vinograd, bez ikakvog pogovora plaća one perpere i sve vreme ostaje u njihovom zakupu. Po svedočenju naime sveštenika Tiscina, njihovog duhovnog oca (=kuma) i đakona Pavla.³

Čitaocu koji prati prošlost Jevreja pažnju privlači ime *Judea*, *Judeja*, kao jedan od geografskih naziva u staroj Palestini. Sudeći po opštim jevrejskim priručnicima i jugoslovenskom rečniku srednjovekovnog latinizeta, žensko ime *Judea* nije zabeleženo u starozavetnim, ali ni u srednjovekovnim izvorima jugoslovenskog porekla.⁴ Da li u tom imenu treba tražiti neku vezu sa jevrejstvom (etničku odrednicu?) ili do sada nezabeleženo žensko ime, pitanje je na koje se ovom prilikom ne može odgovoriti. Međutim, pitanje mora biti postavljeno, ako ni zbog čega drugog a ono zbog toga što ime do sada nije zabeleženo. Treba odmah reći da i ime *Symon* podseća na jevrejsku onomastiku. Doduše, ovaj *Symon* ima i neku vrstu porodičnog imena. Na izgovor *Vukac*, *Vukčev*, može da uputi u to vreme korišćeno ime *Vukan*, (žensko ime *Vukača*?) koje se u latinskim izvorima navodi kao *Velcanus*, iako je Simon mogao biti i usvojen. Trebalo bi, svakako, obratiti pažnju na još jedan važan podatak u ovoj ispravi a to je da se sveštenik Tiscin spominje kao jedan od svedoka pri sklapanju ovog ugovora, ali se posebno naglašava da je on "njihov" (tj. oba supružnika) duhovni otac, odnosno kum na krštenju. Taj podatak može biti slučajnost, ali ne mora da bude. Logično je što su oba svedoka sveštenici, jer kotorskoj katedrali pripada određena, doduše ne prevelika, svota novca, ali je neobično što je jedan od njih oboma supružnicima kum na krštenju. To bi moglo da ukaže na činjenicu da se ovde radi o jednom jevrejskom bračnom paru, koji je iz nekih razloga odlučio da pređe u hrišćanstvo. Šta je bio motiv njihove odluke možemo samo nagađati, ali se s dovoljno razloga može pretpostaviti da je glavni podsticaj bila želja za mirnijim životom na svom komadu zemlje. Takva mogućnost mogla se ostvariti jedino prihvatanjem hrišćanske vere.

Naravno, sve što je ovde rečeno ostaje samo pretpostavka. Sigurnijih dokaza od navedenih, nemamo. Ipak, ne treba ispustiti iz vida i jednu veoma važnu činjenicu. U prethodne dve do tri decenije, Kotor je promenio političkog gospodara. Od 1186, on je pod vlašću Srbije. A najviše dvadeset godina posle nastanka ovog dokumenta (ako je nastao 1202) a možda i u nešto kraćem vremenskom razdoblju, pravoslavna crkva u Srbiji postaje samostalna a, kao takva, i nacionalna institucija. U njoj stupa na snagu Nomokanon, tj. Krmčija sv. Save (danas se predlaže naziv: Zakonopravilo), koja pod uticajem odgovarajućih vizantijskih crkveno - pravnih spomenika sadrži i odredbe o odnosima između

3 U Kotorskom zborniku ova dva dokumenta zabeležena su na f. 199r i f. 194v.

4 Lexicon latinitatis medii aevi iugoslaviae, Zagrebiae MCMLXIX. Judisches Lexicon, Berlin 1930.

DUŠAN SINDIK

hrišćana i Jevreja.⁵ Zbog toga ne bi trebalo isključiti mogućnost boravka većeg ili manjeg broja Jevreja u srednjovekovnoj srpskoj državi, pa i u Kotoru u ranije vreme nego što se to do sada mislilo.

Dušan Sindik

S u m m a r y

JEWS IN MEDIEVAL KOTOR

This paper evaluates two documents originating in Kotor, now in the Library of the Russian Academy of Sciences in Sankt Petersburg. They were saved in a very old manuscript collection; according to the script (so called *Scriptura beneventana*) and musical notation they can be dated at the end of the XI and beginning of the XII century.

In the first document (1186), well known for a long time in the Yugoslav historiography, according to the older copy it was now established that the word *iubbatum* was misread and should be corrected to *sabbatum*. In the other document (1202-1215) appears the uncommon name *Judea*.

Until now there was no evidence about Jews residing in medieval Kotor. In light of these new facts, author thinks that one should be reluctant in reaching such conclusions, especially because Kotor was since 1186 within boundaries of Serbian medieval state, in which about twenty years later in secular and public life was introduced the translation of *Nomokanon (Krmčija)* by St. Sava which in several articles covers the relationship of Jews and Christians. Author thinks that one should be cautious about any definite conclusions because this is the only available data that points at possible residence of Jews in this town.

5 Zakonopravilo ili nomokanon svetog Save, Ilovički prepis, 1262, fototipija, priredio i priloge napisao dr Miodrag M. Petković, Gornji Milanovac 1991.

JEVREJSKO GROBLJE U SENTI

Istraživanje jevrejskih grobalja je sve do 80-ih godina bilo kod nas prilično zapostavljeno. Osim nekih pokušaja da se barem opišu i delimično opišu nije bilo ozbiljnije institucijalizovane inicijative koja bi se zasnivala na jedinstvenoj metodologiji rada, i to verovatno usled nedostatka sredstava, ali i ljudi koji bi to uradili. Međutim, stanje se znatno popravlja poslednjih godina zahvaljujući tome što je sakupljanje i sređivanje dokumentacije povereno Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.¹

Osnovni pristup kvantitetu i kvalitetu podataka predstavlja i dalje glavnu teškoću i pri sakupljanju i pri obradi: da li uzeti groblje kao celinu, ili kao zbir individualnih grobnih mesta i nadgrobnih spomenika. Isto pitanje se postavlja i oko njegove zaštite.²

Takve nedoumice ne bi uopšte trebalo da bude; rad se mora izvršiti u dve etape. Prvo, potrebno je sakupiti osnovne podatke o groblju i o nadgrobnim spomenicima kako bismo ih SAČUVALI, odnosno predložili da se stave pod prethodnu zaštitu, osobito zbog činjenice da je većina jevrejskih grobalja zatvorena, tj. više se ne koriste namenski.³ Posle toga bi sledio drugi korak, zavisno od groblja koje se obrađuje. Osnovna podela se na primer može izvršiti prema starosti groblja. U prvu grupu ubrojala bi se starija groblja koja kontinuirano postoje od srednjeg veka, ili barem od XVII veka, a u drugu mlađa koja su osnovana u XVIII i XIX veku. Međutim, teško je kod nas pronaći neki duži kontinuitet i to zbog poznatih istorijskih zbivanja na našim prostorima kao što su ratna razaranja, dugotrajna turska vladavina i česta pomeranja geografsko-istorijskih granica.⁴ Sve je to uticalo i na migraciona kretanja Jevreja u dijaspori koji su tokom dva milenijuma svog prognanstva, učeći iz bogatog ali gorkog iskustva, lako puštali korene, no sa istom ih lakoćom i čupali. Ta kretanja Jevreja su uslovljavala i nastajanje njihovih grobalja kod nas. U Bačkoj, na primer, prvi

1 Savez jevrejskih opština Jugoslavije i Jevrejski istorijski muzej su 1989. pristupili projektu pod nazivom "Evidencija i zaštita jevrejskih groblja u Jugoslaviji". Tri osnovne faze rada bile bi terensko istraživanje, kompjuterska evidencija sakupljenih podataka i zaštita groblja. Do jeseni 1993. evidentirana su i snimljena 44 groblja na teritoriji Srbije.

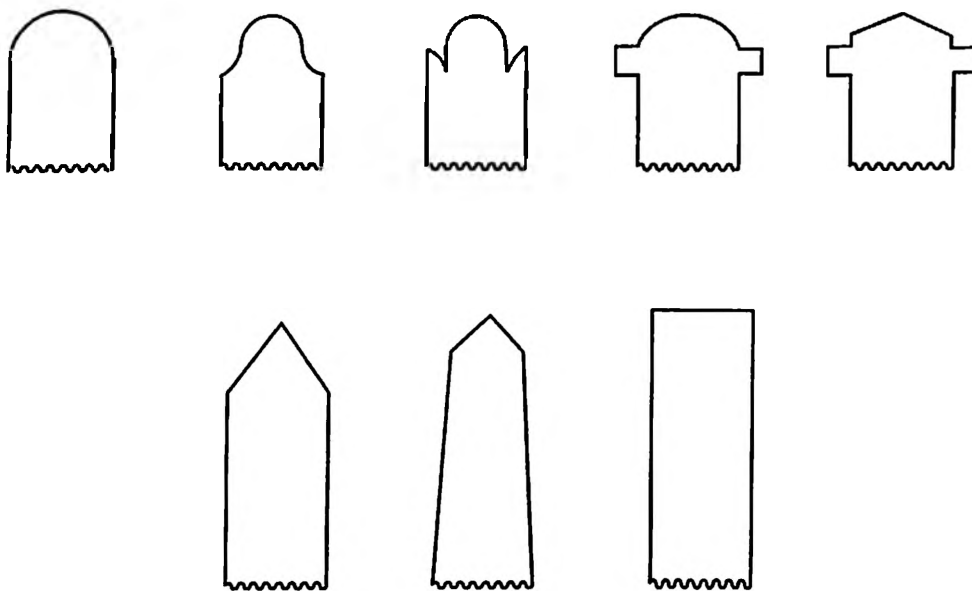
2 I u Mađarskoj je 80-ih godina pokrenuta inicijativa za istraživanje i zaštitu jevrejskih grobalja. Pokojna Aniko Gazda, koautor velikog monografskog dela Sinagoge u Mađarskoj (Magyarország zsinagógák), dala je iscrpan predlog za evidentiranje jevrejskih grobalja u Mađarskoj: za brojanje, crtanje i fotografisanje nadgrobnih spomenika sa čitljivim natpisima. Na realizovanju projekta radi grupa pri Mađarskoj akademiji nauka. Prilikom izrade tog projekta pojavili su se isti metodološki problemi.

3 Saradnici Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Subotici obišli su većinu jevrejskih grobalja u Bačkoj i, koliko je autoru ovih redova poznato, sva ta groblja su stavljena pod prethodnu zaštitu (Subotica, Sombor, Mali Idoš, Kanjiža, Martonoš, Senta, Ada, Mol, Bačko Petrovo Selo).

4 Na postojanje nekakvog kontinuiteta ukazuju tek pojedinačni nadgrobnici nađeni prilikom vršenja javnih radova, ili oni koji su preneti sa starog groblja na novo.

ATILA PEJIN

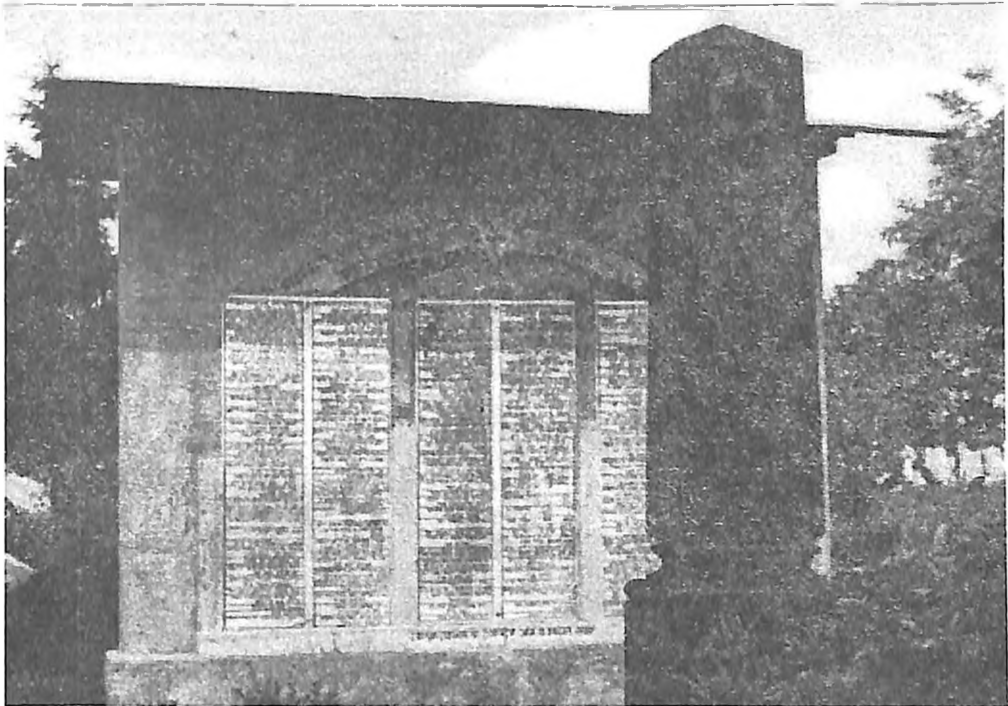
dokumentovani tragovi o Jevrejima postoje tek sa kraja XVII i početka XVIII veka, a o njihovom trajnom boravku i naseljavanju od sredine XVIII veka, posle razvojačenja Potiske vojne granice, tj. stabilizovanja granice Habsburške Monarhije prema Turskoj.

Osnovni oblici nadgrobnih spomenika

Nekakva druga podela može se izvršiti prema sledećem kriterijumu: koliko je ljudi značajnih za dotični region sahranjeno na tom groblju; da li su to većinom spomenici od kvalitetnog mermerna; ima li zanimljivih epitafa; ima li među njima vrednih spomenika u naučnom ili umetničkom pogledu.

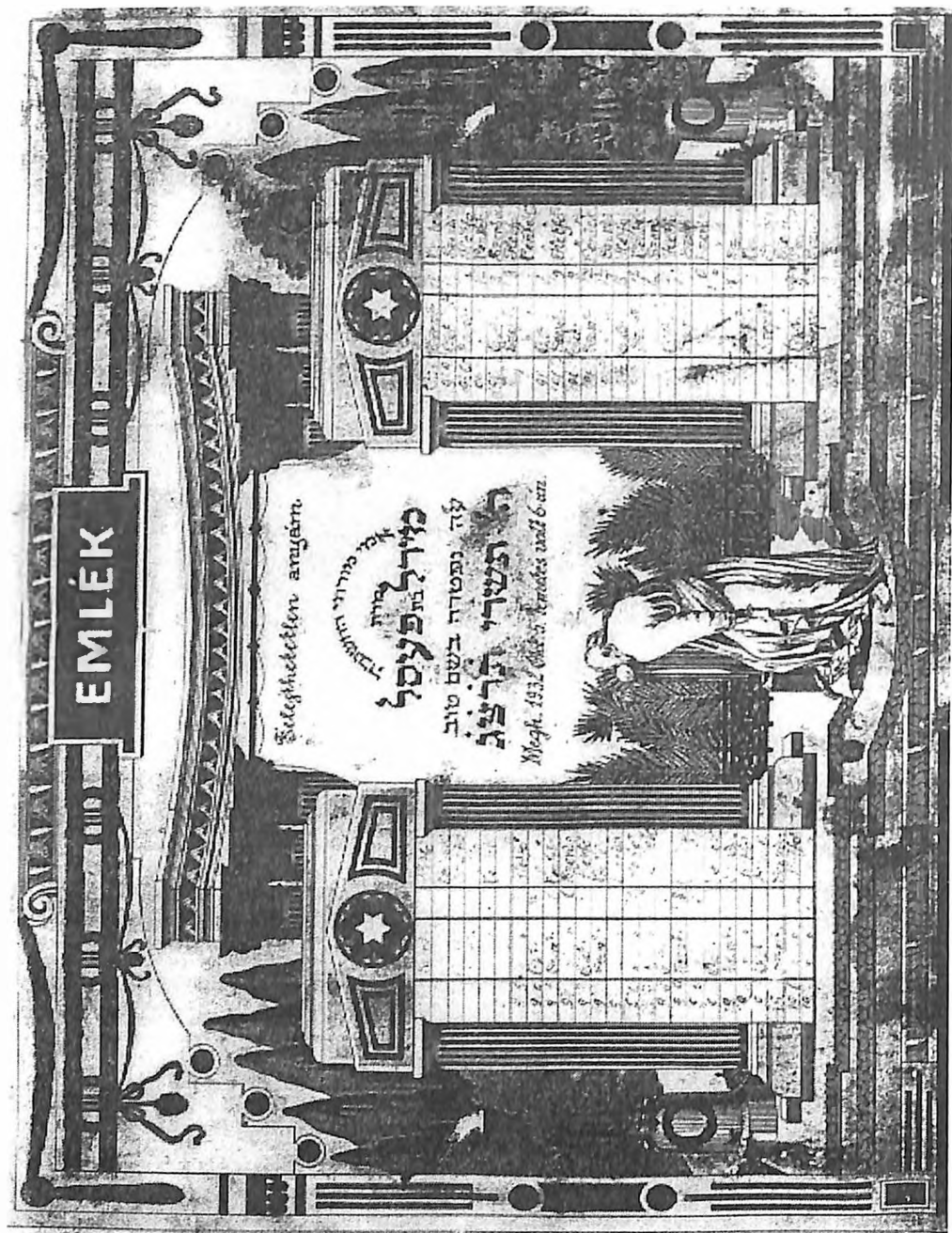
Neka groblja, pa ni senčansko, ne mogu se uvrstiti u pojednostavljenu shemu iz jednostavnog razloga što ovde za vreme holokausta nije izvršeno samo fizičko likvidiranje Jevreja nego je neposredno ili posredno uništeno sve ono što u fizičkom ili duhovnom smislu podseća na jevrejstvo: arhivalije, fotografije, umetnički i obredno-religijski predmeti, rukopisi i štampane stvari. Povratnici iz koncentracionih logora, njih 256, nisu imali snage da ponovo započnu život u sredini iz koje ih je iz korena iščupala jedna neljudska politika; većinom su postali olim u novoosnovanoj državi Izrael. Kakve li ironije: istovremeno sa posleratnim alijama, usled ljudske nebrige, nedostatka materijalnih sredstava, a možda i

Spomenik žrtvama holokausta (Foto Laslo Tari)

zbog neke politike, prepušten je propadanju monumentalni spomenik, simbol jevrejstva u Senti - velika sinagoga. Zgrada koja je preživjela i nemačku okupaciju Mađarske prepuštena je vremenskom prilikama i ubrzo došla u takvo stanje da bi 1957. bila srušena. Mala sinagoga sa baroknom fasadom spašena je uz nužan kompromis: u nju su se uselili sportisti borilačkih vještina, bokseri, pa rvači i karatisti. Sa severne strane je dograđeno krilo za potrebe kupatila i tako je izmenjen prvobitan izgled. Da je to nekad bila jevrejska bogomolja, danas svedoči jedino veliki Magen David iznad glavnog ulaza, a unutrašnjost više ni po čemu ne podseća na sinagogalni enterijer.

Jedini monumentalni jevrejski spomenik u Senti koji vredi pomenuti jeste groblje. Ono se mora sačuvati ne samo zbog pijeteta ili zbog sećanja na tragične događaje iz 1944. nego i kao važan izvor za istoriju Jevreja u Senti, posebno zbog nedostatka ostalih vrsta izvora. Mada ima stalnog čuvara koji vodi kakvu-takvu brigu o njemu i mada je stavljeno pod prethodnu zaštitu, i Jevrejsko groblje polako ali vidno propada. Kiša, sunce, mraz i puzavice iz dana u dan zajednički atakuju na spomeničke natpise. Nadgrobni spomenici bez ukopanog postolja iskrivljuju se i lome. Pre popravka ograde, tu su puštene svinje i druge

Jarcajt - tablice

Özv. Dr. Spitzer Mórné sz. Vajda Juliska úgy a maga, mint gyermekei és unokái nevében inely fájdalommal jelentik, hogy a legjobb férj, apa, nagypapa, após és rokon

Dr. SPITZER MÓR ügyvéd

1911. október 2-án, életének 76-ik évében elszáadta lelke. Temetőjének Drága halottunk hült tetemét f. hó 2-án délután 3 órakor helyezzük Jovana Dondevica ul. 2. sz. alatti gyászházból örök nyugalomhelyére.
Senta 1911. október 2.

Drága emléket hálás kegyelettel őrizzük!

Özv. Schwarzer Jenőné

szül. Spitzer Erzsé,
Biro Karolyne
szül. Spitzer Irén,
Spitzer Anna

Biró Károly

szül.

Schwarzer Gyula

Schwarzer Lacl
Biro Józsi
Biro Gyuri

.....

Egyetlen fia és alutráttak fájdalommal megtört szívvel jelentjük, hogy a legjobb aya, nagymama, nővér és sógorom

ÖZV. PILLISCHER MANÓNÉ

SZÜL. DEUTSCH FLÓRA

hosszas szenvedés után életének 48-ik évében 1926. november hó 28-án délután 1 órakor jobhétre szenderült.

A megboldogult hült tetemét f. hó 29-én délután 1. 3 órakor a helybeli izraelita sírkertben örök nyugalomra helyezzük.

Senta, 1926. november hó 28.

Pillischer Ferenc

szül.

Deutsch Vilmos

szül.

Özv. Reiter Gyuláné
(Deutsch Katica.)

Dr. Glücksthal Andor.ó

(Deutsch Rezsén.)

Róza Imréné

(Deutsch Lenke.)

Dr. Hermann Karolyné

(Deutsch Teruska)

Pillischer Ferencné

sz. Deutsch Juliska

szül.

Pillischer Gyurika

szül.

Deutsch Vilmosné

(Singer Sylvia)

Dr. Glücksthal Andor

Róza Imre

Dr. Hermann Károly

szül.

Özv. Glücksthal Hermanné

Özv. Stössel Mórné

Dr. Demény Lipót

nagyménjei, nagybátyja
és számos rokon.

Nyugodjék békében!

ATILA PEJIN

životinje da traže hranu. Bilo je i krađe, pa i pojedinačnog slučaja namernog oštećivanja. Stoga je potrebno što hitnije naći neku novu namenu. Sama priroda groblja ne pruža prevelik izbor; kao jedino rešenje ostaje njegovo preuređenje u memorijalni park sa obnovljenim stazama, klupama za odmor. Uporedo sa tim trebalo bi restaurirati oštećene spomenike, ili barem zaustaviti proces propadanja, i konzervirati ih u postojećem stanju. Autor ovih redova smatra da bi tako uređeno groblje, otvoreno za sve zainteresovane posetioce, bilo najpogodniji spomenik koji bi sačuvao senčanske Jevreje od zaborava, bolji od bilo kakve izložbe, spomen-ploča ili skulptura. Dakle, pored naučnih pobuda je važno i svojstvo kulturno-istorijskog spomenika groblja.

Vraćajući se ipak naučnoj obradi groblja potrebno je prikupiti što veći broj statističkih podataka i o groblju i o nadgrobnim spomenicima, a zatim podatke što svestranije obraditi. Neophodno je obraditi svaki spomenik posebno, barem po nekim nižim kriterijumima. Osim formalno-pravnih i osnovnih podataka (mesto-opština-republika, opis lokacije, vlasnik, godina osnivanja, adresa, knjiga sahranjenih, da li je u upotrebi, itd.) trebalo bi obratiti pažnju i na sledeće podatke:

- broj grobnih mesta,
- broj nadgrobnih spomenika,
- materijal i oblik spomenika,
- simbol i ornamentika na spomeniku,
- natpis na spomeniku (jezik, pismo, sadržaj teksta),
- imena klesara i vajara,
- orijentacija grobova i spomenika,
- stanje nadgrobnih spomenika,
- broj prenetih spomenika sa starijeg groblja,
- broj grobova gde postoje neki znakovi kulta (kamenčići, ostaci sveća, ponovo ispisivanje natpisa crnom bojom, popravak oštećenog spomenika),
- broj spomenika memorijalnog obeležja podignutih žrtvama revolucije 1848-49, balkanskih ratova, I svetskog rata, holokausta...

Pored toga valja registrovati i zgrade na groblju (ceremonijalna zgrada-mrtvačnica, čuvara kuća).

Analizom navedenih podataka mogu se izvoditi neki zaključci:

- procenjivanje starosti jevrejske zajednice,
- utvrđivanje društveno-ekonomskog raslojavanja unutar zajednice,
- registrovanje sklonosti ka asimilaciji ili čuvanju tradicija,
- praćenje kontinuiteta jedne porodice i pojava novih u datoj sredini, i slično.

Nadgrobni spomenici ujedno predstavljaju i određenu vrednost za istoriju umetnosti. Naime, oni nisu samo svedoci društveno-materijalnog stanja, odnosa između živih i mrtvih nego i ukusa, mode - umetničkih i arhitektonskih kretanja u stilovima.

Možda na prvi pogled i ne izgleda tako, ali i pogrebne ceremonije (običaji vezani za sahranu), zatim popratne radnje (novinsko oglašavanje smrtnog slučaja, čitulje i crnom bojom oivičene vizit-karte, dizanje spomenika, štampane jarcajt-tablice), na određen način su vezani za groblje.

Da bi se došlo do svih navedenih podataka i bila izvršena njihova analiza, neophodno je obrazovati tim stručnjaka različitih profila: istoričara, etnologa, istoričara umetnosti, lingvisti. To bi zaista bilo idealno rešenje budući da istraživanje grobalja zahteva interdisciplinarni pristup. Međutim, poznavajući naše prilike, to je za sada neostvarljivo, ali obrazovanje jednog sličnog tima pri Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu i njegov dosadašnji rad mnogo obećavaju. Pored toga, pomenuta ustanova u svojstvu dokumentacionog centra može koordinirati i svojim stručnim savetima pomagati rad zainteresovanih pojedinaca, ili srodnih institucija kao što su muzeji i zavodi za zaštitu spomenika kulture.

Naučnim obrađivanjem svih jevrejskih grobalja kod nas pruža se mogućnost za neka uopštavanja koja su do sada bez poznavanja dovoljnog broja podataka bila površna, pa i netačna. Posle toga se može izvršiti i komparacija sa grobljima drugih veroispovesti.

GROBLJA U SENTI

1. Zakonsko regulisanje sahranjivanja mrtvih i uređivanja groblja

Kod većine naroda i kultura u Evropi i van nje, već od srednjeg veka nalazimo izdiferencirane pogrebne običaje i obrede koji su determinisani narodnim verovanjima, s jedne strane, i dogmama zvanične religije, sa druge. U višenacionalnoj zajednici, kakva je od druge polovine XVIII veka i Senta, sreću se različite veroispovesti sa različitim kulturnim nasleđem. Razlika se primećuje i u načinu sahranjivanja mrtvih i u uređenju groblja.

Tradicije u vezi sa tim javljaju se kod Jevreja još u antici. Mrtvi se sahranjuju u pećinama (Palestina), u katakombama (Rim), a u ređim slučajevima postoje i grobnice mauzolejskog tipa i druge vrste monumentalnih spomenika.

Talmudska tradicija već određuje udaljenost groblja od najbliže kuće u naselju - 50 hvati.⁵

Groblje se u srednjem veku nalazilo na kraju ili blizu geta, naročito u srednjoj Evropi. Javljaju se i različiti nazivi za jevrejsko groblje, kao što je "Hortus Judaeorum" ("Vrt Jevreja", zapadna Evropa), ili "Mons Judaicus" ("Jevrejsko brdo", Italija). Pošto je jevrejska zajednica dobijala veoma mali prostor za potrebe groblja, pokojnici su neretko sahranjivani jedni iznad drugih (primer groblja u Pragu), ali i u tom slučaju se moralo poštovati pravilo da razdaljina između dva groba mora biti šest pedalja.⁶ To je ujedno i doba nastanka prvih jevrejskih komunalnih grobalja.

5 Ujváry, 890.

6 Isto.

S druge strane, rimokatolička groblja u srednjem veku nastaju oko crkava, što se u početku vezuje za život i delatnost istaknutih crkvenih ličnosti, svetitelja i mučenika koji su sahranjeni u toj crkvi, a kasnije se prelazi u običaj.

Do XVIII veka, u celoj Ugarskoj će postati opšta tendencija da se mrtvi sahranjuju van naselja. Ujedno se javlja i potreba za boljom zaštitom grobalja pošto ni njihovo posvećivanje, ni crkvene zabrane, ni razna narodna verovanja nisu bili dovoljni da ih zaštite od skrnavljenja i korišćenja u profane ciljeve. I mada dolazi do nekih lokalnih, pojedinačnih rešenja (ogradaivanje, postavljanje čuvara, kopanje kanala), prve generalne mere donete su tek 1775, kad je došlo do izbijanja velike epidemije kuge i stočne zaraze po celom Habsburškom carstvu. Pre vladavine Marije Terezije, protiv epidemija su se uglavnom štitili lokalizovanjem zaraze - uvođenjem karantina prvenstveno na južnim i istočnim granicama države. Od sredine XVIII veka, zdravstvene komisije u Beču su naredile da se u svakoj županiji i gradu mora nalaziti barem jedan diplomirani lekar, a u svakom srezu po jedna babica sa položenim ispitom. Komisije su se borile i protiv delovanja nadržilekara, zatim štetnog praznoverja u pogrebnim običajima (npr. nošenja pokojnika u nepokrivenom kovčegu).⁷ Odlukom Namesničkog veća iz 1775, crkvenim vlastima koje drže groblja naređeno je sledeće:

- uređenje novih grobalja van naselja,
- njihova odgovarajuća zaštita od stoke (kanalom, ogradom ili barem živicom),
- sahranjivanje u redovima (što će uveliko otežati rodbinsko-porodično sahranjivanje),
- propisna udaljenost groblja od naselja je 300 hvati (oko polakilometra).⁸

Od sredine XVIII veka propisana je i dubina rake (1 hvat, tj. 1,89 m).⁹

Radi što boljeg uvida u stanje grobalja, 1778. je izvršen i popis grobalja kojim su dobijeni sledeći podaci: naziv mesta; vlasnik groblja; lokacija groblja prema naselju; udaljenost groblja od naselja; veličina groblja izražena u hvatovima (širina, dužina); od kada se vrši sahranjivanje na tom groblju; da li je postojalo staro groblje (ako ga je bilo, zašto se više ne koristi).¹⁰

Pravni status groblja je slično regulisan i u Austro-Ugarskoj i u Kraljevini Jugoslaviji. Prema tome, groblje je spadalo u kategoriju "res extra commercium" ("objekat van trgovinskog prometa"). Zbog toga se groblje, mada je vlasništvo političke ili crkvene opštine, ne sme ni u celosti ni delimično otuđivati (prodati, zameniti) u profane svrhe. Sličan je slučaj i sa grobnim mestima, nad kojim vlasnici stiču pravo upotrebe, ali ne i neograničenog vlasništva.¹¹

7 Szomszéd, 233.

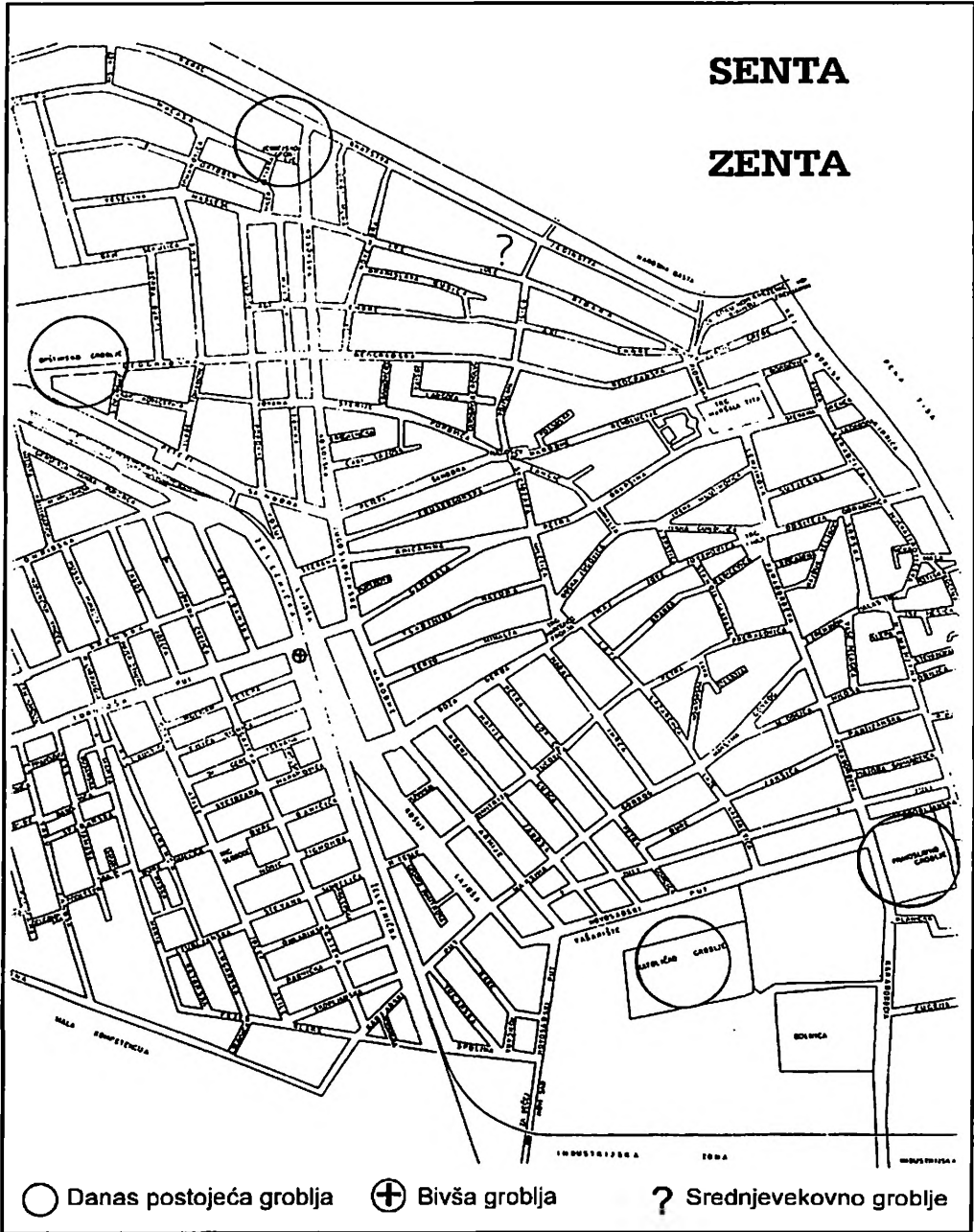
8 Balassa, 12.

9 Isto, 31.

10 Szomszéd, 233.

11 Korsós, 1936/3, 5.

JEVREJSKO GROBLJE U SENTI

Plan Sente sa grobljima

2. Verska grobalja u Senti

Arheološki nalazi potvrđuju da je za vreme vladavine dinastije Arpadovića bilo oko desetak naselja na teritoriji današnje opštine Senta. Većina ih je uništena mongolskom najezdom (1241), ili pustošenjem turskih trupa koje su se vraćale sa Mohačkog polja (1526). Ostaci crkava i grobalja, a posebno otkrića prilikom sistematskog iskopavanja blizu Gornjeg brega, dokazuju da je u srednjem veku postojalo nekoliko crkava sa grobljem oko njih.¹² Slična crkva se nalazila i u Senti na kraju današnje Ulice Jovana Đorđevića (sada prazan plac), a groblje je bilo od početka današnje Ulice Ive-Lola Ribara ("Tópart"); usmeno predanje stavlja tamo i tursko groblje u koje su sahranjivani umrli članovi posade palanke.

Prvi pisani izvori o senčanskim grobljima postoje tek iz sredine XVIII veka. Tako u Senti već 1753. postoje groblja odvojena po veroispovestima - katoličko i pravoslavno - i to verovatno u samom centru, ili blizu centra. Nadbiskup Klobušicki je 1756. naredio da se postojeća groblja ograde ("hajoška uredba"), a 1772. je odobrena molba senčanskog župnika Ištvana Salajja da se groblje premesti izvan grada.¹³

Na osnovu vojne premerne karte potiskog područja i prvog katastarskog popisa iz 1783. može se utvrditi da su tada u Senti bila tri groblja: jedno katoličko i jedno pravoslavno, a jedno (po predanju groblje graničara) nalazilo se blizu današnjeg centra grada (Trg 1. maja).¹⁴ Otrilike u to vreme zabeleženi su pojava i stalan boravak prvih Jevreja u Senti, tako da se krajem XVIII i početkom XIX veka mora računati i sa osnivanjem jevrejskog groblja u gradiću.

Zemljište za novo jevrejsko groblje kupljeno je 1852, a godinu dana kasnije sahranjen je prvi umrli i na tzv. Gornjem (Gornjovaroškom) groblju, koje će kao katoličko groblje sve do 1942. po crkvenoj jurisdikciji pripadati parohiji Sv. Stefana, a zatim postaje opštinsko groblje, što je i danas. Sledećih godina je osnovano još jedno katoličko groblje, tzv. Donje (Donjovaroško), koje će posle 1897. pripasti novoosnovanoj parohiji i crkvi. Plan Sente iz 1865. prikazuje pet grobalja: Gornjovaroško, Donjovaroško, Pravoslavno, Jevrejsko i Staro groblje. Ovo poslednje (bivše katoličko groblje) je 50-ih godina XIX veka zatvoreno.¹⁵

JEVREJSKO GROBLJE U SENTI

U drugoj polovini XVIII veka nastaju događaji koji će umnogom promeniti društveno-ekonomsku kretanja u bačkom delu Potisja i etnički i verski sastav stanovništva. Usled razvojačenja Potiske granice i obrazovanja Potiskog krunskog dištrikta sa posebnim privilegijama nastaje masovno iseljavanje Srba graničara i naseljavanje Mađara i Slovaka

12 Foltiny - Korek, 147.

13 Gyetval I, 380.

14 Kriegsarchiv, Beč, kopija u Gradskom muzeju Senta.

15 Kriegsarchiv, Beč, kopija u Istorijskom arhivu Senta.

u ove krajeve. U sastavu dištrikta, Senta je privilegovana varošica sa pravom da održava sedmične pijace i godišnje vašare, a 70-ih i 80-ih godina pojavljuju se i prvi Jevreji koji prvenstveno biraju sitnu trgovinu i deficitarne zanate kao zanimanje. U prvoj polovini XIX veka stvorene su sve potrebne institucije za opstanak jevrejske zajednice; organizovani su opština i Hevra kadiša, dobijaju bogomolju i groblje, a od 1845. i sopstvenu školu (ne računajući hedere). Posle donošenja Zakona o emancipaciji (1867) počinje zlatno doba Jevreja i u Senti, prvenstveno zahvaljujući sticanju monopola na trgovinu žitom i prehrambenim proizvodima. U gradu sa 29.666 stanovnika 1910. godine bilo je 1.327 Jevreja, a procentualni odnos (oko 4,5%) nije se bitnije menjao ni sledećih decenija.

Što se tiče Jevreja, Senta je do kraja ostala ortodoksna sredina, ali sa tendencijom jačanja neologije. To što liberalni Jevreji nisu nadjačali ortodokse treba zahvaliti dolasku Jevreja iz Galicije u više navrata. Ovi poslednji, verovatno hasidi, su 1928. definitivno raskinuli sa ostalima, izgradili "malu sinagogu" sefardskog obreda i kupili za sebe parcelu pored Jevrejskog groblja.¹⁶

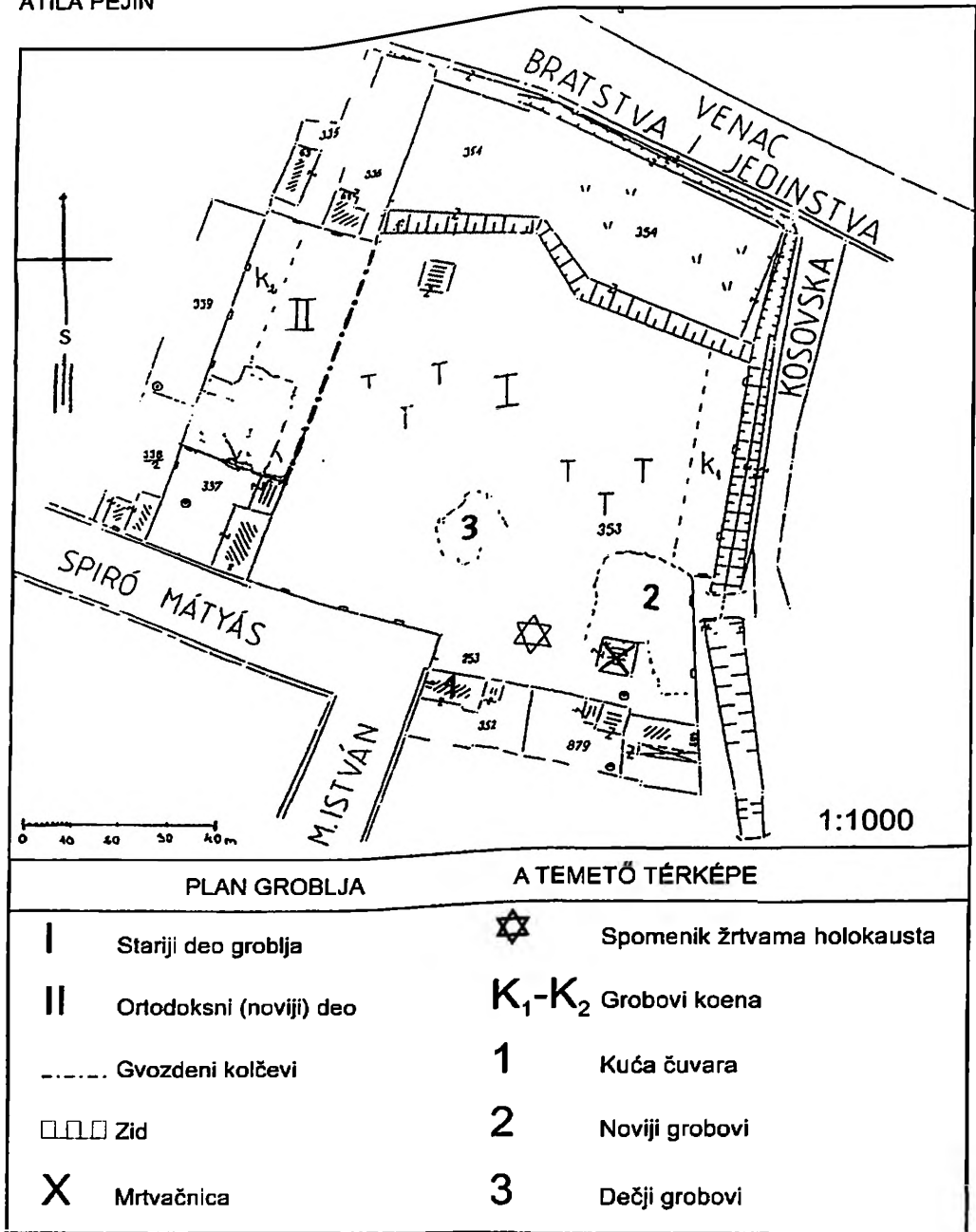
Usled povoljnih društveno-ekonomskih kretanja u drugoj polovini XIX veka došlo je do raslojavanja i unutar jevrejske zajednice. Mada su to bili većinom siromašni ljudi, ili u boljem slučaju dućandžije sa skromnim prihodima (i sa stalnim strahom od stečaja), nije bio mali broj ni veleposednika, intelektualaca, vlasnika pogona ili imućnih akcionara kod senčanskih bankarskih ustanova. Tragovi uspona sačuvani su ne samo kod nekih reprezentativnih kuća i zgrada nego i na nadgrobni spomenicima na groblju.

Zemljište na kojem se nalazi današnje Jevrejsko groblje kupljeno je od braće Škulteti, a prema nekim podacima, staro groblje se nalazilo na obali Tise, ali se usred odrona srušilo u vodu. Neki nadgrobni spomenici su spašeni i preneti na novo groblje; najstariji od njih potiču iz 1785. godine.¹⁷ Međutim, autor ovih redova smatra da je staro groblje bilo smešteno otprilike na istu lokaciju gde je kasnije osnovano novo. Deo naselja "Tópart", prirodna uzvišica na čijem se kraju nalazi groblje, svoj narodni naziv je verovatno dobio po tome što je plavni teren Tise pre regulacije njenog toka bio mnogo širi i sa zapadnog dela grada dopirao sve do Gornjeg brega, praveći mrtvaje, periodične močvare i jezera (Tópart, obala jezera). Tako se staro groblje srušilo u takvo "jezero". Ako se pogleda uzvišica na kojoj se nalazi sadašnje groblje, sve će biti jasnije. Ovu teoriju potkrepljuje i činjenica da se stariji spomenici (a među njima treba tražiti i one prenesene) nalaze upravo u istočnom i jugoistočnom delu groblja.

Sam izbor lokacije je razumljiv utoliko pre što se za groblje uvek i traži izdignuto mesto (po mogućnosti brežuljak). U slučaju Sente, to nije samo zbog nadiranja podzemnih voda prilikom kopanja rake nego i zbog blizine reke.

16 Pejtin, 23-27.

17 Vig, 88.

Plan jevrejskog groblja

1. Osnovni podaci o groblju

Jevrejsko groblje se nalazi u severozapadnom delu grada i graniči se ulicama Špiro Maćaša, Miler Ištvana, Kosovske i Venca bratstva i jedinstva.

Groblje je ograđeno zidom osim sa severoistočne strane, gde rastu žbunje i živica koji čine prirodnu ogradu. Ovako ograđeno groblje nije orijentisano prema glavnim stranama sveta, a prosečno odstupanje je oko 10-20°.

Površina parcele iznosi 11.327 m², a zemljišno knjižni vlasnik je Jevrejska opština Senta.

Prema Lajošu Vigu, ovde je 1935. godine bilo 1.519 sahranjenih, s tim što su 553 groba neobeležena.¹⁸ Danas se može izbrojati 1.050 grobnih mesta sa 1.032 nadgrobnna spomenika, od kojih su 952 očuvana, a 80 je oštećeno ili srušeno. Veliki broj spomenika ima jedva čitljive natpise.

Blizu spomenika žrtvama holokausta nalazi se mrtvačnica (obredna zgrada) u veoma zapuštenom stanju. Ona je svedok ekonomske moći senčanske zajednice pošto su samo veće opštine imale mogućnosti da podižu mrtvačnice. Ne zna se kad je izgrađena, ali najverovatnije početkom XX veka. Tlocrt zgrade je pravougaonik, a površina iznosi 37 m². Spolja izgleda skromno, jednostavno, bez ukrasa, a unutra se na zidovima primećuje ornamentika sa kružnim floralnim motivima. Na istočnom zidu je okačen tekst na hebrejskom, uramljen i pod staklom (psalmi 16. i 49), a pored njega su držači za uljanice ili sveće. Orijentacija cele zgrade je istok-zapad. Osim sađenog drveća, na groblju se nalazi i mali čuvarev vrt. Groblje je 60-ih godina zatvoreno za sahranjivanje, pa se kapija sa strane Kosovske ulice od tada više ne koristi nego se ulazi preko dvorišta čuvarove kuće (Ulica Miler Ištvana 18). Groblje održava čuvar, a pod održavanjem se podrazumeva košenje trave, čupanje korova i sklanjanje porušenih i polomljenih nadgrobnih spomenika. Staze se jedva i naziru i to samo posle košenja, pa mada se ono vrši dosta neredovno, ipak se može reći da je groblje još uvek u zadovoljavajućem stanju.

2. Unutrašnje (prostorno) uređenje groblja

Počev od pojave sahranjivanja mrtvih pa do danas susreću se manje ili više razvijen pogrebni kult - običaji i obredi vezani za sam čin sahranjivanja, ali i održavanja uspomene na pokojnika. Ono što se odmah primećuje, to je naročit odnos između živog i mrtvog sveta. To se ogleda i u prostornom uređenju groblja, odnosima između grobova i zgrada na njemu, zatim u organizovanju poslova i angažovanju dotične zajednice (porodice-rodobine-verois-povesti) oko sahranjivanja i u pojavi tradicionalnog oblikovanja i ukrašavanja nadgrobnih spomenika. Sve to zavisi od društvenih i ekonomskih odnosa unutar zajednice, ali i od pogleda na svet njenih članova.

18 Isto.

ATILA PEJIN

Prostorno uređenje groblja zavisi i od nekih spoljnih uticaja kao što su vladarske uredbe i zakoni (uglavnom higijenske i pravno-formalne prirode), zatim od stilova i mode koji utiču na izgled spomenika.

Sami nazivi Jevrejskog groblja (Bes hahajim - kuća života; Bes hakvoros - kuća grobova; Bes olom - kuća večnosti) upozoravaju na to da komunikacija između živih i mrtvih ne prestaje posle sahrane nego na različit način, u različitim oblicima živi i dalje preko

Dečji grob

nadgrobnih spomenika. Naročito su zanimljivi motivi koji se javljaju i na fasadama zgrada i na nadgrobnim spomenicima.

U slučaju Jevrejskog groblja u višenacionalnoj Senti, ta komunikacija između živih i mrtvih deluje trosmerno: između groblja i jevrejske zajednice u prošlosti; između groblja i nejevrejske zajednice u prošlosti; između groblja i Jevreja koji su otišli iz grada, ali im je rodbina sahranjena na njemu (dodatna emocionalna vezanost i za sredinu). Gotovo iste relacije deluju i vremenski; naime, postoji i komunikacija sadašnjeg i prošlog. To je tim interesantnije što se tu može proučavati komunikacija dveju kultura ne samo u etničkom nego i u vremenskom pogledu (komunikacija Jevreja danas i ne-Jevreja sa grobljem).

Pošto su glavni nosioci svih ovih informacija nadgrobnih spomenici, neizbežno je da ih svrstamo u neke grupe radi preglednosti.

Podela unutar veroispovesti je možda najuočljivija. Osnivanjem odvojene opštine, ortodoksi sefardskog obreda su 1928. kupili 500 kvadratnih hvati Hanakovog zemljišta pored postojećeg groblja, koje bi za nekoliko godina ionako bilo popunjeno.¹⁹ Granica je obeležena gvozdanim šipkama koje su i danas vidljive. Posebnu grupu unutar oba dela čine grobovi Koena: redovi koji se pružaju pored jugoistočnog i severozapadnog zida. Naime, oni prema tradiciji vode poreklo od prvosveštenika jerusalimskog hrama. Po strogim verskim propisima, njima je zabranjeno ući na groblje osim prilikom sahrane najbližih rođaka, jer je groblje nečisto mesto u obrednom pogledu. Zato su posle smrti dobili mesto pored zida kako bi njihovoj rodbini bilo omogućeno da ih posećuje, makar samo sa one strane zida ili ograde. Na njihovo poreklo ukazuje i prezime "Kon" koje se dosta često javlja na nadgrobnim spomenicima.

Podela prema društveno-ekonomskom raslojavanju unutar jevrejske zajednice vidljiva je po rasporedu grobnih mesta, po materijalu, obliku i izgledu nadgrobnih spomenika i po natpisu. Istaknuti društveni radnici, intelektualci i imućniji članovi opštine sahranjivani su obično blizu ulaza na groblje, glavne staze ili obredne zgrade.

Posebne grupe (kategorije) čine dečji grobovi, grobovi samoubica, zločinaca i stranaca. Svi oni su sahranjeni u posebne redove, ili u zabačenom delu groblja (npr. pored zida). Od ovih kategorija, na senčanskom groblju su do sada registrovani samo dečji grobovi koji se koncentrišu u središnjem delu groblja, blizu jugozapadnog zida.

Posebno mesto trebalo bi da dobije i geniza gde se "sahranjuju" oštećeni primerci Tore, tekstova iz mezuze i tefilin i molitvenici; ni oni do sada nisu nađeni.

Istaknuto mesto zauzimaju i spomenici memorijalnog obeležja podignuti u čast žrtava nekih većih, sudbonosnih istorijskih događaja, obično ratova. Na senčanskom groblju se nalazi jedino spomenik žrtvama holokausta, a oko njega skromni nadgrobnni spomenici petorice antifašista, pogubljenih 11. novembra 1941. godine: Mačaša Špire, Ištvana Milera, dra Ištvana Gere a i braće Levi (Deneša i Karolja).

Uredba o sahranjivanju u redovima, tj. po hronološkom redosledu, otežala je rodbinsko-porodični način sahranjivanja, ali ga nije sasvim ukinula. Takvo sahranjivanje na senčanskom groblju nije ipak rasprostranjeno. Izuzetak od toga čine grobovi supružnika, zatim naknadno ispisivanje imena žrtava holokausta na nadgrobnom spomeniku drugih članova dotične porodice. Sahranjivanje supružnika na jednom mestu mogli su sebi priuštiti samo oni bogatiji zakupom veće parcele, ili podizanjem porodične grobnice i spomenika. Mali broj takvog sahranjivanja, naročito pre 1900. godine, može se obrazložiti i velikim društveno-ekonomskim mobilitetom Jevreja jer im radi biranja određenih zanimanja, ili odlaska na dalje školovanje, nije odgovarao model klasične velike porodice patrijarhalnog tipa, a koji se tada raspadao i kod hrišćana (naročito kod Mađara) u potiskim varošima ili po okolnim selima.

19 Sentai Friss Ujság, 18. novembar 1928.

ATILA PEJIN

Na kraju treba istaći da se slično grupisanje unutar groblja može izvršiti i na grobljima drugih veroispovesti.

NADGROBNI SPOMENICI

1. Materijal i oblik

Imajući u vidu činjenicu da je Bačka veoma siromašna kamenom, to materijal koji je upotrebljen za nadgrobne spomenike već donekle svedoči o ekonomskoj moći Jevreja u Senti. Roze mermer koji se javlja u velikom broju potiče čak iz Erdelja (Transilvanije); od njega su pravljene stariji spomenici, a bio je popularan naročito kod ortodoksa. U razdoblju između dva rata, mermer je dopreman i sa Brača. Na društveno-ekonomsko raslojavanje u drugoj polovini XIX veka ukazuje i pojava velikog broja materijala slabijeg kvaliteta, pa i veštačkog. Površan izgled može ponekad prevariti nekog posmatrača jer je nadgrobni kamen pravljen od lošeg materijala, ali je spolja prevučena mermerskom prahom i izglaćan. Međutim, krajem XIX veka beleži se i pojava crnog (švedskog) granita koji je zbog izgleda, kvaliteta i skupoće bio cenjen kod imućnih Jevreja, pa je služio i kao neka vrsta statusnog simbola.

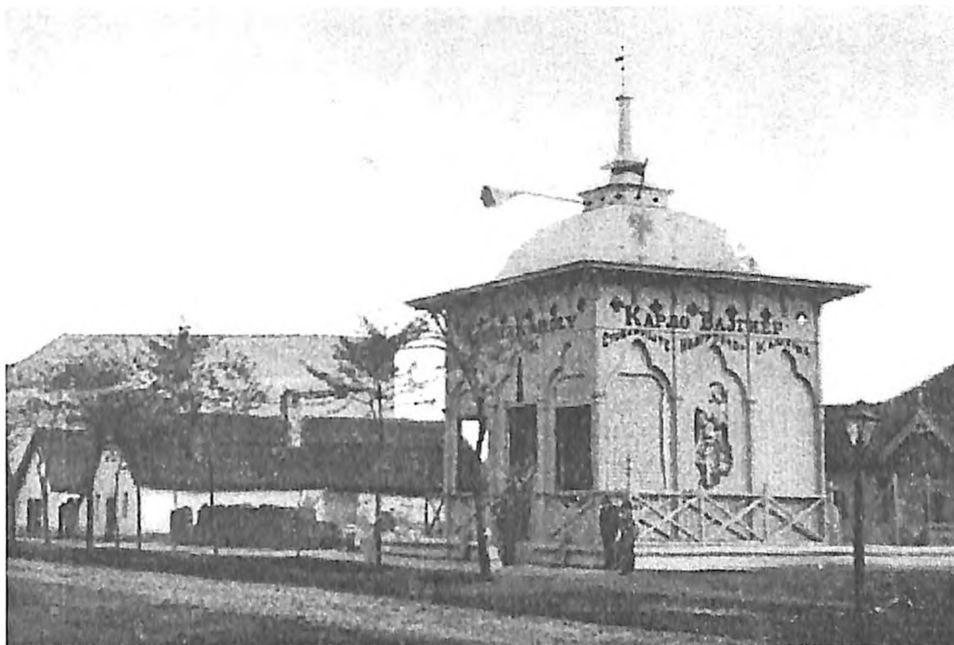
Po obliku se razlikuje veći broj vrsta nadgrobni spomenika. Na senčanskom groblju preovladavaju vertikalne stele i obelisci (967), zatim horizontalno postavljene debele kamene ploče (57), dok je drugih oblika malo (8).

Mada tradicija nalaže skromnost u obeležavanju grobnih mesta, pravila se krše osobito od kraja XIX veka kod neologa. Stele kao najkonzervativniji oblik koji potiče još iz starog veka, gotovo bez izuzetka se nalaze kod ortodoksa, a obelisci su novijeg datuma, omiljeni kod Jevreja liberalnih shvatanja. Vertikalni spomenici su postavljeni sa ili bez ukopanog postolja. Oni bez postolja se vremenom brže krive, ruše ili lome.

Ograđeni grobovi su prava retkost na senčanskom groblju (8), ali gvozdene ograde oko njih su zaista fine umetničke izrade.

Rad na nadgrobni spomenicima zahteva ne samo veštinu običnog zanatlje nego i određenu sklonost prema likovnom stvaranju. Stoga su se klesari (barem oni istaknutiji) trudili da obrazovanjem ili kroz praktičan rad steknu i odlike vajara, pa se neki od njih tako i oglašavaju preko novina. Takođe moraju paziti i na pravilno ispisivanje teksta pošto spomenik sa greškom u natpisu ne sme stajati na groblju.

Na žalost, o klesarima i vajarima nadgrobni spomenika postoji malo podataka; najčešće se znaju tek njihova imena koja se mogu pročitati na postolju spomenika, a ponekad ni to. Danas se mogu izbrojati 153 nadgrobna kamena sa imenima klesara. Verovatno ih je više, ali zbog ulegnuća kamena ili neraslog korova, svako i nije vidljivo.

Stovarište Karolja Vajgnera u Bečeju

Jedna od najstarijih kamenorezačkih firmi bila je "Márványipar" iz Subotice, osnovana 1894, koja je 1942. zapošljavala 40 radnika.²⁰ Karolj Vajgner je početkom XX veka imao u Bečeju stovarište nadgrobnih spomenika i kamenorezačku radnju sa stovarištem u Senti.²¹ Janoš Ovari, klesar i vajar, delovao je u Senti između dva rata; radnju je osnovao 1923. godine.²² Imre Pongrac je takođe radio u vreme između dva rata u Senti i odlikovao se umetničkim pristupom u izrađivanju nadgrobnih spomenika ne samo na Jevrejskom nego i na Gornjovaroškom groblju.²³ U ortodoksnom (novom delu) Jevrejskog groblja, najčešće se susreće ime Geze Blajera, ali pod hebrejskim imenom "Cvi".

Na više od pet nadgrobnih spomenika nalazimo još sledeća imena: ? Vajda, L. Glikman iz Sente, V. Štark iz Segedina, M. Levi iz Subotice i Jakab Korn, koji je radio u Somboru, a između dva rata u Subotici. Osim njih se još može naći više od dvadeset imena iz nekoliko mesta Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije. Neki od klesara i vajara radili su i za groblja ostalih veroispovesti.

20 Címtár, 63.

21 Zentai Híradó, 30. jun 1907.

22 A visszatért Délvidék, 82, i oglasi pojedinih brojeva Sentai Friss Ujság.

23 Sentai Friss Ujság, 3. jun 1928. i 16. mart 1930.

Red Koena

2. Simboli i ukrašavanje - Umetnost nadgrobnih spomenika

Protivrečne tendencije kod Jevreja na kraju XIX veka - konzervativizam, s jedne, i liberalno pomodarstvo pomešano sa težnjama ka asimilaciji, sa druge strane - prisutne su i na groblju. Stoga možda paradoksalno zvuči da se bogato ukrašavanje nadgrobnog spomenika sa floralnom, često stilizovanom ornamentikom i baroknom kartušom oko gornjeg dela natpisa nalazi upravo kod starijih, ortodoksnih grobova, dok Jevreji koji se nisu strogo držali propisa, osim odstupanja od tradicionalnih formi (umesto stela su obelisci sa kombinovanjem dodatnih oblika i ukrašenom gvozdenom ogradom) i stavljanja nekog od tradicionalnih simbola ne pokazuju mnogo sklonosti ka ukrašavanju.

Što se tiče znakova, reč je o drevnim simbolima, od kojih neke nalazimo i u hrišćanskoj tradiciji (npr. žalosna vrba). Na senčanskom groblju se najčešće javljaju sledeći:

RUKA KOENA (44)

To je predstava ruku koje blagosiljaju okupljenu zajednicu prilikom velikih praznika u sinagogi, sa prstima u specijalnom položaju. Sreću se na spomenicima već pomenutih Koena.

LEVITSKI BOKAL SA ZDELOM (10)

Slično prethodnom simbolu, reč je o drevnom plemenskom simbolu. Sreće se kod onih koji su prema tradiciji vodili poreklo iz plemena Levijevog, na šta često ukazuju i njihova prezimena Löv, Löwy, Lévi. Za vreme obreda u Jerusalimskom hramu i kasnije, za vreme velikih praznika kad su Koeni delili blagoslov, oni su Koenima polivali ruku vodom. Na tu funkciju podseća bokal sa zdelom kao simbol.

ŽALOSNA VRBA (250)

Najbrojniji je motiv koji se javlja, verovatno zato što nije vezan za određeni rod ili pleme, za zanimanje pokojnika ili za pol. I kod hrišćana je to raširen simbol tuge, ali i većitog života zbog osobine vrbe da njene odsečene grane, ubodene u zemlju, ubrzo ponovo niknu i izrastu u drvo. Buket od njenih grana simbolizuje kod Jevreja i opraštanje grehova. Ponekad se kombinuje i sa nekim drugim simbolima, ili sa likom mrtvačkog kovčega nad kojim se nadvije. Osim na groblju javlja se i na čituljama i na jarcajt-tablicama.

MAGEN DAVID (6)

Šestokraka Davidova zvezda je dosta čest znak na drugim grobljima, a na senčanskom je više izuzetak mada je reč o starom jevrejskom simbolu.

OSTALI SIMBOLI (50)

Javljaju se pojedinačno ili u malom broju, a većinom se nalaze i na grobljima drugih heroispovesti.

CVET (PUPOLJAK) SA SLOMLJENOM STABLJIKOM (9)

To je cvet sličan lali, ali sa malim okruglim listovima. Nalazi se na spomenicima dečjih grobova i ukazuje na neočekivan odlazak mladih.

JEDNOKRAKI ILI DVOKRAKI SVEČNJAK SA SLOMLJENOM SVEĆOM

I ovaj znak simbolizuje naglu smrt, a možda u slučaju Jevreja ima neke veze i sa prazničnim običajem da su rođenjem deteta paljene dve sveće više, pa bi ovaj simbol ukazivao na odlazak člana porodice.

GRANA SA ZMIJOM

Jedini znak koji označava zanimanje pokojnika (lekar).

Upadljiv je nedostatak minore kao karakterističnog jevrejskog simbola, koji je inače čest motiv na nekim drugim grobljima. Međutim, mogu se naći drugi pojedinačni, ali zanimljivi motivi, na primer strela koja je uperena nadole; te lik anđela sa perom u ruci. Najneobičniji je ipak onaj sa nadgrobno spomenika Šamuela Oblata, umrlog 1852. i sahranjenog među prvima na ovom groblju: žalosna vrba za kovčegom, a na kovčegu piše: "Ecce homo!" (!)

Treba reći i to da su simboli najčešće uklesani na stranu sa hebrejskim tekstom (ako je reč o dvojezičnom natpisu).

ATILA PEJIN

Neki karakteristični simboli

Neki karakteristični simboli

Neki karakteristični simboli

3. Natpisi

Većina nadgrobnih spomenika na Jevrejskom groblju u Senti ima manje-više čitljiv natpis (oko 1.020). Pre urezivanja teksta bilo je obavezno da se on pokaže rabinu ili odgovarajućem službeniku Hevra kadiše, na primer sekretaru. Ako je nađena greška, ona je morala biti ispravljena. U suprotnom, već podignuti spomenik je bio odстранjen sa groblja.²⁴

Osnovna podjela natpisa se može izvršiti po jeziku na kome su pisani, odnosno pismu koje je upotrebjeno za ispisivanje teksta. Tako se na senčanskom groblju nalaze:

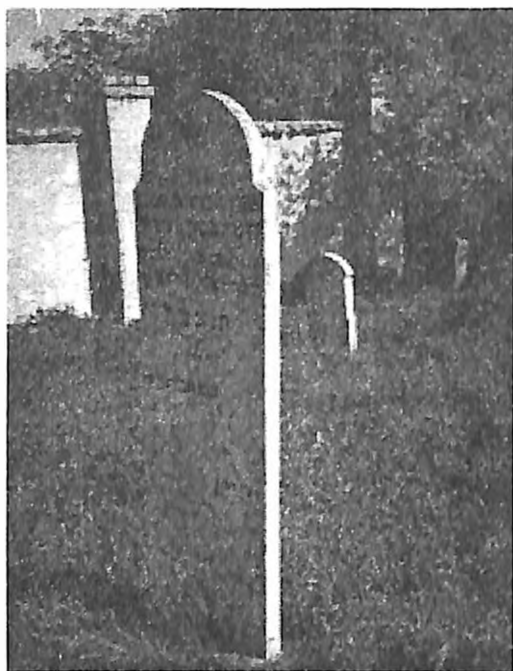
- a) natpisi na hebrejskom (ili jidiš) jeziku (480),²⁵
- b) natpisi na mađarskom jeziku (10),
- c) natpisi na srpskom jeziku (1),
- d) dvojezični (hebrejsko-mađarski, hebrejsko-nemački) natpisi (529).²⁶

24 Istorijski arhiv Senta (dalje IAS), F: 607, Jevrejska crkvena opština Stara Kanjiža; zapisnici Hevra kadiše (1908-25).

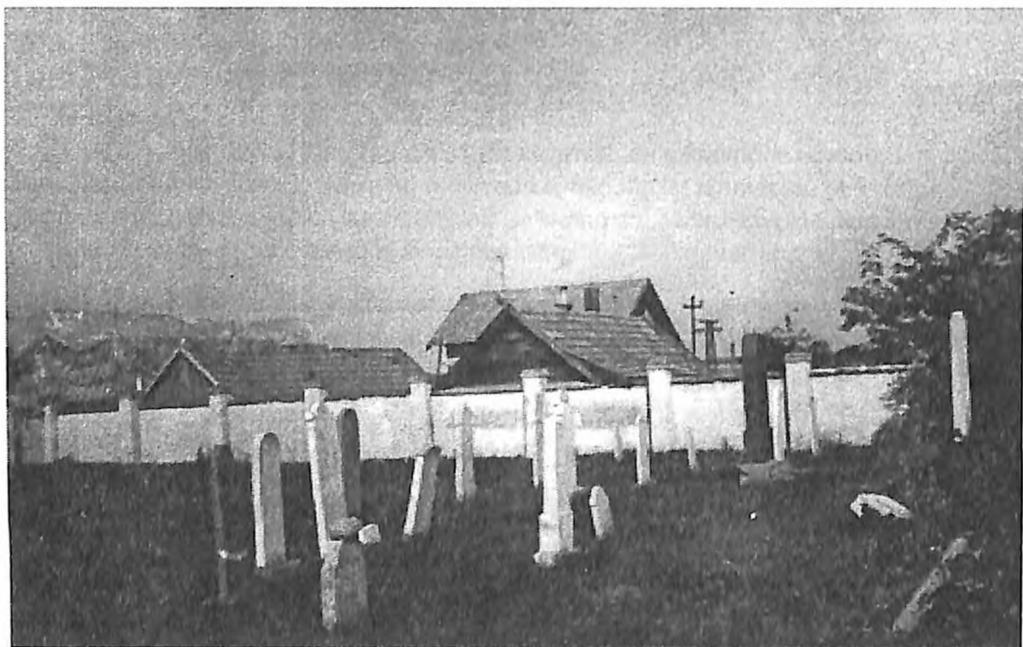
25 Pošto autor ovih redova ne vlada ni hebrejskim ni jidiš-jezikom, to nije mogao izvršiti analizu po jeziku nego samo po pismu. Sličan je slučaj sa epitafima kod kojih nije mogao utvrditi da li su akrostihovi originalni stihovi, ili vešto kombinovani citati iz Tore ili Psalama.

26 U dvojezične natpise su ubrajani i oni kod kojih je samo ime ispisano mađarskom ili nemačkom abecedom (sa ili bez datuma).

ATILA PEJIN

Detalj sa ortodoksnog (novijeg) dela groblja

Detalj sa ortodoksnog (novijeg) dela groblja

Kod hebrejskih i dvojezičnih tekstova, hebrejski tekst po pravilu ide na zapadnu stranu spomenika, dok se kod spomenika sa isključivo hebrejskim natpisom ostavlja druga strana sa neobrađenom grubom površinom. To su grobovi ortodoksa, pošto se u novijem, ortodoksnom delu groblja nalaze isključivo jednojezični natpisi.

Kod hebrejskog pisma je korišćeno kvadratno pismo bez nekih značajnih odstupanja, a kod mađarskog i nemačkog teksta su upotrebljena obična štampana slova ili "italik". U nemačkim natpisima se neretko sreće i "gotica".

Pojava dvojezičnih natpisa možda je i rezultat nekakvih uputstava nadležnih organa, ali to nije evidentno. Njihovo postojanje više svedoči o sklonosti ka asimilaciji, ali i o novom govornom (maternjem) jeziku koji posle istiskivanja jidiša iz javne, pa i porodične upotrebe postaje nemački, zatim mađarski. Zanimljivo je da se srpski ne upotrebljava ni u razdoblju između dva rata.

Mada se u tekstovima mogu naći i individualna rešenja, ipak se lako mogu utvrditi osnovni elementi natpisa:

- a) tipične skraćenice od slova na početku i na kraju teksta,
- b) ime (i prezime), građansko i (ili) hebrejsko,
- c) godina rođenja i smrti, ili koliko je godina živio pokojnik,
- d) datum smrti ispisan po građanskom i (ili) jevrejskom kalendaru,
- e) epitaf koji može biti običan tekst u prozi ili u stihovima i akrostih; takođe to može biti citat iz Tore ili Psalama, ali i originalno delo nekog samozvanog pesnika.

Datum smrti je kod hebrejskih (jednojezičnih) tekstova dat samo po hebrejskom kalendaru ("malo računanje"), ispisan slovima koja imaju brojanu vrednost, a kod dvojezičnih postoji datum i po građanskom kalendaru. Slično rešenje je i kod imena pokojnika: u hebrejskom tekstu navodi se njegovo hebrejsko ime, a kod dvojezičnih natpisa je i građansko. Što se tiče žena, pored devojačkog prezimena ispisan je i muževljevo.

Akrostihovi sastavljeni od rečenica iz Psalama, verovatno imaju veze i sa verovanjem da se ispaštanje za grehove pokojnika može ublažiti čitanjem onoliko psalama od koliko se slova sastoji njegovo hebrejsko ime. Otud psalmi moraju biti izabrani tako da njihova početna slova daju pokojnikovo ime.

SAHRANA - POSEĆIVANJE I ODRŽAVANJE GROBLJA

1. Sahranjivanje mrtvih

Samom činu sahranjivanja prethodi pripremanje tela za sahranu. Ono se vrši u obrednoj zgradi na groblju, ili kod kuće ako nema mrtvačnice. Čišćenje, tj. pranje leša ("taharo") nije samo higijenska radnja nego komplikovan obred. Zatim sledi oblačenje u jednostavnu odeću od lanenog platna ("tahrihin"). Na muškarca navuku i "kitli", platnenu košulju koja

ATILA PEJIN

se oblači i za vreme praznika Jom kipur i prilikom svadbe da bi se i time podsetilo na prolaznost života, ali i na porušeni Jerusalemski hram. Zatim se telo stavi u kovčeg, običan sanduk ("oron") od neotesanih i bez ekseera sastavljenih dasaka.²⁷

Detalji sa groblja

Grobovi su obično orijentisani tako da su pokojnici okrenuti licem prema istoku.

Spaljivanje (kremiranje) se protivi verskim propisima i stoga je kod ortodoksa izričito zabranjeno. Ekshumacija i sahranjivanje na drugom mestu, ali opet više kod ortodoksa.²⁸

U razdoblju između dva rata, i u Senti se javlja običaj da se u novinama oglasi smrtni slučaj, dok se štampanje čitulja pojavilo nešto ranije. Za vreme žalosti su neki koristili posebne, za tu priliku štampane vizit-karte.²⁹

27 Pošto je autor navedene termine i njihovo objašnjenje uzeo iz knjige Zsidó lexikon koristio je aškenaški način izgovora kakav se koristi i u navedenoj knjizi. Za dalje opisivanje nekih običaja vid. kazivanje Adele Slavnić.

28 List Sentai Friss Ujság od 11. decembra 1929. obaveštava da je izvršena ekshumacija tela Mora Rufa, trgovca bonbonama, i da je preneto na subotičko groblje po želji njegovog sina.

29 Razni brojevi Sentai Friss Ujság; takve čitulje i vizit-karte se čuvaju i u Gradskom muzeju u Senti.

Detalji sa groblja

Posle sahranjivanja mrtvih je sedmodnevna, zatim tridesetodnevna žalost ("šivo", "š'lo-šim"). Negde je običaj da se odmah posle toga podigne nadgrobni spomenik ("macevo"), ali češće posle godišnjice smrti ("jarcajt").

2. Posećivanje groblja

Kod Jevreja ne postoji tako raširen kult mrtvih kao na primer kod hrišćana, te prema tome nema ni dana mrtvih. Grobovi pokojnika su posećivani obično na godišnjicu smrti i za vreme praznika sa postovima i obeležjem pokajanja (Jom kipur).

Pošto su godišnjice obeležavane po jevrejskom kalendaru, štampane su tzv. jarcajt-tablice na kojima su upisani datumi preračunati po građanskom kalendaru.

Ponašanje na groblju je određeno običajima i verskim propisima. Na groblju je zabranjen svaki akt profanog karaktera: uzimanje jela i pića, pušenje, a takođe je zabranjeno čitati Toru i nositi tefilin. Zabranjeno je u privatne svrhe koristiti biljke koje rastu na groblju, tj. odnositi njihov plod ili cvet...

ATILA PEJIN

Detalji sa groblja

Detalji sa groblja

JEVREJSKO GROBLJE U SENTI

Kult cveća na groblju je običaj novijeg datuma i kod hrišćana. Na ovom Jevrejskom groblju beležimo tek tragove - slabašan pokušaj da se to i ovde odomaći, ali bez uspeha (kamene vaze kod nekih spomenika).

Detalji sa groblja

Humke se ne održavaju; ako nisu pokrivene pločom od kamena ili betona, one nestaju. Održava se samo spomenik, popravlja se ukoliko je oštećen, a nečitka slova se ispisuju crnom bojom.

Prilikom posećivanja groba ostavljaju se kamenčići umesto cveća, a pale se i sveća. Kod ulaza na groblje pripremljena je voda za pranje ruku pri izlasku sa groblja.

3. Hevra kadiša

Prilikom razmatranja ove teme ne može se nikako zaobići karakteristično pogrebno društvo sencanskih Jevreja: Hevra kadiša.

Još u vreme Jerusalimskog hrama postojale su razne kategorije dobročinstava. Po tradiciji, najveće i najvrednije od njih je svakako staranje o mrtvima, odnosno sahranjivanje mrtvih i tešenje ožalošćenih. Naime, mrtvi ne mogu ničim da uzvrate taj gest. Stoga je Hevra

ATILA PEJIN

kadiša vremenom postala najmasovnije dobrotvorno udruženje. Ona se u nekim bitnim crtama razlikovala od sličnih društava koja su postojala i kod hrišćana jer nije bila samo obično pogrebno društvo nego se brinula i o bolesnicima. S druge strane je potpuno preuzela brigu o mrtvima, o pogrebnim obredima, o groblju i grobovima, pa tako skinula težak teret sa ožalošćenih u prvim danima žalosti.

Hevra kadiša je osnovana i u manjim opštinama, pa je često preuzimala i funkciju drugih dobrotvornih udruženja (npr. Bikur holim). Pošto je njeno razgranato delovanje bilo veoma važno za jevrejsku zajednicu, u članstvo su primani svi koji su postali punoletni.

Hevra kadiša u većini slučajeva deluje odvojeno od crkvene opštine, tj. ima sopstvenu upravu i samostalne prihode. Radi po važećem statutu koji određuje prava i dužnosti članova. Rukovodstvo u Senti je birano svake četvrte godine, obično u januaru. Članovi uprave su bili predsednik, sekretar, blagajnik i dva hevra-gabaja; biran je i nadzorni odbor.

Detalji sa groblja

Novi član je priman odlukom skupštine na osnovu podnesene molbe i plaćanja prijemne takse, posle čega je plaćana redovna članarina.

Hevra kadiša je po običaju osnivana istovremeno sa opštinom. Po jednom podatku, u Senti je već 1797. postojalo posebno mesto za okupljanje Jevreja, tačnije za duhovne potrebe oko dvadesetak tolerisanih porodica. Prvi siguran trag ipak potiče tek iz 1856. godine: natpis

sa jednog "tasa". Na žalost, od zapisnika i blagajničkih knjiga sačuvani su jedino fragmenti i to za razdoblje 1858-1884. godine.³⁰ O njenom kasnijem delovanju saznaje se uglavnom iz vesti lokalnih novina, a pri rekonstrukciji rada pomažu i sačuvani zapisnici i blagajničke knjige Hevra kadiše u Kanjiži.³¹ Tako se saznaje da su osim prihoda od organizovanja priredaba u dobrotvorne svrhe bili stalni sledeći prihodi: fondovi, blagajnički ulog, prijemne takse, članarina, prihodi od kamata, fond za groblje, prilozi iz kase, posebni dobrovoljni prilozi, takse za grobna mesta, takse za podizanje spomenika, uplate za večni "hazkorah", "mazkir" takse, uplate za "El mole rahamim", fond za večne svetiljke i slično, dok su glavni izdaci bili pogrebni troškovi, sahranjivanje siromašnih, razni honorari (rabinu, kantoru, dečjem horu, za negovanje bolesnika u vidu obeštećenja itd.), redovna i vanredna pomoć siromašnima, pa i strancima u proputovanju (kao i sahranjivanje stranaca), udavanje devojaka, plaćanje lekarskih honorara i apotekarskih računa, podela besplatnih "havdole" sveća i druge vrste pomoći koje su vezane za život jevrejske zajednice (izgradnja škole, bogomolje).³²

Vođenje knjiga sahranjenih (knjiga groblja) bilo je obično povereno sekretaru Hevra kadiše. Knjiga groblja u Kanjiži sastoji se iz dva dela:

1. osnovni podaci o dotičnom grobu (redni broj, ime i prezime umrlog, red na groblju, redni broj groba, beleške),
2. rubrike po rednom broju grobnog reda (redni broj groba, ime i prezime umrlog, datum smrti, godina, mesec, dan, datum sahrane, godina, mesec, dan i beleške).

Knjiga je vođena neujednačeno, ponekad na hebrejskom, a ponekad na mađarskom.

MEMOARSKI PRILOG

O NEKIM POGREBNIM OBIČAJIMA I OBREDIMA

ADELA SLAVNIĆ (Adel), rođ. BRAJTNER (Breitner), rođena 1925. u Senti:

"Kada mi je baka umrla, to je bio prvi smrtni slučaj u našoj porodici; što je bila novina za mene i o čemu ništa nisam znala. Ona je operisana u Subotici; operacija nije uspeła i ona je umrla. Dan posle operacije doneli su je kući i postavili na odar - u stvari to se i ne kaže tako, ali ne znam kako se to kaže kod nas. Znam da je na pod dnevne sobe položena

30 Pejin, 1992, 30.

31 IAS, F:607, Jevrejska crkvena opština Stara Kanjiža.

32 Mada je Hevra kadiša već po svojoj funkciji nosilac konzervativnih ideja, u Senti beležimo kršenje jednog pravila pri sahranjivanju. U listu Zenta és Vidéke od 1. februara 1891. čitamo o nameri Hevre da kupi mrtvačka kola, a zna se da tradicija nalaže da se telo pokojnika nosi na ramenima sve do groblja. S tim u vezi je zabeležen jedan incident iz 1928, kad su se ortodoksi sukobili (čak se i potukli) sa neolozima oko toga na koji način da se nosi pokojnik Neu Herman: kolima ili na ramenu (Sentai Friss Ujság, 25. januar 1928).

slama, a na tu slamu su položili moju baku. Ona je zatim pokrivena belim čaršavom i oko glave su joj postavljena dva svećnjaka u kojima su gorele sveće. Kod Jevreja - kod tako pobožnih Jevreja treba što brže sahraniti mrtve, jer veruju da pokojnik sve vidi, čuje i zna, samo ne može da govori. Mislim da je maksimalno dozvoljeno vreme do sahrane 24 časa, ali ako mogu, i manje. I tada se telo ne oblači kao kod vas [hrišćana]; nisam sigurna da li ga možda uviju u čaršav ili nešto slično, ali na njegove noge navuku čarape, koje su šivene rukom a ne mašinom... I kovčeg prave od drveta, od dasaka i bez eksera, jer veruju da prilikom dolaska Mesije mrtvi će razneti kovčeg... i oni se naravno vaskrsnu... A komadi crepa su stavljeni na glavu, kako prilikom otvaranja kovčega zemlja ne bi pala na glavu. I on [pokojnik] će izaći i moći će da vidi. I mislim, kada Jevreji sahrane mrtve, ne sačekaju da se oni pokriju zemljom, jer za to ima ljudi, već odlaze kući i drže "šivo" ("šüvetölnék")... I ne odlaze dok tri puta ne umiju ruke... I odlazeći sa groblja više se ne okreću. I do tada je kod kuće sve pripremljeno... Tamo roditelji, braća i sestre sede osam dana na slamarici. I prvi sused, ako nema rodbine, prvi sused je dužan da pomaže, skuva jaja i proseje pepeo da bi on bio čist, u jedan tanjir - možda je bilo i nečeg drugog, ali se toga ne sećam. Onda svakoj osobi unesu na tanjiru jaja i pepeo i onda jaja umoče u pepeo i tako ih jedu... Ali oni ništa ne smeju da rade. Ako nema rođaka koji bi pripremili doručak, ručak ili večeru, onda je prvi sused, ako je Jevrej, dužan da to učini... I [ožalošćeni] ne sedaju na stolice, već na one slamarice... Inače žalost traje 11 meseci.

Pa sad, ako je umrla majka ili svejedno, i ako je umro otac, ako su umrli roditelji, onda svaki sin ulazi u mrtvačnicu gde je mrtvac i tamo stoji jedan čovek kome je to posao, jer je za to plaćen... Onda [on] svakom muškarcu poseče prsluk, sad ne znam, da li žiletom ili nožem i to [oni] moraju tako nositi 11 meseci. Ali i žene ulaze pojedinačno, jer i time se oprašta od pokojnika... I ženama poseku bluze, a pošto to nije prsluk koji se nosi preko košulje, one ih oblače samo kada izlaze negde... I kada prođu tih 11 meseci, onda podižu nadgrobni spomenik. I ima tako pobožnih Jevreja koji više nikad neće doći na groblje. Ima onih koji dolaze, ali samo jednom, na godišnjicu [smrti] pokojnika... I onda se saginju i ako je grumen zemlje, onda tri grumena, ako je kamen, onda tri kamenčića stavljaju na nadgrobni kamen i pale žižak... I onda 11 meseci u kući gde je umro najbliži rođak, svako ogledalo je pokriveno, radio takođe (tada još nije bilo televizora) i 11 meseci ni muzika se ne sluša ni u ogledalo se ne gleda... Pretpostavljam da je to ozbiljna stvar, velika bol kada neko izgubi nekoga u porodici... I zbog toga da se ne gleda u ogledalo, jer je to možda užitak da to neko učini... Kod ortodoksa na nadgrobnom spomeniku pišu samo hebrejski... Kod neologa, naravno, bilo je toga [dela teksta] koji je morao biti na hebrejskom i moglo je biti na mađarskom, ako je neko hteo... Tamo gde stoje dve ruke, to su Koeni. Njima je pripadao i moj deda, ali samo jedan. Onaj koji je tamo sahranjen bio je otac moje majke. I kada takvom Koenu dođe rodbina... taj koji dođe ne uđe na groblje... jer ovi su sahranjeni tako što su im glave sa strane zida; tamo je i nadgrobni spomenik... I onda [njegov rođak] dobije jednu hoklicu od prvog suseda, stavi je pored zida, staje na nju i odande vidi [pokojnika]. I tamo se moli isto, kako bi i na groblju...

(Snimljeno 12. novembra 1991. godine)

LITERATURA

- BALASSA IVÁN, A magyar falvak temetői, Budapest 1989.
- BELJANSKI MILENKO, "Somborski Jevreji (1735-1970)", Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 4, Beograd 1979, str. 1-54.
- BEREZNAI ZSUZSANNA, Zsidó szokások és hiedelmek, A hagyomány kötelékében, Budapest 1990, str. 97-104.
- CSUKA ZOLTÁN (ur.), A visszatért Délvidék, Budapest 1941.
- EFRON ZUSIA, "Jevrejski nadgrobní spomenici u Dubrovniku", Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 1, Beograd 1971, str. 337-338.
- EFRON ZUSIA-KEČKEMET DUŠKO, Židovsko groblje u Splitu, 1973.
- FANTA-MEDRICZKY-KIRÁLY (ur.), Országos ipari címtár. 1941/42. évi kiegészítő (II) kötet, Budapest 1942.
- FOLTINY ISTVÁN-KÖREK JÓZSEF, A csecstói középkori templom és temetők, Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944-1945, Szeged 1946, str. 147-177.
- GAZDA ANIKÓ, A zsidó közösségi épületek megőrzésének lehetőségei, Múlt és Jövő 1992/1, Budapest, str. 85-86.
- GYETVAI PÉTER, A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I-III, Kalocsa 1992.
- HALLJAD IZRAEL, A zsidó vallás alapjai, Budapest 1988.
- JEVREJSKI ALMANAH I, Vršac 1925-26.
- JÓLESZ KÁROLY (sast.), Zsidó hitéleti kislexikon, Budapest 1987.
- KORSÓS TIBOR, Temető (Történet-dogmatikai-jogi tanulmány), Híd, Subotica, 1935/11, str. 8-12, 1936/1, str. 13-17, 1936/2, str. 9-13, 1936/3, str. 5-10.
- KUNT ERNŐ, Temetők népművészete, Budapest 1983.
- NEDOMAČKI VIDOSAVA, "Jevrejski nadgrobní kamen u Beogradu iz 1641", Jevrejski almanah 1961-1962, Beograd, str. 24-26.
- NEDOMAČKI VIDOSAVA, "Nadgrobní spomenici", Katalog izložbe "Židovi na tlu Jugoslavije", Zagreb 1988, str. 33-35.
- NEDOMAČKI VIDOSAVA, "Žalobni obredi i običaji", Katalog izložbe "Židovi na tlu Jugoslavije", Zagreb 1988, str. 108-109.
- PAVLOVIĆ LEONTIJE, "Prilog izučavanju istorije smederevskih Jevreja", Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 4, Beograd 1979, str. 65-85.
- PEJIN ATILA, A zentai zsidóság rövid története, Honismereti Közlemények, 1992, str. 23-35.
- PEJIN ATILA, "Jevrejska konfesionalna udruženja u Senti do 1941. godine", Rad vojvođanskih muzeja, 35, Novi Sad 1993, str. 141-146.
- RAJNER MIRJAM, "Jevrejska groblja u Beogradu", Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 6, Beograd 1992, str. 201-215.
- ŠOSBERGER PAVLE, Novosadski Jevreji, Novi Sad 1989.
- SZOMSZÉD ANDRÁS (sast.), Jobbágyvilág Nógrádban. Tájékoztató a levéltárban őrzött XVII-XIX, századi feudális kori összeírásokról, Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból 12, Salgótarján 1989.
- UJVÁRI PÉTER (ur.), Zsidó lexikon, Budapest 1929 (reprint 1987).
- VAJCENFELD MIRKO, "Jevrejsko groblje u Subotici", Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 5, 1987, str. 209-211.
- VIG LAJOŠ, "Podaci za istoriju senčanskih Jevreja", Senta, Zbornik za istoriju grada (ur. M. Knežević), Senta 1935, str. 87-89.
- WIRTH PÉTER (ur.), Itt van elrejtve. Tokaj-hegyaljai zsidó temetők (pogovor Scheiber Sándor), Budapest 1985.

ATILA PEJIN

Atila Pejin

S u m m a r y

JEWISH CEMETERY IN SENTA

In this short description of the Jewish cemetery in Senta author also pronounces all his uncertainties concerning the research and the protection of these in many ways unique monuments of culture. Relying on the work of his predecessors and adding his own contribution, author points out some difficulties that await everyone who wants to contribute to the research and scientific classification of the Jewish cemeteries and monuments *in situ*.

Uglješa Rajčević

BEOGRADSKI JEVREJI I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARE TUŠIJA"

O beogradskim Jevrejima među kojima su mnogi bili dugogodišnji žitelji Srbije, a mnogi od njih i srpski državljani, malo je pisano. Poznato je da su ovdašnji Jevreji bili dobro organizovani i da 1866. godine njihova Opština u Beogradu ima svoj statut i pravila. Opština je menjala naziv, ali nam je najpoznatija, najduže opstala, kao *Crkveno-školska jevrejska opština u Beogradu*. Počevši od 1885. godine ova jevrejska zajednica pokušava da u Beogradu uspostavi, uz zvaničnu saglasnost srpskih vlasti, unutrašnju samoupravu. Stvari se ne odvijaju onako kako bi ovdašnji Jevreji to želeli, na njihove molbe se dugo ne odgovara i donošenje rešenja se odugovlači, ali su oni uporni i strpljivi. Kao dokaz ovo tvrdnji poslužice nam prepiska između Jevrejske opštine, Ministarstva prosvete i Uprave varoši Beograda. Jevrejska opština 18. jula 1885. godine šalje Ministarstvu prosvete, Crkvenom odeljenju, molbu da Statut opštine, koji je priložila uz molbu, Ministarstvo odobri i potvrdi.¹ Ministarstvo prosvete, u septembru iste godine, šalje Upravi varoši Beograda pomenuta pravila s molbom da Uprava, "po razmotrenju ovih pravila podnese svoje i ovdašnje opštine mišljenje odnosno istih". Odgovor nije stizao. Na intervenciju upornih i zainteresovanih Jevreja, žitelja Beograda, Ministar opominje Upravu varoši Beograda, ovog puta posle pune tri godine.

Ministar piše:

"Upravi varoši Beograda
CBr. 858.
22. Juna 1888.
Beograd

Preporučujem toj Upravi da mi što skorije odgovori na akt ovog Ministarstva od 5. Septembra 1885.g. CBr. 1050., i da mi prilog tog akta vrati."²

Svi su izgledi da se stvari nisu odvijale brzo i po želji beogradskih Jevreja ove Crkvene opštine, jer se prepiska, urgencije i molbe protežu i kroz sledeće dve-tri godine. To, međutim, nije bila smetnja, još manje prepreka, za živu aktivnost Jevreja u okviru *Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu*.

1 Arhiv Srbije, građa Ministarstva prosvete i crkvenih dela, 1892, kutija 3226.

2 Isto, pod 1.

UGLJEŠA RAJČEVIĆ

Predmet našeg interesovanja je upravo rad Udruženja "Šohare tušija" (Pregaoci za unapređenje), koje je nastalo u okviru Opštine. Pravila ovog Udruženja, doneta 12. oktobra 1887. godine, sačuvana su u arhivi Ministarstva prosvete, Crkvenom odeljenju,³ i pošto regulišu izuzetno značajno pitanje obrazovanja jevrejske mladeži u Beogradu, posvetićemo im dužu pažnju.

*Удруженіе
"Шохаре Тушія"
установленіе 1887 г.
въ Београдѣ.*

Pravila društva "Šohare Tušija"

Pravila društva "Šohare tušija", ustanovljena 1887. godine u Beogradu, po svemu sudeći nisu štampana. Iz rukopisa zaključujemo da Pravila sadrže 8 poglavlja, 29 članova. Iako ćemo Pravila doneti u prilogu ovog članka, prokomentarišaćemo najvažnije odredbe, odnosno smernice Društva. Poglavlje II, član 2.:

"Celj je društva: ustanovljenje Seminarije u Beogradu, radi rasprostiranja jevrejske religije i drugog svetskog znanja, između jevrejske mladeži ovd. crkv. školske jevr. opštine."

Poglavlje IV, član 5.:

"Članovi društveni mogu biti lica bez razlike pola, pa bili ili ne stanovnici varoši Beograda. Svi imaju jedna i ista prava, sem što ženski pol nema prava ni birati ni biti izabran za časnika."

Poglavlje VII, članovi od 12. do 27. razrađuju no što je nagovešteno u Poglavlju II, članu 2. Donosimo ga u celini:

3 Sačuvan je original i prepis Pravila. Kasnije su učinjene izvesne ispravke u pomenutim Pravilima. Isto pod 1.

BEOGRADSKI JEVIJE I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARE TUŠIJA"

VII. Celj Seminarije

Čl. 12.

U Seminariji ima se vaspitavati mladež koja pokazuje dar, da će u potonje vreme biti dobri: činovnici, sveštenici, nastavnici, šahteri i t.d. pri crkv. škol. jevr. opštini.

Čl. 13.

Seminarija će imati dva odeljka, jedan za teoriju, drugi za praksu.

U prvom odeljku izučavaće se "Tora" - jevrejska religija, sa ostalom nužnom naukom koja je potrebna svakome, pa da bude humanitaran čovek i dobar Jevrejin.

U drugom odeljku izučavaće se predmeti kojima je koji od učenika naklonjeniji, tako: koji bi htelo da se spremi za nastavnika, dužan je pored ostalog i da izučava pedagogiju; za sveštenika da izučava pravila bogoslužnja i crkveno pevanje (ovo poslednje u pevačkom društvu); za šahtera sva pravila koja se odnose na klanje po pravilima jevrejske vere, zajedno sa praksom.

Čl. 14.

Učenici koji se prijave za Seminariju dužni su pokazati da su svršili 4. razreda srpskih i 4. razr. osnovnih jevr. škola.

Čl. 15.

Prvi odeljak u Seminariji traje 3. i drugi 2. godine, svega 5. godina.

Čl. 16.

U prvi odeljak primaju se učenici sa dobrom kondicijom i dobrim talentom, koji će izučavati nužne predmete.

Čl. 17.

Imućni učenici koji bi hteli u tu školu stupiti, dužni su plaćati izvesnu cifru na ime školarine koju će odrediti odbor sa odobrenjem Skupa crkv. škol. jevr. opštine. Odbor može da oslobodi toga plaćanja kakvo lice, sa znanjem Skupa, da oboje to nade za shodno.

Čl. 18.

U Seminariji primaće se učenici i iz drugih varoši, u kom slučaju plaćaju udvojenju cifru koja bude za učenike crkv. školske jevr. opštine.

Čl. 19.

Učenici koji bi se spremali da svrše Seminariju u nameri da stupe u službu pri crkv. škol. jevr. opštini, kao: nastavnici, sveštenici, šahteri i t.d. a budu sirotnog stanja primaće od društva blagodjejanije - potrebne školske knjige i ostalo, i u novcu, prema novčanom stanju društvenom.

Čl. 20.

Seminarija potpada pod nadzor Rabinera, Odbora društvenog i Skupa crkv. škol. jevr. opštine, koji je u isto vreme i nadležan da odobrava raspored školskih predmeta.

UGLJEŠA RAJČEVIĆ

Rabiner ne sme ni u kom slučaju ukinuti časove ni ostalih predmeta svetskog obrazovanja u Seminariji, niti članovi društva mogu zahtevati da se ukinu časovi iz religije. Čl. 20. pod a. Prednji Čl. 20 ne može se ni u kom slučaju izmeniti.

Čl. 21.

Bogoslovska predavanja - religija - isključivo će biti pod nadzorom Rabinera.

Čl. 22.

Direktor osnovnih jevrejskih škola, koji je u isto vreme i Rabiner crkv. škol. jevr. opštine, biće direktor Seminarije. On imenuje nastavnike za religiju sa znanjem i odobrenjem odbora i Skupa crkv. škol. jevr. opštine; on sprema raspored školskih časova; drži ispite nad učenicima i daje im ocene.

Učenici koji bi se spremali za šahtera, dužni su to i praktično izučavati kod jednog od šahtera od koga će dobiti uveru o sposobnosti, na osnovu oboje, dobiće "dekret" od Rabinera crkv. škol. jevr. opštine.

Čl. 23.

U slučaju da direktor osnovnih jevrejskih škola ne bude u isto vreme i Rabiner, onda će nadzor nad bogoslovskim predavanjima - religijom - voditi Rabiner crkv. škol. jevr. opštine ili njegov zastupnik.

Čl. 24.

Direktor je dužan u početku svake školske godine izraditi raspored školskih predavanja i podneti ga na odobrenje odboru, a ovaj Skupu crkv. škol. jevrejske opštine.

Čl. 25.

Direktor je dužan da vodi nadzor o uspehu i vladanju učenika.

Čl. 26.

Učenik koji bude više puta opominat za slab uspeh u nauci i hrdjavo vladanje, i ne bude se popravio, biće odušten iz Seminarije na osnovu direktorovog predloga i odobrenja Odbora.

Čl. 27.

Učenici koji su svršili Seminariju kao društveni blagodajanci, dužni su služiti pri crkv. školskoj jevrejskoj opštini - kao nastavnici, sveštenici i šahteri, 3. godine dana a sa platom koja im bude određena od strane Skupa crkv. školske jevr. opštine."

Završne odredbe Pravila čine još dva člana, ukupno 29. Pravila su potpisali u ime Odbora: Moša R. Farhi, Moša S. De Majo, Jakov Mevorah, Josif B. Hajim, Edija Buli...

BEOGRADSKI JEVREJI I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARE TUŠIJA"

6. maja 1888. g. ovaj zgodan...
 ce biti naj...
 jedy...
 nasa da ce...
 zemljama.

čl. 29. Ukoliko...
 linarna...
 12. Oktobra 1888. g.
 u Beogradu

12. Oktobra 1888. g.
 u Beogradu

Ugledaj
 Moyses S. S...
 Moyses C. S...
 Am...
 Jakob...
 Joseph S...
 Ezer...
 Ustav...
 Na osnovu... 228 1
 /.

Potpisi članova odbora

Pravila su odobrena i overena u Upravi varoši Beograda 6. maja 1888. godine, šest punih meseci pošto su sastavljena i napisana u Crkveno-školskoj jevrejskoj opštini. U dozvoli se kaže: "Na osnovu člana 22. s pogledom na čl. 4. Zak. o udruženjima i zborovima, - uprava varoši Beograda odobrava ova pravila s tim, da se društvo u pogledu otvaranja škole ima obratiti gospodinu Ministru prosvete i crkvenih dela za odobrenje."⁴

Vredne pažnje su odrednice iz Pravila kojima se utvrđuje minimum školske spreme za kandidate koji konkurišu za upis u Seminariju. To su 4 razreda srpske osnovne i 4 razreda jevrejske osnovne škole (ne govori se o alternativni, jedne ili druge škole). To je značajno zato što su učenici koji su pohađali srpsku osnovnu školu morali govoriti službeni jezik zemlje u kojoj su živeli.

4 Uprava varoši Beograda, pod br. 5329, od 6. maja 1888. godine, na originalu Pravila, dala je svoju saglasnost, odobrila i potvrdila pravila. Isto, pod 1.

Iz Pravila se može zaključiti da to nije bila škola u kojoj su se izučavale samo teološke nauke, spremali se učenici za sveštenička zvanja, već i za nastavnike, činovnike... Opština je, po svemu sudeći, bila dobro materijalno obezbeđena jer je nudila materijalnu potporu svim učenicima, ukoliko im je takva pomoć bila potrebna. Takođe je pažnje vredna i činjenica da je škola bila otvorena i za mladež iz unutrašnjosti Srbije.

Osnivači Škole i sastavljači Pravila Društva "Šohare tušija" nisu propustili da se obezbede i obavežu stipendiste - svršene učenike Seminarije da, po završetku školovanja, tri godine odsluže u službi Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu.

Zahvaljujući odredbi Uprave varoši Beograda, kada je overavala Pravila i naložila Jevrejskoj opštini da saglasnost za osnivanje i rad Seminarije traži od ministra prosvete, sačuvan je u arhivi Ministarstva prosvete i Program jevrejskog seminarija.⁵ Iz njega ćemo preuzeti samo uvodne odredbe, a kompletan Program donosimo kao prilog. U uvodnim odredbama rečeno je dosta toga o cilju koji su imali pred sobom osnivači Društva i Seminarije, ali i o patriotskim osećanjima Jevreja prema zemlji koja im je pružila gostoprimstvo. U Programu se kaže:

"Jevrejske opštine kako u Beogradu tako i u unutrašnjosti Srbije odavno su osećale potrebu da se verozakonska nastava i druge duhovne funkcije u njihovom krugu povere domaćim snagama. A osobito se kao veliko zlo smatralo što su u najviše slučajeva verozakonsku nauku u jevrejskoj školi predavali stranci, koji su srpskom jeziku nevični, i to s toga, jer se među srpskim Jevrejima nije našlo takvih, koji bi imali dovoljnu kvalifikaciju za taj poziv. Oni, koji bi se i hteli spremati za to, nisu imali prilike da u Srbiji zadobiju potrebno stručno izobraženje. Za verozakonsku nastavu iziskuje se temeljito poznavanje staro-jevrejskog jezika i literature. A to su znanja, koja se mogu postići jedino mnogogodišnjim študiranjem pod brižnom i mudrom upravom.

Isti je slučaj i sa ostalim duhovnim funkcijama. Da se danas ukaže u jednoj sinagozi potreba za jednim kantorom, morali bi se opet obratiti inostranstvu; stanje jedno koje niti je pohvalno niti prirodno.

S toga je naša opština smatrala kao rodoljubivo delo, ako se tome zlu doskoči. To se moglo postići samo time, da se u našoj opštini stvori zavod jedan, u kome bi se jevrejska deca mogla potpuno izobražavati kako u bogoslovskim tako i u svetskim naukama, kako bi oni članovi naše opštine, koji bi se hteli posvetiti nekom duhovnom pozivu, prisvojili sebi ne samo opširno znanje u jevrejskoj teologiji nego još i dovoljno svetsko izobraženje, kao što duh modernog vremena iziskuje. *Oni treba da ovladaju ujedno potpuno srpskim jezikom, da budu dobri pedagozi i teolozi i da sjedinjuju istinsku pobožnost sa iskrenim patriotizmom za našu ljubljenu otačbinu*" (podvukao U. R.).

Osvrt na rad Seminarije završićemo citiranjem Programa Seminarija za školsku 1889/90. godinu. Nastava je bila podeljena na I. Jevrejske predmete i II. Srpske predmete. U prvom delu bilo je predviđeno izučavanje Biblije, jevrejske gramatike, Talmuda, jevrejske istorije i zemljopisa Palestine, svega 17 časova nedeljno. Drugi deo predviđao je izučavanje srpske gramatike - nauke o rečenicama, srpske istorije za zemljopisom, nemački jezik, i račun, svega 18 časova nedeljno, ukupno 35 časova. Program je potpisao direktor Seminara dr

5 Isto, pod 1.

BEOGRADSKI JEVIJE I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARE TUŠIJA"

S. Bernfeld, 17. jula 1889. godine. Da li je i kako zaživela Seminarija Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu, teško je reći u nedostatku valjanih, pisanih tragova. U svakom slučaju, Jevreji - roditelji, koji su imali mogućnosti su se trudili da svojoj deci obezbede obrazovanje u Seminariji ili nekoj drugoj, srpskoj školi. Na to ukazuje i dokument kojim završavamo ovaj članak.

U međuvremenu, pre nego što je Seminarija mogla i da izvede prvu generaciju učenika, grupa roditelja, preko Skupa crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu, podnosi molbu Ministarstvu prosvete: da nekoliko mladića, Jevreja bude primljeno na redovno školovanje u srpsku gimnaziju. U molbi se, između ostalog, kaže:

"Nekoliko mladića koji se spremaju za buduće zvaničnike u ovoj Opštini, učili su se u religioznoj školi jevrejskoj i uz to slušali su i predavanja iz drugih nužnih predmeta, kao iz srpskog i nemačkog jezika, zemljopisa, računa i dr.

Po opštoj želji građana preovladalo je mišljenje, da bi isti mladići - njih šestorica - trebali da produže svoje studije u gimnaziji".⁶

Da li je Ministarstvo uvažilo molbu Jevrejske opštine, teško je reći. Ipak, prelistavajući Spomenicu Prve beogradske gimnazije "Moša Pijade", 1839-1989, zaključićemo da su u poslednjoj deceniji prošlog veka u ovoj Gimnaziji završili školovanje i pojedini Jevreji. Od školske 1896/97. godine pa nadalje, iz Prve gimnazije izašli su: Juda Davičo, Menahem Ruso, Šemaja Demajo, Bukus Alkalaj, Jakov Ovadija, Moša Alkalaj, Isak Alkalaj, Haim Ruso i drugi.⁷ Dužni smo da napomenemo, da u ovoj Gimnaziji, dve decenije pre perioda kome mi poklanjamo pažnju, školovanje završavaju i prvi Jevreji, njeni učenici.

PRILOZI

PRAVILA DRUŠTVA "ŠOHARE TUŠIJA" USTANOVLJENA 1887. GODINE U BEOGRADU

I. Naziv društva.

Čl. 1.

Društvo nosi naziv "Šohare tušija" ili pregaoci za unapređenje.

II. Cilj društveni.

Čl. 2.

Cilj je društva: ustanovljenje Seminarije u Beogradu, radi rasprostiranja jevrejske religije i drugog svetskog znanja, između jevrejske mladeži ovd. crkv. školske jevr. opštine.

6 Akt Skupa Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 22. oktobra 1890. god. Isto, pod 1.

7 Sto pedeset godina Prve beogradske gimnazije "Moša Pijade", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1989, str. 437-439.

III. Imovina društvena

Čl. 3.

Imovina društvena sastoji se:

- 1., Iz godišnjeg uloga članova;
- 2., Iz raznih poklona;
- 3., Od davanja zabava u korist kase;
- 4., Iz rezervnog fonda.

IV. Članovi društva.

Čl. 4.

Članovi društva jesu:

- 1., Utemeljači;
- 2., Ulagači;
- 3., Počasni;

Prema tome:

- a) Članovi utemeljači jesu ona lica koja pri upisu u članstvo, polože društvenoj kasi odjednom 1000 dinara, pored uloga godišnjeg koji ne može biti manji od 6 dinara.
- b) Članovi ulagači jesu ona lica, koja godišnje daju društvenoj kasi najmanje 6 dinara.
- c) Članovi počasni jesu ona lica, koja su svojim humanitarnim delima i zauzumljivošću za jevrejstvo u opšte, stekla opšte priznanje i poštovanje za njihov rad.
Njih imenuje samo društvo.

Imena članova utemeljača biće urezana u jednoj tabli, koja će biti prikovana u zgradi Seminarije, radi večite uspomene. U slučaju smrti članova utemeljača, imena ovih biće uvedena u društvenom registru i svake godine u svoje vreme, davaće im se parastos za pokoj duše - na kome imaju prisustvovati svi nastavnici i učenici Seminarije. Rabineru je tada u dužnosti da učini pomen.

Između članova utemeljača uvrstiće se i ona lica, koja posle svoje smrti zaveštaju društvenoj kasi 1200 dinara a pritom bili članovi ulagači. No, ako takovi nisu bili, a zaveštaju 1500 dinara posle smrti, uvrstiće se u red članova utemeljača. Ove sume mogu dati i srodnici umrlog, da se isti uvrsti u red pomenutih članova, i ako umrli nije dotičnu sumu zaveštao toj celji.

Čl. 5.

Članovi društveni mogu biti lica bez razlike pola, pa bili ili ne stanovnici varoši Beograda. Svi imaju jedna i ista prava, sem što ženski pol nema prava ni birati ni biti izabran za časnika.

V. Administracija

Čl. 6.

Administraciju vodi društveni odbor koji se sastoji iz sedam lica i to: 1. predsednika, 1. blagajnika i 5. članova. Oni se biraju na godišnjem glavnom skupu, koji se ima održati svake godine u mesecu "Tišri-u" - Septembru.

U slučaju ukazane potrebe, glavni Skup može se sazvati pre roka, kad 5. članova odbora ili jedna trećina društvenih članova, to zahteva.

BEOGRADSKI JEVREJI I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARE TUŠIJA"

Odbor bira između sebe predsednika i blagajnika. Predsednik imenuje sebi zastupnika u slučaju potrebe sa naznačenjem, do kog će ga vremena zastupati, - i jednoga delovođu.

Zastupnik ima ista prava i dužnosti, koja i predsednik.

Čl. 7.

Odbor drži svoje sednice jedan-put mesečno. Odluke njegove punovažne su: kad za njih ima najmanje 4. glasa. U slučaju podjednakog broja glasova, važe oni na kojoj je strani predsednik, odnosno zastupnik.

Čl. 8.

Seminarija ima biti pod pokroviteljstvom Skupa crkv. škol. jevr. opštine. Sve odluke odborove imaju se dostaviti Skupu. Svagda, kad odbor bude držao svoje sednice, dužan je o tome izvestiti Skup, koji ima pravo poslati do dva izaslanika, koji će u odboru imati savetujući glas.

Čl. 9.

Odbor je dužan na godišnjem društvenom Skupu podneti svoj izveštaj o stanju kase.

Svake godine dužan je sastaviti budžet i u mes. oktobru poslati ga na odobrenje Skupu crkv. škol. jevr. opštine.

Po potrebi, odbor može prekoračiti sumu u budžetu do 200 dinara a preko ove cifre, dužan je tražiti odobrenje od Skupa crkv. škol. jevrej. opštine.

Čl. 10.

Odboru je dužnost da ustanovi rezervni fond prema Čl. 3. pod 4. i prikupljeni novac predati Upravi fondova na rukovanje ili pretvoriti ga u obligacije iste Uprave.

Glavnica rezervnog fonda ni u kom slučaju ne sme se krmjiti, već po potrebi samo priplod upotrebiti na namenjenu celj.

VI. Izmena pravila

Čl. 11.

Pravila ova mogu se izmeniti na glavnom godišnjem Skupu i to, kad dve trećine članova to zahtevaju.

VII. Celj Seminarije

Čl. 12.

U Seminariji ima se vaspitavati mladež koja pokazuje dar, da će u potonje vreme biti dobri: činovnici, sveštenici, nastavnici, šahteri i t.d. pri crkv. škol. jevr. opštini.

Čl. 13.

Seminarija će imati dva odeljka, jedan za teoriju, drugi za praktiku.

U prvom odeljku izučavaće se "Tora" - jevrejska religija, sa ostalom nužnom naukom koja je potrebna svakome, pa da bude humanitaran čovek i dobar Jevrejin.

UGLJEŠA RAJČEVIĆ

U drugom odeljku izučavaće se predmeti kojima je koji od učenika naklonjeniji, tako: koji bi htio da se spremi za nastavnika, dužan je pored ostalog i da izučava pedagogiju; za sveštenika da izučava pravila bogoslužjenja i crkveno pevanje (ovo poslednje u pevačkom društvu); za šahtera sva pravila koja se odnose na klanje po pravilima jevrejske vere, zajedno sa praktikom.

Čl. 14.

Učenici koji se prijave za Seminariju dužni su pokazati da su svršili 4. razreda srpskih i 4. razr. osnovnih jevr. škola.

Čl. 15.

Prvi odeljak u Seminariji traje 3. i drugi 2. godine, svega 5. godina.

Čl. 16.

U prvi odeljak primaju se učenici sa dobrom kondicijom i dobrim talentom, koji će izučavati nužne predmete.

Čl. 17.

Imućni učenici koji bi hteli u tu školu stupiti, dužni su plaćati izvesnu cifru na ime školarine koju će odrediti odbor sa odobrenjem Skupa srkv. škol. jevr. opštine. Odbor može da oslobodi toga plaćanja kakvo lice, sa znanjem Skupa, da oboje to nađe za shodno.

Čl. 18.

U Seminariji primaće se učenici i iz drugih varoši, u kom slučaju plaćaju udvojenju cifru koja bude za učenike crkv. školske jevr. opštine.

Čl. 19.

Učenici koji bi se spremali da svrše Seminariju u nameri da stupe u službu pri crkv. škol. jevr. opštini, kao: nastavnici, sveštenici, šahteri i t.d. a budu sirotnog stanja primaće od društva blagodjelanije – potrebne školske knjige i ostalo, i u novcu, prema novčanom stanju društvenom.

Čl. 20.

Seminarija potpada pod nadzor Rabinera, Odbora društvenog i Skupa crkv. škol. jevr. opštine, koji je u isto vreme i nadležan da odobrava raspored školskih predmeta.

Rabiner ne sme ni u kom slučaju ukinuti časove ni ostalih predmeta svetskog obrazovanja u Seminariji, niti članovi društva mogu zahtevati da se ukinu časovi iz religije.

Čl. 20. pod a. Prednji Čl. 20. ne može se ni u kom slučaju izmeniti.

Čl. 21.

Bogoslovska predavanja - religija - isključivo će biti pod nadzorom Rabinera.

Čl. 22.

Direktor osnovnih jevrejskih škola, koji je u isto vreme i Rabiner crkv. škol. jevr. opštine, biće direktor Seminarije. On imenuje nastavnike za religiju sa znanjem i odobrenjem odbora i Skupa crkv. škol. jevr. opštine; on sprema raspored školskih časova; drži ispite nad učenicima i daje im ocene.

BEOGRADSKI JEVREJI I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARE TUŠIJA"

Učenici koji bi se spremali za šahtera, dužni su to i praktično izučavati kod jednoga šahtera od koga će dobiti uveru o sposobnosti, na osnovu oboje, dobiće "dekret" od Rabinera crkv. škol. jevr. opštine.

Čl. 23.

U slučaju da direktor osnovnih jevrejskih škola ne bude u isto vreme i Rabiner, onda će nadzor nad bogoslovskim predavanjima - religijom - voditi Rabiner crkv. škol. jevr. opštine ili njegov zastupnik.

Čl. 24.

Direktor je dužan u početku svake školske godine izraditi raspored školskih predavanja i podneti ga na odobrenje odboru, a ovaj Skupu crkv. škol. jevrejske opštine.

Čl. 25.

Direktor je dužan da vodi nadzor o učenju i vladanju učenika.

Čl. 26.

Učenik koji bude više puta opominjat za slab uspeh u nauci i hrdjavo vladanje, i ne bude se popravio, biće odpušten iz Seminarije na osnovu direktorovog predloga i odobrenja Odbora.

Čl. 27.

Učenici koji su svršili Seminariju kao društveni blagodjejnici, dužni su služiti pri crkv. školskoj jevrejskoj opštini - kao nastavnici, sveštenici i šahteri, 3. godine dana a sa platom koja im bude određena od strane Skupa crkv. školske jevr. opštine.

VIII. Prelazno naređenje

Čl. 28.

Ako dohotci društveni ne budu u stanju da podmire sve potrebe za Seminariju, onda prikupljenim novcem obrazuje se fond pod rukovanjem Skupa crkv. školske jevr. opštine, dok ponovo ne nastupi prilika da se produži rad oko ustanovljenja Seminarije.

Čl. 29.

Pravila ova važe kad se od nadležne vlasti odobre.

12. Oktobra 1887. god.
u Beogradu

Odbor:
Moša R. Farkl
Moša S DeMajo
nečitko
Jakov Mevorah
Josif B. Hajim
Edija Buli
nečitko

UGLJEŠA RAJČEVIĆ

Na osnovu člana 22. s pogledom na čl. 4. Zak. o udruženjima i zborovima, - uprava varoši Beograda odobrava ova pravila s tim, da se društvo u pogledu otvaranja škole ima obratiti gospodinu Ministru prosvete i crkvenih dela za odobrenje.

6. maja 1888. god.
u Beogradu.

Po naredbi
Upravnika var. Beograda
B. Bortlić (nečitko).

PROGRAM JEVREJSKOG SEMINARA

I. Celj Seminara

Jevrejske opštine kako u Beogradu tako i u unutrašnjosti Srbije odavno su osećale potrebu da se verozakonska nastava i druge duhovne funkcije u njihovom krugu povere domaćim snagama. A osobito se kao veliko zlo smatralo što su u najviše slučajeva verozakonsku nauku u jevrejskoj školi predavali stranci, koji su srpskom jeziku nevični, i to s toga, jer se među srpskim Jevrejima nije našlo takvih, koji bi imali dovoljnu kvalifikaciju za taj poziv. Oni, koji bi se i hteli spremati za to, nisu imali priliku da u Srbiji zadobiju potrebno stručno izobraženje. Za verozakonsku nastavu iziskuje se temeljito poznavanje staro-jevrejskog jezika i literature. A to su znanja, koja se mogu postići jedino mnogogodišnjim študiranjem pod brižnom i mudrom upravom.

Isti je slučaj i sa ostalim duhovnim funkcijama. Da se danas ukaže u jednoj sinagozi potreba za jednim kantorom, morali bi se opet obratiti inostranstvu; stanje jedno koje niti je pohvalno niti prirodno.

S toga je naša opština smatrala kao rodoljubivo delo, ako se tome zlu doskoči. To se moglo postići samo time, da se u našoj opštini stvori zavod jedan, u kome bi se jevrejska deca mogla potpuno izobražavati kako u bogoslovskim tako i u svetskim naukama, kako bi oni članovi naše opštine, koji bi se hteli posvetiti nekom duhovnom pozivu, prisvojili sebi ne samo opširno znanje u jevrejskoj teologiji nego još i dovoljno svetsko izobraženje, kao što duh modernog vremena iziskuje. Oni treba da vladaju ujedno potpuno srpskim jezikom, da budu dobri pedagozi i teolozi i da sjedinjuju istinsku pobožnost sa iskrenim patriotizmom za našu ljubljenu otačbinu.

To je u glavnom glavna celj jevrejskog Seminara. Seminar će se za sada sastojati iz 5. godina. U njega mogu biti primljena ona deca, koja su sa dobrim uspehom svršila četvrti razred srpske osnovne škole, odgovarajući šestom razredu jevrej. škole.

Program za nastavu

A) Bogoslovski deo

I. godina

1. Biblija (istorijske knjige) 5. časova nedeljno.
2. Mišnajot (usmena tradicija jevr. religije sakupljena oko 190. g. pos. Hrista. I. deo, molitve i liturgija) 4. časa nedeljno.

BEOGRADSKI JEVREJI I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARE TUŠIJA"

3. Gramatika jevrejskog jezika (nepravilni glagoli i sintaksa) 3. časa nedeljno.
4. Jevrejska istorija (od početka do vavilonskog ropstva 2000-586. godine pre Hrista) 2. časa nedeljno.
5. Zemljopis i istorija Palestine (semitski presedeoci, nastanjenje Jevreja, rasprostiranje pod kraljem Davidom 950. pre Hrista) 2. časa nedeljno.

II. godina

1. Biblija (izreke i jedan deo psalama) 5. časova nedeljno.
2. Mišnajot (jevrejski praznici) 4. časa nedeljno.
3. Jevrejska gramatika (nepravilna deklinacija, sintaksa i stilistika) 3. časa nedeljno.
4. Jevrejska istorija (od vavilonskog ropstva do makabejskog rata 586-170. pre Hrista) 2. časa nedeljno.
5. Zemljopis i istorija Palestine (odvojena carevina, asirski napad i naseljavanje Kutira. Palestina pod Vavilonom dočnije persiska satrapija 950-330. pre Hrista) 2. časa nedeljno.

III.

1. Biblija (psalmi) 5. časova nedeljno.
2. Mišnajot (jevrejski praznici, nastavak) 4. časa.
3. Jevrejska gramatika (sintaksa i lektira jevrejske poezije) 2. časa nedeljno.
4. Jevrejska istorija (od makabejskog rata do propasti carevine Titom 170. pre Hrista - 70. posle Hrista). 2. časa nedeljno.
5. Zemljopis i istorija Palestine (Palestina pridata Siriji. Pod egipatskim i sirske gospodarstvom 330. pre - 70. posle Hrista). 2. časa nedeljno.
6. Istorija jevrejske literature (I. religiozna literatura) 2. časa nedeljno.

IV.

1. Biblija (proroci) 6. časova nedeljno.
2. Mišnajot (moralni i istorijski delovi) 3. časa nedeljno.
3. Lektira jevrejske poezije i proze (špansko-arapska škola) 2. časa nedeljno.
4. Jevrejska istorija (rasprostiranje Jevreja po Evropi, slobodna plemena u Arabiji. Islam. Cvetanje špansko-arapske kulture 70-1200. posle Hrista) 3. časa nedeljno.
5. Zemljopis i istorija Palestine (Palestina kao rimska provincija pod istočno rimskom vladom. Pod Islamom do Krstaških ratova 70-1096) 2. časa nedeljno.
6. Jevrejska literatura (II. svetska literatura) 2. časa nedeljno.

V. godina

1. Biblija (filozofske i kaldeske knjige) 5. časova nedeljno
2. Verozakonski kodeks Majmunidov) 2. časa nedejno.
3. Špansko-jevrejska verozakonska filozofija 2. časa nedeljno.
4. Jevrejska istorija (propast jevrejsko-španske kulture. Posledice krstaških ratova za Jevreje u Zapadnoj Evropi. Gonjenje Jevreja u Engleskoj, Francuskoj i Španiji. Kulurna pokvarenost vaspostavljanje Moze-sem Mendelzonom. Postupna emancipacija Jevreja 1200-1880) 4. časa nedeljno.
5. Zemljopis i istorija Palestine (od Krstaških ratova do sadašnjosti 1096-1885) 3. časa nedeljno.

Zaseban kurs

U svih 5. razreda pevanje naročito jevrejske liturgije u 5. razredu:

1. Za učiteljske kandidate:

Elementi psihologije,

2. časa nedeljno.

Elementi logike,

2. časa nedeljno.

Pedagoška predavanja,

2. časa nedeljno.

Ovi će se predmeti produžiti i u šestom razredu za koje će se vreme kandidat pod direktorovim nadzorom vežbati u praktičnom predavanju verozakona.

2. Za kantore:

Pevanje po čuvenim jevrejskim veštacima. Zatim će kandidat završiti svoje izobraženje u jednoj kantorskoj školi u inostranstvu.

3. Za šahtere.

Elementi životinjske anatomije po jevrejskim obrednim zakonicima. Za tim praktikiranje kod jednog šahtera.

B) Svetski deo

I. godina

1. Srpski jezik (Novakovićeve gramatika I. deo i čitanka) 6. časova nedeljno.
2. Nemački jezik (bukvar i I. deo gramatike St. Popovića) 4. časa nedeljno.
3. Topsiski zemljopis (Karić) 4. časa nedeljno.
4. Računica (Mihailovićeve I. deo) 4. časa nedeljno.

BEOGRADSKI JEVREJI I NJIHOVO DRUŠTVO "ŠOHARE TUŠIJA"

II. godina

1. Srpski jezik (Novaković II. deo i čitanka)	6. časova nedeljno.
2. Nemački jezik (St. Popović II. deo)	4. časa nedeljno.
3. Fizički zemljopis (Karić)	4. časa nedeljno.
4. Računica (Mihailović II. deo)	4. časa nedeljno.

III. godina

1. Srpski jezik (Prosta sintaksa praktično objašnjena na delima najboljeg srpskog prozaika) 6. časova nedeljno.
2. Nemački jezik (St. Popović II. deo i gramatika M. Živkovića do glagola) 4. časa nedeljno.
3. Politički zemljopis celog sveta (sem srpskih zemalja) 4. časa nedeljno.
4. Računica (Mihailovićevo III. deo) 4. časa nedeljno.

IV. godina

1. Srpski jezik (složena sintaksa sa literarnim oblicima) 6. časova nedeljno.
2. Nemački jezik (Gramatika Živkovićevo do kraja i Majznerova čitanka) 4. časa nedeljno.
3. Istorija Srba sa zemljopisom srpskih zemalja 4. časa nedeljno.
4. Izvod iz prirodnih nauka 4. časa nedeljno.

V. godina

1. Istorija srpske književnosti (sa Vulovićevom čitankom i primerima od Ž.P.) 6. časova nedeljno.
2. Nemačka sintaksa i nastavak Majznerove čitanke 4. časa nedeljno.
3. Opšta istorija (sva tri veka) 6. časova nedeljno.
4. Najnovija srpska istorija (od ustanka 1804. god.) 2. časa nedeljno.

Zaseban kurs.

Đaci III. IV. i V. razreda moći će učiti još knjigovodstvo, trgovačko i meničko pravo po 2-3. časa nedeljno.

Program

Za školsku godinu 1889/90.

I. Jevrejski predmeti

Biblija	5. časova nedeljno.
Jevrejska gramatika	3. časa nedeljno.
Talmud	5. časova nedeljno.
Jevrejska istorija	2. časa nedeljno.
Istorija i zemljopis Palestine	2. časa nedeljno.

UGLJEŠA RAJČEVIĆ

II. Srpski predmeti

Srpska gramatika - nauka o rečenicama	5. časova nedeljno.
Srpska istorija sa zemljopisom	5. časova nedeljno.
Nemački jezik	4. časa nedeljno.
Račun	4. časa nedeljno.
Svega	35. časova nedeljno.

Beograd
11. jula 1886. god.

Direktor Seminara
Rabin Dr. S. Bernfeld

Uglješa Rajčević

S u m m a r y

BELGRADE JEWS AND THEIR SOCIETY "ŠOHARE TUŠIJA"

In the Archives of Serbia among the documents of Ministry of Education we have found the documents from Belgrade Jewish Community from the year 1887. This documents are connected with Jewish Society "Shohare Tushia". The purpose of this Society was to open the school for young Jewish boys. There are no documents about the realizations of this project.

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIȚ ZAJEDNICA KOJIȚ VIŠE NEMA

JEVREJSKA ZAJEDNICA U NOVOM KNEŽEVCU¹

Novi Kneževac se nalazi u severnom Banatu, na levoj obali Tise, dvadesetak kilometara južno od Segedina i petnaestak kilometara severno od Sente, na bregu nadmorske visine 84 m. Naseljen je neprekidno od mlađeg kamenog doba² jer se reka tu mogla prelaziti cele godine, okolina je redovno bila plodna, a Tisa uvek bogata ribom, što je omogućavalo bezbedan život. Do okupacije 1941. godine, nad krajem gde se nalazi Novi Kneževac, počevši od Dečana (pre naše ere) vladalo je 12 nacija³, najduže Mađari (779 godina), Rimljani (274 godine), Avari (253 godine) itd. Prvobitno ime ovog mesta potiče iz V veka, kad su se u te krajeve zajedno sa Hunima i Avarima doseljavali i Sloveni. Tokom seobe stvaraju teritorijalne zajednice koje se zovu "knežine", a predeo oko današnjeg Novog Kneževca bio je "kneža" (od prideva "knežev"). Kasnije se spominje "Kenažna"⁴, "Knezaha"⁵, te u XIII veku "Kenešd"⁶, zatim "Kanjiža" i "Rvkanyizsa", Kanjiža-skela. Znatno kasnije, posle Karlovačkog mira 1699, kad Banat ostaje pod Turcima (do Požarevačkog mira 1718), zove se "Turska - Török-Kanjiža", koje ime zadržava do 1922, a ođad se zove Nova Kanjiža (na nepuna 3 km uzvodno, na desnoj obali Tise nalazila se Mađarska Kanjiža koja je u staroj Jugoslaviji dobila ime Stara Kanjiža). Nova Kanjiža je 8. februara 1935. godine prozvana Novi Kneževac jer je ustanovljeno da su atentatori koji su 9. oktobra 1934. u Marselju ubili kralja Aleksandra I Karađorđevića, svoju obuku većim delom dobili na "Janka"-pusti, kraj grada Nađ (Velika) Kanjiža u Mađarskoj, pa da ime Nova Kanjiža ne bi asociralo na grad Nađ Kanjižu, mesto je dobilo ime koje i sada ima⁷.

* Rad je otkupljen na konkursu SJOJ 1985, kategorija Memoarska građa.

1 Pisac ovih redova oseća se posebno dužan da se zahvali Zdravku Ramadanskom, učitelju u penziji iz Novog Kneževca, zbog toga što je dobio mogućnost za uvid u njegovo neobjavljeno delo "Istorija Novog Kneževca" iz 1979. godine.

Dužan je da se zahvali i na pomoći u identifikaciji članova jevrejske zajednice u Novom Kneževcu, pre svega Klari-Dragi Ramadanski (Novi Kneževac), Boriški Polaček, rod. Vajs (Holon, Israel), Olgi Adam, rod. Ungar (Novi Sad), i, ne u manjoj meri, svom bratu, Kertu.

Zahvalan je takođe i dru. Mihajlu Marjanovu, višem naučnom saradniku Medicinskog fakulteta u Novom Sadu, na ustupljenim slikama jevrejskog hrama u Novom Kneževcu.

Najzad, dužan je da se zahvali i Cvi Lokeru iz Jerusalima, čije je upomo negovaranje dovelo do toga da se čvrsta želja, ali samo tinjajuća snaga, pretoči u ove stranice

2 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979. (rukopis u vlasništvu pisca).

3 Ibid.

4 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979. (rukopis u vlasništvu pisca).

5 E. Reiszig (kiegszitette Vende Aladr).

6 Ibid.

7 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979, (rukopis u vlasništvu pisca).

TEODOR KOVAČ

Naredbom zemaljske administracije za Banat od 5. marta 1753, kad je Banat, a time i Novi Kneževac, bio pod austrijskom upravom, sve novoosnovane opštine bivših graničara morale su nositi imena vladarske kuće. Jedno takvo mesto nalazilo se uz Novi Kneževac i dobilo je ime po Josifu II, "Jozefsdorf", ili kako ga je narod zvao "Jozefovo", ili "Josipovo", odnosno "Józseffalva" do kraja I svetskog rata, zatim Josipovo do 1935, a otad do oslobođenja posle II svetskog rata nazvano "Obilićevo", kad je odavno već i fizički bilo spojeno s Novim Kneževcem, konačno i administrativno uključeno u Novi Kneževac⁸. Stanovništvo Novog Kneževca, posebno poslednjih decenija pred rat, bilo je mešovito, otprilike pola srpsko i pola mađarsko, a sem Jevreja, jedva da je i bilo drugih narodnosti.

DOLAZAK JEVREJA U OKOLINU NOVOG KNEŽEVCA

Jevreji su se odavno naselili na teritoriji Jugoslavije⁹. Prvi podatak da žive i u Novom Kneževcu potiče s početka XVIII veka, ali se ne vidi da li su tu živeli trajno¹⁰.

U blizini, u Segedinu, zabeleženo je da je Jevrejin Isak Moyses 25. februara 1714. iznajmio od grčkog trgovca Papekosta jedan dućan¹¹, što znači da su Jevreji u to vreme već bili stalno nastanjeni u ovim krajevima. Međutim, prema popisu iz 1735. godine, u Segedinu je zabeleženo svega šest Jevreja¹².

Postoji još jedan podatak da Jevreji borave u susedstvu Novog Kneževca već u XVIII veku; naime, Mihael Majtinski, Jevrejin iz susednog Krstura, moli 19. oktobra 1793. da mu se skine sekvistar sa pokretnosti i kuće. Jevreji su u to vreme već boravili tu¹³, a takođe i u drugim mestima u Banatu jer se već bio pojavio i organizovan jevrejski život u vidu jevrejskih opština: u Zrenjaninu (Velikom Bečkerek) 1760¹⁴, u Kikindi pre 1800¹⁵ itd.

Kad je Banat ispod turske vlasti potpao pod austrijsku vlast, položaj Jevreja je postao težak: plaćali su razne takse, dažbine, glavarine¹⁶, a pretežno su se bavili zakupom krčmi, torbarenjem, trgovinom životinjskom kožom i duvanom¹⁷. Zabeleženo je da je Ignac Major 21. juna 1792. podneo molbu opštini Velika Kikinda da mu se osigura zemljište u Josipovu da bi tamo izgradio kuću¹⁸, Georg Najer je 1835. dobio odobrenje da otvori radnju u

8 Ibid.

9 Videti napomenu pod 1.

10 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979, (rukopis u vlasništvu pisca).

11 J. Kovács, Szeged és népe, Szeged enográfiája, "Dugonius Táraság", Szeged 1901, 115.

12 M. Milosavljević, Kolonizacija Banatskog Arandelova, Malog Sigeta i Podlokanja 1921-1941, Matica srpska, edicija "Prilozi za poznavanje naselja i naseljavanja Vojvodine", Novi Sad 1974, 51.

13 V. Stajić, Velikokikindski dištrikt 1776-1876, Matica Srpska, Novi Sad 1950, 346.

14 Magyar zsidó lexikon, Budapest 1929, 7, 177, 626.

15 G. Fekete, Nagyikinda, u "Torontál vármegye", izd. Borovszky Samu: Magyarország vármegyei és városai, Országos Monografia Társaság, Budapest 1911 (?), 583.

16 Magyar zsidó lexikon, Budapest 1929, 7, 177, 626.

17 A. Hegedűs, Agrarni odnosi u torontskoj županiji 1779-1848, doktorska disertacija, Novi Sad 1981.

18 Yalkut 1948-1978, The Israel Association of Yugoslav Jews, Jerusalem 1978, 87.

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

Josipovu, a Jozef Najman da drži mesarsku radnju od 1832. do 1834, što mu je produženo do 1840. godine, Jakob Polak je 1841. podneo molbu da se nastani u Josipovu, pošto se više nije mogao skrivati kod svog tasta Volfa Hiršla.

Popisom iz 1825. godine, u Josipovu¹⁹ su popisana 1.423 stanovnika, a među njima i 15 Jevreja; 1839. bilo je 10, a u Turskoj Kanjiži 20 Jevreja.

Stanovnici Josipova su posle 1848. godine uputili žalbe zbog pljačke i prisvajanja imovine, tako da je Magistrat 27. februara 1850. poslao podbeležnika Aleksandra i senatora Petra Kijurskog da izvide sporove. Optuženi Đura Čanadi je priznao da je u vreme "bune" bespravno delio zemlju "čivutina" Leopolda Dajča, Filipa Volfa i Davida Polaka. Nešto kasnije, 1862, u istom mestu je Moric Frenkel dobio pravo na monopol za prodaju alkoholnih pića. U oba mesta je 1865. zabeleženo da ima 66 Jevreja, 1900. bilo ih je 97, a 1910. godine već 101 lice²⁰.

Položaj Jevreja u toj sredini se verovatno poboljšavao paralelno s poboljšanjem njihovog položaja u drugim delovima austrijske carevine²¹. Tako su krajem XVIII veka (oko 1780), među približno 350.000 stanovnika koliko je Banat tada mogao imati, zabeležena i 353 Jevreja²².

Jevreji su se najviše doseljavali iz nemačkih i češko-mavarskih krajeva, odakle su donosili navike i versku kulturu i presađivali ih u krajeve u koje su se doseljavali²³.

Vredi pomenuti da je Karlo III, u Austriji, 1726. izdao naredbu kojom je, sem najstarijem sinu, bilo zabranjeno ostalim jevrejskim mladićima da se žene. Taj propis nije u južnim krajevima austrijske carevine strogo poštovan, što je svakako uticalo na migraciju Jevreja u te krajeve.

FORMIRANJE JEVREJSKE ZAJEDNICE U NOVOM KNEŽEVCU

Intenzivnije naseljavanje Jevreja u ove krajeve vršeno je u razdoblju 1853-1867. U stvari, cela istorija vojvođanskih Jevreja nije starija od nešto više od 150 godina²⁴. Od 1867. datira njihova građanska ravnopravnost, a od 1895. izjednačava se jevrejska veroispovest s velikim hrišćanskim religijama.

19 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979, (rukopis u vlasništvu pisca).

20 Yaikut 1948-1978, The Israel Association of Yugoslav Jews, Jerusalem 1978, 87.

21 B. Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1961, 64.

22 B. Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1961, 64
Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979, (rukopis u vlasništvu pisca).

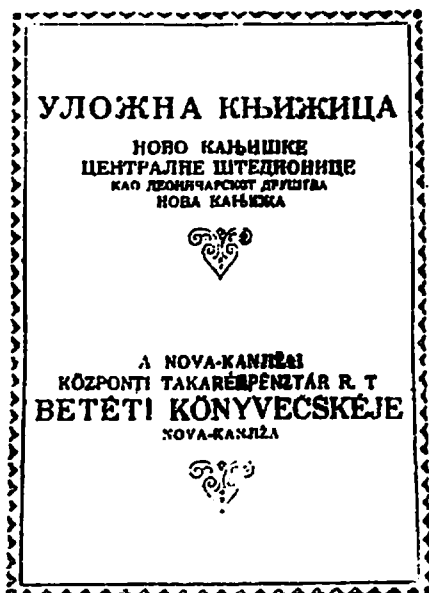
V. Stajić, Velikokikindski dištrikt 1776-1876, Matica Srpska, Novi Sad 1950, 346.

23 J. Hölander, u "Jevrejski almanah za 5689", IV godište, uredio dr Leopold Fischer, Savez Rabina Kraljevine SHS, Vršac 1928, 53.

24 J. Hölander, u "Jevrejski almanah za 5689", IV godište, uredio dr Leopold Fischer, Savez Rabina Kraljevine SHS, Vršac 1928, 53.

B. Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1961, 64

V. Stajić, Velikokikindski dištrikt 1776-1876, Matica Srpska, Novi Sad 1950, 346.

Uložna knjižica

trgovac žitom, Berković ugostitelj, Nis agronom, ali nije bilo zemljoradnika. Materijalno su srazmerno dobro stajali i nisu bili upućeni na socijalnu pomoć. Malo-pomalo su zauzeli važno mesto u privrednom životu mesta. Tako, na primer, sem manjeg broja trgovina koje su uglavnom bile u srpskim rukama, ostale su bile jevrejsko vlasništvo. I u bankarstvu su imali značajnu ulogu: Novokanjiška centralna štedionica (Nova Kanjiža i központi takarékpénztár) bila je znatnim delom vlasništvo Mora Šilera, koji je bio i njen direktor²⁷.

JEVREJSKA ZAJEDNICA IZMEĐU DVA RATA

U vreme stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine, jevrejska zajednica je organizaciono već bila oformljena²⁸. Još u drugoj polovini XIX veka, jevrejska zajednica je osnovala groblje koje se od početka nalazilo na istom mestu gde je i sada, na kraju Zmaj-Jovine ulice, blizu železničke pruge. Danas o groblju niko ne vodi brigu, sasvim je zapušteno, a grobovi su zarasli u šiblje i teško im je prići.

²⁵ Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979. (rukopis u vlasništvu pisca).

²⁶ Ibid.

²⁷ Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979. (rukopis u vlasništvu pisca).

Krajem prošlog veka, 1893, zabeleženo je da je Đula Polak, pekar iz Turske Kanjiže, dobio dozvolu da pored hleba pravi i zemičke, perece, slane kolače, a od sreskih vlasti, jer je Novi Kneževac postao sresko mesto između 1850. i 1853, verovatno 1851²⁵ i dozvolu da otvori radionicu soda-vode u glavnoj ulici. U to vreme je Jevrejkin Šmilja kupio trgovinu mešovitom robom od Milana Putnika, a Bela Šugar (negde stoji i Šurar) krčmu Ćire Ivanova i takođe otvorio trgovinu mešovitom robom. Za desetak godina je postao imućan, ali mu je radnja opljačkana 1918, pa se odselio iz mesta. Te burne 1918. godine opljačkana je i gvoždarska radnja Jevrejina Santoa, koji je trgovao i žitom, a preko puta se nalazila još jedna jevrejska radnja mešovitom robom i pićem, čiji je vlasnik bio Volf, ali ju je on prodao²⁶.

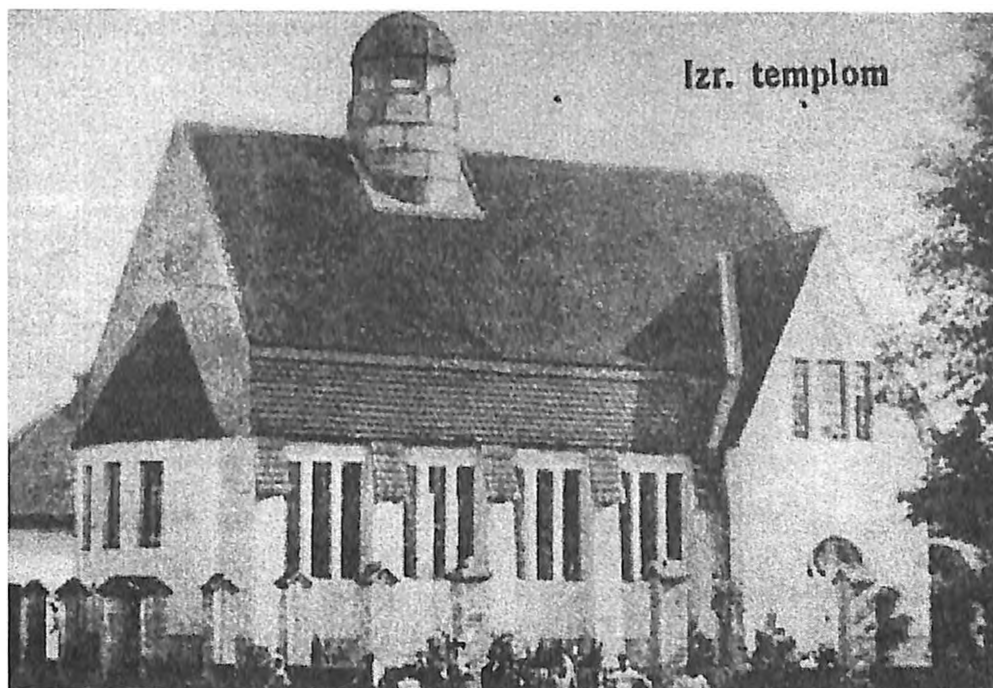
Iako je neosporno da se velika većina Jevreja bavila trgovinom, među njima je bilo i drugih zanimanja. Čilag je bio prvi lekar u mestu, Švarc i Bodnar prvi advokati, Griner

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

I mrtvačnica je u veoma lošem stanju. Najstariji grob je iz 1872, grob Marije Klajn koja je živela 49 godina. Poslednji čovek sahranjen na tom groblju 1962. bio je rendgenolog dr Eugen Gergelj, rođen 1890. godine²⁹, sin Izraela Gelbmana, predmolitelja u Novom Kneževcu.

Početakom XX veka, verovatno oko 1910-1911, sazidan je hram. Znatno kasnije, između 1930. i 1940, pričalo se da je u okolini Novog Kneževca živeo veoma imućan Jevrejin, zakupac zemlje (ili veleposednik). Jedne godine kad je letina bila veoma obilna, Jevreji iz Novog Kneževca su ga zamolili da im omogući zidanje hrama, što je on i učinio, verovatno da bi mu se ime ovekovečilo kao meceni. Kakva ironija sudbine, danas mu se ni ime ne zna! Nije isključeno da je neko iz njegove porodice upravo tada imao neku svečanost (venčanje ili slično).

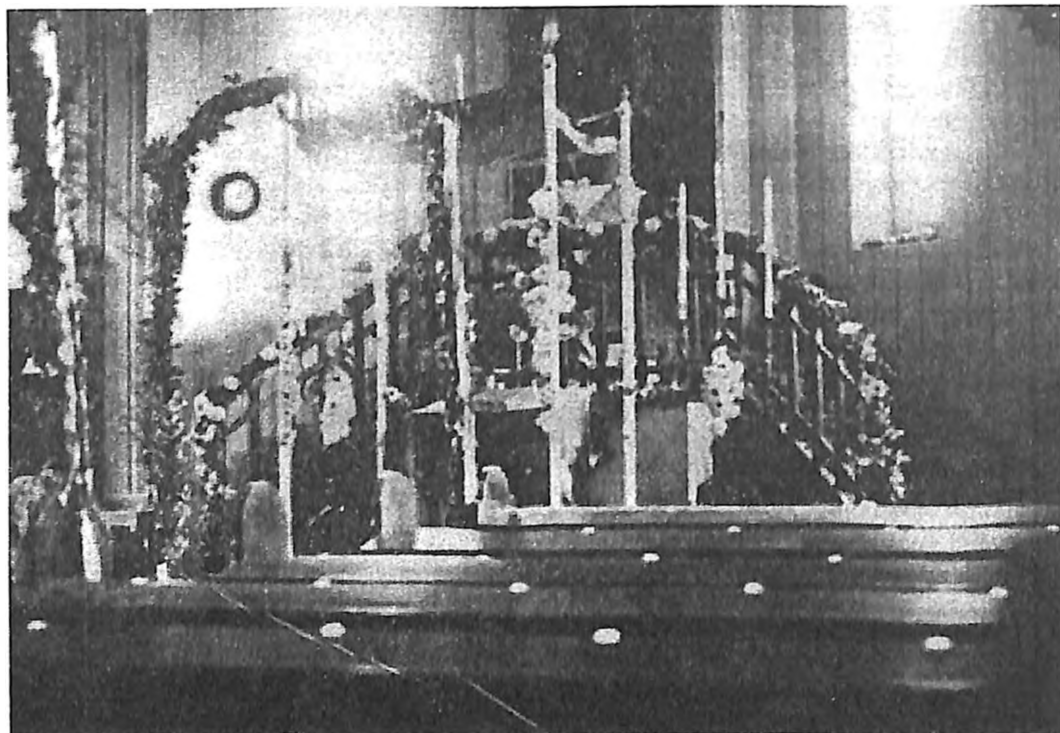
Ni ime arhitekta hrama ni trajanje gradnje nisu poznati. Hram je porušen ubrzo posle okupacije 1941 godine.

Novi Kneževac

28 Ibid.

29 Ibid.

Unutrašnjost hrama u Novom Kneževcu

Prema raspoloživim podacima, samostalna Jevrejska opština u Novom Kneževcu pominje se prvi put tek 1936. godine³⁰. Do tada je jevrejska zajednica u Novom Kneževcu organizaciono bila uključena u Jevrejsku opštinu u Kikindi (Velika Kikinda). Izgleda da je prvi predsednik Jevrejske opštine u Novom Kneževcu bio Armin Heisler (1935-1938), zatim dr Lipot Feuer (1938-1939) i do njenog uništenja Mör Schiller³¹.

Predmolitelj u hramu je za sva vremena bio Izrael Gelbman koji je stanovao u posebnoj kući u glavnoj ulici, gde je održavao i časove verskog podučavanja (veronauke) za školsku decu, ili za druge prilike (pripremanje za Bar-Micva i slično).

Tačan poimeničan popis Jevreja u Novom Kneževcu ne postoji. Na osnovu sećanja i razgovora sa onima koji su poznavali prilike, uoči rata su u Novom Kneževcu živeli sledeći Jevreji:

30 Jevrejski narodni kalendar 5696 (1935/36) i kasnije, izd. David A. Levi i Aleksandar Klein, Beograd-Zagreb. "Židov", br. 24 do 24. maja 1935, str. 11.31

31 Ibid.

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

Berković Vilmoš, zubar	Nemeš Rožika, rod Polak, domaćica (supruga Kazmera Nemeša koji nije Jevrejin)
Berković Bela, sudski činovnik (Vilmošev brat)	Parvanj Ilona, domaćica (supruga dra Dragutina Parvanja, advokata, koji nije Jevrejin)
Berković Aleksandar, sin, učenik	Perenji dr Lajoš, advokat
Deak Šandor, trgovac	Perenji Mariška, supruga, domaćica
Deak Salika, supruga, domaćica,	Polak Ignac, penzionisani opštinski činovnik
Deak Imre, sin, činovnik	Polak-Gergalj Boriška, supruga, pisac
Deak Roži, kći, domaćica	Polak Marija(?), Ignacova rođaka, domaćica
Duft Šalomon, trgovac perjem	Ramadanski-Szekeress Klara-Druga, domaćica (supruga Branka Ramadanskog koji nije Jevrejin)
Duft Karolj, sin (iz prvog braka)?	Schiller Mor, direktor banke
Duft-Kner Matilda, supruga, krojačica	Schiller Iren, supruga, domaćica
Kner Rozalija (?), Matildina majka	Schiller Olga, kći, domaćica
Kner Jolan (?), Matildina sestra	Schlesinger Jakob, trgovac perjem
Kner Oto, "Toto", sin Matildine umrle sestre, učenik	Schlesinger Aranka, supruga, domaćica
Fajer Roza, domaćica, (udovica dr Lipota Fajera)	Schlesinger Laslo, sin, trgovac perjem
Farago-Duš Mima, učiteljica u penziji (supruga Andraša Duša koji nije Jevrejin)	Schlesinger Tibor, sin, trgovac perjem
Gelbman Izrael, predmolitelj	Steiner Manci, krojačica
Gerő Mor, penzionisani železnički invalid, bankarski činovnik	Špicer Albert, Mariškin brat, mentalno zaostao, nezaposlen
Gerő Berta, supruga, domaćica	Ungar Jenő, trgovac poljoprivrednim proizvodima
Gerő Imre, sin, činovnik	Ungar Klara, supruga, domaćica
Gerő Ilonka, kći, domaćica	Ungar Lili, kći, dete
Gerő Boriška, kći, činovnica	Ungar Marika, kći, dete
Hečko Karlo, fotograf	Ungar Marcel, trgovac poljoprivrednim proizvodima
Hečko Joža, sestra, domaćica	Ungar Margit, supruga, domaćica
Hečko Jolanka, mati, domaćica	Ungar Olga, kći, učenica
Heisler Armin, poverenik fabrike šećera	Ungar Tibor-Tihomir, sin, učenik
Heisler Ester, supruga, domaćica	Weinberger Mikloš, činovnik
Heisler Rožika, kći, domaćica	Weis Jožef, trgovac ogrevom i građevinskim materijalom
Jelinek Hugo, ugostitelj	Weis Irma, supruga, domaćica
Jelinek Vilma, supruga, domaćica	Weis Boriška, kći, kozmetičar
Jelinek Judit, dete	Weis Ferenc, sin, činovnik kod oca
Jelinek Rudolf, trgovac tekstilom	Weis Katica, trgovac mešovitom robom
Jelinek Šarika, supruga, domaćica	Weis Salika (?), sestra, domaćica
Jelinek Jožef, sin, krojač	Zelinka Zoltan, sajdžija
Kovač dr Arpad, advokat	Zelinka Flora, mati, domaćica
Kovač Olga, supruga, domaćica	Ehrenfeld Šandor, ugostitelj
Kovač Karlo, sin, pravnik	Ehrenfeld (?), supruga, domaćica
Kovač Teodor, sin, učenik-maturant	Ehrenfeld Bella, kći, domaćica
Löbl Mikša, trgovac ogrevom i građevinskim materijalom	Ehrenfeld (?), sin, mentalno teško zaostao
Löbl Rozalija, supruga, domaćica	

Imena su pisana delom fonetski, a delom ne, onako kako su se prema sećanju sami potpisivali.

Rat su preživeli Margit Ungar sa kćerkom Olgom i sinom Tiborom-Tihomirom (uspela je da pobjegne iz Beograda u unutrašnjost i krila se pod lažnim imenom u Srbiji), Boriška Weis, kasnije udata Polaček, koju je rat zatekao u Kanjiži (Staroj Kanjiži) gde je delila sudbinu Jevreja iz Mađarske (deportovana je 1944, ali se vratila iz deportacije); zatim Marika Ungar (zahvaljujući kućnoj pomoćnici sklonjena uoči same deportacije kod rođaka u Mađarskoj). Klara-Druga Ramadanski i Rožika Nemeš-Polak, kao i Farago-Duš Mima preživeli su rat u Novom Kneževcu zahvaljujući tome što su bile udate za nejevreje (jedini Jevreji koji su legalno boravili za vreme rata u Banatu bile su Jevrejke udate za pripadnike drugog naroda, prva za Srbina, a druga i treća za Mađara), a pisac ovih redova je sa bratom proveo rat u zatvorima, logorima i slično u Mađarskoj.

Sačuvana je i priložena fotografija većine članova Jevrejske opštine iz 1937. ili 1938. godine, zajedno s njihovim gostima, sačinjena za vreme Seder-večere u manjoj prostoriji hrama, u tzv. "Malom hramu", koja je korišćena zimi jer se lakše mogla grejati.

"Seder-veče" 1937/38. godine u prostoriji zvanj "mali hram"

LEGENDA IMENA SA SLIKE

Lili Ungar (vidi se samo leva strana lica)
Laslo Šlezinger (vidi se samo leva strana lica, sa školskom kapom)
Teodor Kovač (podbočen na levu ruku, sa školskom kapom)
Tibor Šlezinger (pored Lili Ungar, vidi se samo gornji deo lica, pod šeširom)
Oto Kner (vidi se samo čelo sa očima, sa školskom kapom)
Jakob Šlezinger (najviši na levoj strani slike, sa šeširom)
Ferenc Vajs (u svetlom odelu)
Aranka Šlezinger (sa naočarima)
Šarika Jelinek (pored Aranke Šlezinger)
Irma Vajs (na pročelju s leve strane, iznad sveće)
Olga Kovač (stoji ispred prozora u crnoj haljini)
Adolf Berger (otac Olge Kovač, u gostima na Seder-večeri, stoji)
Flora Zelinka (sedi u crnoj haljini, prva sa unutrašnje strane stola)
Iren Šiler (vidi se samo lice)
Mor Šiler (sedi na sredini, u svetlom odelu)
Rudolf Jelinek (između Irene Šiler i Mora Šilera, vidi se samo lice)
Hugo Jelinek (vidi se samo čelo, sedi iza Irene Šiler)
Jožef Vajs (iza Rudolfa Jelineka, vidi se samo deo lica)
Manci Štajn (sedi levo od Mora Šilera, vidi se samo lice)

Izrael Gelbman (na sredini slike, sa molitvenim šalom)
Boriška Polak-Gergelj (na sredini slike, levo od Manci Štajn)
Mati (?) Manci Štajn (sedi prva sa unutrašnje strane stola desno)
Rozalija Lebl (u svetloj haljini, levo od Mora Šilera)
Jene Ungar (iza Rozalije Lebl)
Mikša Lebl (pored Rozalije Lebl, vidi se samo deo lica)
Irma Berger (mami Olge Kovač, u gostima na Seder-večeri, stoji levo od Izraela Gelbmana)
Roza Fajer (levo od Irme Berger)
Lipot Fajer (levo od Roze Fajer)
Šarlota Blau, mami Irme Vajs, u gostima na Seder-večeri (lice se ne vidi jasno zbog sveće)
Boriška Vajs (u svetloj haljini)
Zoltan Zelinka (iza Boriške Vajs, kraj zida, vidi se samo lice pod šeširom)
Karlo Kovač (pored Boriške Vajs)
Švarc? (pored Karla Kovača)
Olga Šiler (stoji kraj zida, najviši na ovoj slici)
Armin Hajzler (levo od Olge Šiler)
Ester Hajzler (stoji pored Armina Hejzlera)
Katica Vajs (stoji sasvim desno)
Sestra Roze Fajer (sedi desno, poslednja na slici)

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

UNIŠTENJE JEVREJSKE ZAJEDNICE

Svi Jevreji iz Novog Kneževca su bez izuzetka zajedno s drugim banatskim Jevrejima³² internirani u noći između 14. i 15. avgusta 1941. i deportovani u zgradu mlina u Novom Bečeju (tu su bili deportovani Jevreji iz srezova Velika Kikinda i Novi Bečej). Za interniranje i deportovanje u Novom Kneževcu bio je odgovoran podnačelnik sreza Heinrich Reichardt iz Jaše Tomića. Internirani u mlinu su povremeno uspevali da uspostave kontakt sa nejevrejima iz Banata kao i sa rođacima koji su živeli u tadašnjoj Mađarskoj, pretežno u Bačkoj. Faksimil pisma upućenog iz tog mlina u Novom Bečeju Vajs Boriški od oca nalazi se u prilogu.

Handwritten text in Cyrillic script, likely a facsimile of a letter. The text is dense and appears to be a personal communication, possibly from a prisoner in a mill to their father. It contains names and places, such as 'Banat' and 'Bačka', and discusses the situation of the Jewish community during the war.

Faksimil pisma

32 T. Kovač, "Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom Drugog svetskog rata", Jevrejski almanah 1963-1964, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1964, 137.

TEODOR KOVAČ

Prilikom deportacije vršena je besprimerna pljačka i stvari ponetih sa sobom i ostavljene pokretne imovine³³.

Fotografija Ferenc Vajsa iz Novog Kneževca slučajno ostala sa izbačenim stvarima za koje se niko nije interesovao: u levom gornjem uglu vidi se da je slika oštećena na mestu gde su je miševi tokom tih godina grickali.

Ferenc Vajs iz Novog Kneževca

Posle pet nedelja, 20. septembra, Jevreji iz mlina u koji su bili deportovani prebačeni su malim brodovima u Beograd. Muškarci iznad 14 godina starosti odvedeni su pravo u logor Topovske šupe i odatle postepeno odvođeni na streljanje kraj drumu između Pančeva i sela Jabuke, a žene i deca su pušteni u grad da se smeste kod rođaka, prijatelja, poznanika, ili da ih zbrine Jevrejska opština u Beogradu. Posle nepuna tri meseca, 8. decembra, pokupljeni su i oni i do 12. decembra sprovedeni u logor na Sajmištu. Iz tih logora, Topovskih šupa i Sajmišta, u životu nije ostao nijedan Jevrejin iz Banata. Banatski Nemci su tada bili veoma ponosni što su stvorili jednu administrativnu celinu, kakva je Banat tada faktički i bio, prvu u Evropi potpuno očišćenu od Jevreja - "Judefrei"³⁴.

³³ Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952, 9.

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

Danas u Novom Kneževcu živi samo jedna Jevrejka. Za oko 200 godina, krug se zatvorio - u Novom Kneževcu uskoro neće biti Jevreja.

UMESTO ZAKLJUČKA

Decenijama je nameravano da se zabeleže, godinama se nastojalo da se skupe, mesecima je pokušavano da se srede sada već oskudni podaci koji su se još mogli prikupiti o jednoj maloj, u minulom ratu uništenoj jevrejskoj zajednici u kojoj je rođen i iz koje potiče i pisac ovih redova.

Napisane stranice su svojevrsan "dug časti" prema toj zajednici, zauvek izbrisanoj sa spiska jevrejskih zajednica.

LITERATURA

1. S. Dubnov, *Kratka Istorija Jevrejskog naroda, Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd 1962.
2. G. Fekete, Nagyikinda, u "Torontál, vármegye", izd. Borovszky Samu: *Magyarország vármegyei és városai, Országos Monografia Társaság, Budapest 1911 (?)*, 583.
3. A. Hegedűs, *Agrarni odnosi u torontalskoj županiji 1779-1848*, doktorska disertacija, Novi Sad 1981.
4. J. Holländer, u "Jevrejski almanah za 5689", IV godište, uredio dr Leopold Fischer, *Savez rabina Kraljevine SHS, Vršac 1928*, 53.
5. B. Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1961, 64.
6. *Jevrejski narodni kalendar 5696 (1935/36) i kasnije*, izd. David A. Levi i Aleksandar Klein, Beograd-Zagreb.
7. J. Kovács, Szeged és népe, Szeged enográfiája, "Dugonios Társaság", Szeged 1901, 115.
8. T. Kovač, "Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom Drugog svetskog rata", *Jevrejski almanah 1963-1964, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1964*, 137.
9. *Magyar zsidó lexikon*, Budapest 1929, 7, 177, 626.
10. M. Milosavljević, *Kolonizacija Banatskog Arandelova, Malog Sigeta i Podlokanja 1921-1941*, Matica srpska, edicija "Prilozi za poznavanje naselja i naseljavanja Vojvodine", Novi Sad 1974, 51.
11. Z. Ramadanski, *Istorija Novog Kneževca, 1979*, (rukopis u vlasništvu pisca).
12. E. Reiszig (*kiegészítette Vende Aladár*), vid. pod 2, 131.
13. V. Stajić, *Velikokikindski dištrikt 1776-1876*, Matica srpska, Novi Sad 1950, 346.
14. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1952*, 9.
15. "Židov", br. 24 od 24. maja 1935, str. 11.
16. *Yalkut 1948-1978, The Israel Association of Yugoslav Jews, Jerusalem 1978*, 87.

34 T. Kovač, "Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom Drugog svetskog rata", *Jevrejski almanah 1963-1964, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1964*, 137.

TEODOR KOVAČ

Teodor Kovač

S u m m a r y

JEWS IN NOVI KNEŽEVAC

The history of Jews in Voivodina is insufficiently recorded, particularly their history in the Yugoslav part of Banat district. There are no reliable data whether any Jews lived in Banat before Turkish arrival and during their rule. The first dependable facts are about individual arrivals and permanent residences during Austrian rule, in the second and third decade of XVIII century, and about somewhat larger groups since the middle of the XIX century. Before the beginning of the World War Two in Banat lived about 6.000 Jews.

According to the archaeological explorations, Novi Kneževac was inhabited before the Christian era.

First reliable datum about a Jew living in Novi Kneževac (to be more exact, in Obilićevo, later Josipovo, which has by now became part of Novi Kneževac) is from 1825. The cemetery was established in the second half of XIX century, so it presents an evident proof of a permanent Jewish community: the oldest grave is dated 1872. The last Jew was buried in 1962: this was Eugen Gergelj, M.D., radiologist, born 1890, son of the hazzan Izrael Gelbman; however, doctor Gergelj left Novi Kneževac before WW II. The temple was built in 1910-1911, but the architect and the financiers are unknown. It was demolished after WW II and the site is not marked.

Banat was the first administrative entity under Nazi rule in Europe that was *Judenrein*, and the local German population was very proud of Banat's "glory" because of that primacy. All the Jews except women married to Christians were deported on August 14, 1941, just four months after the occupation of Serbia. Men were killed during next two months together with other Jewish men from Serbia; the women, unless they had died from exposure, illness and torture during winter 1941/2 in camp "Sajmište", were murdered in gas vans during the same winter. Liquidation was so thorough that it was pointed out on the Wannsee Conference in favour of the argument that the complete extermination of the Jews on one territory is possible and can be done.

As far as could be reconstructed, at the start of the WW II in Yugoslavia in Novi Kneževac lived 78 Jews (including the Jewish women married to Christians). Ten had survived the war by escaping to Hungary or in hiding, and the three of the these survivors were women married to Christians.

Today there are no Jews living in Novi Kneževac.

Živan Ištvanić

JEVREJI U ZDRAVSTVU BELE CRKVE 1780-1941

O jevrejskim lekarima, bolničarima, apotekarima i veterinarima i njihovom doprinosu zdrastvu i zdravstvenoj kulturi u Beloj Crkvi, do sada nije ozbiljnije pisano. Zbog toga se nije mogla ni sagledati njihova stvarna uloga i značaj u lečenju belocrkvanskog stanovništva, ali i stanovništva čitavog Belocrkvanskog sreza.

U jednoj, nadasve mešovitoj sredini, kakva je inače Bela Crkva oduvek bila, Jevreji su odigrali krupnu ulogu, i to ne samo u pravcu razvoja trgovinskih i ekonomskih veza, već, svakako, i u jednoj komplikovanoj i složenoj oblasti zdravstva.

Bela Crkva, koja je još u XVIII veku postala slobodan kraljevski grad u rangu Vojnog komuniteta, bila je, dakle, otvorena i za lekare i zdravstvene radnike jevrejske veroispovesti, uključujući pri tom i apotekare i veterinare. Svi oni, ovde su dolazili obrazovani, školovani u centrima evropske civilizacije, i sa prethodnom višegodišnjom praksom.

Prve generacije jevrejskih lekara u Beloj Crkvi činili su lekari vojne struke (tzv. kompanijski lekari) i njihova prevashodna uloga bila je lečenje vojno-graničarskog osoblja i samih graničara. Raspoređeni u brojnim kompanijama i četama, oni su istovremeno pružali usluge i civilnom stanovništvu. Većina se ovde i udomila, stvorila porodicu i ostatak života provela na belocrkvanskom tlu. U Beloj Crkvi su se, najčešće, ženili Nemicama, prelazili u katoličku ili evangelističku veru i vremenom utapali u katolički svet, vešto skrivajući svoje pravo poreklo. Ova pojava je naročito bila karakteristična za XVIII vek, a delimično i prve godine XIX veka. Do ove konstatacije došli smo istražujući sačuvane matice rođenih, venčanih i umrlih Rimokatoličkog župskog ureda u Beloj Crkvi (u tekstu skraćeno MRR-rođeni, MVR-venčani, MUR-umrli), gde se isprva pojavljuju pod jednim prezimenom i imenom, a docnije pod sasvim drugim ili, pak, delimično izmenjenim.

To potvrđuju i podaci i iz zvaničnih knjiga umrlih Vojnog komuniteta Bela Crkva ili Sterbenmatrikullenbuch der Militär-Communitätes Weisskirchen (u tekstu: Protokoli umrlih Vojnog komuniteta), koji su vođeni od 1794. do 1894. godine. Isti se nalaze u Istorijskom arhivu u Beloj Crkvi i predstavljaju značajan izvor podataka za mnoge oblasti istorije grada, pa tako i samog zdravstva.

Valja odmah kazati da su svi oni jevrejski lekari koji su radili ovde do 1872. godine, u stvari, lekari graničarskog odnosno komunitetskog perioda, i da se tek posle tog vremena vode kao civilni, s obzirom na novoustrojenu mađarsku vlast nad belocrkvanskim područjem.

ŽIVAN ISTVANIĆ

U fondovima Magistrata u Istorijskom arhivu u Beloj Crkvi malobrojna originalna arhivska dokumenta (u tekstu: Akt Magistrata) otkrivaju tek jednu dimenziju aktivnosti jevrejskih lekara, pa tako i zdravstvenih radnika drugih struka. Iako je druga polovina XIX veka za sve Jevreje bila od značaja zbog dobijanja slobode u svim domenima ljudskih delatnosti, mnogima je Bela Crkva bila samo usputna stanica, a tek pojedinicima novi dom u kojem su ostali zauvek.

Onovremene belocrkvske novine i godišnji kalendari pouzdano su registrovali sve ličnosti u kultumom i društvenom životu grada i okoline. Iz ovih izvora moguće je rekonstruisati aktivnosti većine jevrejskih lekara, kako do 1914, tako i za razdoblje od 1918. do 1941. godine.

Ovim izvorima pridružuju se i podaci sačuvani u Upisnicama Gimnazije (celokupna arhiva bivše Gimnazije nalazi se u današnjem Srednjoškolskom centru) i Građanske škole (fond Istorijskog arhiva), u kojima su svi Jevreji precizno ubeleženi kao takvi, što omogućuje dokumentovano otkrivanje biografskih generalija za pojedince.

Nepremostivu prepreku u praćenju delatnosti jevrejskih lekara i njihovog rada u okviru Jevrejske crkvene opštine, predstavlja nepostojanje arhive ove institucije. Lekari jevrejske veroispovesti su dali svoj pečat i radu brojnih belocrkvskih društava čije arhive danas postoje samo delimično, ili ih uopšte nema.

Sve to, kao i čitav niz drugih problema, stavlja istoriju jevrejskog zdravstva Bele Crkve u okvire u kojima se prezentira i ovaj naš skroman rad. Svi podaci u njemu su dati po novom kalendaru. U ovom radu se ispravljaju i mnogi moji podaci vezani za biografije pojedinaca, a koji su nedavno objavljeni (časopis Istorija 20. veka, 1, Beograd, 1995), i to posle šest godina čekanja. Sve podatke sam proverio i sredio sa najvećom mogućom tačnošću, prema izvorima koji su meni bili dostupni, tako da se mogu smatrati konačnim, bar kad je u pitanju oblast zdravstva i zdravstvene kulture belocrkvskih Jevreja. Prema tome, lista jevrejskih lekara, apotekara i veterinarara za period od 1780 do 1941. bila bi sledeća:

Dr JOSEPH ZIMERMANN je prvi potvrđeni jevrejski lekar u Beloj Crkvi. Bio je lekar vojne struke u 13. vlaško-ilirskoj graničarskoj regimenti sa zvanjem "regimentskog lekara". Izvori ga ovde beleže već 1780. godine, potom 1781, 1783. i 1786. godine, kada mu se sa izbijanjem poslednjeg austro-turskog rata 1788. godine, gubi svaki dalji trag u Beloj Crkvi (MRR, 1778-1822, 13, 22, 67; MUR, 1758-1787, 140);

Dr JOSEPH SONNENKLAR je, takođe bio lekar vojne struke, i radio je u svojstvu graničarskog hirurga u 13. vlaško-ilirskoj regimenti. Prvi put je notiran oktobra 1785. godine u Beloj Crkvi, i to sa ženom i sinom Jozefom. Ovde se pominje sve do kraja XVIII i u prvim decenijama XIX veka (MRR, 1778-1822, 60, 323);

Dr SIMON ROTH, "medicus" iz Imperije, inače hirurg u 13. vlaško-ilirskoj graničarskoj regimenti, ubeležen je prvi put avgusta meseca 1791. godine. Ne zna se mesto rođenja, ali je poznata godina - 1746. Radio je u Beloj Crkvi krajem XVIII i početkom XIX veka. U

JEVREJI U ZDRAVSTVU BELE CRKVE 1780-1941.

Beloj Crkvi je i umro 13. avgusta 1815. godine, u 69. godini života (MRR, 1778-1822, 91; MUR, 1773-1831, 184);

Dr JOSEPH HOCHWALTER je, kao i prethodno pomenuti lekari, bio graničarski hirurg, zaposlen u 13. vlaško-ilirskoj regimenti. Rođen je u Šambahu u Austriji 1761. godine. U Beloj Crkvi je pouzdano radio već 15. januara 1797. godine, kao i nekoliko narednih godina. Umro je 29. februara 1804. godine u 43. godini života u Beloj Crkvi (MVR, 1758-1818, 86; MUR, 1773-1831, 118; MRR, 1778-1822, 194);

Dr JOSEPH GLASZ je bio graničarski lekar na radu u mestima Jasenovačke kompanije, koja se nalazila u sastavu 13. vlaško-ilirske regimente. U dostupnim izvorima zabeležen je i kao sreski lekar (komunitetski lekar), što znači da je osim graničara (i drugih pripadnika vojske) lečio još i civilno stanovništvo. Sa ženom Magdalenom Hackel i sinom Josephom pojavljuje se već 2. maja 1819. godine. U Jasenovu ga izvori beleže 30. aprila 1821. godine, a od 1823. godine nalazi se u susednom Orešcu, pod čijom je nadležnošću bio lekar Jasenovačke kompanije (MRR, 1778-1822, 355, 386; MRR, 1822-1845, 8; MUR, 1773-1831, 213);

Lekara dr ANTONA ORBANYA (1795 - Bela Crkva, 22 I 1821) izvori su zabeležili samo 1821. godine. I on je bio graničarski lekar u 13. vlaško-ilirskoj regimenti sa činom lajtnanta (potporučnik). Umro je u Beloj Crkvi u svojoj 26. godini, 1821. godine (MUR, 1778-1831, 225);

Jedan od najznačajnijih jevrejskih lekara u Beloj Crkvi u razdoblju između 1835. i 1871. godine bio je dr IGNATZ DIONELLY (Temišvar, 1796 - Bela Crkva, 25. V 1873). U Belu Crkvu je došao 1835. godine iz Temišvara kao graničarski kompanijski hirurg u 13. vlaško-ilirskoj regimenti. Iste godine (1835), postavljen je i za komunitetskog (sreskog) lekara. U Beloj Crkvi se i oženio Karolinom Koller, sa kojom je imao sina Franza Dionellya, koji je docnije živio i radio u Kovinu. Njegov veoma stručan rad je bio zapažen među graničarima i komunitetskim (civilnim) stanovništvom Bele Crkve i sreza, pa ga i sam austrijski car "za zasluge na polju zdravstva" 1864. godine odlikuje carskim ukazom i zlatnom medaljom sa krstom carske krune. Penzionisan je 1867. godine kao "medicus communitates", i to posle 32-godišnjeg neprekidnog lekarskog staža u Beloj Crkvi. Po penzionisanju, otvorio je privatnu lekarsku ordinaciju, i radio u njoj sve do 1871. godine, kada ga i poslednji put (kao lekara) beleže Protokoli umrlih Vojnog komuniteta. Umro je 1873. godine u 77. godini života (Akt Magistrata Ek No 1545/1835; Akt Magistrata I odel No 1/1864; Akt Magistrata No 34/1867; Protokoli umrlih Vojnog komuniteta Bela Crkva, 1864-1875, 77 i dalje);

Od 1843, a najkasnije do 1848. godine, u Beloj Crkvi radi i jevrejski lekar dr SCHWARTZ¹ (Akt Magistrata Pol 423/1843);

1 Ozren M. Radosavljević (Jevreji u Beloj Crkvi 1750-1941, 21) pominje izvesnog jevrejskog lekara dr Schwartza 1836. godine u Beloj Crkvi, no mi ga nismo našli u raspoloživim izvorima, pa ne znamo da li se, eventualno, radi o istoj osobi koju i mi navodimo.

ŽIVAN ISTVANIĆ

Godine 1855. pominje se u Beloj Crkvi i prva poznata jevrejska bolničarka. Bila je to THERESIA NEUBAUER, koja je došla iz Beča. Radila je u Gradskoj bolnici (Akt Magistrata Pub No 483/1855);

Od 4. februara 1856. pa sve do 13. maja 1890. godine, lekarske usluge stanovništvu Vojnog komuniteta Bela Crkva pružao je i jevrejski lekar dr LANGENFELD (Protokol umrlih Vojnog komuniteta 1856-1891, 15, 35, 57, i dalje);

Godine 1866. u Beloj Crkvi se nastanjuje jevrejski lekar Komuniteta dr JOSEPH OCHS (24. VIII 1838 - Bela Crkva, 27. VII 1910), čija je dugogodišnja lekarska aktivnost ostavila dubok trag u lečenju stanovništva, ali i na polju sudskog veštačenja. Izvori ga ovde, po prvi put, registruju već 10. decembra 1866. godine, isprva kao komunitetskog, a od 1872. godine i kao sudskog lekara pri Kraljevskom sudbenom stolu, odnosno lekara Sreskog suda i Kraljevskog državnog advokatskog ureda u Beloj Crkvi. Na tom položaju, u pomenutim institucijama, radio je neprekidno gotovo 38 godina (1872-1910). Pored ovih, izvori ga beleže i kao lekara-člana Regrutne vojne komisije, kao lekara-člana Državnog mesnog školskog kuratorijuma, ali i kao lekara-člana pri Uredu državnih mesnih obdaništa. Svoju aktivnost vezao je i za rad Jevrejske crkvene opštine, čiji je bio dugogodišnji aktivni član, potom zamenik predsednika (1888-1890) i predsednik (1905-1910). Smrt ga je zatekla na položaju sudskog lekara. U Beloj Crkvi se oženio Sidonijom Deutsch (Temišvar, 25. XII 1852 - Bela Crkva, 10. VII 1907), sa kojom je imao petoro dece. Bio je jedan od osnivača i akcionar u belocrkvanskoj Štedionici. Imao je 72 godine kada je umro. Sahranjen je na Jevrjskom groblju u Beloj Crkvi (Protokol umrlih Vojnog komuniteta 1856-1891, 58, 95, 98, 121, 210, 266, 287; Kalender für 1893, 35, 36, 39, 44; Akt Magistrata No 130/1893; Kalender für 1905, 49, 51, 54, 63, 66; Kalender für 1906, 49, 51, 54, 63, 66; Die Nera, No 35, 1907; Kalender für 1910, 82, 83, 85, 97; Radosavljević, Jevreji u Beloj Crkvi, 21);

Pored pomenutih, kraće ili duže vreme su u Beloj Crkvi, u razdoblju između 1864. i 1887. godine, radili i sledeći jevrejski lekari: dr DÜRR (od 3. januara 1864. do 28. decembra 1868. godine), potom još jedan dr SCHWARTZ (od 21. aprila 1870. do 5. jula 1871. godine), dr SPITZ (od 15. januara 1870. do 25. marta 1886. godine), dr IZIDOR KATZ (od 27. aprila 1884. do 21. novembra 1885. godine), inače lekar od 1875. godine, koji je u Belu Crkvu došao iz Čerevića, kao i dr NEUFELD (pominje se 6. februara 1887. godine). Svi su radili u Beloj Crkvi kao komunitetski (docnije, sreski lekari) ili u Gradskoj bolnici (Protokol umrlih Vojnog komuniteta 1836-1869, 135, 155, 158; Isto, 1869-1875, 31, 57; Isto, 1875-1891, 25, 67, 98, 115, 136);

Od 18. juna 1887. godine u Beloj Crkvi privatnu lekarsku ordinaciju ima i dr IGNATZ FELDMANN (Talesva, oblast Zemlenj u istočnoj Mađarskoj, 21. XI 1860 - Budimpešta, 12. V 1934), dečji lekar. Feldmann je rođen u imućnoj jevrejskoj vinogradarskoj porodici, koja se bavila proizvodnjom i prodajom vina i vinskih destilata. Osnovnu školu završio je u Tokaju, a gimnaziju i studije medicine u Budimpešti. Najpre je postao lekar opšte prakse, da bi ubrzo zatim specijalizirao dečju medicinu. Po završetku studija, zapošljava se u Budimpešti, gde radi sve do 1887. godine. U Belu Crkvu je došao sredinom 1887. godine,

JEVREJI U ZDRAVSTVU BELE CRKVE 1780-1941.

i otvorio sopstvenu lekarsku ordinaciju. U njoj je radio kao dečji lekar gotovo pune 42 godine. 1892, oženio se u Beloj Crkvi Irenom Deutsch (1870-1934), ćerkom bogatog trgovca, sa kojom je imao šestoro dece. Izvori su ga zabeležili i kao lekara-člana Ureda državnih mesnih zabavišta, kao lekara-člana Državnog mesnog školskog kuratorijuma i kao lekara u filijali Vršačke radničke bolesničke blagajne. Bio je i jedan od akcionara u belocrkvanskoj Štedionici i belocrkvanskoj Građanskoj štedionici. Svoje pevačke sposobnosti iskazao je u radu mesnog Mađarskog pevačkog društva, čiji je bio višegodišnji aktivni član i blagajnik (do 1914. godine). Na kraćem odmoru u Budimpešti, iznenada je umro od srčanog udara u jednom hotelu 12. maja 1934. godine u 74. godini života. Mnogobrojna porodica je njegove posmrtno ostatke prenela iz Budimpešte u Belu Crkvu, gde je sahranjen 16. maja 1934. godine na mesnom Jevrejskom groblju. Feldman je bio najznačajniji i najbolji jevrejski dečji lekar kojeg je Bela Crkva imala u svojoj istoriji (Protokol umrlih Vojnog komuniteta 1875-1891, 230, 245, 250; Kalender für 1893, 36; Kalender für 1905, 49, 51, 54, 59; Kalender für 1910, 81, 83, 86; Kalender für 1912, 76, 78, 81, 91; Kalender für 1914, 57, 62, 73; Ung. Volksblatt, No 7, 1909 i No 4, 1914; Fehrétemplomi és Videké od 8.1.1914. i od 17.1.1918.; Akt Magistrata No 3228/1919; Kalender für 1923, 76; Bela-Crkvaer Volksblatt, No 8, 1924; Posmrtnica Ignatza Feldmanna, Kun, Bela Crkva; Pismo F. Faragoa autoru od 27.11.1989; Ozren M. Radosavljević, Jevreji u Beloj Crkvi, 21);

Godine 1891. pojavio se u Beloj Crkvi i prvi jevrejski apotekar, izvesni GALLÉ ALADAR, koji je tada bio podneo molbu za otvaranje sopstvene apoteke, ali je bio odbijen od Magistrata (Živan Ištvanic, Građa o jevrejskim zanatlijama i trgovcima u Beloj Crkvi u XIX veku, Zbornik za istoriju, No 40, Novi Sad, 1989, 120);

U ovom razdoblju, u varoši deluje i prvi poznati jevrejski veterinar, ADOLF WEISS. Izvori ga registruju 1892. godine kao sreskog veterinara (Die Nera, No 42, 1892);

Od 1892. godine, dostupni izvori pominju u Beloj Crkvi i nekoliko jevrejskih vojnih lekara. Prvi je bio dr BERNHARD FALK, doktor medicine i hirur, regimentni lekar I klase, na službi u 43. infanterijskoj regimenti, bivši lekar (od 1. maja 1891) Bohemijskog bataljona. U Belu Crkvu je došao iz Subotice; drugi dr JULIUS ROTTENBERG, doktor medicine i hirur, regimentni lekar I klase od 1. maja 1888. godine, sa službom u 83. mađarskoj infanterijskoj regimenti. U Belu Crkvu je došao 1. septembra 1892. godine iz Segedina; treći, dr IGNATZ WEISZ, doktor medicine i hirurgije, regimentni lekar I klase, od 1. novembra 1883. godine na službi u 43. mađarskoj infanterijskoj regimenti. U Belu Crkvu je došao 1892. godine iz Karansebeša. Četvrti vojni lekar bio je LAZÁR LEWY, bivši trupski bolnički lekar sa 15-godišnjom praksom (od 1877. godine), koji je u Beloj Crkvi otvorio, oktobra meseca 1892. godine, privatnu lekarsku ordinaciju, pošto je došao iz Petrovaradina (Die Nera, No 36, 1892; Kalender für 1893, 45-46; Die Nera, No 42, 1892; Militär Schematismus pro 1896, Budapest, 1895, 377, 409, 489, 536, 972, 973, 974);

Za kraj XIX veka, prema raspoloživim izvorima, našli smo samo još jednog jevrejskog apotekara, i to (Alexandera) ŠANDORA TOLDYA, koji je radio kao apotekarski praktikant u mesnoj nemačkoj apoteci "Kod crnog orla" (Akt Magistrata No 6791/1894).

ŽIVAN ISTVANIĆ

To je, istovremeno, i poslednji Jevrejin u XIX veku po pouzdanim podacima, koji je važan za istoriju zdravstvene kulture u Beloj Crkvi za rečeno razdoblje.

Početakom XX veka, sve do 1914. godine, u Beloj Crkvi radi još nekoliko jevrejskih zdravstvenih radnika.

Pre svega GÉZA STEINER, sreski veterinar, zaposlen u Magistratu grada (pre 1. novembra 1904. do nešto posle 1. novembra 1905. godine), kao i dr HERMANN KLEIN, takođe sreski lekar, koji je imao privatnu lekarsku ordinaciju u Beloj Crkvi od 1904. do 1906. godine (Kalender für 1905, 50-51; Kalender für 1906, 50-51);

Prvih godina XX veka otvorena je u Beloj Crkvi privatna ordinacija dr JULIUSA KUGELA, inače doktora medicine i zubnog lekara za bolesti usta i zuba, prvog poznatog belocrkvanskog jevrejskog dentiste. Ovde je došao iz Budimpešte, gde je najverovatnije i izučio medicinske i zubotehničke nauke. Bio je u braku sa Fanny Kugel (1864-1934). Od 1. aprila 1926. godine, u svojoj ordinaciji, bavio se i izradom zuba i proteza od kaučuka i zlata, kao i svim tehničkim opravkama zuba i proteza. Bio je ugledan član Magistrata i mesnog Biciklističkog kluba "Alduna". Radio je u Beloj Crkvi kao zubni lekar od 1904. do 1939. godine (Kalender für 1905, 51, 60; Kalender für 1906, 51, 60; Kalender für 1910, 83; Kalender für 1912, 78; Kalender für 1914, 59; Bela Crkvaer Volksblatt, No 51/1919; Isto, No 4/1921; Isto, No 6/1922; Kalender für 1923, 76; Volksblatt, No 15/1926 i No 33/1936; Kalender für 1936, 130; Živan Istvanić, 95 godina biciklizma u Beloj Crkvi, Belocrkvanske novine, Broj 150; Ozren M. Radosavljević, Jevreji u Beloj Crkvi, 21);

Od septembra meseca 1909. godine, u Beloj Crkvi radi u samostalnoj ordinaciji lekar opšte prakse dr BERTHOLD SZÜCS, koji je istovremeno vršio i dužnost sreskog lekara za opštinu Jasenovu i Ablian. Berthold je bio rođen u Beloj Crkvi 3. marta 1871. godine, od oca lekara dr Josefa Ochsa (1838-1910) i majke Sidonie Deutsch (1852-1907). Bio je oženjen Juliškom Lampl (1872-1922), sa kojom je imao troje dece. Školovao se u Budimpešti i, pre nego je došao u Belu Crkvu, radio je u Đeru (1893-1897) i Tisafiredu (1898-1908). U Beloj Crkvi se aktivno bavio lekarskim pozivom sve do početka Prvog svetskog rata 1914. godine, kada se odselio najverovatnije u Budimpeštu, jer ga posle tog vremena ne nalazimo u savremenim belocrkvanskim izvorima (Kalender für 1910, 83; Kalender für 1912, 78; Kalender für 1914, 59 i 76; Upisnice belocrkvanske Gimnazije od 1909-1914; Ozren M. Radosavljević, Jevreji u Beloj Crkvi, 21);

Poslednji jevrejski lekar u Beloj Crkvi do 1914. godine, bio je dr LAMBERT GERSTL, komandant carske i kraljevske (KuK) trupske bolnice, regimentni lekar I klase, doktor medicine i hirurgije, od 1. novembra 1892. godine na službi u 38. mađarskoj infanterijskoj regimenti. U Belu Crkvu je došao iz Kečkemeta septembra 1911. godine sa porodicom. Ovde je radio sve do početka Prvog svetskog rata 1914. godine (Militär Schematismus pro 1896, Budapest, 1895, 399, 974; Kalender für 1912, 96; Kalender für 1914, 78; Upisnice Građanske škole za 1912/1913. godinu);

JEVREJI U ZDRAVSTVU BELE CRKVE 1780-1941.

Između dva svetska rata, u Beloj Crkvi je aktivno delovalo na polju zdravstva nekoliko jevrejskih lekara, od kojih su neki kraće, odnosno duže vreme imali i sopstvene ordinacije.

Već 1920. godine, beleži se dr ARTHUR WOLF, štabni vojni lekar, sa službom u mesnoj Varoškoj bolnici. Bio je oženjen Dorikom Đurić, ćerkom bivšeg obersta Damjana Đurića. Kao lekar, pominje se i 1921. godine u Beloj Crkvi (Bela-Crkvaer Volksblatt, No 7/1920 i No 29, 1921);

Dr DESIDER DEŽE IRITZ (Malenci, 9. V 1895 - Fulda, Nemačka, 4. XI 1973), lekar opšte prakse, otvara 1. juna 1921. godine u Beloj Crkvi svoju lekarsku ordinaciju. Rođen je u trgovačkoj porodici, od oca Josefa Iritza (1862-1925) trgovca i majke, domaćice, Fanny Gross. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Budimpešti, gde se upisuje na Medicinski fakultet. Za vreme Prvog svetskog rata, prekida studije i odlazi na front, gde se nalazi u sanitetu austrougarske vojske. Pred kraj 1918, nastavlja školovanje u Budimpešti, ali ga mađarske vlasti proteruju i 1919. dolazi u Debeljaču. Studije medicine završava 1921. godine u Klužu (bivši Klausenburg). Po diplomiranju, dolazi u Belu Crkvu gde sredinom 1921. godine otvara ordinaciju, i radi sve do pred kraj 1922. godine. Krajem 1922, odlazi iz Bele Crkve u Debeljaču, gde nanovo otvara lekarsku ordinaciju. U Debeljači se i oženio mađarskom Jevrejkom Irmom Krauss. Tu je uhapšen 15. avgusta 1941. godine i deportovan za Pančevo, a odatle za Beograd, gde je prebačen u logor na Tašmajdanu. Ubrzo je, 19. avgusta 1941. godine, odveden u logor kod Topovskih šupa. Sredinom oktobra 1941, beži iz logora i dolazi u Požarevac, a krajem novembra iste godine i u Petrovac na Mlavi, odnosno Žagubicu u Homolju. Aprila 1942, pridružuje se partizanima sa kojima ostaje sve do kraja rata 1944. godine. Sa njima je ušao u Beograd. Iz Beograda je prebačen, kao vojni lekar, u Pančevo, gde postaje šef Kožnoveneričnog odeljenja Bolnice 3. armije. U Pančevu se i demobilisao i 1950. otišao u penziju sa činom majora. Kraće vreme je u Pančevu radio i kao privatni lekar (Bela-Crkvaer Volksblatt, No 23/1921; Neue Zeit, Veliki Bečkerek od 9.8.1927; Bela-Crkvaer Volksblatt, No 33/1927; Olga Srdanović-Barać, Pančevački Jevreji i fašistička okupacija sa posebnim osvrtom na sudbine pančevačkih Jevreja zdravstvenih radnika, Jevrejski Almanah 1965-1967, 165-166; Jaša Romano, Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 2, Beograd, 1973, 183; Isti, Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd, 1980, 394; Pismo Vasilija Grubora autoru od 19. VI 1989. i od 26. VII 1989. godine);

Dr GEORG ĐORĐE FARAGO (Bela Crkva, 2. VII 1895. - Jabuka kod Pančeva, 17. IX 1941), lekar opšte prakse, imao je lekarsku ordinaciju u Beloj Crkvi od 1922. do 1924. godine. Otac mu je bio lekar dr Ignatz Feldmann (1860-1934), a majka domaćica Irene Deutsch (1870-1934). Osnovnu školu i gimnaziju pohađao je u Beloj Crkvi, gde je i maturirao školske 1912/1913. godine. Studije opšte medicine nastavio je u Budimpešti. Internu medicinu je specijalizirao u Berlinu. U Belu Crkvu dolazi iz Berlina u leto 1922. godine, gde otvara privatnu lekarsku ordinaciju. Početkom januara 1924. odlazi iz Bele Crkve za Veliki Bečkerek (Zrenjanin), otvorivši tamo 1. februara iste godine (1924) lekarsku ordinaciju, radeći sve do 1941. godine kao internista. Pored privatne lekarske prakse, radi

ŽIVAN ISTVANIĆ

i u Školskoj poliklinici Doma narodnog zdravlja kao upravnik. U Bečkereku se i oženio Julijom Bartek. Deportovan je 20. avgusta 1941. godine šlepom za Beograd i sproveden u logor Topovske šupe, a odatle na Stratište između Jabuke i Pančeva, gde je ubrzo i streljan 17. septembra 1941. godine od strane nacista (S. Subotić, Spomenica belocrkvanske Gimnazije 1875-1975, 95; Bela-Crkvaer Volksblatt, No 3 i No 4/1924; Kalender für 1923, 76; Jaša Romano, Doprinos Jevreja zdravstvenoj kulturi Jugoslavije, Zbornik, 2, 1973, 151; S. Begović, Logor Banjica, 2, Beograd, 1989, 25-26; Ž. Ištvančić, Spisak Jevreja, 1995, 188; Pismo V. Grosa od 21. XII 1987. i od 13. I 1988; Pismo F. Faragoa od 27. XI 1989; Pismo Heđi Jozefa od 21. VI 1989);

Dr LUDWIG SCHWARTZ, specijalista za zube i bolesti usta, u Belu Crkvu je došao krajem 1929. godine. Ovde, po dobijenim dozvolama, otvara već 7. decembra 1930. godine zubnu ordinaciju, gde je ordinirao svakodnevno. Bio je dugogodišnji asistent na Univerzitetској klinici u Frankfurtu na Majni pre nego je došao u Belu Crkvu. Privatnom zubarskom praksom bavio se u Beloj Crkvi sve do 17. januara 1939. godine, kada je na javnoj licitaciji prodao sve stvari i opremu, da bi ubrzo posle toga definitivno napustio grad i odselio se za Ameriku. U Njujorku je, posle oslobođenja, bio čuveni hirurg i zubotehničar (Bela-Crkvaer Volksblatt, No 49/1930; Isto, No 34 i No 35/1936; Isto, No 3, 1939; Kalender für 1936, 130; Ozren M. Radosavljević, Jevreji u Beloj Crkvi, 21; Pismo V. Grosa od 21. XII 1987);

Dr EUGEN JENŐ FLESCHE (Bela Crkva, 20. XI 1898 - Logor Banjica, 3. XII 1941), lekar opšte prakse, rođen je u trgovačkoj porodici, od oca Isidora Flescha (1871-1929) i majke Illone Gross (1878-1942) domaćice. Osnovnu školu i gimnaziju pohađao je u Beloj Crkvi školske 1915/1916. godine. Studije medicine nastavio je na Medicinskom fakultetu u Beogradu, gde je i diplomirao 1930. godine. Iz Beograda dolazi u Belu Crkvu, gde 15. februara 1931. godine otvara privatnu lekarsku ordinaciju. Ovde radi do 1933. godine, kada ponovo odlazi u Beograd. Tamo je uhapšen od strane nacista i doveden 27. novembra 1941. godine u logor na Banjici, gde je ubrzo, 3. decembra 1941. godine, bio i streljan (S. Subotić, Spomenica belocrkvanske Gimnazije, 96; Bela-Crkvaer Volksblatt, No 7, 1931; J. Romano, Doprinos Jevreja zdravstvenoj kulturi Jugoslavije, Zbornik, 2, 1973, 151; Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat, Salzburg, 1980, 568; Ž. Ištvančić, Spisak, 1995, 188);

JULIUS WINTER, veterinar, radio je u svojstvu sreskog veterinara u Beloj Crkvi pre 1. decembra 1931. godine sve do sredine 1934. godine (Kalender für 1932, 168; Kalender für 1934, 169; Bela-Crkvaer Volksblatt, No 35/1934);

MORITZ HOLLENDER iz Vršca, vršio je dužnost sreskog veterinara 1934. godine, zamenivši pomenutog Juliusa Wintera (Akt Magistrata No 9290/1934);

Poslednju privatnu lekarsku ordinaciju u Beloj Crkvi do početka Drugog svetskog rata, imao je dr VIKTOR GROS (Bela Crkva, 19. V 1908), koja je bila otvorena 21. novembra 1934. godine. Gros je bio rođen u trgovačkoj porodici, od oca Jozefa Grosa (1877-1938) i majke Tereze Plohn (1890-1942). Osnovnu školu i gimnaziju pohađao je u Beloj Crkvi, gde je i maturirao školske 1925/1926. godine. Dalje školovanje odvodi ga u Beč, od 1926. do 1930.

JEVREJI U ZDRAVSTVU BELE CRKVE 1780-1941.

godine, na studije medicine. Iz Beča dolazi u Beograd, gde 1930. i 1931. godine specijalizira plućne bolesti na Medicinskom fakultetu, gde je i diplomirao 30. januara 1933. godine. U međuvremenu, marta meseca 1931. godine, odlazi u vojsku kao lekar-pripravnik u Radovištu (Slovenija), a odatle u Novi Sad. U Belu Crkvu se vraća krajem 1934. godine i radi u sopstvenoj lekarskoj ordinaciji sve do 1941. godine. Početkom 1941. godine nalazi se u Petrovaradinu, gde vrši dužnost šefa Prijemnog odeljenja 5. armijske bolnice do 18. aprila 1941. godine, kada se nanovo vraća u Belu Crkvu. Ovde je uhapšen od strane članova Kulturbunda i, ubrzo, sa još 17 bivših oficira Kraljevske vojske, zatvoren i deportovan prema Temišvaru i Rajhu. Ratne godine, 1941-1944, provodi u raznim nemačkim logorima, da bi se, kao ratni zarobljenik, vratio u Belu Crkvu juna meseca 1945. godine. Mesna vlast ga postavlja za upravnika Pokrajinske bolnice za plućne bolesti u Beloj Crkvi, koju je vršio sve do 1950. godine, kada se definitivno odselio za Izrael. Dr Gros je bio poslednji predsednik Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, od 1938. do 1941. godine, a na tu dužnost je izabran posle smrti svoga oca Jozefa. Svoju društvenu aktivnost vezao je i za rad Sportskog kluba Jupiter, kao lekar kluba, u kojem se nalazio na dužnosti predsednika (1936-1938) i osnivačkog člana (Ž. Ištvanic, Istorija belocrkvanskog fudbala 1903-1941, Bela Crkva, 1995, 77, 79, 95, 116; Pismo dr Viktora Grosa od 16. III 1984, 21. XII 1987, 13. I 1988, 1. II 1988 i 16. III 1989. godine);

Najzad, kad je reč o jevrejskim radnicima važnim za istoriju zdravstva u Beloj Crkvi, pomenimo još tri ličnosti² :

Prva je, ERŽEBET FARAGO (Bela Crkva, 19. XI 1898 - Budimpešta, 1982), farmaceut. Rođena je u lekarskoj porodici, od oca lekara dr Ignatza Feldmanna (1860-1934) i majke Irene Deutsch (1870-1934). Osnovnu školu i gimnaziju pohađala je u Beloj Crkvi i Temišvaru, gde je diplomirala. Studije farmacije (Farmaceutski fakultet) pohađala i diplomirala u Budimpešti. Bila je udata za Belocrkvanina, dr Antona Lenhoffa (1899-1968) lekara-urologa. Od 1927. godine je živela i radila u Budimpešti sa mužem (Pismo dr. F. Faragoa od 27. XI 1989);

Druga je, DEZIDER DEŽE RAINER (Bela Crkva, 1. XI 1918 - Jabuka kod Pančeva, oktobar 1941), apsolvent medicine. Rođen je u trgovačkoj porodici, od oca Bernhardta Rainera (1880-1941) i majke Cäcillie Seif (1888-1942). Osnovnu školu i gimnaziju je pohađao u Beloj Crkvi i Vršcu, gde je i maturirao. Studije medicine nastavio je u Beogradu. Rat ga je zatekao kao apsolventa medicine. U Beogradu je uhapšen od strane nacista i krajem avgusta 1941. godine doveden u logor Topovske šupe. Oktobra iste godine (1941) prebačen je na Stratište između Jabuke i Pančeva i tamo istog meseca (oktobra) streljan (J. Romano, Jevreji zdravstveni radnici, Zbornik, 2, 1973, 172; Ž. Ištvanic, Spisak be-

2 Ozren M. Radosavljević (Jevreji u Beloj Crkvi 1751-1941, 21), za rečeno razdoblje, pominje još i ove, po njegovom mišljenju, jevrejske lekare u Beloj Crkvi: dr Jozefa Singera (bez godine), štabnog lekara dr Florijana Švarca (1869-1872), veterinaru Johana Švarca (1839-1847) i Paula Levaja (1865), kojima nismo mogli ući u trag, a naročito ne dr Jozefu Singeru. Ako se izuzme prvi sa njegovog spiska (dr Singer), koji je sigurno bio Jevrej, za ostale to ne bismo mogli reći, što se vidi i po njihovim imenima, koja sigurno nisu jevrejska.

ŽIVAN ISTVANIĆ

locrkvanskih Jevreja, 1995, 191; Izveštaji Gimnazije u Beloj Crkvi od školske 1929/30. do školske 1932/33. godine);

Treća je, TRUDE SPITZ (Beč, Austrija, 17. VI 1912), lekar opšte medicine. Otac joj je bio trgovac , Hermann Spitz (1875-1941), a majka Olga Kaunitz (1887-1942), domaćica. Osnovnu školu, gimnaziju i Medicinski fakultet je završila u Beču, gde je nakon završenog lekarskog staža započela specijalizaciju iz opšte medicine sa akušerstvom, po programu Medicinskog fakulteta u Beču. Januara 1939. došla je u Jugoslaviju, gde je ubrzo u Beogradu ponovo obavila lekarski staž. Godine 1940. dolazi u Belu Crkvu gde otvara privatnu lekarsku praksu. Ratne godine provela je u Kusiću. Od oktobra 1944. do kraja 1946. godine radi u Bolnici u Beloj Crkvi, a zatim u Slavonskoj Požegi kao opštinarski lekar sve do početka 1949. godine. Od 1949. do 1951. godine radi kao lekar u Banjskom lečilištu u Daruvaru, da bi od decembra 1951. prešla u Novi Sad kao ambulatni lekar u Poliklinici. Tu je specijalizirala pneumoftizilogiju 1958. godine. Od 1958. pa sve do penzionisanja 1973. godine, radi u Antituberkuloznom dispanzeru u Novom Sadu, jedno vreme i kao načelnik Dispanzera³ (Pismo Mihajla Draganića od 15. I 1997).

DODATNI IZVORI

1. Kalendari za 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1932 i 1937. godinu (Istorijski arhiv u Beloj Crkvi);
2. Upisnice belocrkvanske gimnazije od 1910-1924. godine (Arhiv Srednjoškolskog centra u Beloj Crkvi);
3. Živan Istvanić, Kulturbund i rešenje jevrejskog pitanja u Beloj Crkvi 1941. godine (rukopis u pripremi za štampu, str. 1-100 sa faksimilima i izvorima).

Živan Istvanić

S u m m a r y

JEWISH MEMBERS OF MEDICAL PROFESSION IN BELA CRKVA

In the history of Bela Crkva's health care Jewish physicians, pharmacists and veterinarians have an important position. From the second half of XVIII century qualified Jewish physicians, mostly military personnel, started arriving to Bela Crkva, and since the second half of XIX century Jewish civil members of the medical profession also resided in town.

In the period between two world wars, beside physicians born in Bela Crkva who also worked there for certain periods of time, several doctors from various parts of Europe who

3 Na ovom mestu se želim posebno zahvaliti prof. Teodoru Kovaču iz Novog Sada, koji mi je omogućio da dođem do podataka o Trudi Spitz, kao i na dragocenim sugestijama u ovom radu.

JEVREJI U ZDRAVSTVU BELE CRKVE 1780-1941.

were escaping the Nazi rule found temporary safety there. With Viktor Gros, M.D., who left town during the fifties, ended the period during which Jewish members of the medical profession through their practice left indelible imprint in the health care of the local population.

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

Sinagoge su u životu aškenaskih Jevreja u Beloj Crkvi oduvek imale značajnu ulogu, i to kako u XVIII, tako i u XIX i XX veku. One su bile, istovremeno, i bogomolje, i jevrejski društveni centar, i prosvetna institucija u kojoj se čuvala i negovala izvorna jevrejska duhovnost i identitet. Unutar njenih zidina, vršilo se obrezivanje muškog deteta i njegov ulazak u punoletstvo, kao što su i obredi venčanja i smrti dobijali pravo značenje jevrejskih osobenosti.

Jedan od najvećih, najlepših i najboljih sakralnih objekata belocrkvanskih Jevreja, bila je Sinagoga izgrađena krajem XIX veka. Treća po redu i starosti, ova aškenaska Sinagoga je, za razliku od prethodne dve (koje su inače građene od dasaka i po uzoru na sinagoge u Poljskoj¹), bila sazidana od čvrstog materijala. Iako nije bila masivna, prevazilazila je sve dotadašnje, ne samo raskošnim eksterijerom bogatim ornamentom i bojom, već i enterijerom, pri čemu su ispoljene sve karakteristike kontinuiteta jevrejske tradicije gradnje sinagoga u Banatu (Ugarskoj), sa elementima pseudomaurskog, odnosno mudejar stila².

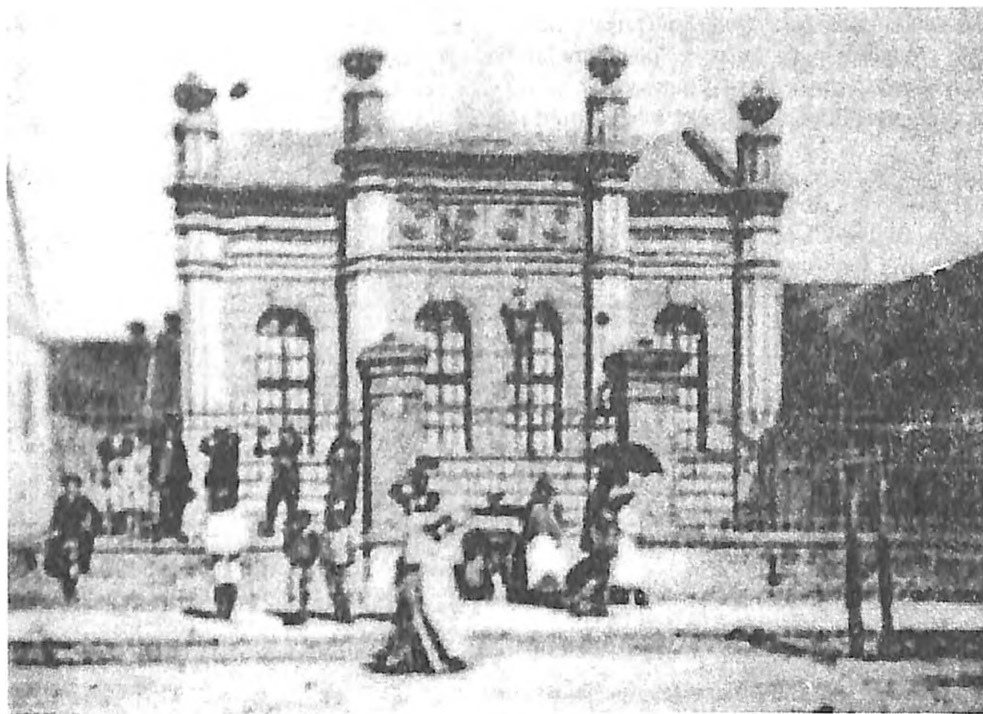
U vreme gradnje ove poslednje aškenaske jevrejske Sinagoge, Bela Crkva je bila u rangu slobodnog ugarskog kraljevskog grada sa uređenim Magistratom. Nalazeći se u sastavu Tamiške županije, sa mnogim industrijskim postrojenjima i trgovinama, gostionicama i zanatskim radnjama, novčanim zavodima i udruženjima, grad je bio sedište Belocrkvanskog sreza. Sa svojih jedanaest hiljada stanovnika, varoš je pružala sliku jakog ekonomskog centra krajnjeg juga Ugarske (Banata), u kome je bujala kultura i vladalo bogatstvo pojedinaca. Sem brojnih drugih konfesija, u gradu je u to vreme živelo i 203 stanovnika jevrejske veroispovesti, uglavnom trgovaca³.

Zemljište (plac) za gradnju nove aškenaske Sinagoge, Jevrejska crkvena opština kupila je od Magistrata, i to prazan varoški grunt (baštu) u onovremenoj Ulici Adrijana C. Šmita (danas Dejana Brankova) broj 9 (potonja zgrada broj 430)⁴, dok je akcija na prikupljanju dobrovoljnih priloga za njenu gradnju bila, sudeći prema sačuvanim arhivskim dokumentima, otpočeta već u leto 1889. godine⁵. Uz pomoć mesnih opštinskih vlasti, na čelu sa

- 1 Za ove sinagoge se, inače, jedino vezuje pojam originalnog sinagogalnog arhitektonskog stila (Cecil Roth, *Jewish Art, An Illustrated History*, London, 1971, 111-112).
- 2 Isto se može slobodno konstatovati i za sve ostale gradove, u kojima su bile izgrađene mahom aškenaske sinagoge, jer je većinu Jevreja Banata sačinjavalo stanovništvo aškenaske loze Jevreja (V. Mirko Mitrović, *Jevreji u Banatu (1716-1739)*, Zbornik za istoriju, No 28, Novi Sad, 1983, 37-57).
- 3 Leonhard Böhm, *Geschichte der Stadt Weisskirchen*, Ung. Weisskirchen, 1905, 201-355.
- 4 Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat, Salzburg, 1980, 486.
- 5 Akt Magistrata No 2976-2 od 27. jula 1889. godine.

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

gradonačelnikom Leonhardom Böhmmom, Prezidijum Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi započeo je široku akciju na sakupljanju dobrovoljnih priloga u novcu, kako u samom Belocrkvanskom srezu tako isto i na strani. Tadašnji, potonji dugogodišnji sekretar, Jozef Schnabel⁶ i predsednik Adolf Deutsch⁷, su bili razaslali molbe na mnoge adrese jevrejskih crkvenih opština po Ugarskoj (Banatu), uključujući i Temišvarsku, preko koje se u stvari odvijala i glavna prepiska Belocrkvana⁸.

Snimak nove aškenaske Sinagoge u Beloj Crkvi iz 1898. godine (arhiv Ž. Ištvanica)

- 6 O Jozefu Šnabelu v. više kod mene (Živan Ištvanic, Jozef Šnabel, Belocrkvanska Štampa, Broj 24, 1995)
- 7 Adolf Deutsch (Temišvar, 1838 - Bela Crkva, 26. VIII 1916), trgovac. U Belu Crkvu je došao 1861. godine. Otac mu je bio Anton Deutsch, a majka Leopoldina Roth. Sa ženom, Herminom Adler, imao je petoro dece. Posedovao je ovde veletrgovinu i gostionicu. Bio je dugogodišnji direktor mesne Pučke banke, a potom i Filijale Karlovačke štedionice, kao i Građanske banke. U Jevrejskoj crkvenoj opštini nalazio se kao predsednik između 1883. i 1905. godine. Svoj autoritet iskazao je i kao varoški reprezent, član Magistra:ta i kao član Odbora Temišvarskog komiteta. U Streljačkom društvu je bio počasni član sa stažom od punih pedeset godina. Svojim novcem pomagao je rad kulturnih i humanitarnih društava u gradu. Imao je 78 godina kada je umro. Sahranjen je na Jevrejskom groblju u Beloj Crkvi (Fehertemplomi és Vidéke od 7.9.1916. godine; Bericht über das 50-jährige Schützenjubiläum des Mitgliedes Herm Adolf Deutsch, Ung. Weisskirchen, 1911. sa priloženom biografijom).
- 8 Jevrejska crkvena opština se do 1918. godine nalazila, u verskom pogledu, pod Rabinatom u Temišvaru, kome je plaćala i jevrejski porez (Akt Magistra:ta No 5249/1894).

ŽIVAN ISTVANIĆ

Svojim priložima, priključile su se brojne organizacije i društva u Beloj Crkvi, kao i anonimni darodavci i pojedinci⁹, a kampanja se nastavila sve do 1896. godine¹⁰. Prikupljen novac je, u isto vreme, bio oročen u Budimpešti, kod tamošnje "Nep banke", kako mu se ne bi gubila vrednost¹¹.

U međuvremenu, naručen je bio i plan nove aškenaske Sinagoge i izvršena licitacija za izvođača građevinskih radova. Radovi su bili započeti 1897. godine, a nastavljeni tokom 1898. godine¹². U okviru završnih radova bilo je uzidavanje pripremljene Povelje u zid novog jevrejskog aškenaskog hrama. Sekretar Jevrejske crkvene opštine je tada pročitao prisutnima sadržaj Povelje koju su potpisali predsednik JCO, gradski beležnik, gradonačelnik, sreski rabin, nadrabin iz Temišvara, arhitekta i preduzimač radova¹³. Povelja je zatim stavljena u jednu kasetu (Enveloppe), zatvorena i uzidana. Povelja je bila ispisana na jidišu zlatnim slovima i na njoj su još bila i imena svih darodavaca¹⁴.

Osvećenje nove jevrejske aškenaske Sinagoge u Beloj Crkvi obavljeno je na prigodnom ceremonijalu, uz prisustvo službenih i duhovnih lica i građanstva iz mesta i sa strane, 10. septembra 1898. godine¹⁵. Sinagoga je bila građena, i izgrađena, kako je već napomenuto, za vreme mandata predsednika Jevrejske crkvene opštine Adolfa Deutscha, sekretara Jozefa Schnabela i sreskog rabina dr Adolfa Sidona iz susednog Vršca¹⁶.

Iza Sinagoge, u dvorištu, bio je istovremeno izgrađen i stan za kantora, u kojem se nalazila kancelarija Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, biblioteka i arhiva¹⁷.

Na izbor stilskog izraza nove aškenaske Sinagoge u Beloj Crkvi, svakako su uticala lokalna kretanja, a još više tradicija gradnje sličnih jevrejskih objekata širom Ugarske (Banata)¹⁸. Sa svojim malim tornjevima poput minareta, Sinagoga u Beloj Crkvi neodoljivo podseća na aškanasku Sinagogu u Praškoj ulici u Zagrebu.¹⁹ U unutrašnjosti belocrkvanske Sinagoge nalazila su se sedišta u dva paralelna reda okrenuta prema Aron hakodešu

9 Među njima su bili i Jozef Kohn, Jakob Reiter, Wilhelm Schnabel i Adolf Glass (Akt Magistrata No 2560/1890)

10 Akt Magistrata No 2609/1896 - U sačuvanim aktima Magistrata nema, međutim, nikakve prepiske sa sreskim rabinom iz Vršca, pa ni bilo kakvog pomena uključivanja u pomenutu akciju Sreskog rabinata.

11 Akt Magistrata No 2409/1891 - Istaživanja po mađarskim arhivama bi sigurno dala mnoge odgovore na pitanja o radu i izgradnji nove Sinagoge u Beloj Crkvi, a time i o delatnosti Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi.

12 Pismo dr Viktora Grosa autoru od 12. IV 1983. godine, str. 2.

13 Isto, 3.

14 Isto.

15 Đoka P. Popović, *Bela Crkva nekad i sad*, Pančevo, 1905, 43; Felix Milleker, *Kurze geschichte der Stadt Bela Crkva (Weisskirchen) im Banat 1355-1918*, Bela Crkva, 1927, 27; Rudolf Šteger, *Bela Crkva u XVIII i XIX veku*, Novi Sad-Bela Crkva, 1982, 214.

16 Dr Adolf Sidon je bio sreski rabin za Sreski rabinat u Tamiškoj županiji, čije je sedište bilo u Vršcu. Naši izvori ga, kao sreskog rabina u Vršcu, beleže već 1892. godine (Haus Kalender für 1893, 38). U postojećim belocrkvanskim Kalendarima pominje se sve do 1914. godine na toj funkciji (Haus Kalender für 1914, 62). Njegov sin je bio u Budimpešti čuveni matematičar (Pismo dr Zvi Aasaria-Helfgotta od 15.10.1990).

17 Pismo dr Viktora Grosa autoru od 17. V 1983.

18 Isto.

19 V. sliku broj 5/9 u: *Židovi na tlu Jugoslavije* (Katalog sa izložbe u Muzejskom prostoru u Zagrebu od 14. IV do 12. VI 1988), str. 38.

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

(Svetom ormanu) na istočnoj strani, odnosno oltaru u prizemlju. Sedišta predviđena za jevrejske žene su bila na galeriji koja se oslanjala na nekoliko stubova na levoj strani (severu) Sinagoge²⁰. Za jevrejske obrede koristio se samo donji deo Sinagoge, gde se bogoslužjenje po aškenaskom običaju obavljalo stalno. Kako žene nisu bile obavezne da dolaze u Sinagogu, ali i kad su dolazile, mesta su im bila na galeriji, sa rešetkastim pregradama, da ne bi bile videne. Jevrejsku liturgiju obavljao je kantor²¹.

Adolf Deutsch (1838-1916), trgovac, predsednik JCO, za vreme čijeg je mandata bila izgrađena u Beloj Crkvi 1898. godine nova Sinagoga (arhiv Ž. Ištvanica)

Kantori u novoj jevrejskoj aškenaskoj Sinagogi u Beloj Crkvi bili su: MORITZ WEISS²², ALEXANDER EMIL FELLNER (1909-1912), NEUMANN FILIPP (1913-1914), JOSEF WEINBERGER (1919-1922), SIGMUND KOHN (1923-1924), ALEXANDER BIRNBAUM

20 Pismo dr Viktora Grosa autoru od 10. I 1984. sa priloženom skicom unutrašnjosti Sinagoge u Beloj Crkvi.

21 Isto.

22 Moritz Weiss (Ppa, 1. X 1846), kantor i učitelj jevrejske religije, rođen je u mestu Ppa u Mađarskoj. Godine 1866. postao je kantor. Službovao je najpre u Veszpremu (1866-1870), potom Klausenburgu (1871-1880) i Vršcu (1880-1884). Iz Vršca je došao u Belu Crkvu, gde je postavljen za kantora 1. septembra 1884. godine. Predavao je kao honorarni učitelj religiju u Gimnaziji (1884-1908). Bio je jedini kantor u Beloj Crkvi koji je tu dužnost ovde obavljao gotovo četrdeset godina. Već u dubokoj starosti, jevrejske obrede vršio je i od 1924 do 1926. godine (Bela-Crkvaer Volksblatt, No 39, 1926).

ŽIVAN ISTVANIĆ

(1927-1933), VOJISLAV MANDEL (1934-1935), SAMUEL UNGIR (1936-1938) i EUGEN KRAUSS (1939-1941)²³.

Što se tiče predsednika aškenaske Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, oni su u novoj Sinagogi vršili dužnost sledećim redosledom: već naznačeni ADOLF DEUTSCH (do 1905. godine), lekar dr JOSEF OCHS (1905-1910), advokat dr MAX ZINNER (1911-1913), lekar dr BERTHOLD SZÜCS (samo 1914. godine), trgovac JOSEF GROS (1919; 1931-1938), trgovac IGNATZ KLEIN (1920), trgovac MAX STEINER (1920-1921), nanovo dr MAX ZINNER (1922-1924), trgovac ISIDOR GRÜNWARD (1925-1930) i, poslednji predsednik, lekar dr VIKTOR AVIGDOR GROS (1938-1941)²⁴.

12. aprila 1941. godine prestaje zvanično delovanje Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, kada su domaći folksdojčeri, članovi Kulturbunda, preuzeli sve javne funkcije u gradu²⁵.

Sinagoga je od 1941. do 1944. godine bila poharana, a članovi iz Mesnog odbora Kulturbunda, na čelu sa advokatom dr Franz Kuhnem, pretvorili su je u štalu²⁶.

Iz Sinagoge je već aprila meseca 1941. godine bilo, prema zvaničnim izveštajima Jevrejskog ureda u Beloj Crkvi, pokradeno osam jevrejskih relikvija od srebra, potom jedan religijski predmet od kineskog srebra i jedan srebrni pehar. Osim ovih predmeta, koje su članovi Kulturbunda prijavili "kao zaplenjene", nestala je celokupna arhiva Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi: biblioteka, zvanična dokumenta, prepiska, jevrejske crkvene knjige (matice venčanih, rođenih i umrlih Jevreja), minore, nameštaj, svici Tore, kao i svi predmeti iz Aron hakodeša, uključujući i jedan veliki rustikalni luster basnoslovne vrednosti.²⁷

23 V. sledeće izvore: Haus Kalender für 1904, 1905, 1907, 1910, 1912, 1914 i 1915. godinu; Volksfreund Kalender für 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1932, 1934, 1935, 1936, 1937; lokalne nedeljne novine Bela-Crkvaer Volksblatt od 1919 do 1940. godine (mnoga kompletna godišta nalaze se u mojoj arhivi); Ozren M. Radosavljević, Jevreji u Beloj Crkvi 1750-1941, Bela Crkva, 1989; Heimatbuch der Stadt Weisskirchen, Salzburg, 1980 - Na ovom mestu naznačujemo, da su i A. Fellner, Filipp Neumann i Josef Weinberger takođe, u svoje vreme, bili predavači religije u mnogim belocrkvanskim školama.

24 V. izvore u fusnoti 23. Sem tamo navedenih, konsultovati još i sledeće izvore: Jevrejski kalendar za godinu 5687, Vršac, 1926; Jevrejski kalendar za godinu 5688, Vršac, 1927; Jevrejski kalendar za godinu 5689, Vršac, 1928. i Jevrejski kalendar za godinu 5690, Vršac, 1929.

25 Živan Istvanić, Spisak belocrkvanskih Jevreja žrtava fašističkog terora, Časopis Istorija 20. veka, 1, Beograd, 1995, 183-185 - Na ovom mestu naznačujem, da sam ovaj svoj rad bio poslao uredništvu tog časopisa još 10. aprila 1989. godine, i da ga je isto uredništvo objavilo posle šest godina. Danas su podaci o svemu tome znatno obilniji i bogatiji, tako da se tek sada mogu dati potpuni podaci i spisak svih pobijenih i nestalih belocrkvanskih Jevreja za vreme vladavine nacizma od 1941. do 1994. godine.

26 Posle ulaska nemačke fašističke vojske u Belu Crkvu, 12. aprila 1941. godine, preuzimanje javnih funkcija u gradu od strane članova Kulturbunda usledilo je odmah, pošto je ceo administrativni aparat za sve državne i opštinske službe bio već unapred pripremljen. Prvi njihov javni istup bio je hapšenje srpskih građana. S tim se počelo još iste večeri i noći, da bi se nastavilo bez prestanka kroz čitav period okupacije. Prva hapšenja vršili su članovi Hitler-Jugendta, u uniformama, s oružjem i s oznakama svoje organizacije (Svetolik Subotić, Spomenica belocrkvanske Gimnazije 1875-1975, Bela Crkva, 1975, 33). Jevrejska Sinagoga u Beloj Crkvi, prema tome, nije bila srušena 1942. godine, kako to navodi Šteger (Bela Crkva u XVIII i XIX veku, 214), već, kako će se videti, tek 1949. godine.

27 Živan Istvanić, Kulturbund i rešenje jevrejskog pitanja u Beloj Crkvi 1941. godine (rukopis u pripremi za štampu).

ÄŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

VERTRETUNG DER JÜDISCHEN GEMEINSCHAFT, BELGRAD
ПРЕДСТАВНИШТВО ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, БЕОГРАД

Š/R Nr.694

BELGRAD, 24. Juni 1941.
MNEGINJE LAMIRICE 34

An die

O r t s k o m m a n d a n t u r

Bela Crkva

Im Auftrage des Chefs der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des SD - Einsatzkommando Belgrad machen wir alle Vorbereitungen, um den Verwaltungsdienst der Judengemeinschaft im Sinne eines Statutes, das die genannte Stelle vorschreiben wird, zu organisieren. Da uns die heutigen Verhältnisse in den früheren jüdischen Kultusgemeinden unbekannt sind, bitten wir diese Ortskommandantur, uns in der Erfüllung unserer Aufgabe mit der Zustellung des beiliegenden Schreibens an die Vertretung der Judengemeinschaft bzw. an die früheren Präsidenten der Kultusgemeinde zu unterstützen. Auch bitten wir um die Unterstützung der dortigen Vertretung, damit auch sie ihre Pflicht erfüllen und rechtzeitig alle Fragen beantworten kann.

Vertretung der jüdischen Gemeinschaft
in Belgrad

Faksimil originalnog dokumenta Predstavništva jevrejske zajednice iz Beograda od 24. juna 1941. godine upućenog Mesnoj komandaturi u Beloj Crkvi u vezi rada Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi (Akt Magistrata N° 4049/1941)

U proleće 1949. godine, otpočelo je rušenje Sinagoge i ono je trajalo gotovo godinu i po dana. Rušenje su izvodili radnici iz Seljačke radne zadruge (SRZ) "Zora socijalizma" iz Bele Crkve²⁸.

28 Prema svedočenju Zagorka Mihajlović, inače kupca bivšeg kantorovog stana i zemljišta na kojem je bila sazidana Sinagoga.

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

je regulisano pravo da kupac (iz Kruščice) može rečeni stan da sruši i sav materijal da odnese, s tim, da ogradu, koja se nalazila sa ulice ispred nekadašnje Sinagoge, ne sme da ukloni i da ista ostaje kupcu, i to za pogođenu cenu od 132.000 tadašnjih dinara²⁹.

Kako se može videti iz originalnog rešenja Sreskog suda u Beloj Crkvi Broj 693/50-1 od 12. aprila 1950. godine, stan bivšeg kantora i plac na kojem se nalazila bivša Sinagoga, su bili prodati za sumu od 130.000 dinara, ali je nekim sumnjivim radnjama pojedinaca iz SZ "Dobrovoljac" ona ipak bila uvećana za 2.000 dinara. Tako je, u stvari, kupac bio kupio i preostalu uličnu masivnu ogradu od ranije Sinagoge, a da to nije ni znao³⁰.

Sva cigla i materijal od zgrade bivše jevrejske Sinagoge je 1949. godine bila od strane SZ "Dobrovoljac" odvožena volovskim kolima, a rušenje su izvodili ručno radnici iste Zadruge. Dakle, od cigala (i materijala) ranije jevrejske Sinagoge, da nesreća bude veća, bili su sazidani potpuno novi svinjci na Aleji Nera, koji i danas postoje u Beloj Crkvi, a u kojima su se toville svinje za lokalnu klanicu³¹.

Time je bila završena sudbina jednog od najvrednijih arhitektonskih građevinskih objekata Bele Crkve iz XIX veka. Od bivše aškenaske jevrejske Sinagoge, jedino je još ostala masivna oграда, kao poslednji spomenik njenog postojanja i još uvek postojano odoleva zubu vremena.

Pravi razlozi rušenja Sinagoge u Beloj Crkvi i dalje ostaju pod velom tajne. Po pričanjima savremenika, izvesni zagrebački advokat po imenu Gelb je, preko dr Viktora Grosa, zastupao Jevrejske crkvene opštine iz Bele Crkve, 1949. godine inicirao njenu prodaju, i to pod veoma sumnjivim okolnostima. Pomenuti advokat se, nenadano, u ime Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, pojavio kao prodavac belocrkvsanske Sinagoge, i istu je prodao rukovodiocima Seljačke zadruge "Zora socijalizma", odnosno "Dobrovoljac"³².

Prema pismenom svedočenju dr Viktora Grosa, poslednjeg predsednika Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, on je bio prisiljen da proda belocrkvsansku Sinagogu, što je i učinio svojim potpisom. Tada su se javile nepredviđene okolnosti, tako da je došlo i do suđenja, u koje je bio umešan već pomenuti advokat Gelb, koji je na sudu bio prečutao brojne činjenice³³.

Bilo kako bilo, po završetku Drugog svetskog rata, U Beloj Crkvi se našlo svega šest Jevreja, uključujući i dr Viktora Grosa, što je bilo nedovoljno za obnavljanje rada Jevrejske crkvene opštine³⁴, pa ista zato nije bila ponovo aktivirana.

29 Ugovor između SZ "Dobrovoljac" i Mihajlović Zagorke od 16. II 1950.

30 Po svedočenju Bože Mihajlovića, Zagorkinog supruga.

31 Isto.

32 Isto.

33 Pismo dr Viktora Grosa autoru od 21. XII 1987. godine, str. 2.

34 Prema jevrejskim kanonima, za nesmetano funkcionisanje jedne Jevrejske crkvene opštine, potrebno je najmanje deset odraslih muškaraca starih više od 13 godina života. Kako u Beloj Crkvi 1945. godine njih tada u tolikom broju, očito, nije bilo, nije ni moglo biti jevrejskog bogoslužjenja, a samim tim ni reaktiviranja rada Jevrejske crkvene opštine.

ŽIVAN ISTVANIĆ

Živan Ištvanić

S u m m a r y

THE SYNAGOGUE IN BELA CRKVA

The last, third Ashkenazic synagogue was built in 1898 (consecrated on September 10, 1898) represented one of the biggest and most beautiful sacral Jewish objects in Bela Crkva.

Constructed during the domination of the Jewish merchant capital in Bela Crkva, this Ashkenazic synagogue provided for all the citizens of the Jewish faith conditions for the complete practice and development of their spiritual and cultural needs. In the building was also the seat of the Jewish Community (1898-1941). The synagogue maintained its spiritual and cultural mission between two world wars. The Community was dissolved in April 1941, while the synagogue was a military stable throughout the Nazi occupation since April 1941 till the end of 1944. In 1948 the synagogue was sold under suspicious circumstances and its demolition began in 1949.

After fifty years of its existence (1898-1948) the demolition of synagogue also meant the termination of the Jewish Community and its traditions in Bela Crkva and loss of one of the most valuable sacral buildings in town.

JEVREJSKI VOD U 1. PREKOMORSKOJ BRIGADI NOVJ

Do danas je ostalo gotovo nepoznato da je u okviru 1. prekomorske brigade NOVJ formirane u Bariju, Italija, u jesen 1943. postojao i Jevrejski vod. To je bila jedina jevrejska partizanska jedinica kojoj su dobrovoljno pristupili oni koji su već imali mogućnost da u miru i slobodi, bez ratnih rizika, dočekaju završetak rata i povratak u oslobođenu domovinu.

Rekonstrukcija tačnih podataka o istorijatu i sastavu ovog Jevrejskog voda nije danas mogućna jer je celokupna dokumentacija o 1. prekomorskoj brigadi bila svojevremeno ustupljena Sloveniji, gde je posle rata pokazivano najveće interesovanje za istoriografsku obradu prekomorskih brigada (bilo ih je formirano pet).¹ Autor ovog teksta je pre dve decenije pokušao da u saradnji sa jednim brojem još uvek dostupnih svedoka,² a na osnovu njihovih sećanja, prikupi potrebne podatke o ovomvodu. Beleška o tome data je Jevrejskom istorijskom muzeju u novembru 1977. i danas je ostala jedina dokumentarna osnova za tekst koji se ovde objavljuje u nešto potpunijem obliku. Najnoviji pokušaji da se ova sećanja naknadno dopune sećanjima još nekih svedoka nisu urodili plodom.

Kapitulacijom Italije u septembru 1943, pošto su savezničke snage bile iskrcane sa Sicilije i u brzom zamahu već oslobodile južni deo Italije, Bari je postao središte okupljanja znatnog broja oslobođenih jugoslovenskih političkih interniraca i zatvorenika koji su imali sreću da se u toj fazi rata zateknu na jugu Italije. Ovde su se zatekli jugoslovenski internirci prvenstveno sa jugoslovenskih teritorija koje su bile pod italijanskom okupacijom, tj. Crnogorci, Dalmatinci i Slovenci, a već su počeli pristizati i primorski Slovenci i Hrvati iz Istre, koji su kao italijanski državljani, ali nepouzdana, bili mobilisani u radne bataljone italijanske vojske. Svi su se tada zatekli na jugu Italije, u prvi mah kao saveznički zarobljenici, ali su se osećali oslobođeni od italijanskog fašizma i slobodno se deklarirali kao Jugosloveni.

Poneseni kapitulacijom Italije i ohrabreni savezničkim pobedonosnim prodorom, kao i saznanjima o oslobođenom delu Dalmacije, iz svih ovih redova su se sa mladalačkim

1 . U Ljubljani je 1965. objavljena knjiga Prekomorci koju je pripremio Centralni odbor za proslavu prekomorskih brigada i drugih prekomorskih jedinica NOVJ. To je jedina sveobuhvatna publikacija o prekomorskim brigadama.

2 U prikupljanju podataka učestvovali su Aleksandar Demajo, Samuel Abinun-Šanji, David Štern, Mirko Haler i Mirko Felčić.

ALEKSANDAR DEMAJO

entuzijazmom javljali mnogi pojedinci i grupe već uspostavljenoj partizanskoj bazi u Bariju, tj. delegaciji NOVJ kod savezničke komande u Italiji. Stavljali su se na raspolaganje Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije sa željom da se pridruže oslobodilačkoj borbi na tlu Jugoslavije.

U tim uslovima je 20. oktobra 1943. u Bariju formirana 1. prekomorska brigada (sa "druge obale Jadrana"), sa bataljonima posebnog nacionalnog sastava (crnogorski, dalmatinski, hrvatski, u kojem su pored Dalmatinaca bili i Istrani i borci iz Gorskog kotara, te slovenački). Formiranjem bataljona na nacionalnoj osnovi težilo se tome da se manifestuje jedinstvena želja svih naroda Jugoslavije da pruže podršku NOVJ, ali i kao načinu za lakše okupljanje onih kod kojih je još uvek bila primarna uža nacionalna svest nego šira jugoslovenska ideja. Ovo je bilo značajno prvenstveno kod Slovenaca, a najviše kod onih koji su poticali sa dotadanih italijanskih teritorija.

Kako je među ovim dobrovoljcima bilo i jugoslovenskih Jevreja interniranih u Italiju (iz Bosne, Hrvatske i Srbije), to je odlučeno da se u okviru čete jednog crnogorskog bataljona oformi poseban Jevrejski vod. Ovi jevrejski omladinci su do rata pripadali naprednoj omladini oko SKOJ-a, odnosno cionističkom pokretu "Hašomer". Jevrejski vod je bio sastavljen od 22 mladića, od kojih su neki stigli iz logora Faramonti, najvećeg italijanskog logora za jevrejske internirce (pa i najvećeg u Italiji uopće), a nalazio se u Kalabriji, u provinciji Kozenca.³ Pri tom treba imati u vidu da je izvestan broj dobrovoljaca iz redova jugoslovenskih Jevreja, prvenstveno onih iz logora Faramonti, partizanska misija u Bariju uputila na druge dužnosti.⁴

Jevrejski vod je bio u sastavu crnogorske čete čiji je komesar, ili pomoćnik komesara, bio Srđo Vukotić (posle rata radio u Beogradu u Saveznom zavodu za međunarodnu kulturnu, prosvetnu i naučno-tehničku saradnju; u međuvremenu umro). Ime komandira čete je ostalo nerekonstruisano.

Vodnik Jevrejskog voda bio je David Štern iz Prijedora, jedan od retkih koji je pre rata odslužio vojni rok u Jugoslovenskoj vojsci i time bio "kompetentan" za vođenje takve vojne jedinice.

3 U listu SUBNOR-a Jugoslavije *Četvrti jul* u brojevima od 20. februara do 13. marta 1990. objavljen je u četiri nastavka feljton Aleksandra Demaja "Od internirca do partizanskog borca". Jedan komplet se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

4 Paja Ciner iz Beograda je odmah upućen za pomoćnika komesara čete u Hrvatskom bataljonu 1. prekomorske brigade. Drago Baum iz Zagreba je zadržan na radu pri partizanskoj bazi u Bariju. Ing. Oto Pancer iz Severne Hrvatske je bio među organizatorima zbega iz Dalmacije. Jože Krautblat, koji je do rata živio u Sloveniji, bio je komesar auto-bataljona pri slabu partizanske baze. Ivan Singer iz Beograda je upućen na padobranski kurs, a kasnije dodeljen američkoj vojnoj misiji u Bosni. Među onima koji su ubrzo prišli partizanskoj misiji u Bariju bio je dr. Moše Munk iz Beograda, sin Neli Munk koja je odlikovana Karađorđevom zvezdom sa mačevima u I svetskom ratu, a dodeljen je kao lekar partizanskoj bolnici u Grumu kraj Barija. Zanimljivo je da se partizanskoj misiji u Bariju stavio na raspolaganje i dr. Ekerling, poljski Jevrej, koji je bio u Feramontiju i družio se sa jugoslovenskim jevrejskim omladincima jer ga je rat 1941. zatekao u Zagrebu. U Bariju je prihvaćen, kao lekar dobio čin poručnika NOVJ i bio dodeljen partizanskoj bolnici u Monopoliju. Kasnije je otišao u Izrael i tamo se oženio beogradskom Jevrejkom Rahelom Demajo. Umro je kao lekar na radu u jerusalimskoj bolnici "Hadasa".

U novembru 1943. godine, 1. prekomorska brigada je bila prebačena na ostrvo Korčulu i Hvar. Jevrejski vod je bio u okviru crnogorske čete na Korčuli; prebacivanje na Korčulu vršeno je preko Vela Luke. Bataljoni koji su se nalazili na Korčuli imali su zadatak da zajedno sa 13. dalmatinskom brigadom brane ovo ostrvo u sastavu 26. divizije.

Četa u kojoj je bio Jevrejski vod bila je u početku u Blatu, a odatle se odlazilo na vojno uvežbavanje prema Brnu, na južnoj obali ostrva. Kasnije je ovaj sastav zajedno sa četom kojoj je pripadao upućen u Račišće, na sjevernoj obali ostrva, gde se i zatekao prilikom iznenadnog nemačkog iskrcavanja sa poluostrva Pelješac 22. decembra 1943. u 4,30 sati ujutro.⁵ Jevrejski vod je na položaju u Račišću, upravo na mestu na kome su se Nemci iskrcali, doživeo vatreno krštenje i pretrpeo gubitke, dobrim delom usled nebudnosti komandira čete koji je zbog toga bio pozvan na odgovornost. Među pripadnicima ovog sastava bilo je i poginulih i zarobljenih, ali je glavnina ipak očuvana.

Prvo vatreno krštenje 1. prekomorske brigade na Korčuli pokazalo je koliko je ona uprkos visokom moralu svog sastava bila nepripremljena za borbu, a uz to veoma slabo naoružana. Velike gubitke imala je i ova brigada kao i 13. dalmatinska, takođe slabo naoružana. Zato su 1. i sa njom 2. prekomorska brigada, koja se takođe već nalazila na dalmatinskim ostrvima (u tom sastavu i jevrejski borci), bile sa dalmatinskih ostrva što su ih jedinice NOVJ kao neodbranjiva napustili, izuzev Visa, prebačene na jugoslovensko kopno u blizini Pakošтана kraj Zadra. Ove jedinice su upućene Vrhovnom štabu u Drvaru. Tamo su bile u celini rasformirane i sastav pojedinačno uključen u jedinice 1. proleterske divizije koja se nalazila na tom terenu, a bile već prekaljene u borbama i lakše mogle da apsorbuju požrtvovane ali neiskusne borce iz prekomorskih brigada. Slovenci su bili posebno izdvojeni i upućeni Glavnom štabu Slovenije. Time je bio završen grupni ratni put pripadnika Jevrejskog voda u sastavu 1. prekomorske brigade, a pojedinci iz njegovog sastava išli dalje svojim posebnim ratnim putem. Jevrejski borci su bili uključeni prvenstveno u sastav 1. proleterske brigade.

O poimeničnom sastavu Jevrejskog voda ostalo je zabeleženo sledeće:

1. David-Dave Štern iz Prijedora, vodnik Jevrejskog voda. Relativno stariji, pre rata je odslužio vojni rok u Jugoslovenskoj vojsci. Bio u logoru Feramonti. Iz rata izišao kao partizanski oficir, a posle rata živeo u Sarajevu i radio u preduzeću "Feroelek-tro"; penzioner. Posle zbivanja u Sarajevu 1992-94. iselio se u Izrael.
2. Samuel Abinun-Šanji iz Sarajeva. Bio u logoru Feramonti. Posle rata u vazduhoplovstvu; kao penzionisani potpukovnik živi u Zagrebu.
3. Isidor-Braco Alkalaj iz Sarajeva; pre Drugog svetskog rata studirao medicinu u Beogradu; pripadao cionističkoj struji "Hašomer". Prilikom iskrcavanja Nemaca na Korčulu decembra 1943, na mestu gde se nalazila veća grupa jevrejskih boraca uspeo da izbegne zarobljavanje. Kasnije se pridružio dalmatinskim jedinicama i sa njima ostao do kraja rata, ali je promenio ime pod utiskom onoga što ga je mimoišlo

⁵ Aleksandar Demajo je pre toga već iz Blata prekomandovan za pomoćnika komesara čete u Slovenački bataljon čiji je štab bio u Veloj Luci, a na izričito traženje članova tog štaba koji su saradivali sa Demajom u logoru Feramonti.

- u sukobu sa Nemicima na Korčuli. Posle rata je kao vojni stipendist završio studije medicine (ortopediju) u Beogradu 1951. i iselio se u Izrael. U penziju je otišao kao profesor u Haifi; živi u Nahariji.
4. Salomon Altarac "Radnik" iz Sarajeva. Rasformiranjem 1. prekomorske brigade našao se u sastavu 6. bataljona 1. proleterske brigade zajedno sa Šlomom Levijem. Posle rata živeo u Sarajevu.
 5. Samuilo Buči Altarac iz Visokog (?). Do rata je studirao agronomiju u Sarajevu, a rat ga je zatekao pri završetku studija. Bio u logoru Feramonti. U Drvaru je dodeljen 3. ili 6. bataljonu Prve proleterske brigade. Poginuo u VII neprijateljskoj ofanzivi na Mliništimu, u borbi za prugu Sretica - Crni Potoci.
 6. Santo Altarac, stariji Bučijev brat. Do rata je bio učitelj u unutrašnjosti Srbije. Bio u logoru Feramonti. Za vreme VII ofanzive bio u 1. proleterskoj brigadi zajedno sa bratom; nestao posle bratove pogibije. Prema neproverenim podacima ostao je kao učitelj u pozadini u nekom oslobođenom mestu u Bosni. Kasnije mu je izgubljen trag.
 7. Aleksandar-Saša Demajo iz Beograda. Završio veliku maturu 1941. Pre internacije učestvovao u ustanku u Crnoj Gori 13. jula 1941. Bio u logoru Feramonti. Na Korčuli je upućen za pomoćnika komesara čete u slovenačkom bataljonu. U Drvaru bio dodeljen tehničkom vođu 1. proleterske brigade, zatim artiljeriji 1. proleterske divizije. Kraj rata dočekaao na radu u Štabu baze NOVJ u Bariju. Posle rata bio u diplomatskoj službi; ambasador u penziji, živi u Beogradu.
 8. Mirko Felić (Fric Feldbauer) iz Sarajeva. Bio u logoru Feramonti. Na Korčuli ga zarobili Nemci i ostao do kraja rata u logoru u Nemačkoj kao zarobljeni partizan. Posle rata živeo u Sarajevu i Zadru.
 9. Mirko Haler iz Sarajeva. Bio u logoru Feramonti. Posle rata radio kao tehničar u Puli, gde je ostao kao penzioner.
 10. Moše Koen "Krcun", navodno iz Beograda.
 11. Ing. Šlomo Levi iz Bitolja (?). U Drvaru je bio dodeljen 6. bataljonu 1. proleterske brigade. Posle rata završio studije i živeo u Beogradu; izvesno vreme bio i član Uprave Jevrejske opštine.
 12. Haim Papo iz Sarajeva ili Mostara. Kasnije živeo u Bet Zeitu kraj Jerusalima, Izrael.
 13. Josif Papo "Pine". Rat ga je zatekao na studijama u Italiji, gde je boravio i do 1943. godine.

(U sećanjima se pominju još Solomon Papo iz Sarajeva, "Karanfil" Papo iz Sarajeva i još neki Papo iz Mostara. Nije mogao biti utvrđen njihov identitet, odnosno da li je neko od njih već navedeni Haim ili Josip Papo).

U sastavu ovog voda bila su i dvojica italijanskih mladića Jevreja koji su se u Bariju upoznali sa svojim jevrejskim vršnjacima i izrazili želju da sa njima odu na jugoslovensku teritoriju da bi se pridružili borbi protiv Nemaca. Obojica su bila iz Pize, a ratnim okolnostima su se našli na jugu Italije, odvojeni od svojih porodica:

- Klaudio Pađi je bio sin docenta Univerziteta u Pizi. Sa delovima 1. prekomorske brigade dospao je do Drvara i bio dodeljen 1. proleterskoj brigadi. Bio ranjen i umro u sanitetu ove brigade na Petrovom polju na Vlašiću, a sahranjen u neposrednoj blizini saniteta u toku 1944. Među drugovima upamćen posebno po tome što je celo vreme vodio svoj dnevnik.

JEVREJSKI VOD U 1. PREKOMORSKOJ BRIGADI NOVJ

- Franko Lucato, takođe iz Pize, zarobili ga Nemci na Korčuli, pa je sproveden u logor u Nemačku i tu dočeka kraj rata. Vratio se u Italiju, završio studije medicine i postao lekar. Iselio se u Izrael, kasnije u Argentinu, a potom se vratio u Pizu. Kao penzioner otišao u Brazil i još uvek radi kao lekar.⁶

Ovim su sa sigurnošću zabeležena petnaestorica pripadnika Jevrejskog voda, a izvesne nejasnoće su ostale oko još nekih pod prezimenom Papo. Nije se uspelo prisetiti se ostalih sem da su ih ukupno bila dvadeset dvojica.

Aleksandar Demajo

S u m m a r y

THE JEWISH SQUADRON OF THE FIRST YUGOSLAV OVERSEAS BRIGADE IN WORLD WAR II

When Italy capitulated in September 1943, after the Allied forces landed in Sicily and in swift offensive liberated the south of Italy, Bari became the gathering centre for a large number of liberated Yugoslav prisoners and camp inmates.

Beside Montenegrins, Dalmatians, Slovenes, Adriatic Slovenes and Istrians from the labour battalions of the Italian army, among them were also the Jews, mostly from the Ferramonti camp.

In Bari was already stationed the first Yugoslav partisan mission, so it had organised the forming of the I. Overseas Brigade (Prva prekomorska brigada) "on the Italian side of the Adriatic sea"; it contained the battalions made out of various nationalities, in order to express the unanimous wish of all Yugoslav peoples to directly help People's Liberation Army of Yugoslavia - NOVJ (Narodno Oslobođilačka Vojska Jugoslavije). Within the Montenegrin battalion of this Brigade was also formed the singular Jewish platoon of 22 soldiers, 20 Yugoslav Jews and 2 young Jews from Pisa.

The Brigade was as the active unit of NOVJ during November 1943 transferred to the partisan controlled liberated zone of Yugoslavia where it joined the fight for the country's liberation.

This Jewish platoon was the unique case of the Jews who, on territory liberated by the Allies, declined to await safely the end of the war and instead, as the voluntary organised military unit, out of idealism, joined the fighting against the occupiers of their country.

The partially reconstructed list of the members of this platoon is included.

6 Mnogo godina posle rata, Aleksandar Demajo je uspostavio kontakt sa porodicom Padi i samim Lucatom, koji su tada svi bili u Pizi. Ovo je detaljnije zabeležio i u svojoj knjizi *Suočavanje sa svetom* ("Prosveta", Beograd 1991).

Dr Menahem Šelah

SUDBINA JEVREJSKIH IZBEGLICA NA OTOKU RABU¹

Vreme: početak septembra 1943. godine.

Mesto: ostrvo Rab na severnom delu Jadranskog mora blizu dalmatinske obale.

U logoru pod kontrolom italijanske vojske bilo je oko 4.000 zarobljenih Jevreja, muškaraca, žena i dece, ostatak jevrejskih izbeglica iz Jugoslavije. Ovi ljudi su se spasili od nemačkog uništenja i nemačkih pomagača Hrvata tako što su izbegli u pojas dalmatinske obale koji je bio pod vlašću Italijana. Da bi bila sprečena njihova predaja Nemcima, italijanska vlada je odlučila da sve ove Jevreje koncentriše na ostrvo Rab.

Kao što je poznato, u avgustu 1943. zbačen je Benito Musolini sa vlasti u Italiji, a početkom septembra je objavljena kapitulacija Italije. Brza reakcija Nemačke i ulazak njezine vojske u Italiju doveli su u opasnost i zatvorenike na Rabu, ali su Nemci, na veliku sreću, iz vojnih razloga odustali od namere da odmah zauzmu Rab. Povlačenjem italijanskog garnizona 7. septembra, logoraši na Rabu (pored jevrejskog logora, u mestu se nalazio i dodatni logor u kome je bilo i nekoliko hiljada slovenačkih zatočenika) preuzeli su vlast i posle nekoliko dana povezali se s Titovim partizanima.

U pregovorima između jevrejskih predstavnika i partizanskih komandanata odlučeno je da zbog neposredne opasnosti od nemačkog osvajanja ostrva treba što je moguće brže evakuisati sve Jevreje na sigurnija mesta pod vlašću partizana. Evakuacija je izvršena u septembru i oktobru. Mladi Jevreji i svak ko je bio sposoban da nosi oružje uključio se u boračke redove, a starci, žene i deca su upućeni na oslobođenu teritoriju u okolini mesta Topusko. Na ostrvu je ostalo nekoliko stotina Jevreja koji su odbili da se evakuišu; njih su u martu 1944. uhvatili Nemci i likvidirali.

Jevrejske organizacije na Zapadu su odranije znale za postojanje jevrejskog logora na Rabu. Novčana pomoć je stizala u logor još za vreme italijanske vlasti, pa kad je Italija kapitulirala i ostrvo bilo oslobođeno, te ustanove su preduzele akciju da prebace izbeglice u južnu Italiju koju su oslobodile savezničke trupe.

Svetski jevrejski kongres se u oktobru 1943. obratio Ministarstvu inostranih poslova SAD radi pomoći u evakuaciji ljudi. Istovremeno su na tome radili i predstavnici jevrejskog Jišuva u Izraelu u krugu jevrejskih vojnika koji su stigli u južnu Italiju kao deo savezničkih snaga. Oni su razgovarali sa komandantima Britanske vojske koji su bili vezani za operativnu

1 Poglavlje II "Politika spasavanja" - Britanska.

SUDBINA JEVREJSKIH IZBEGLICA NA OTOKU RABU

aktivnost na dalmatinskoj obali i tražili od njih pomoć u evakuaciji Jevreja sa Raba u južnu Italiju. Ove molbe su odbijene tvrdnjom da informacija nije proverena i da vojni položaj sprečava ostvarenje akcije spasavanja.

Kao što je navedeno, u vreme kad su vođeni ti razgovori, jugoslovenski partizani su već evakuisali većinu Jevreja sa Raba. Međutim, da su Britanci hteli da u tom času izvrše evakuaciju bilo bi još uvek moguće spasiti stotine Jevreja koji su ostali na Rabu.

Evakuacija Jevreja sa ostrva je odugovlačena nekoliko meseci u okviru uprave Britanske vojske, a početkom decembra 1943. je za to saznao i ministar inostranih poslova Antoni Idn. On se obratio britanskom predstavniku pri Jugoslovenskoj izbegličkoj vladi u Kairu i od njega zatražio podatke. Predstavnik Ralf Stivenson je odgovorio: "Problem evakuacije ovih nesrećnih ljudi razmatran je u komitetu za specijalne operacije i zaključeno je da slanje posebnog broda za evakuaciju izbeglica ne dolazi u obzir... Isto tako odbijen je predlog Glavnog štaba saveznika u Alžiru da se izbeglicama na ostrvu padobranima dostave hrana, odeća i lekovi... Moj predlog da se obrate Titu da pomogne u evakuaciji izbeglica u oblasti koje on drži prenesen je našem oficiru za vezu pri Titovom štabu."

Stivensonov predlog je bio kao probijanje otvorenih vrata pošto su partizani već izvršili evakuaciju na vlastitu inicijativu.

Predstavnik Džointa u Italiji koji se bavio pitanjem evakuacije Jevreja je smatrao da "je u okviru Britanske vojske postojalo protivljenje da se poveća broj izbeglica u južnoj Italiji".

NOVAC KAO ORUŽJE

Izbeglice sa Raba koje su evakuisane na oslobođenu teritoriju kod Topuskog upale su u najteže fizičke i materijalne nevolje. U posebnim uslovima partizanskog ratovanja, u neprekidnoj životnoj opasnosti, izbeglice su bile prisiljene da se brinu same o sebi. Mnogi nisu imali novca, a bili su iscrpljeni i uplašeni posle dve godine neprestanog potucanja. Pošto su mladići bili mobilisani u partizane, uglavnom su ostali starci, žene i deca. Oni su se našli u tuđoj sredini, često i neprijateljskoj, u oblasti gde je vladala glad, zima je bila na pragu, a uslovi za stanovanje su bili slabi i neodgovarajući. I pored najbolje volje komandanata partizanskih jedinica nije se moglo pomoći izbeglicama da se održe u takvim uslovima. U novembru 1943, predstavnici izbeglica su se u Topuskom obratili članovima Britanske vojne misije i zamolili dve stvari: prvo, da se izvrši što brža evakuacija neboraca u Italiju; drugo, da im se dostavi pomoć u iznosu od tri miliona italijanskih lira (oko 7.500 funti sterlinga) za nabavku hrane kod stanovništva. Izbeglice su bile spremne da polože Britancima zalog u iznosu od 400 zlatnih napoleona koji su se nalazili kod njih zato što seljaci nisu prihvatili strani novac kao platežno sredstvo. Molbu izbeglica je vojna misija prenela Odeljenju za izbeglice pri Ministarstvu inostranih poslova u Londonu. Zbog politike Saveznika kojom se zabranjuje prenošenje strane valute na neprijateljsko područje, a cela Jugoslavija je smatrana neprijateljskim područjem, predmet je ustupljen britanskom Min-

MENAHEM ŠELAH

istarstvu finansija. Krajem decembra 1943, gospodin Henrik se kao odgovorno lice obratio Odeljenju za trgovinu sa neprijateljem pri Ministarstvu finansija, svom predpostavljenom gospodinu Majnorsu i zatražio uputstva kako da se postupi prema ovom zahtevu. Majnors je požurio da odgovori pismeno kako posle savetovanja sa drugim faktorima treba da zna da postoji odlučno protivljenje molbi izbeglica: "Na mene je učinilo utisak to što su vodeći Englezi požurili i tražili od njega pomoć. Ne treba im prebacivati, i ja sam siguran da im je pomoć potrebna. Ali ako počnemo deliti novac svakom kome je potrebno i svakom ko to traži naći ćemo se u situaciji da dajemo plate polovini zapadne Evrope. Predlažemo da im se odgovori nešto u tom duhu. Po našem mišljenju, molba je u suprotnosti sa našim postojećim načelom da se ne šalje novac građanima Saveznika koji se nalaze na okupiranim teritorijama i da bi pozitivan odgovor imao za posledicu ogroman broj molbi za pomoć iz većine evropskih zemalja."

I zaista, pismo u tom duhu je Ministarstvo inostranih poslova u Londonu poslalo Stivensonu u Kairo početkom januara 1944, ali se stvar nije time završila. Po svemu sudeći, posle negativnog odgovora su vršeni pritisci sa raznih strana [verovatno od jevrejskih ustanova] na Randalu, načelnika Odeljenja za izbeglice pri britanskom Ministarstvu inostranih poslova. Randal, koji je inače smatrao da molbu treba odbiti, nastojao je da smanji pritisak na svoje odeljenje i tražio saradnju Amerikanaca u vezi sa odbijanjem zahteva. On se obratio Majnorsu iz Ministarstva finansija i tražio da razgovara sa ljudima iz američkog Ministarstva finansija. Majnors, koji nije bio vičan diplomatskim finesama, iako je bio stari činovnik Ministarstva, odgovorio je da nema nikakvog razloga ni smisla da se Amerikanci uvlače u odluku koja se zasniva na opštim političkim načelima Saveznika. Slanje novca izbeglicama koje se nalaze na neprijateljskoj teritoriji nije tehničko pitanje nego načelan problem prvostepenog značaja. Ako neko zaista traži da se ta politika menja, onda to mora tražiti otvoreno i javno.

Kopije ove korespondencije dostavljene su takođe Opštem uredu za snabdevanje. Na veliko čuđenje, nadležna u Uredu za snabdevanje gospođa Kramps je smatrala da Majnorsovi argumenti nisu ubedljivi. U svom pismu Randalu s početka februara, gospođa Kramps tvrdi: prvo, da je reč o neznatnoj sumi (oko 7.500 engleskih funti); drugo, bez ikakvih poteškoća može se naći rupa u zakonu, te u okviru postojećih uredaba omogućiti slanje tražene pomoći. Svoje pismo je završila propovedničkom rečenicom: "Nacionalnost ovih ljudi pretvara pružanje hitne pomoći u najhitniji problem."

Po svemu sudeći, Randalu nije impresioniralo pismo gospođe Kramps jer se njegova glavna briga uvek svodila na to kako uključiti i Amerikance u davanje negativnog odgovora. Zato se ponovo obratio Majnorsu i izneo mu sumnje koje su ga pritiskale: "Kao što vidiš... mi podržavamo taj stav da treba odbiti predlog [za slanje pomoći], ali jedino iz finansijskih razloga. Mi moramo brinuti uglavnom o tome da projekt odbacimo ne samo mi nego i Amerikanci. Ne želimo doći u položaj da nas optuže kako je humani projekt o pružanju pomoći jevrejskim izbeglicama odbačen tobože zbog pomanjkanja humanosti kod Britanaca... Nama je jasno... da ne podržavaš savetovanje sa američkim Ministarstvom finansija, premda bi i to trebalo objasniti. Potrebno je da znaš da je američko Ministarstvo

SUDBINA JEVREJSKIH IZBEGLICA NA OTOKU RABU

finansija pod teškim pritiskom Jevreja i da se predsednik [Ruzvelt] obavezao da vodi politiku "spasavanja" žrtava nacističkog progona... [ova stvar] obavezuje nas da istaknemo učešće američkih vlasti u svim pregovorima koji se tiču humanosti ove vrste".

Ni ovog puta nisu Randalovi argumenti ubedili Majnorsa, pa je svoje rezerve izneo u pismu od 18. februara 1944. U njemu je između ostalog napisao:

"Razumemo dobro tvoju argumentaciju u vezi sa političkim pritiscima Amerikanaca, poteškoće koje zbog toga imaš u tretiranju ovog problema... Ipak te molim da uprkos tvojoj bojazni ponovo razmotriš stvar. Zlato i strana valuta su stvarno ratno oružje kao mitraljezi... Zato se pred nas postavlja pitanje: da li mi više razmišljamo o dobru izbeglica, ili se plašimo Amerikanaca do te mere da ćemo predati neprijatelju stranu valutu i tako pomoći potlačenicima. Ne pretendujem da odgovorim na ovo pitanje, ali je jasno da to nije finansijsko pitanje koje se može rešiti savetovanjima između ministarstava finansija. U stvari, kao što se ne može prihvatiti [kao moguć] predlog da se neprijatelju predaju mitraljezi u zamenu za bilo kakvu korist, tako se ne može razjasniti stvar ni između našeg i američkog Ministarstva rata."

U nedostatku dodatnog svedočanstva ne znamo kako se na kraju završilo pitanje finansijske pomoći izbeglicama na Rabu, ali je jasno da su zamorna raspravljanja koja su vođena između raznih službenika prouzrokovala stalno odlaganje, i to u vreme kad su se stotine ljudi našle u najtežoj nevolji.

AVIONI SE VRAĆAJU PRAZNI

Pri kraju 1943. godine, Nemci su zauzeli veliki deo dalmatinske obale i time je prestala mogućnost da se izbeglice evakuišu morskim putem. U proleće 1944. završena je izgradnja aerodroma na partizanskoj teritoriji blizu Topuskog gde se nalazilo 1.500 izbeglica sa Raba. Saveznici su uspostavili vazdušni most, pa su u Topusko svakog dana sletali avioni koji su partizanima donosili razni ratni materijal. U povratku u Italiju, avioni su evakuisali ranjene partizanske borce, savezničke vojnike koji su pobegli iz neprijateljskog ropstva, pilote koji su bili prisiljeni da se padobranima spuštaju na neprijateljsku teritoriju i izbeglice meštane. Predstavnici Jevrejske agencije i Džointa u Italiji su verovali da je otvoren put za evakuaciju izbeglica sa Raba. Oni su za to dobili podršku partizanskih komandanata koji su se zalagali za što je moguće hitniju evakuaciju grupe izbeglica čije je prisustvo u zonama ratnih operacija predstavljalo veliki teret. Pored toga, partizani su bili svesni specifičnosti jevrejskog problema i oprezni zbog izuzetne opasnosti što je lebdela nad glavama Jevreja koje su Nemci mogli uhvatiti u toku borbe.

Jevrejski komitet koji je uspostavljen pri partizanskoj komandi, a na čijem se čelu nalazio stari cionistički rukovodilac dr Hinko Gotlib, predložio je još krajem 1943. da se u Italiju evakuišu sve jevrejske izbeglice koji nisu bili borci. Za to je dobijena i zvanična saglasnost u martu 1944. telegramom koji je potpisao lično Tito. Pošto je stvar odugovlačena, Gotlib

MENAHM ŠELAH

je u junu 1944. upućen u Italiju i tamo je delovao u okviru raznih komandi da se evakuacija pospeši. I rukovodioci izbeglica u Topuskom su slali uzbuđljiva pisma jevrejskim ustanovama u Velikoj Britaniji i u zemlji, molili da se požuri njihova evakuacija i isticali svoj težak položaj. U junu 1944. su pisali: "Naše snage malaksavaju. Više nismo sposobni da podnosimo strahovite nedaće... nalazimo se pred uništenjem upravo na pragu našeg spasenja... jedini način za našu evakuaciju jeste vazdušni put. Avioni [saveznički] sleću u blizini mesta gde se mi nalazimo. Učinite sve što je u vašoj moći da omogućite evakuaciju dece i bolesnika u Italiju."

Preklinjanja nisu pomogla, iako su avioni svakog dana sletali u Topusko i vraćali se prazni u Italiju. Na pitanje Cvi Limana, predstavnika Sohnuta u Italiji, šta je razlog tome, Britanci su odgovorili da partizani nisu spremni da evakušu Jevreje pre drugih ljudi, a da oni [Britanci] nisu spremni da u tu svrhu odrede posebne avione.

Prošlo je leto i stigla je jesen, a jevrejske izbeglice sa Raba su se potucale u sve težim uslovima. Početkom septembra 1944, vojni sveštenik jedne britanske jedinice u Italiji, gosp. Rapaport, obratio se jednom od članova Britanske vojne misije u Jugoslaviji i skrenuo mu pažnju na sledeće:

"24. avgusta [1944] čekala je grupa od 37 Jevreja, žena i muškaraca, većinom stari i bolesni, na aerodromu (kod Topuskog) da bude evakuisana u Italiju. Britanski zapovednik je zabranio njihovo ukrcavanje u avion. Predstavnik partizana u mestu... je izjavio da to zavisi od članova Britanske misije... u avionu koji je poleteo za Italiju ostalo je 50 praznih mesta. Na istom mestu je 28. avgusta čekala velika grupa izbeglica. Samo je sedmorici dozvoljeno da se ukrcaju, ali i to posle podrobne provere njihovih potvrda koju je izvršio britanski lekar. I u ovom avionu ostalo je mnogo praznih mesta. Ne zaboravimo da je u času kad se borimo protiv okrutnog neprijatelja, naša dužnost da uložimo sve napore da bismo još na vreme spasli ljude koje već sutra verovatno nećemo više uspeti da spasimo".

Slična pisma poslao je Rapaport i drugim britanskim faktorima, ali bez uspeha. Pritisak predstavnika Jevrejske agencije u Italiji da se izvrši evakuacija nije izmenila britansko odbijanje. Tada se umešao član Britanske vojne delegacije u Jugoslaviji, kapetan Randolf Čerčil, sin predsednika britanske vlade. Sredinom septembra 1944, mladi Čerčil se obratio pomoćniku šefa Vojne delegacije pukovniku V. Stritu i energično zatražio da se izbeglice iz Topuskog odmah evakušu u Italiju. Strit je pokušao da ga umiri i izjavio da ima mnogo razumevanja za "položaj Jevreja koji budi sažaljenje", ali da je "njihova evakuacija vezana za predhodne akcije. Trenutno je ono malo aviona koji stižu ovamo opterećeno i na moju žalost nemoguće je organizovati posebnu akciju, ili izvršiti dodatne letove radi evakuacije". Strit koji se plašio da preuzme na sebe odgovornost zbog odbijanja Čerčilovog zahteva, odmah je poslao telegram šefu Britanske vojne delegacije brigadiru Maklinu u kojem je između ostalog stajalo:

"Randolf Čerčil je postavio pitanje u vezi sa evakuacijom 700 staraca Jevreja i u tu svrhu tražio posebne letove. On je potpuno ubeđen da je naša dužnost da uložimo napor. Savetovao sam se [nije jasno sa kim], i on takođe smatra da u ovom času nije moguće

SUDBINA JEVREJSKIH IZBEGLICA NA OTOKU RABU

odvojiti avione za tu stvar. Molim te, potvrdi ovu odluku i javi mi da li po tvom mišljenju treba time zaključiti ovu stvar.”

Na ivici telegrama zabeleženo je rukom da Maklin podržava Stritovu odluku i da Jevreje treba evakuisati samo ako preostane mesta u transportnim avionima.

Zaista je začuđujuće to da šef Britanske vojne delegacije u Jugoslaviji tvrdi da nije moguće obaviti posebne letove radi evakuacije kad se znalo da se avioni vraćaju prazni u Italiju. Izgleda da je zadržavanje evakuacije proizlazilo iz drugih razloga o kojima se nije otvoreno govorilo. To se može naslutiti iz pisma što ga je član Britanske vojne delegacije Klugman poslao predstavniku britanskog ministra u Italiji koji je bio nadležan za centralnu oblast Sredozemnog mora; u pismu je po svemu sudeći razmatrano i pitanje izbeglica. Posle njegovog objašnjenja da prisustvo Jevreja u oblasti Topuskog predstavlja težak teret u pogledu ishrane, da umanjuje mobilnost partizanskih jedinica u toj oblasti, Klugman ističe činjenicu da će se “Jevreji naći u najvećoj životnoj opasnosti ako Nemci započnu kaznene ekspedicije u oblasti” i tu prelazi na suštinu: “Većina ranjenika oslobodilačke vojske Jugoslavije već je evakuisana iz oblasti. Avioni koji sleću sedmično vraćaju se prazni, tako da ne postoji nikakav tehnički razlog koji bi sprečavao evakuaciju ovih Jevreja vazдушnim putem... [Možda] pre nego što se posavetujemo sa faktorima bezbednosti... treba da dobijemo vašu potvrdu da li postoji bilo kakva politička smetnja za evakuaciju ovih Jevreja.”

U stvari, evakuacija izbeglica iz Topuskog odvijala se nepojmljivom sporošću uprkos pritisku partizana, pa je do kraja septembra evakuisano ukupno 40 ljudi.

ZAKLJUČAK

Istorija Jevreja sa Raba, evakuacije u južnu Italiju i pružanje materijalne pomoći napisana je zato da se ukaže na tendencije koje su u ono vreme postojale kod britanskih državnika, činovnika i vojnika prema spasavanju Jevreja iz okupirane Evrope.

Treba naglasiti da je reč o kraju 1943, ili početku 1944, kad je već svima bila poznata činjenica o masovnom uništavanju evropskih Jevreja. Stoga bi bilo logično pretpostaviti da će članovi britanskih vlasti pokazati posebnu osetljivost za ono što je povezano sa spasavanjem Jevreja. Međutim, bilo je upravo obratno. Birokratska krutost i prazni formalistički razgovori sprečili su pružanje pomoći, a što je još gore bio je negativan stav prema evakuaciji Jevreja iz osvojenih oblasti koji su se i po saznanju Britanaca nalazili u smrtnoj opasnosti.

Da su Britanci požurili da reaguju kad su partizani osvojili Rab u jesen 1943. ne bi bilo posebnih poteškoća da se izbeglice evakuišu pre nego što su Nemci zauzeli ostrvo u martu 1944. Može se razumeti da su operativne potrebe bile glavna briga Britanaca, kao što je delimično opravdana tvrdnja da je plovidba Jadranskim morem bila teška i opasna, ali je logično pretpostaviti da bi pritisak političkih faktora britanske vlade ubedio vojnike da izvrše evakuaciju. Činjenica je da su upravo u to vreme iz tog rejonu stigle jevrejske izbeglice u južnu Italiju čamcima koje su iznajmili od meštana.

MENAHM ŠELAH

Ne može se izbeći zaključak da je sprečavanje evakuacije prouzrokovano drugim razlozima. Jedan od važnih je bilo protivljenje britanskog ministra za Srednji istok da se dovedu jevrejske izbeglice iz Dalmacije u južnu Italiju. Po svemu sudeći, to protivljenje je proizlazilo iz sumnje da bi posledica toga bio pritisak za odlazak u Erec-Jisrael. U februaru 1944. upućen je iz Kaira (iz ureda ministra za naseljavanje na Srednji istok) izveštaj britanskom ministru u Alžiru (pri savezničkoj komandi) u kojem je obrazložen zahtev da se spreči evakuacija Jevreja sa grupom od 20.000 jugoslovenskih izbeglica koje su trebalo da stignu u južnu Italiju.

Još više začuđuje odugovlačenje, a najviše od svega neosetljivost koju je pokazalo činovništvo u Londonu u odnosu na slanje novčane pomoći jevrejskim izbeglicama u regionu Topusko. Kad se sve završilo govoreno je o zaista malim svotama, kao što su i sami Britanci istakli.

Veoma težak položaj izbeglica, koji je bio dobro poznat službenicima Ministarstva inostranih poslova i Ministarstva finansija, nije uopšte uticao na tvrdoglavo protivljenje koje je objašnjavano uobičajenim birokratskim frazama. Stvari postaju apsurdne kad jedan od činovnika upoređuje slanje novčane pomoći sa predajom mitraljeza neprijatelju. U stvari, glavni napor ljudi iz Ministarstva inostranih poslova u Londonu bio je usmeren na učešće Amerikanaca u odbijanju pošiljke pomoći, i to zato da bi izbegli optužbu za neljudski odnos.

Istorija dostiže vrhunac kad su sredinom 1944. bile konačno omogućene evakuacije izbeglica vazdušnim putem. U času kad su partizanski komandanti i članovi Britanske vojne misije u Jugoslaviji ponovo tvrdili da je evakuacija izbeglica potrebna, oni su iz ekonomsko-vojnih razloga, dok je nad izbeglicama lebdela smrtna opasnost, vraćali poluprazne avione u svoje baze u Italiju, a izbeglice su ostajale. Tvrdnju vojske da postoji redosled u prioritetu evakuacije, da su Jevreji na kraju tog redosleda i da stoga ne mogu biti evakuisani opovrgavaju činjenice koje govore o avionima u kojima je bilo mesta. Odbacivanje zahteva Randolfa Čerčila da se izbeglice evakušu iz razloga što britansko vazduhoplovstvo ne može slati specijalne avione nije ništa drugo nego izvrđavanje. To izvrđavanje je imalo političke razloge, ali se na njih samo aludira.

U zaključku treba potvrditi:

- Britanci su u spornom slučaju mogli da bez posebnih poteškoća spasu nekoliko stotina Jevreja;
- ne povređujući određenu politiku o pošiljkama novca na neprijateljska područja mogli su omogućiti slanje novca izbeglicama, a da taj novac ne pomogne neprijatelju;
- izbegavanje spasavanja ili finansijske pomoći nije proizlazilo iz ratnih ili tehničkih razloga, nego zbog visoke politike.

Nije nam ovog puta namera da sumiramo princip britanske politike oko spasavanja Jevreja; to će se još ispitivati. U ovom slučaju je reč samo o maloj grupi izbeglica koja je mogla biti spasena. Čini se da i ova istorija pomaže da se shvate tendencije u politici Britanije i njen odnos prema Jevrejima koji su se borili za svoje živote.

Preveo sa hebrejskog Cadik Danon, rabin

SUDBINA JEVREJSKIH IZBEGLICA NA OTOKU RABU

Menahem Šelah

S u m m a r y

THE FATE OF JEWISH REFUGEES ON THE ISLAND RAB

After the capitulation of Italy in September 1943, the German army entered north Italy threatening the lives of Jews who were imprisoned in Italian camps. After the withdrawal of the Italian garrison from the north Dalmatian island Rab the inmates took over the camp and contacted the partisans. A large number of younger men joined the partisan units, while women, children and old men were evacuated to the liberated parts of Yugoslavia. On Rab remained those who were unable to travel and they were liquidated by Germans in March 1944.

People were evacuated from Rab by the partisan units because the Allied forces refused any involvement. As the refugees were now on liberated territory, but in arduous circumstances, even without food, they appealed to the British authorities to transport them to south of Italy or give them financial aid just to feed themselves - but they received no financial help whatsoever. In the spring of 1944, near the small partisan airport at Topusko, were stranded about 1.500 Jewish refugees from Rab. They were hoping to be transferred to Italy by British planes that were landing there daily bringing aid to partisans - and returning almost empty to Italy. However, until the end of September 1944 only 40 people were evacuated.

Why were the British forces against this evacuation of Jewish refugees? The compelling conclusion is that they were suspicious of the eventual subsequent pressure to allow the refugees entry into Erez Israel. The British could have saved with no particular difficulties several hundred Jews. Refusing to help them either financially or by transporting them was not the result of military or organisational obstacles, but the outcome of political bargaining on much higher levels.

Dr Miloš Hamović

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I ITALIJANSKOG OKUPATORA PREMA JEVIJIMA U BOSNI I HERCEGOVINI 1941-1945 - KOMPARACIJA

U toku Drugog svijetskog rata, ustaška kvislinška i italijanska okupatorska vlast imale su različit tretman prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini, kao i na cijeloj teritoriji NDH. Taj različit tretman bio je od strane ustaša i Italijana ispoljen kako prema Jevrejima, tako i prema njihovoj imovini, i bio je dijametralno različit. U kojoj mjeri su se te razlike ispoljile i kakve su posljedice imale za jevrejski narod, pokazaće primjeri koje navodimo i upoređenja o tome kako su se ustaše i Italijani postavili prema tom problemu.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, odnos prema Jevrejima zasnivao se na uzoru rasne doktrine Trećeg rajha i bio njegova kruta kopija. Zauzimanjem stava i primjenom identičnog metoda i postupka nacističke Njemačke prema Jevrejima, NDH ih je osudila na likvidaciju u konc-logorima i na drugim mjestima.

Nakon formiranja NDH donesena je serija zakonskih odredbi, čime je zakonskom regulativom ozvaničen teror nad Jevrejima. Tokom aprila, maja i juna 1941. po hitnom postupku, donesene su rasističke i druge antijevrejske odredbe. NDH je 26. juna izdala izvanrednu zakonsku odredbu i zapovjed, nakon čega je teror nad Jevrejima drastično pojačan. Prema tom zakonu, svi Jevreji su kolektivno, kao narod, krivi i mogu se deportovati u "zatočenička zbirališta", bez utvrđivanja pojedinačne i konkretne odgovornosti. Prema toj zakonskoj odredbi, osnovna krivica Jevreja bila je u tome što, navodno, "šire lažne vesti u svrhu uznemiravanja pučanstva, te svojim poznatim špekulativnim načinima otežavaju opskrbu pučanstva".¹

U vrijeme kada je formirana NDH, na njenoj teritoriji bilo je nastanjeno oko 40.000 Jevreja, a od tog broja 14.000 nalazilo se u Bosni i Hercegovini gdje ih je oko 12.000 likvidirano u toku rata. Uništavanje jevrejskog stanovništva i njegovih materijalnih i kulturnih dobara u Sarajevu, spada među najteže zločine izvršene na tlu Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata. U Sarajevu je bilo nastanjeno oko 80% Jevreja od njihovog ukupnog broja u Bosni i Hercegovini. Od oko 10.500 Jevreja, koliko ih je bilo pred rat u Sarajevu, oko 9.000 internirano je u logore, a od tog broja samo 40 ih je preživjelo.²

1 Dr Miloš Hamović, *Izbeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*. (Dalje: M. Hamović, n.d.) 381.

2 Dr Samuel Pinto, *Zločin okupatora i njegovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, 61 - Elaborat pisan 1947. za Komisiju za utvrđivanje ratnih zločina. Nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (Dalje: S. Pinto, Elaborat...)

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

S masovnom deportacijom Jevreja iz Sarajeva počele su ustaše 3. septembra 1941, tako što su oko pola noći, upale u njihove stanove, mahom u centru grada, istjerale ljude na ulice, a zatim ih iz sabirališta u gradu otpremile u logor u Kruščici, kraj Travnik. Niko od zatečenih stanara nije bio isključen iz racije, odnosno pošteđen deportacije, pa ni stare, iznemogle, bolesne osobe, djeca i odojčad. Za spremanje na put s kojeg se, vjerovatno, niko nije vratio, ostavljeno im je samo nekoliko minuta, pri čemu, logično, nisu stigli da uzmu ni najneophodnije stvari. Pa i ono što su ponijeli često je bilo pogrešno odabrano, jer pravi izbor nisu mogli napraviti pospani, smušeni stanari, šokirani lupom na vratima, po kojima su ustaše, pri noćnim upadima u kuće Jevreja (i Srba), udarale rukama i nogama, odnosno čizmama. Ako bi i postojalo zvono na ulaznim vratima, ono je upotrebljavano samo da bi buka bila glasija.³

Jevreji su iz Sarajeva otpremeni u logore postupno, transport po transport. Pored već pomenute Kruščice, u jesen 1941. godine, 1.200 žena i djece deportovano je u logor Stara Gradiška.⁴ Ovi Jevreji bili su dio velikog transporta koji je, prethodno, bio upućen u logor Loborgrad. Nakon osmodnevnog mučeničkog putovanja po izuzetno hladnom vremenu, bez hrane, zatvoreni u teretnim vagonima, iz kojih nije bilo izlaska (osim u Brodu prilikom prekrcavanja), stigli su do Loborgrada. Tamo, zbog mase logoraša, za njih nije bilo mjesta, pa su ponovo vraćeni u Sarajevo, odakle je transport i krenuo.

Iz Sarajeva su otpremljena 26. i 27. oktobra dva transporta od oko 1.400 Jevreja, a još 3.000 internirano je 17. novembra 1941. godine. To je bila najveća od svih grupa sarajevskih Jevreja interniranih u toku rata. U decembru 1941, otpremljeno je 1.830 žena i djece u logor u Đakovu.⁵ Za nepunih šest mjeseci, smješteno je u logore više od 8.500 Jevreja iz Sarajeva. Deportacije su nastavljene i 1942. godine; tako je nekoliko stotina sarajevskih Jevreja sprovedeno 20. i 22. avgusta u Aušvic. U Sarajevu je ostalo samo oko 120 Jevreja pretežno iz mješovitih brakova, a među njima je bilo i 40 koji su živjeli ilegalno.⁶

Jevrejsko stanovništvo u ostalim gradovima Bosne i Hercegovine doživjelo je sličnu sudbinu kao i njihovi sunarodnici u Sarajevu, s tim što su u nekim mjestima primjenjivani drugačiji metodi za njihovo likvidiranje. Pored deportacije u logor, dio Jevreja likvidiran je u gradovima u kojima su boravili, ili u obližnjim mjestima, kao što se dogodilo u Brčkom, Bugojnu, Rogatici i Vlasenici. Ustaše su u nekim mjestima (Bugojno i Vlasenica) nakon ubijanja, Jevreje bacali u jame.⁷

3 Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952, (Dalje: Zločini fašističkih okupatora...) 67; M. Hamović, n.d. 382

4 Arhiv Vojnoistorijskog Instituta (Dalje: AVI), broj registracije 22/17-15, k. 612.

5 Dr Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1980 (Dalje: J. Romano, n.d.) 132.

6 S. Pinto, Elabarat..., 383

7 Zločini fašističkih okupatora... 70-71

Likvidirano je i nekoliko stotina jevrejskih izbjeglica iz Austrije, Njemačke i Čehoslovačke: u Brčkom 147, u Čapljini 147, u Derventi 120, u Slatini kod Banjaluke 58, kao i u nekim drugim mjestima.⁸

U nekim gradovima u Bosni i Hercegovini ustaše su likvidirale sve Jevreje o čemu su sarajevske novine revnosno obavještavale svoje čitaoce. Da u nekom mjestu nema više Jevreja za "*Sarajevski novi list*"⁹ bila je dragocjena vijest dana. Skoro svaki naslov na tu temu, konstatovao je da je dotično mjesto "očišćeno" od Jevreja, kao da je bilo njima zagađeno. Te su vijesti bile posebno aktuelne u proljeće 1942, u martu i aprilu, kada je u mnogim mjestima teror nad Jevrejima bio posebno ispoljen. U tim mjesecima objavljene su vijesti da su Jevreji likvidirani u Zenici, Kaknju, Tržištu i Visokom.¹⁰

Jevrejska imovina postala je plien NDH, a donekle i njemačkog okupatora. *Uzročno-posljedične veze genocida u velikoj mjeri proističu i baziraju se na posezanju izvršilaca zločina za imovinom žrtava.* Sva materijalna, kulturna i druga dobra poharana su, a da bi se prisvajanje te jevrejske imovine (kao i srpske) obavilo što uspješnije, formirane su posebne ustanove i donesene brojne "zakonske odredbe i naredbe" što, doduše, nije osujetilo i pojedinačnu pljačku, koja je bila izrazito ispoljena.¹¹

Sarajevski Jevreji raspolagali su velikom imovinom koja je, moglo bi se reći, bila neprocjenjive vrijednosti. U njihovim rukama, pored ostalog, bili su koncentrisani dio finansijskog kapitala i trgovina, a posjedovali su i veliki broj stanova i kuća u najljepšim djelovima grada, što je iritiralo i pojačavalo nagon za pljačkom.¹²

Poseban vid pljačke jevrejske imovine bilo je oduzimanje njihovih radnji ili, kako bi se to ovovremenim jezikom reklo, prodavnica. Jevrejske radnje su predate na upravljanje, što je značilo na korišćenje, povjerenicima. Oni su ta mjesta dobijali na osnovu Zakonske odredbe od 11. maja 1941. Za glavnog povjerenika svih jevrejskih radnji u gradu postavljen je Josip Zubić, povjerenik ustaške policije u Sarajevu. Korumpiran i spreman na razne špekulacije sa kupoprodajom jevrejskih radnji, on je postavljao povjerenike iz kruga svojih prijatelja, kao i druge, po njihovoj preporuci. U Sarajevu je bilo 303 povjerenika, pripadnika ustaškog pokreta. Prema zakonskoj odredbi od 31. maja 1941. najamnina za jevrejske trgovine, lokale i stanove dostavljala se redarstvenim postajama (policijskim stanicama), a ne vlasnicima. Od tada počinje prodaja jevrejskih zgrada i trgovina mahom ustaškim povjerenicima i njihovim rođacima. Zgrade i lokali prodati su po cijeni koja je bila daleko ispod realne, za svega 188. 204. 274 kuna, a njihova vrijednost bila je veća oko osam puta. Tako su povjerenici jevrejskih radnji (među kojima ne izostaše ni muslimanske izbjeglice)

⁸ J. Romano, n.d. 133.

⁹ "Sarajevski novi list" (Dalje: SNL) izlazio je od 11. maja 1941. do zaključno 3. aprila 1945. godine.

¹⁰ SNL, 10. i 26. - III - 1942.

¹¹ M. Hamović, n.d. 383

¹² Isto, 384.

olako i, što bi se reklo, preko noći, postali imućni skorojevići na račun imovine koju su Jevreji godinama i generacijama stvarali.¹³

Kada se situacija na svjetskim ratištima izmjenila u korist Sovjetskog Saveza i Zapadnih saveznika, što se krajnje nepovoljno odrazilo na NDH koja je, pored ostalog, zapala u ekonomske nedaće (koje su se posebno ispoljile u osiromašivanju stanovništva i nestašici hrane), novine su se okomile na ratne profitere i imućne skorojeviće. Tako, SNL u broju od 7. aprila 1944. godine konstatuje da "trgovci i šverceri rasipaju novac u okolini sarajevskih izletišta i uživališta, dok izbjeglice i brojna gradska sirotinja gladuje". Takođe, navođeni su primjeri "razbacivanja novca obogaćenih sarajlija koji su početkom rata bili povjerenici u jevrejskim radnjama. Oni plaćaju visoke cehove u terevenkama i vožnji automobilima, u zlatnicima - napoleonima, a odkud im to zlato nije teško pretpostaviti".

Osuđeni na istrebljenje, Jevreji u Bosni i Hercegovini (kao i u cijeloj NDH) imali su manje šansi da spasu život, nego što je to bio slučaj sa Srbima. Izgledi da se u tom tmurnom vremenu sačuva glava, zavisili su i od lokacija na kojima su Jevreji i Srbi živjeli. Jevreji su bili locirani isključivo u gradovima, gdje je ustaška vlast bila, uglavnom, konstantna. Većina srpskog stanovništva bila je nastanjena u selima, gdje su ustaše zalazile povremeno, a u mnoga nikad nisu ni kročile, (pogotovo u ona koja su se nalazila u gudurama i bespuću). Dio srpskog stanovništva nalazio je utočište u izbjeglištvu u Nedićevoj Srbiji i djelimično u Crnoj gori, što su bile prednosti Srba koje Jevreji nisu imali. Uostalom, i prema ustaškoj koncepciji o rješavanju "srpskog pitanja" u NDH, planirano je da se "samo" jedna trećina Srba likvidira, jedna pokatoliči, a jedna protjera u Srbiju, što je dijelom i ostvareno. Srbi su mogli da se, pred ustaškim terorom, opredjele za jednu od dvije strane - partizansku ili četničku, s tim što im je ova posljednja pružala priliku za osvetu.

Znatan broj Jevreja iz Bosne i Hercegovine, kao i iz drugih krajeva okupirane Jugoslavije, opredjelio se za NOP. Pored ideološke i političke motivacije za pristupanje Narodnooslobodilačkom pokretu, bilo je logično što su dodatni stimulans nalazili i u činjenici da će tako izmaći ustaškom teroru, kao i u tome što im se pruža prilika da mu se suprotstave oružjem. Bilo je primjera da u nekim mjestima medicinski jevrejski radnici odlaze u partizanske jedinice, tako reći kolektivno, iako im internacija nije prijetila zbog nedostatka medicinskog osoblja. U Tuzli su na primjer, u jesen 1943. pristupili NOP-u svi ljekari i apotekari s više od 40 članova svojih porodica. Ukupno je u NOP-u učestvovalo 1.406 Jevreja iz Bosne i Hercegovine.¹⁴ Uključivanjem Jevreja u partizanske jedinice, od ustaškog terora spasavali su se, uglavnom, odrasli muškarci, dok je ostali dio stanovništva ostao nezaštićen.

Ustaške vlasti su jevrejsko medicinsko osoblje izuzimale od internacije (mada su neke logorisali) ne samo zbog deficita u tom kadru, nego i zbog toga da bi Jevreje koristili i za liječenje infektivnih bolesti. Jevrejski ljekari su angažovani, pored ostalog, na liječenju muslimanskih izbjeglica, među kojima su harale zarazne bolesti, pogotovo pegavi, pa i

13 SNL, 11-V-1941. i 31-V-1941; M. Hamović, n.d. 384.

14 J. Romano, n.d. 303.

MILOŠ HAMOVIĆ

trbušni tifus. Razlog za angažovanje jevrejskih ljekara da liječe infektivne bolesti kod izbjeglica (a i ostalog stanovništva) vjerovatno je bio i u tome što je za druge ljekare, "arijevce", bilo riskantno da se kreću među oboljelima, zbog opasnosti da i na njih pređe zaraza.

Tako je dr Isak Samokovlija, poznati književnik,¹⁵ bio stalni ljekar za muslimanske izbjeglice u njihovom logoru na Alipašinom mostu u Sarajevu. Samokovlija je u više izvještaja pomenut kao požrtvovan ljekar, a muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet" dodjelo mu je 18. decembra 1944. diplomu, kao priznanje za liječenje muslimanskih izbjeglica a pogotovo njihove djece. Kada je Ministarstvo skrbi NDH formiralo 24. oktobra 1944. godine u Sarajevu ambulatnu bolnicu za izbjeglice, za direktora je postavilo doktora Samokovliju, što je tada predstavljalo kuriozitet svoje vrste.¹⁶

Osim pristupanja NOP-u, mada je i tada postojao rizik da se izgubi život, jedini siguran način da Jevreji spasu glavu bio je odlazak u italijansku okupacionu zonu. Ta orijentacija Jevreja, da se domognu teritorije italijanskog okupatora, bila je za njih jedina bezbjedna i spasonosna varijanta za kojom su svi težili, a nije pretjerano reći ni čeznuli. Ona je, međutim, za većinu bosansko-hercegovačkih Jevreja bila neostvariva, o čemu svjedoči pogrom nad njima, odnosno broj ubijenih od ustaša.

Prabacivanje Jevreja u Mostar, odnosno na okupacionu teritoriju Italije, počelo je u drugoj polovini 1941, a trajalo je i tokom 1942. godine. Pored pojedinačnih prelaza koji su počeli i ranije, u septembru je evidentirano nekoliko grupa koje su stigle u Mostar, u kojima su bili daleko najbrojniji Jevreji iz Sarajeva, mada su dolazili i iz nekih drugih mjesta. Tako, na primjer, ustaška policija obavještava Veliku župu Hum 30. septembra 1941, o 37 Jevreja koji su iz raznih mjesta "imigrirali" u Mostar, u kome nisu imali "svoj domicil", odnosno svoje pravo boravka.¹⁷ Istog datuma, veliki župan Velike župe Hum upućuje akt predstojniku gradskog poglavarstva u Mostaru, u kome je navedeno:

"U poslednje vrijeme doputovalo je mnogo židova iz Sarajeva u Mostar s namerom da se privremeno nastane u ovim krajevima. Savezno s tim izvolite pronaći takve osobe, i provesti ih u mjesto njihovog stalnog boravišta. Njihove propusnice zajedno sa imenima tih osoba izvolite poslati toj Velikoj župi. Ujedno izvolite nas u najkraće vrijeme obavjestiti o ovom predmetu... Stvar shvatite veoma žurnom i važnom".¹⁸ O načinu i putevima dolaska Jevreja u Mostar, peripetijama koje su, imali u vezi s tim, o riziku kojem su se izlagali, izvori sadrže

15 Pored ostalih dijela, Samokovlija je prije rata napisao pripovjetke: Nosač Samuel, Plava Jevrejka i zbirku Od proleća do proleća.

16 Ovaj presedan, istina potiče iz vremena kada je Beograd već bio oslobođen i kada su dani NDH već bili odbrojani, odnosno kada su stali i postupak prema Jevrejima bili manje rigorozni nego u vrijeme uspona Trećeg Rajha. Ipak nekoliko dana nakon postavljanja doktora Samokovlije za upravnika bolnice istu funkciju dobija i medicinska sestra Apolonija Bezovljak, te su bolnicu vodili zajedno (SNL, 25-X-1944. i 17-III-1945.).

17 Jevreji iz ove grupe stigli su iz: Sarajeva 29, Konjica 4, Krina 2 i po jedan iz Zagreba i Zenice (AVI, Fond NDH, br. reg. 28/5-3, k. 190).

18 AVI, Fond NDH, br. reg. 28/5-6, k. 190.

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

samo šture podatke iz kojih se ne može steći ni približna predstava o njihovoj odiseji. Drame koje su preživljavali ostaće "lične", odnosno nama nepoznate.

Propusnice za putovanja Jevreji su dobijali iz Mostara, zahvaljujući vezi koju su imali u policiji. Zapravo, radilo se o "trgovini" propusnicama.¹⁹ U grad su ponekad ulazili i bez propusnica, prolazeći mimo kontrole italijanskih vojnika što je, vjerovatno, s njima bilo utanačeno. Takođe, Jevreji su potkupili neke od pratilaca vozova kao i policajce koji su vršili kontrolu putnika na mostarskoj železničkoj stanici. Ustaške vlasti su insistirale da se svi Jevreji koji su se sklonili u Mostar vrate odakle su došli (bez obzira na to da li imaju propusnice), što su Italijani onemogućavali. Pošto su propusnice dobijane, uglavnom, za novac, a trebalo je potplaćivati i druge policajce, logična je pretpostavka da su uspijevali da ih nabave, i tako se spasu ustaškog terora, prije svega Jevreji koji su, ko zna kako, još uvijek posjedovali nakit i druge dragocjenosti, za razliku od onih koji nisu imali čime da plate te spasonosne papire. Prema podacima S. Pinta, u toku rata oko 1.600 sarajevskih Jevreja prebacilo se u Mostar.²⁰

Dolaskom iz Sarajeva u Mostar (imajmo u vidu razlog, zbog kojeg su to učinili) ti su Jevreji u stvari postali izbjeglice, bez obzira na to što nisu imali takav status i tretman²¹. Moglo bi se reći da su oni predstavljali, u nizu drugih, još jednu pojavu za koju nije bilo primjera u istoriji. Jer, biti pripadnik jevrejskog naroda u Sarajevu i Mostaru nije bilo isto. Jedino je NDH, primjenom genocida, dovela do nastanka izbjeglica koje su unutar njenih granica bježale iz jednog njenog grada u drugi. Pri tome, ustaška policija vodi o njima evidenciju, makar i djelimično, prati ih i "drži na oku", kruži oko njih s namjerom da ih zgrabi, u čemu ih onemogućava italijanski okupator.²²

Dolazak Jevreja u Mostar, ipak, nije značio i kraj njihovog nespokojsva i brige za opstanak. Pod stalnim pritiskom i prijetnjama ustaša da ih treba vratiti odakle su došli, Jevreji su s nestrpljenjem očekivali nagovještenu promjenu lokacije, odnosno pomjeranje sa ruba italijanske okupacione zone na sigurnije boravište, mađa je to značilo njihovu internaciju. Pored opasnosti od ustaša, njih su ugrožavali, ili bolje reći nastojali da ugroze, i folksdojčeri, odnosno njemački Kulturbund u Mostaru. Kulturbund je vršio pritisak na velikog župana da

19 Župska redarstvena oblast u Sarajevu obratila se 14. marta 1942. Velikoj župi Hum aktom u kome je navedeno: "Dolazak Židova u Mostar bio je omogućen zato što su kontrolu na kolodvoru vršili talijanski vojnici... U Mostaru se rodila trgovina oko izdavanja propusnica za Židove, te je radi toga uhapšen činovnik Mehmed Čehajić iz Mostara... Što u Mostar stižu Židovi krivce treba tražiti svakako među osobljem koje prati odnosno dočekuje vlakove koji tamo stižu." (AVI, Fond NDH, br. reg. 28/5-10, k. 190.).

20 S. Pinto, *Elaborat...*, 61. Ovaj podatak nije precizan, jer kada se zbroje sve cifre koje autor navodi za sarajevske Jevreje i to: 10.500 bilo ih je prije rata, u ratu stradalo 9.000, ostalo u gradu 120, plus 40 ilegalno živjelo i 40 inlemiranih se vratilo, proizlazili da ih je što stradatih u ratu, što preživjelih bilo ukupno 10.600, za stotinu više nego što ih je pred rat (10.500) živjelo u Sarajevu prema podacima koje, takođe, autor navodi.

21 Izbjeglištvo Jevreja je specifično i razlikuje se u odnosu na ostale izbjeglice u Bosni i Hercegovini i u okupiranoj Jugoslaviji. Oni su bili izbjeglice bez statusa, za koje nisu postojali organi i organizacije za pružanje pomoći i zbrinjavanje, izuzev jevrejskih opština, opljačkanih od ustaša. Usljed toga o njima kao o izbjeglicama gotovo da i ne postoji arhivska i druga građa. Izvjesni, štuni podaci koji se na njih odnose, tretiraju ih i registruju kao Jevreje koji su pobjegli iz Bosne u italijansku okupacionu zonu što ograničava mogućnost i sužava prostor njihovog istraživanja.

22 M. Hamović, n.d. 386.

zahtijeva od Zapovjedništva italijanske vojne posade da Jevreji nose svoj znak, kao i da se prema njima poduzmu i druge mjere koje im je namjenila NDH.²³

Da ne bi došlo do realizacije tih zahtjeva Kulturbunda, Jevrejska opština je preventivno uputila 10. novembra 1941. u italijanski Kraljevski vicekonzulat u Mostaru svoja dva predstavnika (Alfreda Kabilja i Davida Koena) koji su tražili jaču podršku od Italijana, ističući nespokoj i zabrinutost Jevreja za svoju sudbinu. Tvrđili su da bi popuštanje italijanskih okupacionih vlasti pred jednim protivjevrejskim zahtjevom na kome insistira Kulturbund, otvorilo vrata seriji drugih, što bi poziciju Jevreja još više ugrozilo. Na kraju, ovi jevrejski delegati su, u ime svojih sunarodnika, tražili od italijanske vlade, ili bolje reći molili "da kao poslednja milost bude sprečeno njihovo slanje u Hrvatsku²⁴ ili Njemačku, već da se, naprotiv, pošalju u talijanski logor".²⁵

Neka na ovom mjestu, autoru ovog članka bude dopuštena digresija. Naime, brojni su primjeri koji pokazuju da su Srbi s teritorije NDH nastojali, uz primjenu raznih metoda (pri čemu su u nekim situacijama korišteni i saveznički odnosi Italijana i četnika) da obezbjede za pojedina mjesta ili čak i za manje regije, italijansku okupaciju umjesto ustaške vlasti. Tako su sredinom 1941. dvije delegacije Srba, jedna iz Knina a druga iz Splita, zahtijevale u ime 100.000 svojih sunarodnika iz Dalmacije i Like da se priključe Italiji. Međutim, u tome nisu uspjeli, a Italijani im utoliko izadoše u susret i za utjehu Srbe iz Plitvičkih jezera otpremiše u zarobljeništvo.²⁶ Tako su Srbi "isposlovali" odlazak u zarobljeništvo, da bi se izbavili od ustaškog genocida.

Dakle, i Jevreji i Srbi traže (i uspijevaju) da steknu status logoraša, s tim što Srbi još dodatno rade, istina bezuspješno, i na sopstvenoj okupaciji. I jedni i drugi žele da se "samologorišu", ne zbog mazohizma, nego zbog spasavanja života. To je još jedan od brojnih primjera s naših prostora koji nema uzor u svjetskoj istoriji i koji, na svojevrsan način, govori o pojmu relativnog.

Internacija Jevreja iz Mostara, kao i iz nekih manjih okolnih mjesta na Jadran, izvršena je u novembru 1942. godine. U više posebnih vozova, uz pratnju karabinjera, Jevreji su otpremljeni u Dubrovnik, odakle su raspoređeni u nova mjesta boravka. U jednom transportu oni su prebačeni do Metkovića vozom, a zatim su nastavili put brodom.²⁷

Italijani su kupovali od Jevreja, pri njihovom napuštanju Mostara, vrijedne stvari po niskim cijenama. Te stvari Jevreji, logično, nisu mogli ponijeti u logor, a nisu imali kome ni da ih ostave, jer su svi internirani. U ustaškim dokumentima navodi se da Italijani kupuju od Jevreja stvari u "bescijenje".²⁸ Međutim, kada se to posmatra u relacijama relativnog ,

23 Isto.

24 Podrazumjeva se njihovo prisilno vraćanje s italijanskog okupacionog područja u mjesta iz kojih su došli u Bosni i Hrvatskoj.

25 AVI, Fond NDH, br. reg. 35/5-2, k. 239, 11-XI-1941, Zapovjedništvu talijanske vojničke posade - Mostar.

26 M. Hamović, n.d. 103

27 Isto, 386.

28 "Župska redarstvena oblast iz Mostara javlja da je zadnjih dana po italijanskoj vlasti otpremljeno oko 800 židova

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

pitanje je da li je taj postupak za osudu, jer Italijani od Jevreja stvari kupuju, a ustaše ih pljačkaju. Ubijanjem Jevreja i pljačkom njihove imovine, ustaše ih uništavaju fizički i ekonomski, a Italijani interniranjem u svoj logor Jevrejima spasavaju život, a njihovu imovinu (istina, samo mali dio) kupuju. Ta prodaja imovine u "bescijenje" za Jevreje je značila "bolje išta nego ništa", kako kaže narodna poslovice, a nije bez osnova ni pretpostavka da su neki od njih spuštali cijenu u znak zahvalnosti prema Italijanima što im spasavaju život.

Uostalom, Jevrejima je bilo zabranjeno da prodaju svoje stvari i predmete (što se logično, nije odnosilo na italijansku vojsku), ili da ih na drugi način otuđe kao, na primjer, zamjenom za hranu. Stalna strepnja i briga nad imovinom podsticala je i navodila Jevreje da vrijednije predmete sakriju, ili da ih daju na čuvanje "koje je u nekim slučajevima kombinovano sa upotrebom) komšijama i prijateljima muslimanima i Hrvatima. Ustaška vlast je, međutim, zabranila Jevrejima da skrivaju sopstvenu imovinu, a takav pokušaj tretiran je kao krađa i kažnjavan je zatvorom. SNL u broju od 17. juna 1941. obavještava čitaoc da je jedan jevrejski trgovac uhapšen zato što je iz svoje radnje odnio u stan mlin za kafu. Isto tako, bilo je zabranjeno i kažnjivo kupovati imovinu od Jevreja (kao i Srba), ili primiti stvari na čuvanje i poklon.²⁹

Jevreji iz Bosne i Hercegovine internirani su u Kupare, na Lopud i Hvar. U Kuparima, u istoimenom hotelu, bili su smješteni pretežno Jevreji iz Bosne i Hercegovine, među njima i 17 koji su prebačeni iz logora u Gacku.³⁰ Takođe, Jevreji su bili smješteni i u Mlinima.³¹ Logor na Lopudu nalazio se u zgradama nekadašnjih hotela "Grand", "Pracat" i "Glavovič". U tom logoru pretežno su bile jevrejske izbjeglice iz Sarajeva i drugih mjesta iz Bosne. Na Hvar su prebačeni Jevreji iz Metkovića, gdje su bili raspoređeni kao izbjeglice iz Sarajeva i Mostara.

O životu interniranih Jevreja koji su provodili dane u ovim hotelima kraj Dubrovnika i atmosferi koja je u njima vladala Menahem Šelah (Shelach) u knjizi "Račun krvi" piše:

koji su boravili u Mostaru i naselili se na otoku Hvaru i Lopudu. Sve vrijednije stvari kao čilimi, šivači strojevi, bolji nameštaj, itd. od židova kupovali su u bescijenje Italijani". (AVI, Fond NDH, br. reg. 4/9-1, k. 155).

29 M. Hamović, n.d. 48.

30 Logor u Gacku formiran je pred rat a u njemu su bili zatvoreni Jevreji iz Austrije, Poljske, Čehoslovačke i drugi.

31 O smještaju i uslovima u kojima su živjeli ovi Jevreji obavještava Oružnička postaja Kupari, 21. novembra 1942. Župsku redarstvenu oblast Dubrovnik: "Dne 15-11. t.g. internirani su židovi iz Dubrovnika po talijanskim vojnim vlastima i dopraćeni na područje ove postaje i to:

U Mlinima smješteno je u hotelu Molner Mare 3 osobe židova muških. U hotelu Jelič Tonča smješteno je 99 osobe koje muških, ženskih i djece. Svega u Mlinima ima židova 95. Dne 17-11. t.g. dopraćeno je isto iz Dubrovnika po talijanskim vojnim vlastima u zgradu hotelskog i kupališnog D.D.(hotel Kupari-M.H.) u Kuparima 215 osoba židova, koje muških, ženskih i djece.

Talijanske vojne vlasti dale su ovim židovima posteljne stvari tj. po 2 nova čebeta vojnička, a krevete i ostale stvari koriste hotela Kupari, osim toga daju im hranu, te električno svjetlo. Kretati se mogu od jutro od 7 do navečer do 19 sati od Kupara do Mlina, a ostalo vrijeme imaju biti u svojim sobama hotela, gdje su smešteni.

Nadzor nad njima ima talijanski potpukovnik (kolonelo) Rikardo Ricci iz Srebrenog, on se brine za smještaj, ishranu i sve drugo. Ova će postaja također voditi nadzor kuda se imenovani kreću i s kim se sastaju, te što čine, te ako se ma šta sumnjivo primjeti, izvještavati će predpostavljene i službene vlasti. (Historijski arhiv Dubrovnika, br. 3785, k. 8, 21-VI-1941, Kotarska oblast Dubrovnik - Župskoj redarstvenoj oblasti).

"Većina je izbjeglica smeštena u hotelima i u privatnim stanovima... Straža je bila vrlo labava, a katkad je nije bilo uopšte. I Italijani su znali da Jevreji ne žele bježati, a nemaju ni kuda. Na ulazu u hotele sedjeli su karabinjeri, koji su zevjali od dosade. Jevreji su se s njima sprijateljili, a karabinjeri nisu sprečavali njihovu slobodu kretanja. Talijanski komandanti koji su trebali da čuvaju Jevreje, brinuli su se kako da im olakšaju život... I tako je život ubrzo ušao u svoj tok. Otvorene su škole i dečiji vrtići, radionice, odvijao se i kulturni i umetnički život, stručnjaci prvog reda su podučavali, ljudi su se bavili kiparstvom, ritmikom i sličnim. Organizovana su sportska takmičenja, omladinska udruženja, održavali su se simpoziji i predavanja. Jevreji koji su izbegli prije kratkog vremena sigurnu smrt, žive normalni život. Mekani i topli tenor Benjamina Ćilija je pjevao u plesnoj sali hotela "Mama son'tanto felice"³²... "A nedaleko su se čule eksplozije granata i pucnjevi puškomitraljeza".³³

Iz ovih logora, odnosno hotela, više od 3.500 Jevreja prebačeno je na Rab, u periodu od kraja marta do početka jula 1943. godine.³⁴ Dotadašnji "hotelski smeštaj" zamijenjen je logorom koji je bio opasan bodljikavom žicom, imao stražu i u kome je režim bio neuporedivo stroži. Međutim, za Jevreje je bilo najvažnije da su na Rabu bili bezbjedni. Oni su, zahvaljujući promjeni lokacije, bili izvan domašaja ustaških i njemačkih snaga u kritičnom periodu uoči kapitulacije Italije (8. septembra 1943), kao i u momentu kada se ona dogodila.

Nakon kapitulacije Italije, Jevreji su u logoru na Rabu održali miting naočigled nezainteresovane italijanske straže, koju su zatim razoružali, ili bolje reći kojoj su oduzeli oružje, bez opaljenog metka i bez ijedne ogrebotine. Za razliku od ovog, moglo bi se reći "elegantnog" oslobođenja iz italijanskog logora na Rabu, Jevreji i ostali logoraši logora Jasenovac, 22. aprila 1945. (samo 19 dana prije završetka Drugog svjetskog rata u Evropi), krenuli su skoro goloruki na ustaše, tražeći spas u neravnopravnoj borbi. Epilog ove pobune očajnika, koju neki istoričari nazivaju ustankom, imao je tragičan bilans: od 1.703 logoraša preživjelo je samo 86, među kojima je bilo i 15 Jevreja.³⁵

Deportacija Jevreja u logore "na italijanski način" bila je drugačija u odnosu na NDH i ostale okupatore, tačnije, bila je humanija. O tome svjedoči hotelski smeštaj u objektima Dubrovnik, kao i režim pod kojim su Jevreji živjeli u toj poluinternaciji, gdje su u toku 24h imali pola vremena (12h) za slobodno kretanje. Uslovi i režim, istina, pogoršali su se deportacijom na ostrva (Rab i Pag), ali je život Jevreja, u odnosu na Jasenovac, i tu bio neuporedivo lakši. Neosporno je, ma koliko da je to odudaralo od prakse u tim surovim ratnim danima, da je italijanski okupator deportovao Jevreje u logore u Dalmaciji da bi ih spasao od ustaša i Njemaca. Da je motiv njihove deportacije bio human, dokazuje i to što su u logor otpremljeni samo Jevreji iz druge okupacione zone u kojoj su bili ugroženi od ustaša, a ne

32 Popularna, nostalgična pjesma italijanskih vojnika koja ih je podsjećala na njihove porodice i domovinu

33 Menahem Shelach, Račun krvi - Spasavanje hrvatskih Jevreja od strane Italijana 1941-1943, Tel-Aviv, 1986 (Dalje: M. Shelach, n.d.), 1-2

34 J. Romano, n.d. 151.

35 Antun Miletić, Prilog utvrđivanja broja usmrćenih u koncentracionom logoru Jasenovac, 39. ("Neobjavljen članak saopšten na okruglom stolu "Jasenovac" održanom u Beogradu 22. aprila 1996.)

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

i iz prve, gdje su bili bezbjedni. To, istina, ne znači da te spasilačke akcije italijanskog okupatora prema Jevrejima nisu imale, u nekim situacijama i materijalni interes, ali ipak je najbitnije što su mnogi životi spaseni.

Da je sudbina Jevreja u Bosni i Hercegovini bila različita, što je, pored drugih okolnosti, prije svega zavisilo od toga u čijim je rukama bila vlast, pokazuje kao ilustrovan primjer Višegrad. U tom gradu pred rat je bilo nastanjeno 110 Jevreja.³⁶ Uspostavljanjem ustaške vlasti za njih su nastali tamni dani, kada su bili izloženi brutalnoj pljački i šikaniranju, ali ipak, ustaše nisu mogle da ih deportuju u logor, jer su partizanske jedinice onesposobile prugu od Višegrada ka Sarajevu. Dolaskom italijanskih jedinica u Višegrad, novembra 1941, njihova pozicija se poboljšala i život im više nije bio ugrožen do kraja 1942. mada su ustaše pokušavale da ih se domognu. Kada su u decembru 1942. Italijani napustili grad, sa njima su krenuli i Jevreji i prebacili se u Sandžak i Crnu Goru u italijansku okupacionu zonu. Prebacili su iz Višegrada i svoju pokretnu imovinu u čemu su im pomogli i Italijani, angažujući svoje mazge. Ustaše su bezuspješno pokušale da im onemoguće odlazak.³⁷

O odnosu Italijana prema Jevrejima svjedoči i podatak da su četnici ubili više Jevreja na teritoriji NDH, nego italijanski okupator, a ova konstatacija, vjerovatno, važi i šire za Jugoslaviju. Četnici su izvršili 13 pojedinačnih ubistava Jevreja, a od tog broja 12 su bili u Bijeljini,³⁸ dok su ih Italijani likvidirali samo nekoliko kao taoce.³⁹

M. Šelah na pitanje "Šta je italijanske vlasti pobudilo da brane Jevreje tako energično kada je to značilo ulaženje u veoma oštar konflikt sa njihovim nemačkim saveznicima", daje sažet i moglo bi se reći prihvatljiv odgovor, koji glasi: najpravičnije objašnjenje bilo bi u razmatranju pragmatičnih razloga kao što su hrvatsko-italijanski antagonizam (koji se zasnivao, prije svega, na nezadovoljstvu u jedne i druge strane teritorijalnom podjelom priobalnog dijela jadranske obale -M.H.); povjerenje u obećanje koje su dale okupacione vlasti civilima po kojima im je garantovana nepovredivost vjeroispovesti i rase; želja da dokažu Njemcima da su iako slabiji partner, oni u stanju da ostanu pri svom sopstvenom stavu; želja da dokažu Zapadnim saveznicima da su oni bili drugačiji, ukoliko u budućnosti dođe do pregovora... Ali, iz dokumentacionog materijala koji stoji na raspolaganju, zaključujemo da su osnovni razlozi bili humani.⁴⁰

Tretman koji je italijanski okupator primjenio prema Jevrejima, zasnivao se na činjenici da je "rasna politika" Italije i Njemačke (kao i NDH) bila izrazito različita. Te razlike u stavu i postupku prema Jevrejima najoštrije su se ispoljile u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i bile su

36 S. Pinto, *Elaborat...*, 319.

37 Zapovjedništvo Pete oružničke pukovnije javlja 11. decembra 1942. glavnom zapovjedništvu oružništva za Zagreb da "židovi koji se nalaze u Višegradu putuju za Sandžak i prevoze svoju imovinu, a u tome preseljenju potpomažu ih talijanske vlasti, koje im daju mazge za prenos stvari iz Višegrada preko Sirove gore u Rudo. (AVI, Fond NDH, br. reg. 54/4-1, k. 215).

38 *Zločini fašističkih okupatora...*, 72.

39 Pljačka jevrejske imovine i pripadnost nekih Jevreja NOP-u jedini su motiv za ova ubistva, jer u četničkom pokretu nije bio prisutan antisemitizam.

40 M. Shelach, n.d. 182

MILOŠ HAMOVIĆ

specifične u odnosu na tretman jevrejskog naroda na drugim prostorima koji su bili pod okupacijom Italije i Njemačke. Ta specifičnost ogledala se u tome što Italijani nisu ispoljili samo pasivan i tolerantan stav prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini, kao i u cijeloj NDH, kao što su ga, uglavnom, imali na drugim okupacionim teritorijama, na primjer na jugu Francuske (Kan i Nica), nego su preuzeli aktivnu ulogu strane koja svojim efikasnim i svrsihodnim mjerama štiti Jevreje i spasava ih od ustaškog genocida.

Istina, valja imati na umu da je Musolini omogućio ustašama da se u Italiji organizuju i vrše pripreme za formiranje svoje države, odakle su 10. aprila 1941. stigli u Hrvatsku, a namjeravao je da u jednom periodu rata, na insistiranje Hitlera Jevreje u NDH koji su bili pod italijanskom zaštitom preda Njemcima. Takođe, neke eminentne ličnosti iz vojno-političkog vrha, među kojima je bilo i službenika iz Ministarstva unutrašnjih poslova, angažovale su se na spasavanju Jevreja tek kada je postalo očigledno koja će strana dobiti rat, očekujući, vjerovatno, da će uslijed toga njihov položaj kod pobjednika biti povoljniji. Pa, ipak, od svega je najbitnija činjenica da je italijanski okupator spasao nekoliko hiljada Jevreja od smrti u Jasenovcu ili nekom drugom konc-logoru, pred kojom tamne sjene blijede i postaju skoro zanemarljive.

* * *

U ratnoj drami na tlu Bosne i Hercegovine palo je najviše žrtava, izbjeglice su bile najbrojnije, a pljačkanje i uništavanje materijalnih dobara bilo je najizrazitije. Na uzburkanoj i zapjenušenoj bosanskohercegovačkoj ratnoj sceni nizali su se i preplitali događaji koji su se drastično i pogubno odrazili na njeno stanovništvo. Posmatrano u svjetskim razmjerama i okvirima, nigdje kao u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata nije bilo ni više žrtava, ni više pustošenja u odnosu na relativno mali prostor i broj stanovnika.

Upravo zbog toga, uloga koju je italijanski okupator imao u spasavanju Jevreja, kao i ostalog stanovništva u Bosni i Hercegovini, dobija posebnu dimenziju i značaj. Italijanski stav i postupci prema Jevrejima, kao i prema strani koja ih je ugrožavala, pozitivno se odrazio na ublažavanje genocida, odnosno na umanjivanje broja žrtava.

Miša Hamović

S u m m a r y

DESTINY OF JEWS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING WORLD WAR TWO

The quisling Ustashi and Italian occupational governments treated differently Jews in Bosnia and Herzegovina, as they did in other parts of divided Yugoslavia. Ustashi and Italians had different attitudes as toward Jews, so toward their property.

O RAZLIKAMA U ODNOSU I TRETMANU USTAŠKE NDH...

In Independent State of Croatia (Nezavisna država Hrvatska - NDH) Jews were treated according to the racial legislation and criteria of Third Reich, which meant that Jews living in Croatia were condemned to be liquidated in concentration camps and at other locations.

When Independent State of Croatia was established, on its territory lived about 40.000 Jews, 14.000 of them in Bosnia and Herzegovina; during the war about 12.000 were murdered. In Sarajevo lived about 80% of BH Jews, right before the war approximately 10.500 Jews lived in the town, and about 9.000 were interned in various camps and only 40 of them survived the war.

The only safe alternative for Jews who wanted to save themselves from Ustashi was the much desired escape to the Italian occupied zone, as the Italian attitude was rather tolerant. However, this was not possible for most Bosnian and Herzegovian Jews as we know by the resulting pogrom; only a few thousand Jews who had found shelter on the Italian territory were thus saved from certain death.

Milenko R. Vesnić

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

Niz činjenica ukazuje na značajnu ulogu Jevreja u razvoju srpske pozorišne umetnosti tokom 19. i 20. veka. U svim kreativnim aktivnostima vezanim za pozorišnu delatnost, Jevreji su imali eminentne predstavnike - glumce, pevače, reditelje, igrače, dirigente, dramske pisce, kompozitore, pozorišne kritičare, direktore, koreografe i upravnike.

U početku se pominjanje glumaca jevrejskog porekla uglavnom svodilo na putujuća pozorišta, da bi vremenom zauzimali sve značajnija mesta u stalnim teatrima i samom Beogradu. Prvo ime među veteranima putujućih pozorišta, koje nedvosmisleno ukazuje na jevrejsko poreklo je *Lavoslav Kon*,¹ glumac. Za njega se pouzdano zna da je nastupao u trupi Mihaila Pešića "Hajduk Veljko" osnovanoj 1883. godine, koja je radila sve do 1904. godine.

Kroz srpska putujuća pozorišta su još prošli *Dragutin Frajdenrajh-Veseljković*, *Josip Papo Papić*, *Radivoje Dinulović* /Rudolf Benedikt/ i *Fran Nojbauer-Novaković*. O njima se mnogo više zna, kao i o Karlu Remajju, najkontroverznijoj ličnosti na srpskim pozorišnim prostorima. Bio je upravnik nemačkog putujućeg pozorišta koji je 1867. godine želeo da u Beogradu osnuje stalno srpsko pozorište pod svojom upravom, ali je naišao na snažan otpor javnosti, uplašene od germanizacije pozorišta.

To je imalo direktni uticaj na donošenje odluke kneza Mihaila o izgradnji nove pozorišne zgrade na ruševinama Stambol kapije, zapravo današnjeg Narodnog pozorišta u Beogradu. Izvođenje radova je povereno arhitekti Josifu Štajnlehneru, prema planovima arhitekta Aleksandra Bugarskog, inače glasovitog jevrejskog preduzimača sa iskustvom iz Austrije.²

A što se tiče Remajja, on je postao jedan od najčuvenijih organizatora pozorišnog života u srpskim mestima u Austriji, kao što su Bečkerek, Novi Sad i Vršac. Tokom 1891. godine, u njegovoj trupi je igrala čuvena bečka jevrejska glumica *Marina Blum* u predstavi "Siromah Jonatan" koja je doživela ovacije Vojvođana.

Prva celovečernja operaska predstava u Beogradu 1910. godine bila je "Prodana nevesta" B. Smetane. Izvedena je u sali sadašnjeg bioskopa "Balkan". Izveli su je članovi Srpsko-jevrejskog pevačkog društva. Solisti su bili Ofilija Kaljević (Marženka), Glišić (Jenik), David Levi (Kecal) i Moric J. Levi (Vajek).

1 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta", Niš, 1936.

2 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

Trebalo bi još napomenuti da trenutno deluje još tridesetak značajnih pozorišnih stvaralaca, uglavnom u Beogradu. Nisu uneseni u ovaj prilog, s obzirom na to da su još živi i aktivno rade, pa bi bilo nepotpuno prikazati njihov rad u 1997. godini.

DRAGUTIN FRAJDENRAJH VESELJKOVIĆ **/1862-1937/**

Čuveni glumac, reditelj i upravnik pozorišta, Dragutin Frajdenrajh Veseljkić, bio je sin utemeljivača hrvatskog pozorišta i dramskog pisca Josifa Frajdenrajha, čiji se komad sa pevanjem "Graničari" sa uspehom prikazivao po Srbiji, Hrvatskoj i Bosni.³ Porodica Frajdenrajh poreklom je iz Nove Gradiške, odakle se preselio u Karlovac, a zatim u Zagreb. Dragutin je 1882. godine igrao u zagrebačkom Starom teatru, a od 1889. do 1900. godine u putujućim trupama F. Iličića, I. Popovića i Đ. Protića po Srbiji i Vojvodini, a zatim sa sopstvenom trupom. Potom prelazi u Zagreb, gde je u Hrvatskom narodnom kazalištu igrao do duboke starosti 1933. godine. Kao glumac i reditelj je uspešno gostovao u Sofiji i Plovdivu.⁴

HAJIM TESTA **/1873-1941/**

Imao je šansu da postigne veliku slavu, ali je napustio pozorište u svojoj tridesetoj godini. Glumom se bavio desetak godina. Prva pisana potvrda o njegovom scenskom radu je iz 1897. godine, kada je postao član niškog pozorišta "Sindelić". Do tada je već stekao potrebno iskustvo u trupama Lj. Stanojevića i K. Delinija. U "Sindeliću" je igrao do 1902. godine, kada prelazi u trupu Đ. Protića i 1904. godine konačno napušta pozorište.⁵

Zbog lepe pojave, jakog temperamenta i pravilne dikcije, spadao je među najbolje mlađe glumce svoje generacije. To je bio razlog da ga je Narodno pozorište u Beogradu u više mahova pozivalo na gostovanje u ulozi Rajfa u "Ratu i miru" M. Šentana. Igrao je je još Stanoja Glavaša, Miloša Obilića i niz glavnih uloga koje su dodeljivane samo pozorišnim prvacima.

Ubijen je 1941. u 68. godini života na beogradskom Sajmištu.⁶

RADIVOJE DINULOVIĆ **/Rudolf Benedikt/** **/1880-1941/**

Radivoje Dinulović je bio veoma dobar glumac, koristan reditelj i sposobni pozorišni rukovodilac. U Narodno pozorište u Beogradu je stupio 1897. godine. Ali, mladi glumac je

3 "Hrvatsko narodno kazalište", Zagreb, 1968. Enciklopedijsko izdanje.

4 Ibidem

5 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta", Niš, 1936.

6 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

MILENKO R. VESNIĆ

bio čovek nemirnog duha, željan akcije. Zato je 1907. godine napustio Beograd i otišao u tek osnovano osječko Kazalište⁷

Od 1913. do 1914. on je u Dubrovniku, a po izbijanju Prvog svetskog rata, kao građanin Srbije biva interniran u koncentracioni logor za Srbe u Nežideru. Dve godine kasnije, Austrijanci ga puštaju iz logora, jer je njegova žena Slava bila državljanka Austro-Ugarske. Postaje član varaždinskog Narodnog kazališta /1916-1917/, da bi potom, sa glumcima Nikolom Hajduškovićem i Franom Nojbauerom, osnovao Bosansko-Hercegovачko pozorište. Davali su predstave u Sarajevu, Crnoj Gori, Dalmaciji i Vojvodini.

Posle sloma Austro-Ugarske imenovan je za prvog upravnika Narodnog pozorišta u Osijeku. Zatim odlazi u Bitolj /1920/ za umetničkog rukovodioca i reditelja. Dve godine provodi u Sarajevu, a na proleće 1922. godine se nalazi u Subotici. Ministarstvo je koristilo njegove organizatorske sposobnosti, pa je 1927. godine osnovao Narodno pozorište u Leskovcu, a 1930. je imenovan za upravnika niškog Narodnog pozorišta Moravske banovine. Na kraju lutanja, stiže u Kragujevac /1935-1938/, posle čega konačno biva penzionisan.

Razvijajući se u vrsnog pozorišnog rukovodioca, Radivoje Dinulović je uporedo sticao zavidno rediteljsko iskustvo. U najbolje se ubrajaju njegove režije "Rodoljubaca", "Izbiračice", "Pokondirene tikve", "Puti oko sveta" i "Običnog čoveka" u domaćem repertoaru, i u stranom "Žena vrag" Šehnera, "Moral gospođe Dulske" G. Zapoljske i Strinbergovog "Oca".⁸

Bio je i vrlo talentovan glumac. Omalen i prilično smešne spoljašnjosti, bio je preodređen za komične uloge.

Kada su nacisti okupirali Srbiju, sklonio se u Vrnjačku Banju. Ali, teško je podnosio teret neizvesnosti, jer nije znao šta mu je sa kćerkom i sinom. Ne želeći da ga gestapovci otkriju, odlučio je da sam sebi prekrati život i obesio se.⁹

MILA DINULOVIĆ-VELIČKOVIĆ /1910-1943/

Najpoznatiji beogradski knjižar i izdavač do Drugog svetskog rata, *Geca Kon*, koga su nacisti ubili na beogradskom Sajmištu 1941. godine, osnovao je godinu dana pred rat Fond za nagrađivanje istaknutih kulturnih stvaralaca. Fond je nosio ime "Akademija sedam umetnosti". Prvi i jedini laureat ove nagrade bila je Mila Dinulović-Veličković, kći Radivoja Dinulovića.¹⁰ Nagradu je dobila posle odigrane uloge Petrunjele u "Dundu Maraju" u beogradskom Umetničkom pozorištu.

7 Ibidem.

8 Ibidem.

9 Predrag Dinulović "Memoari", (neobjavljeni) u Muzeju pozorišne umetnosti Srbije u Beogradu

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

Prvi put je zaigrala u Sarajevu kao dete /1921-22/. Bila je glumica u Subotici i Bitolju /1925-1930/, Nišu /1930-1933/, Novom Sadu /1934-1936/, Skoplju /1937-38/, opet u Novom Sadu /1938-39/ i ponovo u Sarajevu /1939-40/. Tada prelazi u Umetničko pozorište, a potom u Narodno pozorište u Beogradu /1940-41/. Po dolasku nacista, odlazi u šumu sa suprugom Miloradom Veličkovićem, da bi izbegla hapšenje kao Jevrejka. Hvataju ih četnici 1943. godine u Sandžaku i likvidiraju.¹¹

Od oca je nasledila talenat i ljubav prema pozorištu. Za kratko vreme je ostvarila veoma uspešan uspon u karijeri, kako u dramskom, tako i u komičnom repertoaru. Zapažena je kao Skampolo u istoimenom delu D. Nikodemija, Peg, u "Peg srce moje" H. Manerzea, Eliza Dulitl u Šoovom "Pigmalionu" i Sremčeva Zona Zanfirova. Najuspešnija je bila u delu Joakima Vujića "Ljubavnaja zavist čerez jedne cipele", "Dundu Maroju" i "Zloj ženi".¹²

SLAVKA KOS-MIHAILOVIĆ /1913- ?/

Stvaralački nadahnutu, raznovrsna u izrazu, predodređena za tumačenje likova stradalica, sa impresivnim izražavanjem duševne patnje, ostavila je duboki utisak na kritiku i publiku.¹³ Za takve ocene treba zahvaliti ulogama Ofelije u "Hamletu", Ane Mates u "Maturi", Sestre Anđelike u "Gospodi Glembajevima", Berte u "Cvrčku na ognjištu", Laure u "U agoniji" i mnogim drugim odigranim ulogama u Novom Sadu. Ali, i dotle stečenom iskustvu u Zagrebu, Beogradu i Osijeku, te studijama u Beču, Berlinu i Parizu.¹⁴

Iz Novog Sada, gde je igrala od 1936. godine, ona prelazi u beogradsko Umetničko pozorište, gde je 1941. godine, igrajući Lizu u "Krajcerovoj sonati", zablistala punim sjajem. Ali, ubrzo je izbio rat i mlada Jevrejka, Slava Kos, zauvek nestaje sa pozorišne i životne scene.¹⁵

RAHELA FERARI /Rožika Frajnd/ /1911-1994/

"Delujući često iz drugog plana, u manjim ulogama Ferarijeva je svojom kreacijom izbijala u prvi red, ostajući najčešće upamćena među najzapaženijim interpretatorima dela u kome je učestvovala. Njeno jednogodišnje usavršavanje u Budimpešti ubrzalo je njen umetnički rast koji je došao do punog izražaja u Umetničkom pozorištu u Beogradu pre Drugog svetskog rata, a posle rata u Srpskom narodnom pozorištu i Jugoslovenskom dramskom pozorištu, ali i na filmu i televiziji nizom briljantnih kreacija..."¹⁶.

10 R. Radojković "Umetničko pozorište u Beogradu", Teatron, XII 1991.

11 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

12 Ibidem.

13 Dr Z.T.Jovanović "Narodno pozorište Dunavske banovine", Beograd-Novi Sad, 1996.

14 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

15 R. Radojković "Umetničko pozorište u Beogradu...", Teatron XII 1991.

16 Dr Z. T. Jovanović "Narodno pozorište Dunavske banovine", Beograd-Novi Sad, 1996.

MILENKO R. VESNIĆ

Sa suprugom Aleksandrom Stojkovićem, angažovana je u julu 1940. godine u Umetničkom pozorištu. Odmah joj je poverena uloga Sultane u "Zloj ženi" koju je igrala prvi put na gostovanju u Kragujevcu, a zatim 9. jula u Beogradu, na otvaranju prve letnje pozornice kod Sahat kule na Kalemegdanu. A 14. jula, na istom mestu je odigrala Staricu u "Mandragoli" uz Milana Barića /Moša Beraha/ koji je igrao Kalimaka. Pošto je Blaženka Katalinić napustila Umetničko pozorište, ona 20. septembra "uskače" u ulogu Lukrecije u "Dundu Maroju".¹⁷

Za nju je nekadašnji bard novosadske scene Stanoje Dušanović napisao: "*Rožika Frajnd* je Jevrejka. Rodila se u Zemunu...Bila je vaspitačica, odnosno dadilja u jednoj jevrejskoj kući u Senti...Došla je u pozorište slučajno. Njen brat od tetke *Lajoš Lajner*, rekviziter u novosadskom pozorištu, doveo je u gledalište da se zagreje...Počela je da statira u pozorišnoj sezoni 1930-31, a već u sezoni 1931-32 je vidimo kao člana. Ona uzima kao ime u pozorištu: *Rahela Ferari*, koje i danas nosi". Pored likova u drami, ona je u početku bila subreta u operetama.¹⁸

Po svim stručnim ocenama Rahela Ferari je bila jedna od najboljih jugoslovenskih karakternih i karakterni-komičnih glumica posle Drugog svetskog rata.

MILAN BARIĆ /Moša Beraha/ /1915-1995/

U srpskoj javnosti je bio poznat pod imenom Milan Barić. "Kum" mu je bio književnik Veljko Petrović. Predložio mu je da, zbog opasnosti od nacizma, uzme srpsko ime. U Umetničkom pozorištu, gde počinje njegova plodna scenska karijera, opisan je kao "mlad glumac, pun šarma, modernog senzibiliteta i intelektualac u pravom smislu. Imao je lep glas, dikciju i scensku kulturu. Poznao je moderne scenske izraze koji su pred Drugi svetski rat nicali u Evropi i unosio u pozorište nov, svež duh".¹⁹

Rođen je u Skoplju, maturirao u Beogradu, uporedno studirao pravo i glumačku školu, u kojoj je diplomirao 1936. godine. U Umetničkom pozorištu angažovan je kao glumac i reditelj. Bio je glumac i reditelj u pozorištima oficirskih zarobljeničkih logora u Nemačkoj. Po povratku iz ropstva, počeo je da radi u Novom Sadu, a ubrzo je postavljen za reditelja i upravnika Narodnog pozorišta u Pančevu /1946-48/, odakle se vraća u Novi Sad za reditelja i direktora drame /1948-51/.

Sa suprugom Ivankom Dimitrijević-Barić, mladom glumicom, iseljava se u Izrael /1951-1956/. Međutim, nije uspeo da radi u pozorištu, već se bavio pekarskim zanatom. Zato se vraća u Jugoslaviju u Užičko pozorište. Potom prelazi u Zenicu /1961-1964/ i na kraju

17 R. Radojković "Umetničko pozorište u Beogradu...", Teatron XII 1991.

18 S. Dušanović "Uspomene", rukopis u Muzeju pozorišne umetnosti Vojvodine u Novom Sadu.

19 R. Radojković "Umetničko pozorište u Beogradu...", Teatron XII 1991.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

karijere u zrenjaninsko pozorište "Toša Jovanović", u kome radi i posle penzionisanja 1979. godine. Smatran je jednim od vodećih reditelja. Posebno se istakao režijama "Varvara" M. Gorkog, "Pigmaliona" B. Šoa, "Ujka Vanje" A. Čehova, "Seoske učiteljice" S. Rankovića i "Livnice" Ota Bihalji Merina.²⁰

ARON BERAHA BEZIMENI /1921- ?/

Da nije bilo okupacije Jugoslavije 1941. godine i progona Jevreja, autor pozorišnog komada "Krik života" imao bi šansu za afirmaciju kao dramski autor. Premijera komada je održana 30. oktobra 1940. godine, a sedam meseci kasnije je počeo aprilski rat. Mladi autor, inače student beogradskog Univerziteta, uspeo je da na vreme emigrira u Ameriku.²¹

Za to kratko vreme, mladi autor je ustalasio pozorišni život u Beogradu, u vreme kada je dramsko stvaralaštvo u jugoslovenskoj prestonici dosegalo evropske domete. Bio je vrlo načitani i sklon pisanju. Bio je sin čuvenog pukovnika Berahe, heroja balkanskih i Prvog svetskog rata. Rođen je u Pančevu, gde je i maturirao. Svoju dramu je napisao pod uticajem Luidija Pirandela. U dramaturškom smislu bio je to potpuno originalni dramski tekst.

JOSIP /PAPO/ PAPIĆ /1881-1927/

Smatraju ga jednim od najvećih jugoslovenskih glumaca. Po rođenju Beograđanin, svoju karijeru je počeo u gotovo isto vreme kada i Radivoje Dinulović u beogradskom Narodnom pozorištu. Pošto nije bio zadovoljan svojim položajem u prestoničkom teatru, i zbog patrijalnih shvatanja u jevrejskoj porodici koja se nije mirila s njegovim izborom poziva, on odlazi u niško pozorište "Sindelić". Zna se da je 1899. godine nastupio u Zaječaru u ulozi Askanija Petručija u "Lukreciji Bordžiji".²²

Posle te uloge dobija stalni angažman u prestoničkom pozorištu. Ali, 1901. godine odlazi u putujuću trupu Đ. Protića, sa kojom je prešao u Austriju. Postaje 1907. član Narodnog kazališta u Osijeku, kada i Dinulović. Uprava zagrebačkog Hrvatskog narodnog kazališta ga je angažovala 1909. godine. U njemu je ostao punih 18 godina, do svoje prerane smrti.

Veliki scenski stvaralac, reditelj i glumac, po položaju prvak drame HNK, podjednako je uspešno tumačio "najoprečnije likove, najraznovrsnijih autora, počevši od klasike, pa do danas zaboravljenih pisaca". Najviši nivo je postigao ulogom Davida Štrpca u "Jazavcu pred sudom", maestralno je tumačio Merkadea, Osipa u "Revizoru", Smail-agu, Heroda u

20 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979

21 Ibidem.

22 "Hrvatsko narodno kazalište", Zagreb, 1968. Enciklopedijsko izdanje

MILENKO R. VESNIĆ

"Salomi", Varvika u "Ivani Orleanskoj", a najsavršenije kir Janju u istoimenoj komediji koju je sam režirao.²³

FRAN NOJBAUER NOVAKOVIĆ
/1883-1957/

Fran Nojbauer je najveći ugled stekao kao član beogradskog Narodnog pozorišta, mada je po rođenju Zagrebčanin i karijeru je počeo kod Frajdenrajha u Karlovcu /1901/, a zatim se priključio putujućoj trupi Dragoljuba Mihajlovića-Čika Miše, i sa njom (1905) prešao u Srbiju. Tada je postao član niškog "Sindelića" i prvi put igrao pod prezimenom Novaković.

Bio je dobrovoljac u srpskoj vojsci, ali ga Austrijanci 1916. zarobljavaju, pa je u Zagrebu osuđen kao dezertar. Uz pomoć Frajdenrajhovih je posle dve godine zatvora pušten, pa je stupio u Pozorište Bosne i Hercegovine sa Dinulovićem i Hajduškovićem. Tada je, igrajući u Mostaru, Stocu, Dubrovniku i Splitu, skrenuo pažnju kritike i publike ulogom Hljestakova u "Revizoru". Došavši u Sarajevo "postiže fazu umjetničke zrelosti...Svuda je više nego uspješan, neponovljiv...i postaje ljubimac cjelokupne sarajevske pozorišne kritike".²⁴

Zato je angažovan u beogradskom Narodnom pozorištu /1929/ u kome ostaje do karaja radnog veka. Posle Otela, Hamleta, Kreonta, Skapena, Neznamova i ostalih glavnih uloga u sarajevskom pozorištu, u Beogradu je dugo čekao pravu šansu. Dobio ju je /1937/ ulogom Janika u Vernerevom delu "Na santi leda" i dokazao da je nenadmašan glumac. "Bilo je mnogo heroja na našim daskama, ali je malo ko umeo da tako igra mukotrpnog malog čoveka..."²⁵

Nacističku okupaciju je preživeo skriven kod porodice svoje supruge. Ali, odmah po oslobođenju, ponovo igra na prestoničkoj sceni. Ostaće zlatnim slovima upisan u istoriju srpskog pozorišta ulogom Androklesa u "Androklesu i lavu" B. Šoa u režiji dr Huga Klajna kojom je 9. februara 1952. godine proslavio 50-godišnjicu umetničkog rada i "...postigao još jedan visoki stvaralački domet..."²⁶

VERA NOVAKOVIĆ-ODANOVIĆ
/1919-1984/

Posle završenog Dramskog studija /1940/ angažovana je u Umetničkom pozorištu u Beogradu. Rat je provela skrivajući se sa ocem, a 1945. godine je angažovana u drami Narodnog pozorišta u Beogradu u kome ostaje kratko da bi 1948. prešla u pozorište "Boško Buha", na čijoj sceni je igrala do penzije.

²³ Ibidem.

²⁴ B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

²⁵ Ž. Vukadinović "Politika", 23. novembar 1937.

²⁶ "Republika", 12. februar 1952.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

Prva značajnija uloga u tom pozorištu joj je bila Marta, Zganarelova žena u Molijerovoj komediji "Silom lekar" /1954/, a u istoriji "Boška Buhe" je zabeleženo da je ulogu Babe-Vile u "Bajci o caru i pastiru" odigrala više od 300 puta. Za ovu ulogu u režiji Miroslava Belovića je zapisano da je igrala "u najlepšem stilu prilagođenom deci".²⁷

PREDRAG DINULOVIĆ /1917-1991/

Poznati jugoslovenski reditelj i upravnik pozorišta, Predrag Dinulović, u svemu je nasledio oca Radivoja /Rudolfa Benedikta/. Po kratkom igranju u putujućim pozorištima, završio je Odsek glume pri beogradskoj Muzičkoj akademiji. Kao mlad rezervni oficir rat je proveo u ropstvu. Tada je u zarobljeničkim pozorištima počeo svoje glumačko i rediteljsko delovanje. Po povratku iz logora, odmah je postao upravnik niškog Narodnog pozorišta /1945-1949/.

Najduže u kontinuitetu je radio, kao najbolji upravnik svih vremena, u Beogradskom dramskom pozorištu /1950-1964/ i kao reditelj. Zatim je bio reditelj i direktor drame u Somboru i Banjaluci, da bi radni vek završio u beogradskom Narodnom pozorištu /1974-1978/. Postigao je do tada nezapamćen uspeh režijom dela "Smrt trgovačkog putnika" A. Milera /1951/, a režijom Krležinog "Vučjaka" /1953/ se "...svrstao u red naših najboljih reditelja..."²⁸.

Uspešne su mu još bile i režije komada "Dvanaest gnevni ljudi" R. Rouza, "Ukročena goropad" V. Šekspira i "U logoru" M. Krleže. Bio je sposoban rukovodilac i reditelj sa postavkama moderne dramaturgije.

LOLA HAS /1914-1942/

U Narodno pozorište u Beogradu je došla iz Osijeka sa 19 godina posle početnih iskustava u tamošnjem Kazalištu. U drami centralnog pozorišta /1933-1938/ iskazala se kao "darovita, osećajna i inteligentna dramska glumica sa najvišim smislom za naivke i sentimentalke", a u predstavi "Lepeza ledi Vindrmur" bila je "jedina Engleskinja!"²⁹

Posle Beograda vratila se u Osijek, a po uspostavljanju ustaške vlasti priključila se partizanima. Pošto je zarobljena 1942. godine, kao Jevrejku su je poslali u Jasenovac, gde je ubijena.³⁰

27 B. Glišić, NIN, 16. februar 1958.

28 B. Glišić, NIN, 1. mart 1953.

29 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

30 Ibidem.

MILENKO R. VESNIĆ

SLAVKO LAJTNER
/1904-1943/

Po završetku studija u Nemačkoj kod Maksa Rajnharta, angažovan je u Osijeku /1934-1937/ kao glumac i reditelj. U sarajevskom pozorištu radi tokom sezone 1938-39, pa prelazi u Novi Sad, gde ostaje do početka aprilskog rata, kada se sklanja u Osijek. Iako ga je brat Ivo Lajtner-Jakšić nagovarao da zajedno odu u partizane, on na to nije pristao, pa je 1942. uhvaćen i ustaše su ga ubile godinu dana kasnije.

Posebno se istakao režijom "Krug kredom" A.H.Klaburda pokazujući Rajnhartovske sklonosti za eksperiment.³¹ Takođe se iskazivao novim idejama u režiji "stilskim osobinama postupka i stilizacijom dekora, dominacijom svetlosnih efekata, inventivnim, ali pomalo geometrijskim mizanscenom".³² U svim svojim režijama je i igrao.³³

Bio je glumac "osećajno topao i neposredan".³⁴ Na novosadsku scenu je preneo svoju sarajevsku režiju "Krug kredom" i postavio Šekspirov "San letnje noći", "Razbojnike" i "Spletku i ljubav" F. Šilera, i Šoovu "Svetu Ivanu" veoma uspešno i originalno.³⁵

GRETA KRAUS-ARANICKI
/1897-1956/

Velika zagrebačka dramska umetnica i prva žena reditelj, počela je karijeru kao operna primadona u rodnom Osijeku. Ali, posle nesrećne operacije u Beču, gde je ranije studirala pevanje, ostala je "bez glasa". Zato je odlučila /1922/ da se u osječkom Kazalištu posveti glumi. I ne samo što je postala prvakinja drame, već je ubrzo angažovana u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu i postala rediteljka na glasu.

Nadaleko su bile poznate njene inventivne postavke Fodorove "Mature" i "Misije Perkinsa u zemlji boljševika". Muž joj je bio Srbin *Aleksandar Aranicki*, poznat kao dramaturg Nušićevog "Opštinskog deteta" i Hašekovog "Dobrog vojnika Švejka". Po dolasku ustaša na vlast, 1941. godine, pobjegli su u Beograd, što je nju spasilo holokausta. Po oslobođenju vraća se u Zagreb gde je nastavila da radi u HNK.³⁶

31 Dr J. Lešić "Pozorište između dva rata", Sarajevo, 1980.

32 Ibidem.

33 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

34 Ibidem.

35 Dr Z. T. Jovanović "Narodno pozorište Dunavske banovine", Beograd-Novi Sad, 1996.

36 "Hrvatsko narodno kazalište", Enciklopedijsko izdanje, Zagreb, 1968.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

AVRAM ANDEL DIMIĆ /1876- ?/

Beogradski Jevrejin sa Dorćola, bio je toliko dobar pozorišni sufler, da je o njemu Ljudevit Galic pisao kao o "kralju šaptača". Počeo je kao putujući glumac u trupi M. Pešića /1891/, ali ubrzo dobija angažman u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu, gde su ga zvali Avram Dorćolac. Vraća se u Narodno pozorište u Beogradu, odakle prelazi /1909/ u zagrebačko Hrvatsko narodno pozorište u kome ostaje do penzionisanja /1933/ i pošto je bio cionistički nastrojen, odmah odlazi, iako u podmaklim godinama, da živi u tadašnjoj Palestini.

U Zagrebu je 15. aprila 1930. godine proslavio 35-godišnjicu umetničkog rada ulogom gospodina Žike u Nušićevom "Sumnjivom licu" i pokazao da je dobar glumac, koliko i šaptač.³⁷

DR ERIH HECL /HETZL/ /1899-1944/

Dr Erih Hecl je angažovan u beogradskom Narodnom pozorištu /1933-34/ kao reditelj Opere, izbeglica iz Trećeg rajha, doktor muzikologije i pozorišni reditelj koji se dotle već iskazao u Kelnu, Rimu i Burgteatru u Beču. Bio je "izuzetna ličnost u svojoj erudiciji, opštoj obaveštenosti, radnim navikama i po talentu. Njegovo delovanje na našoj sceni bilo je vrlo korisno, plodno i od podjednakog značaja za oba ansambla. U Drami se kao izuzetne pamte njegove inscenacije "Koriolana" i "Bure" Šekspira, Šilerov "Don Karlos" i Čapekova "Bela bolest"..."³⁸

Inače, u Beograd je došao na preporuku poznatog operskog kompozitora *Ermana Volfa Ferarija*, da bi režirao operske predstave. Ali, kada je za direktora Drame postavljen Radoslav Vesnić, Erih Hecl preuzima i rad u Drami, gde se iskazuje kao uspešni sledbenik Maksa Rajnharta, koji je pridavao izuzetni značaj fantaziji, nesvakidašnjim scenskim rešenjima i svetlosnim efektima.³⁹

Kao izuzetne smatraju se njegove režije "Veselih žena vindzorskih" kojima je "nagovestio svoj veličanstveni opus i vrlo brzo se svrstao u sam vrh uz Gavrilovića, Gavelu, Rakitina, Kulundžića i Stupicu. Velikim režijama se smatraju još opere Ermana Volfa Ferarija "Četiri grubijana", Vagnerov "Holandarin lualica", Masneov "Don Kihot", "Hofmanove priče" Ofenbaha, Glukov "Orfej i Euridika" te Vagnerov "Tanhojzer", a u Drami "Gopsak" Balzaka, "Sluga dvaju gospodara" Goldonija i Šekspirov "Koriolan".⁴⁰

Za vreme nacističke okupacije su ga krili srpski umetnici. Tada je vodio ilegalnu glumačku školu koju su prošli Olivera i Rade Marković, Renata Ulmanska, a kurs režije poznati

37 Ibidem.

38 A. Radovanović "Pregled istorije Narodnog pozorišta u Beogradu 1868-1993", Beograd, 1994.

39 Ibidem.

40 Arhiv pozorišnog muzeja Srbije u Beogradu.

MILENKO R. VESNIĆ

beogradski fudbaler Petar Radovanović. U stanu glumice Blaženke Katalinić je režirao Ibzenovu "Noru" kojom je trebalo da se otvori prva sezona u oslobođenom Beogradu.⁴¹ Nažalost, nije doživio oslobođenje, jer je poginuo u savezničkom bombardovanju 1944. godine.

DR PAVLE ŠEBEŠČEN /1909-1941/

Somborski Jevrejin Pavle Šebeščen doktorirao je pravo u Zagrebu i bio sudija u Ražnju. Ali, 1939. se pročuo po uspehu njegovog komada "Večna mladost" u pariskom pozorištu "Šarl de Rošfor". Ovo delo je prikazano i na scenama Beograda, Niša, Sombora i Novog Sada, kao i komad "Evica u gradu" koji je sam režirao, jer je 1940. godine angažovan kao reditelj Narodnog pozorišta Dunavske banovine. U svojim komadima u Novom Sadu je i igrao.

Na srpskim scenama su postavljena njegova dela tek posle izvanrednih kritika u pariskoj štampi. Njegov rediteljski i glumački rad je bio kratkog veka, jer su ga nacisti ubili 1941. godine.⁴²

ISAK ARMIDI

O njemu se zna samo da je bio jevrejski operski pevač, tenor, koji je svojim pionirskim delovanjem doprineo da Opera u Beogradu postane ravnopravna Drami. Radio je u Narodnom pozorištu u Beogradu /1920-1922/, i isticao se "dosta svežim dramskim tenorom" kao Rodolfo u "Boemima", Kanio u "Paljačima", Kavaradosi u "Toski" i Verter u istoimenoj Masneovoj operi.⁴³

Stigao je iz inostranstva sa grupom umetnika iz Rusije 1920. godine i bio glavna snaga Opere, pevajući već pripremljene partije Don Hozea u "Karmen", Vojvodu od Mantove u "Rigoletu" i Pinkertona u "Madam Baterflaj".⁴⁴ Preživeli u holokaustu ga se sećaju kao vernika koji je pevao u sefardskoj Sinagogi u Beogradu.

LEON LAV ZINOVJEV /1876-1927/

Došao je sa "belom" emigracijom u Beograd preko Italije. Pevao je "prve uloge prvog faha između dva rata". Bio je "najbolji ruski pevač u beogradskoj Operi", a rođen je u Ucianu u Kovenskoj guberniji u Litvaniji. U Operi je pevao od 27. avgusta 1921. do juna 1926, kada

41 Ibidem.

42 Dr Z. T. Jovanović "Narodno pozorište Dunavske banovine", Beograd-Novı Sad, 1996.

43 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979

44 Ibidem.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

ga je ophrvala bolest. Pre toga je pevao u Odesi, Kijevu, Sankt Petersburgu, Moskvi, Kazanu i Irkutsku. Takođe u Madridu, Beču, Londonu, Buenos Ajresu i Njujorku.

Bio je dramski tenor izuzetnog dijapazona i pevao Fausta, Kania, Vojvodu od Mantove, Manrika /"Trubadur"/, Kavaradosija, Hermana /"Pikova dama"/, Fausta i Eleazara /"Jevrejka"/. Njegov doprinos beogradskoj Operi bio je izuzetno veliki.⁴⁵

Umro je za vreme bogoslužjenja u beogradskoj Sinagogi 3. jula 1927. godine.

BLANKA KEZER /1908-1936/

Rođena je 3. novembra 1908. u Baracnošu /Rumunija/, gimnaziju završila u Sarajevu, a Muzičku akademiju u Beču. Bila je "inteligentna, vrlo lepe pojave, jakog, ženstvenog temperamenta, darovita glumica, sa vrlo zvučnim lirskim sopranom..." Kritika je pozdravila njenu pojavu kao Koštane Petra Konjovića /1931/. Pevala je još Sofiju u "Verteru", Margaretu u "Faustu", Pamina u "Čarobnoj fruli", Mizetu u "Boemima", robinju Krobilu u "Tais", Moran i niz drugih nosećih partija, izazivajući divljenje kritike i publike.

Ali, kasnije dolazi do krize, i ona gubi glasovnu snagu i svežinu. Jer, "ova darovita glumica i perspektivna pevačica doživljava intimnu ljubavnu dramu" koja je bila glavni razlog depresije "operske primadone u vreme najvećeg uspona beogradske Opere, za koji je imala nesumnjive zasluge", te je u 28. godini izvršila samoubistvo.⁴⁶

Beogradska Opera i Balet su u to vreme, između dva rata, ostvarivali značajan uspon, zahvaljujući i grupi jevrejskih umetnika, koji su duže ili kraće delovali na sceni Narodnog pozorišta. To su bili dirigent *Jozef Krips* /1902-?/, dirigent i kompozitor *Alfred Pordes* /1907-1941/, solista na violi *dr Leon Bistinger* i posle Drugog svetskog rata sjajan kompozitor *Bruno Najs/ Bjelinski* /1909-1992/.

Sarajlija Pordes je u Beogradu nastupao pod imenom *A. Pordes Srećković* /1922-1941/, sa prekidom u jednoj sezoni /1927-28/ i smatran je izuzetnim majstorom horskog dirigovanja, ali i rukovodiocem velikog orkestra Opere. Pordes je bio predani i vrlo plodni kompozitor scenske muzike, te prvih opereta za srpsku scenu "Mis Ganimed" /1929/ i "Bosanska ljubav" /1936/ koje su doživele veliki uspeh kod publike. U Beogradu je, pred aprilski rat, uspešno izveden njegov balet "Oganj u planini" /1941/. Pretpostavlja se da su ga nacisti ubili na beogradskom Sajmištu, odmah po osnivanju ovog koncentracionog logora.⁴⁷

J.Krips je došao iz Beča posle anšlusa nemačkih nacisti i proveo kao dirigent Opere samo jednu sezonu, na putu za Palestinu. "Sve predstave koje je dirigovao, bilo da je reč o nemačkom, italijanskom ili slovenskom repertoaru, bile su svečanost i slavlje za Kuću,

45 Ibidem.

46 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta...", Beograd, 1979.

47 Ibidem.

MILENKO R. VESNIĆ

uživanje i radost za slušaoc⁴⁸. On je već bio proslavljeni dirigent bečke Filharmonije i Državne opere, pa je razumljiv uspeh koji je je postigao u Beogradu /1938-39/.

I *dr Leon Bistinger* je u Beograd stigao kao visokoobrazovani muzičar. Bežao je pred nacistima, a Beograd mu je bila prolazna stanica /1931-1940/ na putu za Palestinu. Zna se da je u tome uspeo, kada se iz Italije, posle pada fašizma, prebacio u Kairo, a odatle u Jerusalim. Njegov rad u beogradskom Narodnom pozorištu je bio koristan, s obzirom na veliko umetničko iskustvo soliste na violi, što je uticalo na poboljšanje umetničkog nivoa operskog orkestra.⁴⁹

Rođen u Trstu, a po sopstvenoj želji sahranjen na otoku Silbi, *Bruno Bjelinski* je bio vrhunski jugoslovenski kompozitor, čija su dela izvođena posle Drugog svetskog rata u Beogradu. Komponovao je opersku i baletsku muziku, kao i orkestarske kompozicije. Na beogradskoj sceni mu je izveden balet "Petar Pan" /1969/ i opera "Orfej dvadesetog veka" /1981/. Dobio je nagradu za životno delo Saveza društava "Naša deca" /1965/, kao prvi laureat u zemlji.⁵⁰

U Beogradu i Novom Sadu je delovao dirigent, profesor *Rikard Švarc* /1897-1942/. Bio je profesor i pomoćnik direktora beogradske Muzičke škole "Stanković" /1926-1937/. Ali, istovremeno je dirigovao u Beogradskoj opereti sa Alfredom Pordesom i Josifom Rajhenićem. Od 1937. do 1941. je direktor Muzičke škole "Isidor Bajić" u Novom Sadu i istovremeno diriguje horom i orkestrom Narodnog pozorišta Dunavske banovine. Uprava ovog pozorišta mu je poverila da izradi elaborat za organizovanje muzičke grane. Inače, između 1922. i 1926. godine, bio je dirigent osječke Opere i Filharmonije, te šef muzičke grane splitskog Kazališta. Pokušao je 1941. godine da se skloni u rodni Zagreb, ali ga ustaše hvataju i sprovode u Jasenovac, u kome je ubijen 1942. godine.⁵¹

Istovremeno je na srpskoj sceni delovao *Josip Rajhenić Raha* koji je u pozorištima Subotice /1921-22/, Novog Sada /1924-1926/, Osijeka /1926-27/, Beograda /1927-1929/ i Skoplja /1931-1933/ dirigovao orkestrima. Uglavnom operetskim i operskim. Bio je i kompozitor scenske muzike, te nekoliko opereta: "Grof de la Kor" /1922/ u Subotici i "Prolećne impresije" /1922/ u Zagrebu. Tri godine kasnije, u Zagrebu je izvedena i treća njegova opereta "Igra sreće", dok je četvrta, prikazivana u Novom Sadu /1925-26/ bila "Verenica Nj. Visočanstva", kojom je i sam dirigovao. On nestaje iz Jugoslavije 1933. godine, neznanu gde.⁵²

Na scenama Novog Sada /1920-1927/ i zatim u Beogradu, delovao je jedan svestrani scenski umetnik, *Klemens Klemenčić* /1893-1942/, koji je bio operiski i operetski pevač, reditelj, baletski igrač i koreograf. Rođen je u jevrejskoj porodici *Pekelman* u Lavovu, gde je 1909. godine prvi put stupio na scenu. Smatra se pionikom baleta u Novom Sadu, gde je

48 Ibidem.

49 Ibidem.

50 "Hrvatsko narodno kazalište", Enciklopedijsko izdanje, Zagreb, 1968.

51 Dr Z. T. Jovanović "Narodno pozorište Dunavske banovine", Beograd-Novi Sad, 1996.

52 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

stigao sa ruskom "belom" emigracijom. U beogradskom Narodnom pozorištu je radio kratko, da bi ubrzo /1929/ poslao šef Agencije za strane artiste pri Udruženju glumaca Jugoslavije. Pretpostavlja se da su ga 1942. ubili nacisti na beogradskom Sajmištu.⁵³

Beogradanin *Rafailo Blam* /1910-1991/ završio je violinski odsek u Muzičkoj školi "Stanković", a poznat je kao solista na violini, gitari i harmonici, kompozitor i dirigent. Po povratku iz oficirskog zarobljeničkog logora u Nemačkoj, bavio se i pedagoškim radom u Muzičkoj školi "Mokranjac" u Beogradu. U roptsvu je dirigovao operским koncertima, komponovao i svirao harmoniku. Napisao je brojne spletove srpskih narodnih melodija i jevrejskih horskih pesama sa orkestarskom pratnjom, te scenske muzike za pozorišne komade "Irkutska priča", "Šuma", "Bez krivice krivi", "Antoška", "Toška i lav" i "Loptica skočica". Autor je i dečje opere "Mornari" /1968/.⁵⁴

IVONA MANON-FERARI

/1902- ?/

Svrstavana je među "operetske pevačice sa nesumnjivo najboljim osobinama te artističke grane, nastupala je u Beogradskoj opereti Radoslava Vesnića /1927/ u koju je došla iz osječkog Narodnog kazališta i potom je angažovana kao glumica /1927-1929/ u niškom Povlašćenom pozorištu. Potom je postala članica Sekcije Narodnog pozorišta Dunavske banovine sa sedištem u Požarevcu /1929-30/.⁵⁵

Rođena je u jevrejskoj porodici u Novom Marofu, ali se ne zna čime se bavila do 17. januara 1925. godine, kada je stupila u trupu Dragutina Levaka, kako je upisano u njen karton Udruženja glumaca. Iz njega se vidi da je bila profesionalna glumica do 1934. godine, posle čega nema tragova o daljem umetničkom delovanju.

Pevala je subretske partije Abe u "Orlovu", Ilku u "Grofici Marici" i Aranku u "Knjeginji čardaša". Podaci o dramskim ulogama nisu sačuvani.⁵⁶

SAŠA GREGOR

/Geza Šenberger/

/1908-1941/

Na sceni Narodnog pozorišta Dunavske banovine u Novom Sadu, tokom sezone 1940-41 pojavio se kao pevač glavnih partija u operetama i operama. Pre toga se bavio veoma uspešno pevanjem na koncertima operских arija. Zato ga je novosadsko Pozorište na predlog Rikarda Švarca i Silvija Bombardelija angažovalo za člana muzičke grane ovog teatra.⁵⁷

53 Arhiv Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu.

54 Arhiv Muzeja pozorišne umetnosti Srbije u Beogradu.

55 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta...", Beograd, 1979.

56 Arhiv Muzeja pozorišne umetnosti Srbije u Beogradu.

57 Dr Z. T. Jovanović "Narodno pozorište Dunavske banovine", Beograd-Novı Sad, 1996.

MILENKO R. VESNIĆ

Bio je Jevrejin i zvao se *Geza Šemberger*, ali je nastupao pod umetničkim imenom *Saša Gregor*. Imao je vrlo lepo obojen, tehnički izražen bariton sa izvanrednom muzikalnošću. Ipak, u početku nije oduševljavao krutom glumom, što je vremenom, velikim trudom, donekle ispravio.⁵⁸

Pevao je Sempronija u komičnoj operi J. Hajdna "Apotekar", Šuberta u opereti "Tri devojčice" i De Šamplatrea u popularnoj opereti "Mamzel Nituš" uz dobre kritike muzičkih recenzenata.⁵⁹

Čim je okupiran Novi Sad, deportovan je sa prvom grupom Jevreja i ubijen.⁶⁰

RUŽA KRANČEVIĆ /1877-1963/

Rođena je u skromnoj jevrejskoj porodici u Banatskom Brestovcu kao *Ana Froman*. Završila je Srpsku devojačku školu u Pančevu i udala se za glumca i reditelja Dragutina Krančevića i postala članica drame Narodnog pozorišta u Beogradu /1906/. Zatim je u angažmanu u Osijeku /1910-1914/ i prelazi u novosadsko Srpsko narodno pozorište u kome ostaje do kraja radnog veka 1950. godine.⁶¹

Počela je kao pevačica u operetama i komadima sa pevanjem, "gde je dolazio do izražaja njen izuzetno lep sopran. Kasnije je igrala dramske role veoma osećajno, toplo, neposredno i prirodno. A u vreme umetničke zrelosti tumačila je karakterne uloge".⁶² Bila je jedna od najboljih Julija u "Romeu i Juliji", Eliza Dulitl u "Pigmalionu", Amalija u "Razbojnicima", Ebigejl u Skribovoj "Čaši vode", Sara u "Pokondirenoj tikvi" i Čučuk Stana u "Hajduk Veljku". Igrala je gotovo sve ženske noseće likove u Nušićevim delima.⁶³

"U kategorijama veoma zapaženih uloga Ruže Krančević spadaju Marta u "Igri o mucu Isusovoj" Karela Šenhera, gospođa Kerekeš u delu "Gospođa polaže maturu" Ištvana Bekefija i Adorijana Stela... Kao nosilac nosećih uloga punila je dvorane. Njeno pojavljivanje predstavljalo je u vreme pozorišnog romantizma doživljaj, u kome je vladala scenom".⁶⁴

RIKI LEVI /1916-1958/

Svrstavana je u najcenjenije primadone srpskog baleta između dva rata. Sa 14 godina proricali su joj sjajnu karijeru, kada je 26. jula 1920. godine nastupala kao učenica Baletske škole u Zagrebu. Uz pomoć "Benevolencije" školovala se tri godine u Beču i odmah dobila

58 Ibidem.

59 Ibidem.

60 Ibidem.

61 Arhiv Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu.

62 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta...", Beograd, 1979.

63 Arhiv Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu.

64 Dr Z .T. Jovanović "Narodno pozorište Dunavske banovine", Beograd-Novı Sad, 1996.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

angažman u beogradskom Narodnom pozorištu, u kome je radila od 1923. do 1935. godine, kada je tragično povredila kuk.

Posle toga je otvorila modističku radnju u Knez Mihailovoj ulici, a 1941. godine je uspela da se skloni u selo Grubače kod Ljiga pod imenom *Milica Marušić*. Po oslobođenju se zaposlila u Narodnom pozorištu kao modiskinja. 1957. godine je otišla u Njujork radi operacije, gde je 1958. godine umrla. Tamo je i sahranjena.⁶⁵

Bila je velika balerina u vreme stasavanja beogradskog Baleta, kada ju je kritika svrstavala među prve i najveće igrачice sa posebnim smislom za grotesku.⁶⁶ O njoj je Gordana Kuic napisala roman "Miris kiše na Balkanu" prema kome je Igor Kuljerić komponovao baletsku muziku. Balet je izveden u Sarajevu sa velikim uspehom.⁶⁷

LUJO DAVIČO /1908-1942/

Bio je poznati baletski igrач, koreograf, pedagog i profesor u Muzičkoj školi "Stanković" u Beogradu. Organizovao je česte baletske koncerte sa svojim učenicima i na njima i sam igrao. Najznačajniji su mu bili prikazi istorijskih igara kroz razne epohe. Njegova koreografija igre "Harač" ili "Društvo naroda" predstavljala je vizuelnu borbu za bolji život, pravednije odnose i slobodu čoveka, što je bio deo političke demonstracije proleterske revolucije.

Kao član KPJ od 1941. godine, prelazi na ilegalni rad u Crnu Goru, gde hrabro gine na zadatku 1942. godine. Naime, kao konobar je u Nikšiću poslužio italijanske oficire špage-tima, u kojima se nalazila tempirana bomba. Zato je po oslobođenju beogradska Baletska škola dobila njegovo ime.⁶⁸

MARGARETA FROMAN /1894-1970/

Dvadesetih godina, sa "belom" ruskom emigracijom u Jugoslaviju su stigli već slavni baletski umetnici Margareta Froman i njena braća *Maksimilijan* /1898- ?/ i *Valentin* /1906- ?/, te inž. *Pavel* /1894-1940/ akademski slikar, scenograf i kostimograf. Prvo su stigli u Zagreb /1921/ posle velikog uspeha ruskog baleta na evropskoj i američkoj turneji /1914-1920/. Margareta je, kao i njena braća, imala visoko akademsko obrazovanje, Moskovski konzervatorijum, pa je svoje veliko iskustvo i znanje prenela na ansamble u Zagrebu i Beogradu.⁶⁹

65 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

66 Ibidem.

67 Sanja Košničar "Pozorište", Novi Sad, 10. jun 1991.

68 Arhiv Muzeja pozorišne umetnosti Srbije u Beogradu.

69 "Hrvatsko narodno kazalište", Enciklopedijsko izdanje, Zagreb, 1968.

MILENKO R. VESNIĆ

Udala se za kompozitora i dirigenta Krešimira Baranovića, pa je zahvaljujući tome, uspjela da izbegne holokaust, dok su joj braća Maksimilijan i Valentin emigrirali u SAD. Između dva rata, Margareta je bila šef beogradskog Baleta /1927-1929/. Inače, prema stručnoj kritici, označavana je kao najbolja klasična balerina koja je prešla preko zagrebačke i beogradske scene. Sa sobom je donela veliko znanje i iskustvo iz moskovskog Boljšoj teatra.

U Beogradu je postavila Baranovićeve baletе "Licitarsko srce" i "Imbrek z noseм", kao i "Ohridsku legendu" koja je beogradskom Baletu, po Drugom svetskom ratu, donelo veliku slavu tokom evropske turneje. Režirala je opere "Evgenije Onjegin", "Aidu" i "Suton", te dramu "Cezar i Kleopatra". Nenadmašne su joj bile koreografije baleta "Labudovo jezero", "Romeo i Julija", "Šeherezada", "Kopelija" i niz drugih.

Za svoj rad dva puta je dobila Saveznu nagradu 1948. i 1949. godine.⁷⁰

Maksimilijan Froman je bio član baleta Boljšoj teatra u Moskvi /1907-1919/. Po emigriranju iz Rusije, igrao je u Francuskoj, Engleskoj i Nemačkoj. Od 1921. je angažovan u Zagrebu kao prvi igrač, da bi sledeće godine sa sestrom prešao u Beograd, a zatim odlazi u Bratislavu /1925-1930/. Na kratko se vraća u Ljubljano i Zagreb, kao balet-majstor. Ali, 1935. godine emigrira u Ameriku, zbog narastajuće opasnosti od nacizma u Evropi. Tamo igra kratko vreme, pa se posvećuje pedagoškom radu, uz mlađeg brata *Valentina*.⁷¹

Inž. Pavel Froman je brat blizanac Margaretin. On se nije posvetio baletu, već slikarstvu. Bio je akademski obrazovan pozorišni scenograf i kostimograf. Izradio je više od pedesetak scenografskih i kostimografskih dela na scenama Beograda i Zagreba koja su se isticala kolorističkim efektima i prefinjenim stilskim rešenjima.⁷²

RUT PARNEL /1923-1992/

Rođena je imućnoj jevrejskoj porodici Niderbaher (Niederbacher) u Bečkereku /Zrenjaninu/. Kao devojčica je, privatno, učila balet kod poznatih balet-majstora Mileta Jovanovića i Borisa Knjazova. Sa 11 godina je postala pobednica na Međunarodnom konkursu u Beču /1934/, a sa 16 godina počela da igra na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu, na kojoj je ostala do 1969. godine. Igrala je pod imenima Rut Niderbaher, Katarina Simić /posle prve udaje/, a posle oslobođenja 1947. uzela je umetničko ime Rut Parnel.

Veliki umetnički uspon je ostvarila u posleratnom razdoblju kao supruga i saradnica drugog supruga, balet-majstora Dimitrija Parlića. Njenim najvećim uspehom se smatra uloga grbavog Patuljka u baletu "Rođendan infantkinje" za koju je dobila Republičku nagradu. Scenu je napustila zbog problema sa kičmom. "Posedovala je izvanrednu klasičnu tehniku,

70 "Hrvatsko narodno kazalište", Enciklopedijsko izdanje, Zagreb, 1968.

71 Ibidem.

72 Ibidem.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

posebno prilikom okreta. Igrala je sa izuzetnom lakoćom i postizala nenadmašnu brzinu u interpretiranju klasičnih sastava.⁷³ Smatrana je najboljom Julijom u "Romeu i Juliji", Biserkom u "Ohridskoj legendi" i Svanildom u "Kopeliji".⁷⁴

Mala rastom, bivala je velika na sceni zahvaljujući vrhunskom baletskom doživljaju sa istančanim smislom za stilizaciju. Kada je postigla najveći umetnički uspeh imala je 46 godina života.⁷⁵

U beogradskom Baletu je radila još Jevrejka *Jelena Vajs* (1903-1980) koja je igrala solo partije, ali se više istakla kao pedagog i koreograf. Uspešna koreografija, po oceni kritike i publike, joj je bila "Zlatna ribica".⁷⁶ Kao članica baletskog kora u Beogradu između dva rata, pominje se i *Štefa Eškenazi*⁷⁷, ali nema bližih podataka o njenom radu.

Posle Drugog svetskog rata, srpskom scenom su vladala dva velika reditelja jevrejskog porekla Jovan Bata Putnik i dr Hugo Klajn. Prvi je počeo karijeru pred sam početak rata, a drugi posle oslobođenja. Obojica su na kraju karijere bili profesori Akademije, odnosno Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu.

DR HUGO KLAJN /1894-1981/

Zabeležen je kao nesvakidašnja pojava u srpskom pozorištu, jer je na scenu stupio kao afirmisani pozorišni kritičar, a rediteljski rad je zasnivao na sopstvenom delu "Osnovni problemi režije", kao i na multidisciplinarnom pristupu, čija je podloga ležala u širokom obrazovanju.⁷⁸ Inače, rođen je u Vukovaru, gde je maturirao, a u Beču je studirao medicinu i specijalizirao neuro-psihijatriju, kada je i počelo njegovo interesovanje za teatar u značajnom centru umetnosti. Po oslobođenju je imenovan za člana "neformalne grupe", koja je predstavljala neku vrstu saveta Drame, jer se iskazivao kao kritičar u "Novoj literaturi".⁷⁹

Kao kritičar je polazio od duboke analize tekstova, po sistemu A. Stanislavskog. U početku /1947/ je režirao psihološke drame, kao što su "Gospoda Glembajevi", "Hamlet", "Šuma" i "Pobuna na brodu Kejn", a zatim se uspešno isprobao režijom komedije "Pokondirena tikva" /1950/. Posebno mu je bila dobra inscenacija "Mletačkog trgovca" /1953/. Objavljena su mu stručna dela "Život dvočasovni" /1959/ i "Pojave i problemi savremenog pozorišta" /1969/.⁸⁰

73 Milica Zajceva "Igrala sam muziku", Beograd, 1971.

74 Ibidem.

75 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do današnjih dana", Beograd, 1979.

76 Ibidem.

77 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta...", Beograd, 1979.

78 Ibidem.

79 Ibidem.

80 Ibidem.

MILENKO R. VESNIĆ

JOVAN BATA PUTNIK
/1914-1983/

Po svestranosti umetničkog delovanja, po interesovanju, teorijskom i praktičnom razmišljanju o pozorištu, bio je jedan od najkompleksnijih stvaralaca u posleratnom srpskom teatru.⁸¹ U tri maha je dobio "Sterijinu nagradu" kao najveće priznanje za scensku umetnost u domaćoj dramaturgiji: za režiju "Stradije" R. Domanovića /1959/, valorizaciju scenske poetske dramaturgije Momčila Nastasijevića u delu "Kod večite slavine" /1957/ i za dramaturgiju romana Meše Selimovića "Derviš i smrt" /1969/.⁸²

Dramatizovao je još Selimovićev roman "Pehlivan Šahin" i pripovetku dr Isaka Samokovlije "Pasha nosača Samuila", a napisao je komediju "Nasredin u Travniku", teoretsko delo "Semiologija pozorišta" i niz pozorišnih recenzija po raznim listovima i časopisima. Ipak, najznačajniji mu je rediteljski rad na scenama Beograda, Novog Sada, Pariza /Théâtre entre deux mondes/, Kragujevca, Pančeva, Vršca, Niša i Kruševca. Za njega nije bilo velikih i malih pozorišta.⁸³

Rođen je u Beloj Crkvi od majke sefardske Jevrejke. Diplomirao je u Beogradu na Filozofskom fakultetu i na Dramskom odseku Muzičke akademije. Usavršavao se u Beču, Drezdenu i Parizu. Počeo je da radi /1936-37/ u beogradskom Narodnom pozorištu, a zatim u Narodnom pozorištu Dunavske banovine u Novom Sadu /1938-1941/. Bio je učesnik NOR-a, pa je po oslobođenju jedno vreme radio kao prosvetni radnik u Beloj Crkvi i Zagrebu.⁸⁴ Ali, nije mogao bez pozorišta, a ni pozorište bez njega.

Rano se iskazao kao dobar reditelj pre aprilskog rata 1941, u Novom Sadu režijama Ibzenovih "Aveti", "Srećnih dana" K. A. Pižea, i društvene drame "Nevine" L. Helmanove i "na prečac osvojio kritiku".⁸⁵ Uvek je "tragao za novim pozorišnim formama i obogaćivao svoje postavke scenskim pronalascima, idući bar korak ispred ustaljene prakse..."⁸⁶

IVO JAKŠIĆ /LAJTNER/
/1912-1983/

Između dva rata igrao je u pozorištima Osijeka /1929-1936/ i Sarajeva /1936-1941/. Kao učesnik NOR-a pristupio je 1943. godine Kazalištu narodnog oslobođenja Hrvatske, a po oslobođenju je angažovan u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu /1945-46/, zatim u Narodnom pozorištu u Beogradu /1946-47/. Jedan je od osnivača Jugoslovenskog dramskog pozorišta /1947-1983/. Bio je zapažen filmski i TV glumac.⁸⁷

81 Dr Z. T. Jovanović "Prolegomena za pozorišnu estetiku", Novi Sad, 1985.

82 Arhiv Sterijinog pozorišta u Novom Sadu.

83 J. Putnik "Skica za autobiografiju", Beograd, 1979.

84 Ibidem.

85 Dr Z. T. Jovanović "Narodno pozorište Dunavske banovine", Beograd-Novu Sad, 1996.

86 Ibidem.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

Njegovu glumu je odlikovala jednostavna, ali produhovljena realistička interpretacija scen-skih likova, lišena svakog egzibicionizma i lažne patetike. Uvršćen je u "besmrtnike" Jugoslovenskog dramskog pozorišta. Takvu je čast imala samo nekolicina velikana. Odigrao je više od stotina likova klasičnog i savremenog repertoara, dokazujući pravilo da nema velikih i malih uloga, već glumaca.⁸⁸

ISAK BATA AMAR /1914-1985/

Mada je diplomirao pravo, čitav radni vek je bio pozorišni kritičar, sekretar Drame beograd-skog Narodnog pozorišta, te upravnik niškog i Beogradskog dramskog pozorišta. Počeo je kao glumac i pevač u pozorištima oficirskih zarobljeničkih logora u Nemačkoj, a karijeru završio kao profesor organizacije Pozorišne akademije u Beogradu. Bio je samopregoran kulturni stvaralac, i pružao je sve svoje intelektualno iskustvo i sposobnosti.⁸⁹

EUGEN VERBER /1923-1995/

Jedan je od najzapaženijih pozorišnih, filmskih i TV glumaca. Značajno je doprineo razvoju pozorišta u Novom Sadu, Sarajevu, Banjaluci, Nišu i Beogradu. Bio je pisac i prevodilac dramskih dela sa šest svetskih jezika, reditelj, scenograf, novinar i urednik. Stekao je svetska priznanja kao naučnik judaista i hebrejista, te bio profesor Beogradskog i Sara-jevskog univerziteta po pozivu.⁹⁰

Stupio je na scenu 1945. još ne skinuvši partizansku uniformu, bez završene srednje škole. Ali, ubrzo je stekao visoko obrazovanje i postao značajni intelektualni stvaralac. Kao vrsni prevodilac ne samo pozorišnih komada, već i kapitalnog dela "Talmud", koje je doživelo četiri visokotiražna izdanja, dobio je Nagradu za životno delo.⁹¹

Pisao je i naučne studije i postao član PEN-a, Svetskog društva za jevrejske nauke i Saveza za hebrejski jezik i kulturu.

MORIS LEVI /1932-1983/

Posle završene Pozorišne akademije u Beogradu, postao je član Jugoslovenskog dram-skog pozorišta u Beogradu /1956/ i odmah pokazao visoke kvalitete vrsnog glumca.

87 B. Stojković "Istorija srpskog pozorišta...", Beograd, 1979.

88 Spomenica "Jugoslovensko dramsko pozorište", Beograd, 1972.

89 Dr Petar Volk "Pozorišni život Srbije 1944-1986", Beograd, 1986.

90 Arhiv Muzeja pozorišne umetnosti Srbije u Beogradu.

91 Arhiv Udruženja književnih prevodilaca Srbije u Beogradu.

MILENKO R. VESNIĆ

Odigrao je niz značajnih uloga klasičnog i savremenog domaćeg i stranog repertoara i ostavio vidljiv trag svojim stvaralačkim pregalaštvom, tumačeći tridesetak likova vrlo različitog žanra.^{92/93}

Na razvoj srpskog pozorišta tokom prošlog i ovog veka značajno su uticala i dvojica upravnika: *dr Nikola Petrović* (Šauengel) /1849-1916/ koji je bio na čelu beogradskog Narodnog pozorišta od 1893. do 1900. godine, te *Eli Finci* /1911-1980/, poznati kritičar, novinar, književnik i osnivač Jugoslovenskog dramskog pozorišta /1947/. Ali, i desetak ljudi koji nisu radili u pozorišnim ansamblima, već su svojim javnim delovanjem predstavljali značajnu polugu u društvenoj misiji pozorišta.

Prvi pozorišni recenzent u srpskoj pozorišnoj istoriji bio je *Hajim Davičo* /1854-1916/, diplomata i književnik, a značajni uticaj kao kritičar i na pozorišna kretanja uopšte, imao je i *Pavle Marinković*⁹⁴ /1866-1925/, ministar prosvete i književnik. U red ovih stvaralaca takođe spada i sarajevski lekar *dr Isak Samokovlija* /1889-1955/, književnik, dramski pisac i filmski scenarist, a uz njega jedan od najsvestranije obrazovanih *Stanislav Vinaver* /1891-1955/, dramski i operiski recenzent, dramski pisac i prevodilac, novinar i pesnik.

Ništa manje značajno mesto nije zauzimao ni lekar *dr Žan Konfino* /1892-1975/, koji se iskazao kao vrsni komediograf, humorista, pripovedač i publicist. A od mladih snaga *Oto Bihalj-Merin* /1904-1993/, kritičar, književnik, publicista i autor jedne drame *"Livnica"*, te *Oskar Davičo* /1909-1989/, romansijer i pesnik, čija su dela dramatisovana i igrana na gotovo svim srpskim scenama. Poznati vojvođanski pozorišni recenzent bio je *Siniša Filipović*, inače po pravom imenu *Sigmund Fišer* /1910-1941/, književnik, novinar i dramski autor. Anovosadski novinar i humorista *Đorđe Fišer* /1933-1989/ napisao je uspešnu scensku satiru *"Noć za Mariju"* i niz radio drama.

Književnik i esejist *Danilo Kiš* /1935-1989/ je bio i plodan dramski pisac. Njegova dela *"Elektra"*, *"Noć u magli"*, *"Papagaj"*, *"Drveni sanduk za Tomasa Vulfa"* i *"Mehanički lavovi"* igrani su /1969-1980/ u Beogradu, Subotici i na TV. Dramatizacija njegovog romana *"Grobница za Borisa Davidoviča"* prikazivana je na svim srpskim scenama. Međutim, delovanje svih ovih stvaralaca zahteva posebnu i ozbiljnu studiju.

92 Spomenica "Jugoslovensko dramsko pozorište", Beograd, 1972.

93 Dr Petar Volk "Pozorišni život Srbije 1944-1968", Beograd, 1968.

94 Dr Andrija Radenić "Narodni poslanici Jevreji u Skupštini Srbije 1878-1888", Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja br. 6, Beograd, 1992.

JEVREJI NA SRPSKOJ POZORIŠNOJ SCENI TOKOM 19. I 20. VEKA

Milenko Vesnić

S u m m a r y

JEWS IN THE SERBIAN THEATRE

Together with the development of the Serbian professional theatre during the XIX and XX centuries gradually increased the participation of the Jewish stage artists in drama, opera and ballet, and also their contribution as theatre directors, producers and managers, authors and translators of plays, composers and theatre critics.

Jews were already present in the early period of the touring companies, which was followed by their participation in the development of the National Theatre in Belgrade, Serbian National Theatre in Novi Sad and National Theatre in Niš. The creative personalities of about sixty of them had highlighted the times they worked in. They were - and are - Milan Barić, Josip Papić, Fran Nojbauer-Novaković, Ivo Jakšić, Ruža Krančević, Mila Dinulović-Veličković, Slava Kos-Mihailović and Rahela Ferari.

The directors of significant accomplishments were Erih Hecl, Ph.D., Jovan Putnik, Hugo Klajn, M.D., Slavko Lajtner and Predrag Dinulović. Margareta Froman had the highest standing as prima ballerina, choreographer, pedagogue, opera and drama director, as did her brother Maksimilijan - Max, ballet dancer of the world repute. Greatly appreciated were also prima ballerinas Riki Levi and Rut Niderbajer-Parnel, and the work of choreographer and pedagogue Lujo Davičo was extremely respected.

The Jewish singers were the pioneers of the Belgrade Opera: Isak Armidi, Leon-Lav Zinovjev, Blanka Kezer and Saša Gregor. Noteworthy were the conductors and composers Rikard Švarc, Josip Rajhenič-Raha, Bruno Bjelinski, Alfred Pordes-Srečković and Rafailo Blam. Diversely creative Klemens Klemenčić-Pekelman was the pioneer of the Novi Sad Ballet: he was dancer, choreographer, actor, director, opera and operetta singer.

Late Eugen Verber is of particular importance; this actor, director, scenery designer and translator had translated numerous Jewish plays that were performed on all Yugoslav stages. He was also a world known scholar, the researcher and historian of the Jewish past.

Theatre producers and managers were Nikola Petrović, Ph.D., Radivoje Dinulović, Isak Amar and Eli Finci, who was also a drama critic. The writers Hajim Davičo, Stanislav Vinaver and Pavle Marinković also were critics and translators, while Isak Samokovlija, Žak Konfino, Pavle Šebešćan and Danilo Kiš beside fiction also wrote theatre plays.

At present in Serbian theatres, cinematography, ballet, music and art are active more than forty actors, directors, singers, musicians and writers.

Emil Klajn

MOJA NEOSTVARENA ALIJA

(Odlazak u Erec Jisrael-Palestinu) mart - avgust 1940. godine

Ove, 1993. godine navršava se šezdeset godina, otkako sam pristupio jevrejskom cionističkom omladinskom pokretu "Hašomer hacair" - ken (gnezdo) Osijek, a pedeset tri godine je prošlo od neostvarene *alije* tj. ilegalnog odlaska u Erec (Palestinu). Rođen sam 27. maja 1919. god. u Šidu. Kada sam stupio u pokret imao sam 14, a kad sam pokušao poći u Erec, imao sam 20 godina. Ovde bih izneo svoja sećanja na neostvarenu *aliju*. Članovi omladinskog pokreta "Hašomer hacair" (Mladi čuvar) su, kada bi postali odrasli tj. napunili 18 godina, odlazili na hahšaru, gde je vršena priprema za odlazak u Erec. To je podrazumevalo učenje, odnosno obavljanje raznih zanata u gradu ili poslova u poljoprivredi. Osim toga, na hahšari je postojao intenzivan rad na učenju hebrejskog jezika, kao i drugi oblici kulturnog života. Posebno važna je bila organizacija i privikavanje na kolektiv. Tako je, dok smo učili i radili, naša glavna misao bila: kada će doći vreme za aliju tj. odlazak u Erec. Rang lista za aliju je, u našoj organizaciji, pravljena prema vremenu provedenom na hahšari. Ja sam lično, bio na dve hahšare. Na tzv. gradskoj u Novom Sadu (od kraja maja 1938. do kraja marta 1939) i na poljoprivrednoj u Goleniću, kraj Podravske Slatine (od aprila 1939. do marta 1940). Kad je nastupila jesen 1939. godine u Goleniću je postala aktuelna lista za odlazak na aliju.

Budući da su Englezi, kao mandatska sila nad Palestinom, davali mali broj sertifikata tj. dozvola za ulazak u Erec, to su se tražile druge mogućnosti za ilegalno useljavanje. Prva se pojavila te jeseni, u oktobru 1939, kad su jugoslovenski brodovi Dunavom prevozili jevrejske izbeglice iz Austrije. Za prvu grupu, u konspiraciji, pripremljena su tri druga, prema rang listi. Prema mom sećanju, bili su to Isak (Jichak) Danon iz Sarajeva, Lev Dojč i Kavezon (Kavić), iz Zagreba. Njih trojica su otputovali za Vukovar i tu ih je, kako sam posle čuo, jedan ribar prebacio do broda kojim su produžili putovanje. Sretno su stigli u Erec i danas se nalaze u kibucu Gat.

Krajem oktobra, ili početkom novembra 1939. godine, na sličan način se u Vukovaru sledećem transportu emigranata iz Austrije priključila nova grupa sa hahšare u Goleniću. U njoj su, koliko se sećam, bila trojica drugova. Dvojici znam imena: Tuvi i Menahem Vajs, zvani Mešo. Uspešno su se ukrcali, ali dalje od Kladova, navodno zbog pojave leda na Dunavu i drugih razloga, brodovi "Car Dušan", "Car Nikola" i "Kraljica Marija" nisu mogli dalje. Uzroke zastoja u daljem putovanju, opisao je vrlo lepo i detaljno Bata Gedalja, predstavnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština (SJVO), u članku "Dva cara i jedna

kraljica" objavljenom u "Jevrejskom almanahu za 1957/58." izdanje SJVO. On je bio kompetentna ličnost koja je poznavala sve probleme. U Kladovu, na ta tri broda, prezimilo je, pod teškim uslovima, više od 1.000 izbeglica, pretežno mladih, ali i starih.

U toku tog perioda je bilo nekoliko planova, da se svi oni iz Kladova, preko jedne jugoslovenske pomorske luke (Split), prebace za Erec. Na osnovu te zamisli, na hahšari u Goleniću, mislim u februaru 1940, rečeno je i nama, koji smo bili sledeći na rang-listi za aliju, da odemo svojim kućama i pripremimo se za to putovanje.

Među kandidatima su bili Jakov Kabiljo-Jakile, Salamon Romano-Salamonče, Blinka Švarc, Avram Papo i Rikica Papo (brat i sestra) - svi iz Sarajeva, Tirca Engel i Zehava Kon iz Vinkovaca i ja, Isak Klajn (Jichak Klein), iz Osijeka (odnosno Šida). Od ovih drugova (haverim) na važnim radnim mestima na hahšari u Goleniću su bili: Salamonče - *sadran avoda* (vršio je dnevni raspored rada na raznim poljoprivrednim poslovima) i Avram Papo - ekonom (vršio je sve moguće nabavke za naš kolektiv).

Prema dogovoru, otišli smo svojim kućama i iščekivali obaveštenje o tome kad i gde treba da se javimo. Međutim, prolazili su dani, a poziva nije bilo. Hteli smo se vratiti na hahšaru, ali nas je stalno smirivala nada, da će uskoro doći poziv i obavest. Ja sam bio u Šidu kod roditelja, a vezu sam održavao sa Zehavom Kon u Vinkovcima, s obzirom na to da mi je bila najbliže.

U iščekivanju je došao skoro i kraj marta 1940. godine. Onda je stigla telegrafska obavest da svi dođemo u Beograd na dan 30. marta (subota), a odatle je trebalo da putujemo dalje.

Moji roditelji nisu bili saglasni sa idejom da idem ilegalno u Erec, jer su smatrali da je to veliki rizik. Međutim, ja svoju odluku nisam hteo menjati. Zato sam se poslužio malom varkom, kada sam odlazio od kuće. Krenuo sam iz Šida 29. marta, kao da idem nazad na hahšaru u Golenić - preko Osijeka za Podravsku Slatinu. U Osijeku sam prespavao kod strica i sutradan, rano izjutra, umesto u Golenić, oputovao sam u Vinkovce. Tamo sam se javio Zehavi Kon. Njeni roditelji su držali bife u centru. Kad smo odlazili, Zehavina mama mi je rekla da čuvam njenu kćerku. Toga momenta iz 1940. godine setila se i Zehava, kad smo se videli u kibucu Gat 1963, prilikom moje prve posete Izraelu.

Iz Vinkovaca sam, zajedno sa Zehavom, došao u Beograd. Ona je jedva čekala da stignemo u Kladovo jer je tamo, na brodu, već čitavu zimu, bio njen izabranik (*bahur*) Menahem Vajs (Weis) Mešo iz Novog Sada. Zima je bila duga i hladna. On se razboleo i Zehava ga je negovala nekoliko meseci. Kad su sve mogućnosti i nade za nastavak puta za Palestinu nestale, oboje su se vratili u Beograd, gde su se zaposlili. Tamo sam se sa njima poslednji put video 8. ili 9. januara 1941, kad sam se vraćao sa vojničkog odsustva iz Šida u Sarajevo (preko Beograda). Za vreme rata, Mešo je stradao negde u Ukrajini u radnom logoru, koji su Mađari formirali za Jevreje. Zehava je uspela da se spase i preko Švajcarske dođe u Palestinu u kibuc Gat. Mešo je bio rodom iz Ruskog Krstura. Školu je učio u Novom Sadu. Bio je na hahšari u Novom Sadu i Goleniću. Nas dvojica smo bili jako dobri drugovi.

EMIL KLAJN

U Beogradu u kenu, dočeka nas je neko iz našeg najvišeg rukovodstva *Hanhage rašit*-iz Zagreba. Pošto smo se svi iz grupe sakupili, rečeno nam je da se istog dana, naveče, ukrcamo na brod za Kladovo i da je putovanje ilegalno, tj. da putujemo iz Beograda kao "jevrejski emigranti iz Austrije". Dobili smo nova imena i potvrde, koje je izdala neka jevrejska institucija. Znam da sam se od tada, pa za sve vreme boravka u Kladovu, zvao Emil Gros, rođen u Lincu 1919. Ne znam koja su imena dobili drugi. U Beogradu, nas je sestra Blinke Švarc - Jeti vodila na ručak u Jevrejsku studentsku menzu, dopratila nas je i do pristaništa. Inače, ona je bila student medicine na Fakultetu u Beogradu. Sa njom sam se ponovo sreo posle 51 godine na Jom Hašoa, prilikom komemoracije na Jevrejskom groblju u Beogradu. Obnovili smo izbledela sećanja na to vreme, 1940. godine.

Sutradan, 31. marta 1940, u nedelju pre podne, stigli smo u Kladovo. Tu smo iskrcani. Među putnicima je bilo i "pravih" emigranata iz Austrije. Pošto su lokalne vlasti (policija) proverile dokumenta, priključeni smo transportu emigranata, koji su tu bili od ranije. Oni su prezmili na tri broda iznajmljena od Jugoslovenskog (državnog) rečnog brodarstva od strane Saveza jevrejskih veroispovednih opština (SJVOJ).

Osim naše grupe iz "Hašomer hacaira", koja je brojala oko 10 članova, došla je i jedna grupa *halucim* iz "Tehelet lavana". To je, također, bila cionistička omladinska organizacija, ali nešto desnije orijentacije. Sa njima smo se upoznali tek u Kladovu. Zbog konspiracije, za vreme plovidbe od Beograda do Kladova, nismo razgovarali ni između sebe, ni sa drugim putnicima. Ponašali smo se kao da nikoga ne poznajemo. Zbog toga mi je putovanje bilo veoma mučno i dugo.

Pripadnici cionističkog omladinskog pokreta "Tehelet lavan" koji su bili u Kladovu u proleće 1940. godine, u vreme kada sam bio i ja, i kojih se sećam bili su:

1. Dov Štajner (Steiner), posle rata živeo u Beogradu,
2. Alba Nisim, posle rata živeo u Beogradu,
3. Eli Ferber, rodom iz Podravske Slatine, pohađao Trgovačku akademiju u Osijeku, bio i u "Hašomer hacairu" 1935/36.
4. Cipora Šlezinger, za vreme rata otišla u Erec, živelu u kibucu Gat.
5. Hermina Viler (Willer) (isto kao pod 4)
6. Bencion Satler (isto kao pod 4)
7. Jakica Romano, za vreme rata otišao u Erec, živeo u kibucu T.L.
8. Đorđe (?) Zelmanović, posle rata živeo u Zagrebu

Posle naše grupe iz "Hašomera", u aprilu je došlo još nekoliko drugarica i drugova. Koliko se sećam, to su bili: Tirca Engel iz Vinkovaca, Cveta iz Zagreba, Hedva Livni i Josip Šmeterling-Bibi, takođe iz Zagreba, Mirjam Hari - Pipsi iz Varaždina, Salom Malah iz Sarajeva, i dve Litvanke, Bilha Buhmnaite i Šita. Ove dve Jevrejke poreklom iz Litve, su bile sa nama na hahšarama u Novom Sadu i Goleniću.

Pošto pominjem "naše" iz Litve, objasniću, sa nekoliko reči, kako su došle u Jugoslaviju.

Sredinom leta 1938. godine, prema sporazumu između rukovodstva jugoslovenskog pokreta "Hašomer hacaira" i litvanskog "Hašomer hacaira", došla je u Novi Sad na hahšaru

prva grupa od tri devojke (*haverot*). To je za nas bio vanredan događaj. Koliko se sećam, do ovog dogovora je došlo zbog toga, što je u "Hašomer hacairu" u Litvi bilo više devojaka (*haverot*), a kod nas više muškaraca (*haverim*). Budući da je engleska mandatarska vlast davala više certifikata (dozvola za uselenje u Palestinu) bračnim parovima nego pojedincima, to je trebalo da se fiktivnim ženidbama omogući odlazak (alija) za veći broj članova.

U prvoj grupi došle su Mirjam, Bilha i Haviva, koje su se "udale" za Đurija Rajsa (?), Tea Šena, i Marka Hajona. Drugu grupu činile su: Šošana, Eta i Šita, koje su se "udale" za Urija Veljkovića, Pačija Svicera i Hilela Viznera (iz Varaždina). Venčanja su obavljena u raznim mestima - Rumi, Novom Sadu, i Vinkovcima.

Sve su one posle nekoliko meseci, do godine dana, otišle u Erec. Od tih fiktivnih brakova jedino se održao, koliko ja znam, brak Bilhe i Tea, koji su i danas u kibucu Gat.

Glavni jezik sporazumevanja bio je hebrejski - ivrit, koji su one odlično znale a i nas su podučavale.

Svi mi, koji smo došli u Kladovo, mislili smo da ćemo vrlo brzo nastaviti putovanje i uskoro stići na davno željeni cilj-Erec. Svakog dana smo svi skupa, od prvog do poslednjeg stanovnika na tim brodovima, očekivali neke radosne vesti, u onoj masi loših ratnih izveštaja.

Pošto sam ja u Kladovu boravio bez znanja roditelja, oni su mi pisali na hahšaru Golenić. Međutim, tamo je bio jedan moj imenjak, Isak Klajn iz Varaždina, pa je on povremeno obavljao, korespondenciju s mojim roditeljima u Šidu. Oni su tek kasnije saznali da sam u Kladovu. (Isak Klajn iz Varaždina bio je za vreme rata 1941-45. u zarobljeništvu. Kasnije se vratio u Varaždin. Bio sam sa njim 1972. god, a ubrzo posle toga, dobio sam obaveštenje da je umro).

Organizacija svakodnevnog života na brodovima, bila je vrlo dobra. Krajem aprila, koliko se sećam, jedan brod je morao da se vrati, pa je iznajmljen jedan veliki rumunski šlep. U njemu su napravljeni drveni kreveti na sprat. Radi bezbednosti od požara, spavali smo samo na čebadima na daskama. U tom šlepu, bili su samo muškarci. Inače, spavalo se na brodskim klupama, podovima i u visećim mornarskim mrežama. Brodovi, odnosno podovi su se svakog dana prali, tako da je bila uzorna čistoća. Svako je znao svoje mesto za spavanje, tako da je bila disciplina na zavidnom nivou.

Postojale su i bile veoma aktivne cionističke organizacije. Osim "Hašomer hacaira", bile su aktivne i "Tehelet lavan", "Akiba" (Agudat hašoar haivri "Akiba"), "Betar", "Agudat Jisrael" i "Hacaira", koliko je to bilo moguće. Hrana je bila dosta dobra, s obzirom na mogućnosti i uslove kuvanja za toliki broj ljudi, mada je, svakako, nedostajalo vitamina. A i život na tako skućenom prostoru u toku više meseci, uticao je na pojavu furunkuloze, čireva na koži. Lekari su pored lekova davali, posebno mladima, tzv. pojačanu ishranu (*Zusatzkost*), posebno sledovanje svinjske masti, naravno, za one koji nisu bili previše religiozni. Lekarska služba je bila dobro organizovana. Na periferiji Kladova, u jednoj iznajmljenoj kući, radila je naša ambulanta. Koliko se sećam, imala je dva ili tri lekara i dve do tri

EMIL KLAJN

medicinske sestre. Jedan od lekara bio je naš drug (haver), Šalom Malah (Fridrih Engel) iz Sarajeva, kome je bilo posebno odobreno od strane našeg Pokreta da studira medicinu. Bio je fizički slab, tako da ne bi mogao obavljati fizičke poslove, što se, inače, zahtevalo od članova naše organizacije koji su se spremali za Erec.

Ja sam, za vreme boravka u Kladovu, imao jedan čir (*furunkl*) na nozi i jedno gnojenje (kad smo podizali barake) na dlanu leve ruke, što mi je Šalom Malah, malom operacijom, uspešno izlečio. Ožiljak na dlanu još i danas imam, tako da me uvek podseća na dane provedene u Kladovu.

Hoću da kažem još neku reč o ovom dobrom, humanom drugu - Šalom Malahu. Iako je bio fizički slab, u njega se zaljubila jedna od njegovih zdravstvenih pomoćnica, lepa Bečlijka. To je bila velika ljubav. Nikad nisam saznao kako se posle završila. Za Malaha sam pročitao u knjizi Jaše Romana "Jevreji Jugoslavije 1941-1945." da je "Engl Jozefa Fridrih iza Sarajeva, rođen 1917. godine, u NOV je stupio septembra 1941, borac Romanijskog partizanskog odreda. Poginuo te godine u borbi sa četnicima. Mesto pogibije nepoznato."

Kad govorim o lepšim stranama života u Kladovu, treba da pomenem, da je bilo još "bračno" završenih veza. Tako je npr., Jakica Romano, Sarajlija iz "Tehelet lavana", brat našeg Salamončeta (Salamon Romano), također sklopio vezu sa jednom Bečlijkom. Oni su posle uspeli da preko Italije stignu u Erec u kibuc Afikim(?). Sreli smo se prilikom moje posete Izraelu 1963. god.

Još jedno poznanstvo iz Kladova završeno je brakom ili kako smo mi to u našem pokretu zvali *zug*: Bilo je to između našeg havera Avrama Papa i drugarice Cipore Šlezinger iz organizacije "Tehelet lavana". I njih dvoje uspelo je za vreme rata da se preko Italije prebaci u Erec. Živeli su u kibucu Gat i tamo umrli. Avram-1968. od posledice uboda pčele, a Cipora desetak godina kasnije.

Sreća je bila što su se sve omladinske organizacije koje su postojale na tim brodovima u Kladovu, brinule o dobroj organizaciji svakodnevnog života. Posebna briga bila je posvećena kulturnom i sportskom životu. Od naše organizacije "Hašomer hacair", ja sam bio određen da vodim jedan kurs ivrita, za grupu pripadnika "Hašomer hacaira" iz Austrije. Imao sam izvesnog iskustva u vođenju takvog kursa, jer sam ranije obavljao isti posao na hahšari u Goleniću. Malo mi je poteškoća pričinjavalo to što sam objašnjenja morao davati na nemačkom jeziku. U grupi koja mi je dodeljena, bilo je 5 ili 6 polaznika. Nekih imena se sećam i danas: Herman Štajner (Steiner), Herta Ajsler (Eisler), Gertruda Vajman, Oto Kastner i Ilze Jakob (?).

Sportski život se odvijao na poljani pored Dunava, u neposrednoj blizini ukotvljenih brodova. Bilo je organizovano nekoliko nogometnih ekipa, uglavnom u omladinskim organizacijama i to, koliko se sećam, bilo ih je šest: "Hašomer hacair", "Tehelet lavan", "Akiba", "Mizrahi", "Betar" i "Padeborn" (jedan grad u Nemačkoj). Igrači su bili prosečni, a od svih je bio najbolji Hilković koji je igrao u "Padebornu". Kada su emigranti prešli u Šabac, igrao je u šabačkoj "Mačvi".

Prema mom sećanju, u maju 1940. je bio organizovan jedan turnir na kome smo mi, "Hašomer hacair", osvojili treće mesto. Kao nagradu smo dobili jednu skromnu tortu, koju smo svi skupa u slast pojeli.

U ekipi "Hašomer hacaira" igrali su sedmorica iz Austrije, i naša četvorica: Tuvi, Salamonče (Salamon Romano), Jakile (Jakov Kabiljo) i ja. Sve momčadi su imale dresove i gaćice, a za cipele, kako se ko snašao. Bile su načinjene i fotografije učesnika. Ja sam imao jednu na kojoj je bio naš tim. Čuvao sam je, kao i još neke druge iz Kladova, kod mojih roditelja u Šidu. Ali, za vreme rata i okupacije, nestale su i propale, što mi je posebno žao.

Osim fudbala, dosta se igrao šah. Bilo je nedovoljno šahovskih garnitura pa su, da bismo malo popravili stanje, naši nerazdvojni drugovi stolari, Salamonče i Jakile, napravili šahovske figure od drški starih metli. Šahovske ploče bilo je lakše sačiniti od komada kartona.

Ova dva naša stolara, pobrinula su se da nam naprave i nanule. Našli su neke daske od odbačenih sanduka, a da bi mogli da ih zgotove, mi smo skraćivali naše kaiševe - opasače. Tako skraćeni kaiš (opasač) koristio sam posle i u vojsci, i kasnije, 1941-45. u zarobljeništvu. Tako sam se za tih pet godina, često sećao kladovskih dana.

Kad se već sećam tih vrednih momaka, hoću da pomenem i drugarice.

Da bi se popravilo stanje u odevanju, sećam se, da je Bata Gedalja, predstavnik Saveza (SJVO), nabavio i doneo izvesnu količinu vune za naše drugarice. One su štrikale pulovere, kako za sebe, tako i za nas, drugove. I ja sam dobio jedan takav sivi pulover. Za mene ga je isplela Zehava Kon. Nosio sam ga i za vreme služenja vojnog roka u Sarajevu (30.10.40 - 4.1941) i u zarobljeništvu (1941-45).

Kulturni život je bio veoma bogat. Pored učenja jezika - ivrit, bila su često organizovana različita predavanja i druge priredbe sa prigodnim pozorišnim prikazima i pesmicama, najčešće satiričnog sadržaja. Glavni organizator bio je Joži Šehter, pisac i kompozitor, i vođa puta na brodu "Car Dušan". Jasno da je sve to bilo na nemačkom jeziku. Nekih reči i refrena iz tih pesmica sećam se i danas: *"Amalija kom obi schönste Frau von Gemein-debau.."* ili iz jedne pesmice posvećene "Car Nikoli", gde su bili smešteni pobožni: *"... Der Schiff von Misrachi schaukelt sehr..."*. Mnogo puta su te pesmice bile namenjene i raznim, uglavnom, netačnim vestima kao npr: *"... Die Bonkes rennt..."*, jer svi mi koji smo tu živeli na brodovima, bili smo u stalnom iščekivanju nekih povoljnih vesti za pokret prema našem cilju - Palestini (Erecu). Nažalost, Joži Šehter, veliki kulturni radnik, nije dospeo na cilj. Završio je tragično, zajedno sa ostalim mnogobrojnim Jevrejima emigrantima u Zasavici kod Šapca 1941. godine ili u logoru na beogradskom Sajmištu. (Joži Šehter - Josef Schächter, rođ. 27. 7. 1908 ?).

Jedna od mnogih kulturnih manifestacija posebno mi je ostala u sećanju. Bila je to priredba na dan 1. maja. Glavni organizator bio je "Hašomer hacair". Pevane su radničke pesme. Ostala mi je u sećanju pesma "Vojnici močvare" (Moorsoldaten), pesma iz koncentracionog logora. Sve te priredbe, kao i organizacija celokupnog života, uticala je da se održi vedar

EMIL KLAJN

duh u iščekivanju rešenja za odlazak u Erec. Među mnogim pesmama i pesmicama koje su nastale za vreme našeg boravka na Dunavu u Kladovu, bila je i jedna naša na srpskohrvatskom jeziku. Naša havera (drugarica) Blinka Švarc-Rošić, koja sada živi u Beogradu, zapamtila je reči kao i melodiju

Reči pesme "Oj Dunave vodo":

"Oj Dunave vodo, lađa nosiš mnogo,
mnogo sudba kleta s tobom se odšeta širom sveta.
Širom celog sveta, mnogo lađa brodi,
mnogu sudbu nosiš, mnogi život kosiš i milost prosiš.
Prosiš malo mira, malo mira samo,
ali da bilo kamo u daljinu tamo.
U daljinu tamo nova nada čeka,
da li će ovog veka da odnese reka do cilja daleka."

Autor ove pesme nije poznat. Blinka još i danas, posle pedeset i više godina, lepo peva ovu pesmu. Inače, ona je na hahšari u Goleniću bila poznata po pesmama koje je interpretirala.

Ova, navedena pesma, zabeležena je na traci koja je snimljena u Jevrejskom muzeju 17. 11. 1992. tj. Blinka ju je otpevala prilikom beleženja sećanja nas troje: Blinky Švarc-Rošić, Alba Nisima i mene - Emila (Jichak) Klajna, koji smo bili u Kladovu, a sada živimo u Beogradu. Prema mom sećanju, krajem juna ili početkom jula, morali su se napustiti brodovi, koji su verovatno trebali da se uključe u redovan saobraćaj, pa je dobijen izvestan kompleks zemljišta na periferiji Kladova, gde smo podigli nekoliko baraka i velike šatore. Tu su se nastanili uglavnom mlađi, a jedan deo ostao je da stanuje u šlepovima. Nekima je bilo odobreno, odnosno omogućeno, da stanuju kod građana na periferiji. To je bio mali broj i to su bile jako skromne sobice.

Konačno, kada više nije bilo nikakvog izgleda za aliju (odlazak u Erec), tada smo mi, halucim iz Jugoslavije, postepeno-prosto neopaženo, napuštali Kladovo. Vratili smo se svojim kućama ili na hahšaru. Bili smo prilično razočarani i utučeni. Naš cilj, koji smo odabrali i za koji smo se spremali godinama, najednom je postao potpuno neizvestan.

Iz Kladova sam se vratio 11. 8. (nedelja) 1940. sa legitimacijom na moje pravo ime i to brodom na redovnoj liniji Beograd - Kladovo. Dakle, posle gotovo četiri i po meseca svakodnevnog iščekivanja da krenemo dalje za Erec, napustio sam brojne nove prijatelje i drugove emigrante. I pored druženja sa ostalima (vodio sam jedan kurs hebrejskog jezika, učestvovao u nogometnoj momčadi) bila je "direktiva" da se što manje govori srpskohrvatski, pa smo nastojali da se ne "otkrijemo".

Svim mojim prijateljima emigrantima bilo je teško kad smo mi "Jugosloveni" otišli, jer su znali kada mi odlazimo ni za njih nema skorog rešenja - odlaska u Erec.

Sa kladovskog pristaništa otpratilo me je dvoje mojih dobrih drugova, Herman Štajner (Hermann Steiner) (rođ. 19. 4. 1920. god?) i Herta Ajsler (Eisler). Oproštaj je morao biti neupadljiv, da ne bi izazvao neku pažnju.

Na brodu za Beograd, sreo sam Miru Bauera (nadimak Šticko), poznatog skojevca iz Osijeka, koji je verovatno bio na vezi sa nekim od emigranata. Držao se veoma rezervisano, verovatno zbog policijskih agenata kojih je tada bilo na brodu. Ovde pominjem Šticka budući da je on bio vrlo poznat nama u osječkom kenu "Hašomer hacaira", jer je vrlo aktivno vrbovao za organizaciju SKOJ-a. Streljan je 16. 9. 1941. u Osijeku. O njemu je dosta podataka dao J. Romano u knjizi: "Jevreji Jugoslavije 1941-1945. god".

Ja sam se vratio iz Kladova, preko Beograda, na hahšaru u Golenić sa osećanjem nezadovoljstva, posle neuspelog pokušaja odlaska u Erec. Pokušaj je trajao nekoliko meseci, i bio praćen velikom nadom u konačan uspeh.

Ubrzo posle mog odlaska iz Kladova, ti naši emigranti, su morali promeniti mesto boravka. O tome Bata Gedalja u svom, već pomenutom, članku ("Jevrejski almanah 1957-58) piše sledeće: "U leto 1940. godine krajem avgusta, cela ova flotila, sada sastavljena od tri šlepa, vučena remorkerom, imala je da prevali dugačak put od 1.800 km (previše - primedba E. K.), unazad, uzvodno. Ponovo još jedan "na levo krug". Umesto Suline, cilj flotile bio je Šabac, u čijoj neposrednoj blizini, u selu Zasavici, zajedno sa oko 50 Jevreja Šapca, naći će tragičnu smrt oko 700 ljudi, žena i dece, odmah neposredno posle okupacije Jugoslavije od strane Hitlerove Nemačke."U vezi sa podacima Bate Gedalje o 700 osoba, ovde bih naveo i podatak iz članka Mare Jovanović: "Wir packen, wir auspacken.." - "Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941", gde navodi spisak od ukupno 1.057 imena (vidi "Zbornik br. 4 Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1979)

Moj ponovni boravak na hahšari u Goleniću, bio je kratak, trajao je oko mesec i po dana. U međuvremenu, za vreme mog odsustvovanja od februara do avgusta, na hahšaru je počela da dolazi i mlađa generacija tzv. "*kibuc dalef*". Sećam se da je tad proslavljen Dan Žetve (*Hag hakacir*), krajem avgusta. Bilo je kao i prethodne 1939. godine sa mnogo gostiju, kako iz našeg omladinskog pokreta "Hašomer hacaira", tako i iz drugih cionističkih organizacija (WIZO, SCJ i dr.). Oko 1. oktobra napustio sam Golenić. Dobio sam mesec dana slobodno (hofs), jer sam krajem oktobra morao ići na odsluženje redovnog vojnog roka. Oprostio sam se od svojih drugova i drugarica (*haverim - haverot*). Bilo mi je žal, napustio sam jedan zajednički kolektivni život sa mnogo drugarstva. Očekivala me je neizvesnost. Dobar deo Evrope već je bio pod fašističkom okupacijom.

Došao sam kući u Šid. Bio sam nestrpljiv. Ono malo vremena, što mi je preostalo do odlaska u vojsku, iskoristio sam da posetim moga najstarijeg brata, koji je bio u vojsci u Nišu. A posle toga, obišao sam i moje drugove i drugarice emigrante iz Austrije, koji su u međuvremenu (septembra 1940) preseljeni iz Kladova u Šabac. Planirao sam da u Šapcu ostanem nekoliko dana, a ostao sam oko 10 dana. Bilo je to prijateljstvo u teškim vremenima iščekivanja i nadanja.

O dolasku transporta emigranata u Šabac, njihovom boravku i konačnom stradanju, opširno je pisala Šapčanka, Mara Jovanović, u svom članku: "Wir packen, wir auspacken..." - "Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941", koji je objavljen u "Zborniku" br. 4 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, 1979. god. Ona je bila svedok tih događaja u Šapcu.

* * *

Moj boravak u Šapcu brzo je prošao u društvu drugova i drugarica. U vreme kada sam ja bio tamo, stanovali su privatno po nekoliko njih kod jednog stanodavca, a hranu su donosili iz mlina. Kulturni život se odvijao u jednoj sali hotela "Pariz" ili "Grand". Koliko se sećam, uveče je bilo ograničeno kretanje do 19 časova. Jedne večeri, moji drugovi i ja (nas 4-5) vraćali smo se kući nešto posle tog vremena, pa su nas policajci priveli u policiju radi saslušanja. Ja sam bio tumač. Odmah su nas pustili. Jedne nedelje bili smo na fudbalskoj utakmici. "Mačva" je igrala protiv odgovarajućeg protivnika. Među najboljim igračima bio je Kurt HilkoVIC. Na utakmici je bilo mnogo gledalaca - jevrejskih emigranata.

Došao je i dan rastanka sa mojim prijateljima. Rastali smo se u neizvesnosti, da li ćemo se ikad videti.

Posle mog odlaska u vojsku 30.10.1940. godine u Sarajevo (Škola za rezervne pešadijske oficire) izmenili smo još nekoliko pisama. Uglavnom, pisala ih je Herta Ajsler (Eisler), koja je posle uspela da sa omladinskom alijom ode u Erec, kako je to jednim pismom nagovestila. Njeno ime nisam našao u spisku šabačkih Jevreja i Jevreja izbeglica, koji su ubijeni u Zasavici oktobra 1941. Bio sam zadovoljan, da se bar neko spasao od mojih dobrih prijatelja.

U Sarajevu sam dobijao pisma preko mog druga Salamona Romana, koji je posle Kladova došao kući, u Sarajevo, i zaposlio se. Bilo je tada nezamislivo da mi pošta od jevrejskih emigranata stiže u kasarnu.

Sa mojim drugovima sa hahšare i iz Kladova, Sarajlijama Jakilom i Salamončetom, viđao sam se gotovo svake nedelje dok sam bio u Sarajevu. Dolazio sam, kad sam imao "izlaz", kod Romanovih i tada bismo obnavljali naše uspomene iz Kladova i sa hahšare. Ubrzo je došao aprilski rat, a zatim, za mene zarobljeništvo u Nemačkoj do 1945. Za to vreme nisam uopšte znao šta se dogodilo sa našim jevrejskim emigrantima u Šapcu. Mogao sam samo da pretpostavljam ono najgore.

Kada sam se vratio iz zarobljeništva, septembra 1945, jednog dana sam došao iz Šida u Beograd i tada mi je Bata Gedalja, koji je tada - posle zarobljeništva - ponovo radio u Savezu jevrejskih opština, ispričao o krajnjoj sudbini naših "Šapčana" i pokazao mi spisak Jevreja izbeglica, pobijenih od nacista.

* * *

Dok sam pisao sećanja na boravak sa jevrejskim emigrantima u Kladovu, dobio sam na uvid od Jevrejskog muzeja u Beogradu fotokopije pisama i dopisnica koje je iz Kladova, odnosno Šapca pisala Haja Ides Vajnštok (Weinstock) četrdesettrogodišnja jevrejska emigrantkinja, svojoj deci i rođaci u Velikoj Britaniji, odnosno Erecu.

U tim pismima nalazi se dosta podataka, koji su neposredno pisani od učesnika i svedoka i zato mislim da su interesantni, pa bih ovde neke naveo. Prvo, nekoliko opštih podataka: Haja je krenula brodom iz Beča. Pristali su u Bratislavi, gde joj se priključio sin Cvi (rođen 1925), koji je tada boravio kod ujaka u Bratislavi. Brod kojim su putovali iz Beča, stajao je u Bratislavi tri nedelje. Nije poznato zbog čega.

Kćerke Feige, Sara i Ester i sin Tuli, izbegli su ranije preko Belgije u Veliku Britaniju, a najmlađi sin, Cvi, ostao je sa majkom u Beču, odnosno, kod dede u Bratislavi. Prepiska sa decom obavljena je, uglavnom, na nemačkom jeziku. Prevod pisama i dopisnica sa nemačkog načinio je Mirko Najman, moj prijatelj još iz davnih, tridesetih godina u Osijeku.

Prva dopisnica iz Kladova datirana 31.12.1939:

"...Mi smo ovde već dve nedelje i ostaćemo nažalost još 2-3 meseca zbog snega i leda. Ima nas oko 1.000 osoba u 4 broda usred vode. Mi dobijamo jelo, a naši drugovi po veri iz Jugoslavije veoma se trude oko nas. Cvi se oseća dosta dobro među omladinom, koja nastoji da vreme provede što prijatnije. Uči se engleski i hebrejski. Prolazi dan za danom, nadamo se da ćemo doživeti da vidimo Erec i da se tamo nademo sa vama."

Karta od 5. 2.1940. upućena po gđi Mariem Rubin, Amsterdam:

"..Cvi je stigao u Bratislavu neopremljen za putovanje, ima samo ono šta je imao na sebi: otrcano odelo, iznošeni mantil. Pošto samo to ima na sebi, pretvara se u prnje. Puna sam briga i sramim se da tako stigne u Erec..."

"...Moja termos boca se razbila, a ona je ovde neophodna, i malo čokolade, toaletnog sapuna, mastila za penkalo, jednu kapu za Cvija, ali samo ako Vam to ne čini veliku teškoću i trud. Ovde se ne plaća carina, dobijaju se paketi odasvud bez carine..."

16.2.1940:

"Ja sam od nje (M. Rubin) tražila odelo i mantil za Cvija, jer se on, samo onako kako je bio obučen u Bratislavi, ukrcao...Pisala sam preko Belgije, jer nisam znala da li ste već u Londonu..."

18.2.1940:

"Stajali smo tri nedelje u Bratislavi. Ujak David me je dva puta posetio i doneo mi razne stvari za jelo. Drugo se nije moglo tamo uneti. Cvi je, tako, sve svoje stvari tamo ostavio. Veoma sam srećna, da je ovde, nadam se da ćemo ipak dospeti do našeg cilja putovanja, da ne budem tako sama. Ovde nam nije tako loše... Ono na čemu najviše oskudevamo je nedostatak prostora. Mi spavamo poput haringa, stešnjeni jedno uz drugo. Nadam se da to neće više tako dugo potrajati. Novac mi ovde nije potreban... Ovde od mnogog sedenja, opet ću se ugojiti, protivno mojoj volji i uprkos tvrdom ležaju i uskom prostoru..."

20.2.1940:

"...Moram ti sada sa zahvalnošću potvrditi prijem novaca. Za to sam dobila 215 dinara. To je ovde celi imetak. Ja za to kupujem Cviju svakodnevno puter, po litar mleka i sl.

25.2.1940:

"...Cvi se ukrcao u Bratislavi. Kupujem za njega svaki dan 1 l mleka, puter, med i voće. I na ladi dobijamo dobru hranu, svakog dana mesa i jaja ili putera. Novac koji sam dobila, koristim da poboljšam ishranu. Kad je lepo vreme, idemo neki put na kopno. Okolina je ovde lepa, ali u srcu je mračno i tmurno..."

EMIL KLAJN

8.3.1940:

"...Novac ovde ne trebam. Mi ovde dobivamo sve besplatno. Za Cvija poboljšavam ishranu od novca koji sam dobila od vas. Bila sam 3 nedelje u Bratislavi, ali samo na brodu sa koga nismo smeli izaći. David i Cvi došli su na brod, prvog dana kad sam tamo prispela. Mislilo se da odmah idemo dalje. Sa ujakom Davidom mogla sam govoriti samo tri minute...Dragog dedu i baku nisam htela videti jer sam strašno izgledala..."

28.2.1940:

"...Već sam ti pisala, da mi ovde nije potreban novac...Dok smo ovde imamo sve potrebno...Jedan dan prolazi kao drugi. Jednog dana se kaže putujemo, a drugog dolazi razočaranje... Ali nadam se da ćemo ipak moći otputovati dalje. Drži nas nada da ćemo moći za Erec..."

Kladovo, 10.3.1940:

"...kada ćemo putovati, ne znamo..."

Kladovo, 11.3.1940:

"...Mislim da bi dobro bilo da imamo novaca, kad dođem u Erec. Da li će se to ikad dogoditi?"

Kladovo, 18.3.1940:

"...Mi smo još uvek na istom mestu. Nadam se da ćemo jednom dospeti do našeg cilja. Već smo jako očajni..."

Kladovo, 13.3.1940:

"...Pošto je vreme jako lepo, sedimo gotovo celog dana na palubi. Postaje već veoma nelagodno i bilo bi već vreme da stignemo na cilj....Molim te, milo moje detešce, pazi na svaki peni jer, kada budemo bili tamo, moraćemo početi sve ispočetka...Učim ovde engleski i znam dobro hebrejski. Ovde se drže razna predavanja..."

Kladovo, 22.3.1940. godine. Dopisnica upućena G. Graham, u London:

..."Neka mi Bog usliši molbu da bar u Erecu opet vidim svoju decu, samo neka budu ljudi na svom mestu...Cvi zna dobro hebrejski a i srpski (zato što zna slovački). Mislim da ćemo u ponedjeljak dalje putovati za Rumuniju, poštu će slati za nama."

2.4.1940:

"...Ovde je sve tako očajno. Putovanje se uvek odgađa. Uskoro je Pesah...Jučer je došlo još 180 ljudi (tada sam došao i ja - primedba E. K.), koji su ovde u zemlji već mesecima. Sada je još tesnije na brodu...Spavam, bez podloge i jastuka, dosta dobro. Svak se tuži prilikom ustajanja, samo ja ništa ne kažem. Posle svega što sam pretrpela nije mi ni tako loše..."

Kladovo, 10.4.1940. Dopisnica upućena rođaku Pinkasu u Tel Aviv:

"...Imamo ovde dosta za jesti. Samo, veoma trpimo zbog nedostatka prostora. Prilike za spavanje su ovde ispod svake kritike. Moramo izdržati. Momentalno smo skroz očajni. Nema izgleda za dalje putovanje. Ko zna šta će biti od nas...Imamo još novaca za poboljšanje hrane za Cvija..."

Kladovo, 16.4.1940:

"...Nažalost ne možemo dalje, ko zna kako dugo ćemo ovde ostati..."

Kladovo, 4.4.1940:

"...Prestalo se govoriti o daljem putovanju. Moralo bi se desiti čudo da dalje putujemo za Erec. Ja sam u svakom pogledu očvrsla i prilagođavam se svemu što se ne da izbeći..."

15.4.1940:

"...Momentalno, kod nas nema izgleda da putujemo dalje. Verovatno ćemo ovde ostati do kraja rata. Sa brodova će nas smestiti u barake...Ovdašnji ljudi čine sve da dobijemo certifikate ili druga dokumenta za useljenje (u Erec)..."

22.4.1940:

"...Nemam mnogo vremena, jer sam sada u kuhinji. Ja sam sa još dve žene raspoređena da kuham za 930 ljudi. Radim to već treći put. Mi imamo svega. Vlada dobro raspoloženje. Dobila sam za Pesah od Štemovih iz Iloka maces, vino i mast... Kad pomislim kako smo bili bogati i neizmerno srećni prošlog Pesaha... Moramo gledati unapred i nadati se da ćemo ipak jednom biti zajedno. Mnogima je još gore, mada ih je pogodila ista nesreća kao i nas, pošto su oni još uvek u Beču..."

Kladovo, 1.5.1940:

"...U pogledu našeg daljeg putovanja ne znamo ništa izvesno. Do sada se govorilo da je sasvim bezizgledno. Sada se, opet, priča da ćemo putovati. Nadam se da će to uspeti za koju nedelju..."

3.5.1940:

"...Jučer smo dobili naređenje, da ispraznimo dva broda i da predemo u obližnji gradić. Svako je ustao u pet ujutro, doručkovao i pokupio svojih "sedam šljivā" ("pinkl"-prljag). Nemam ništa vrednog, ali ipak svako ima dosta tih paketića da vuče: ruksak, vrećice, paketiće, čebad itd. U 12 sati mora svako da izađe na kopno sa svojim prljagom i da sasluša dalje uputstva... Mi smo kasno uveče stigli u naš stan. Ja sam imala sreću da stignem, pre paljenja sveća, u jednu sasvim praznu sobu, zatim sam zapalila sveću. Dobila sam sobu za nas dvoje, pa sam opet jednom posle dužeg vremena spavala u krevetu. Koliko ćemo dugo ovde ostati ne zna niko. To je jedan veoma prijatan gradić (misli na Kladovo - prim. E. K.). Ko ima novca da se sam hrani, može to da čini, pa sam se i ja javila. Veoma je jeftino: 10 din. dnevno po osobi, a za dvoje 18 din..."

Kladovo, 6.5.1940:

"...Mi već nekoliko dana ovde nemamo poštanski saobraćaj zbog poplave...Prošle nedelje, bila je strašna tuča (grad), koja je sve na poljima uništila. Od tada stalno pada kiša. Stanovništvo je jako zabrinuto, a i mi, drugi, brinemo..."

Kladovo, 13.5.1940:

"...Govori se veoma intenzivno o nastavku putovanja. Ne mogu zamisliti da je to moguće, pri sadašnjim prilikama. Objekat koji treba dalje da nas vozi je već ovde. Specijalno je kupljen za nas. Stoji na drgoj strani Dunava u Rumuniji...Možeš mi nešto i engleski već pisati. Nažalost smo morali prekinuti učenje engleskog, jer je učitelj ostao na brodu. Naime, tamo je ostalo još više od 500 osoba..."

Kladovo, 16.5.1940:

"...Ovde je sasvim lepo, kao što sam već pisala, ali važne vesti, koje se ovde čuju, čine nas očajnim. Ko zna šta će još biti. Govorilo se da putujemo, ali poslednji događaji će opet sprečavati..."

Kladovo, 27.5.1940:

"...Nije više dozvoljena opskrba na vlastiti račun. Mi dobijamo gotovo jelo tri puta dnevno. Ujutro čaj i hleb, u podne supa od mesa i krompir ili testo, a za večeru jaja ili puter i čaj. Za Cvija dobivam svakodnevno pola litre mleka, 2 jabuke i 8 dkg putera. To nam je dovoljno... Mi stanujemo kod jedne majke sa dve kćerke. Mi se ovde dobro sporazumevamo, jer je srpski jezik sličan slovačkom, a Cvi ga zna dobro... U svakoj drugoj, trećoj kući stanuju naši ljudi: dva do tri bračna para u jednoj sobi. Ja imam privilegiju da sam sama sa Cvijem u jednoj

EMIL KLAJN

sobi... Govore nam da ćemo uskoro putovati dalje, ali u ovim okolnostima (misli na rat - primedba E. K.) to nije verovatno..."

* * *

Zašto je u periodu od 27.5. do 16.8.1940. god. došlo do prekida u korespondenciji nema objašnjenja, kao ni za period od 16.8. do 12. 1940. Pretpostavljam da je, zbog ratnih prilika, pošta išla veoma neredovno.

* * *

Kladovo, 16.8.1940:

"Saopštavam vam da smo još uvek ovde. Nije nam loše. Želim si samo da dobijem o vama, mojoj ljubljenoj deci, neku vest. Samo kada bih vas mogla još jednom zagrliti. Jedva mogu još izdržati od čežnje. Pretpostavljam da će dugo trajati dok dobijete pismo, zato vam već sada želim sretnu Novu godinu (jevrejsku)..."

Šabac, 2.12.1940. Dopisnica upućena Moše Rapaportu, u Tel Aviv:

"Javljam vam da sutra nastavljamo naše putovanje. Molimo da se interesujete kada ćemo doći, da nas potražite....Jedva čekam da opet budem u krugu rođaka, posle toliko muka među samim stranim licima. Molite se da dobro stignemo."

Šabac, 2.12.1940. Dopisnica upućena Pinkas Mosesu, u Tel Aviv:

"...Pošto smo poslali naš prtljag na sabirno mesto, pretpostavljamo da je ovog puta ozbiljno i da putujemo..."

Šabac, 29.12.1940:

"Moja slatka i nadasve ljubljena deco. Vaše pismo od 19. septembra sam tek juče primila... Suze radosnice nailaze mi nezadrživo. Neka je hvaljen svemogućí što vam svima ide dobro... Cvi ima već nekoliko meseci certifikat kao i svi drugi starosti 15 do 17 godina, tzv. JUAL (Jugend Alija - omladinska alija)... Mi smo već bili slali naše stvari na jedno sabirno mesto i u zadnjem trenutku pre polaska je transport "oduvan" (otkazan) zbog opasnosti od zaleđivanja brodova. Nadam se da ćemo u proleće moći ploviti... Kada Cvi bude mogao da putuje, jasno da ga u tome neću sprečavati...Puno ljudi ima certifikate, samo čekaju na tursku vizu...Pišeš mi mila moja Feigerle da podnesem molbu da me stave zajedno sa Cvijem na jedan certifikat...Moja sadašnja adresa je Šabac, Zanatlijska 3..."

Šabac, 6.12.1940:

"...Radim i zarađujem ono što mi je potrebno za moj skromni način života..."

Šabac 16.1.1941: "...

Kao što sam vam javila, trebalo je da u decembru nastavimo putovanje, ali brodovi su zaleđeni i mi smo morali ostati ovde...Ja znam dosta engleski i hebrejski. Učim vredno. Ovde nemamo drugo šta činiti...Neću uopšte da iskazujem svoja osećanja ovde...sa tako slomljenim srcem i tako daleko od mile dece. Nisam mogla ni da zamislim, da čovek može da živi pod takvim uslovima...Nama je ovde dosta dobro..."

Šabac, 9.2.1941:

"...Mi ovde ne smemo prihvatiti nikakav posao. Rado bih nešto radila. Ovde se samo mnogo uči hebrejski i engleski..."

Šabac, 24.2.1941:

"...Govorilo se da će Cvi ovih dana otputovati, ali malo verujem u to. Turska viza je već ovde, ali po mom mišljenju bugarska neće biti data. Ni meni nije svejedno da ga pustim samog da putuje. Sa druge strane ne mogu ga zadržati... Iz Beča su vesti jako "gorke"... Nažalost od nekog viđenja za Pesah ili Purim nema ni govora... Verovatno će Cvi ipak otputovati ove nedelje..."

Šabac 4.3.1941:

"...Moja ljubljena deco. Vaše drago pismo od 20.12.1940 primila sam tačno posle dva meseca... S obzirom na poslednje događaje, putovanje Cvija postalo je nemoguće. Certifikati su produženi do juna...Imamo što nam treba. Ovde ne treba mnogo. Većina ide u zajedničku kuhinju. Ja dobijam svake nedelje novac za nas dvoje i prolazimo zato mnogo bolje...Četiri puta nedeljno sastajemo se u jednom klubu..."

Šabac, 14.3.1941:"Kaže se da svi koji poseduju certifikat putuju, znači i Cvi. Danas putuju prve 33 osobe, u utorak druga grupa itd., do dvesto ljudi. Sada je ozbiljno (stvarno) ne preko Bugarske, već preko Grčke za Erec željeznicom...Deca dobijaju kompletnu opremu od WIZO-a: bolja odela i cipele za rad, jastuke, jorgane, navlake od platna, koferu, ruksake i drugo. Moje stanje se ne da opisati. Sada i njega da tako šaljem. Za dve godine je tamo snabdeven...Oдавde kreće sa "Misrahi" omladinom...Moje misti su dan i noć kod vas, onda sam bar kratko vreme primirena. Ne želim ni neprijatelju da se nalazi u mom položaju. Sa mojim ranjenim srcem sada još i oproštaj od Cvija. Ali, ja ću izdržati mnogo toga, što sam već i dokazala. Održavam se sa mnogo napora, samo da bih vas, moja draga jagnješca, mogla još da vidim..."

* * *

Uz fotokopije pisama priložene su i fotokopije tranzitnih viza Cvija Vajnštoka: grčka, turska i sirijska (tj. francuska za Siriju). Iz pečata na vizama vidi se da je prošao te zemlje i to: Grčku 23/26 marta, Tursku 3. aprila i Siriju 6. aprila 1941. godine. Dakle, on je stigao na željeni cilj, a njegova majka nije dočekala, odnosno doživela, da još jednom zagrlji svu svoju decu: kćerke Feigerle, Saru, Esteru i sinove Tuli i Cvija, a koliko je to žarko želela. Stradala je sa ostalima koji su ostali u Šapcu. Njeno ime nalazi se u spisku šabačkih Jevreja i Jevreja izbeglica, koji su ubijeni u Zasavici oktobra 1941. godine, pod rednim brojem 983. Weinstock Haja Ides, rođ. 10.V1895. (vidi Zbornik br 4 Jevrejskog istorijskog muzeja Beograd 1979, str. 276).

Pored fotokopija pisama i dopisnica, u materijalu koji se nalazi u Muzeju, nalazi se i fotokopija rodnog lista Haje (rođena u Lutowiska-Slovačka), njena fotografija i fotografija nadgrobnog spomenika Davida Vajnštoka u Beču iz oktobra 1939, koji je ubijen u Buhenvaľdu. Pepeo u urni prenet je u Beč. (Verovatno je to bio Hajin muž - primedba E. K.).

Ovde sam pisao malo više o porodici Vajnštok, koju je vjhor Drugog svetskog rata (1939-45) razneo na razne strane. To je bila samo jedna od mnogih, nebrojenih jevrejskih porodica, koje su stradale na sličan ili još tragičniji način.

* * *

EMIL KLAJN

Posle rata 1955. godine, kad sam se prvi put službeno našao u Austriji u Gracu i Beču, ponovo sam bio "prinuden" da intenzivnije mislim i prisećam se svojih dobrih prijatelja iz kolektiva jevrejskih emigranata iz Austrije. Setio sam se, između ostalih, Kuh Viktora (Vikerl), Bečlije, koji je često pričao o svom učešću u demonstracijama protiv fašizma 1934. godine; Krojtner Vilhelma Vilija (Kreutner Wilhelma) iz Beča koji mi je govorio o svom životu i radu u omladinskoj organizaciji "Hašomer hacair", pa Kestner Ota - često se sećao svog rodnog mesta Bruk na Muri. Isto tako, Herte Ajsler - pričala je sa mnogo nostalgije o svom gradiću Murc Cušlagu (Murz Zuschalg). O svom boravku u koncentracionom logoru nerado je govorio Beno - prezime sam mu, nažalost, zaboravio. Ilse Jakob - očekivala je da će se jednoga dana naći sa svojim ocem, koji je bio negde na Dalekom istoku u Indiji. Posebno sam se rado prisećao Mekija (Max), masera našeg Fudbalskog tima "Hašomer hacair" u Kladovu. Bio je nešto stariji od nas, igrača u toj momčadi. Sa naročitim zadovoljstvom nam je pomagao da što bolje održavamo svoju kondiciju.

U vezi sa našim fudbalskim takmičenjima, setio sam se HilkoVIC Kurta koji je posle prelaska emigranata iz Kladova u Šabac igrao u šabačkoj "Mačvi". Za njega naš čuveni sportski novinar, Ljubomir Vukadinović, u "Ekspres politici" 1967, između ostalog, piše:..."Sećanje na jednog fudbalera izuzetne klase. Strelac koji je Zamori dao pet golova...Iako je bio najbolji fudbaler u Nemačkoj Kurt HilkoVIC nije igrao u reprezentaciji zato što je bio Jevrejin..." Dakle, imao sam čast i posebno zadovoljstvo, da sam u Kladovu igrao protiv jednog takvog igrača vrsne klase. U Kladovu je igrao, po mom sećanju, u timu "Padeborn". U istoj ekipi bio je još jedan vrlo dobar fudbaler, koji mi je posebno ostao u sećanju zato što je uvek igrao bos, bez cipela. Mislim da se zvao Silberman Emil. Bio je nekoliko godina stariji od nas, ali i fizički mnogo jači. Igrao je beka, i u svim okršajima bio pobednik.

Sportski vrlo aktivna, bila su još dvojica drugova u našem Fudbalskom timu "Hašomer hacair". Njih, takođe, čuvam u dragoj uspomeni. Herman Šajner, uvek dobro raspoložen (U spisku stradaalih pod red. br. 934). A najbolji igrač u našoj momčadi bio je Pec (njega se, nažalost, sećam samo po nadimku). Sećam se da je bio crmomanjast i veseo. On se razboleo krajem maja ili početkom juna 1940. god. od tifusa i ubrzo je umro. Sahranjen je u Kladovu.

Gotovo svi oni nalaze se u spisku pobijenih u Šapcu (Zasavici) 1941. godine, izuzev Herte Ajsler, za koju pretpostavljam da ja stigla na cilj - u Erec. Svi oni bili su mladi, sa mnogo neostvarenih želja.

* * *

Tražeci dokumentaciju, napise članaka i člančica, bilo šta u vezi sa jevrejskim emigrantima, koji su boravili u Kladovu, odnosno Šapcu 1939, 1940. i 1941, a koji su bili objavljeni u jevrejskoj štampi iz tog vremena, svakako sam se mnogo čega prisetio i upotpunio moja sećanja. Nažalost, našao sam vrlo malo.

U "Židovu" br. 46 od 8.11.1940. (str. 9) i u "Vesniku Jevrejske sefardske veroispovedne opštine", Beograd, br. 22, od 1.10.1940. (str. 15) i br. 24 od 1.12.1940. (str. 17), naišao

sam na interesantne materijale, te ovde navodim veći deo istih, jer mislim da će upotpuniti sliku o životu tih emigranata:

"Židov" br. 46 str. 9:

"Kako je poznato boravi u Šapcu oko 1.200 emigranta. Radi se o grupi, koja je usled izbijanja rata zapela u Kladovu, te je nedavno premještena u Šabac. Mi ćemo u jednom od narednih brojeva "Židova" donijeti opširan izvještaj o životu te grupe, o organizaciji njihovog gospodarstva, o kulturnom radu itd. Ovih dana boravio je ovdje kao delegat Saveza cionista g. dr. Rudolf Buchwald, da bi uspostavio vezu sa cionističkim krugovima, koji čine većinu ove zajednice. Održao je mnogo sastanaka sa pojedinim cionističkim grupacijama (opći cionisti), Paole Cion, Mizrahi itd., posjetio je odličnu školu nastambe Omladinske i *Hapoel hamizrahija* (ove grupe imaju odjeljena gospodarstva i ostavljaju najbolji dojam po svojoj disciplini i radu). Na zajedničkoj konferenciji dogovorena su mnoga odgojna i organizatorna pitanja. Izaslanik SCJ-a obećao je punu podršku i saradnju cionista Jugoslavije po svim cionističkim pitanjima.

Dr. Buchwald je osim toga održao pred dupkom punom dvoranom predavanja sa projekcijama u kojem je, uz živo odobravanje publike, prikazao erecistraelsko delo u svijetlu novih događaja. Uz stalne posjete gen. sekretara Saveza opština g. Špicera, koji se neumorno brine za uzdržavanje i životne potrebe ove zajednice, ova posjeta dr Buchwalda, posvećena cionističkim i kulturnim problemima veoma je povoljno odjeknula u krugovima emigranata. Ona je unijela u njihov težak i turoban život glas i nadu Erec Jisraela. Željeli bi da se ovakove posjete cionističkih radenika ponove što češće."

"Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine" br 22 od 1.10.1940, na str. 15:

"Akcija obeju beogradskih opština u korist kladovskih izbeglica":

"..Hiljadudvestotine naše nesrećne braće - izbeglica u Kladovu, odnosno Šapcu nalaze se pred nastupajućom zimom u vrlo teškoj situaciji, jer su iscrpljeni i napaćeni bez sredstava, odela, obuće i ogreva..."

Vesnik", br. 24 od 1.12.1940, str. 17:

Beogradski Jevreji za "kladovske" izbeglice u Šapcu":

"...Sakupljeno je 433 paketa...Sortirano i spakovano u 15 velikih sanduka...2.700 kg. stvari poslate su u Šabac...Primljeno je i priloga u novcu Din. 33.088...Članovi odbora posetili su 9. novembra skupno boravište izbeglica u Šapcu. Poseta je obuhvatila pregled celokupne organizacije staranja o emigrantima: stanovanje, prehrana, odevanje, lečenje bolesnika, život emigranata itd...Utvrđili su...da su prilike pod kojima emigranti žive u pogledu stanovanja, prehrane, odevanja i lečenja prema datim mogućnostima vrlo povoljne..."

* * *

Iznoseći moja sećanja na boravak u Kladovu sa jevrejskim emigrantima iz Austrije, a delom i Nemačke, Poljske i Čehoslovačke, želeo sam da ostavim trajan zapis i da se ne zaboravi da smo i mi, jedan manji broj *halucim* iz Jugoslavije, boravili sa njima. Svi skupa, imali smo istu želju-da dodemo u Erec i da tamo ostvarimo naša htenja i sanjarenja o novom životu: da pomognemo u izgradnji nove domaje, kako smo to tada govorili.

Beograd, oktobar 1993. - januar 1994.

EMIL KLAJN

Emil Klajn

S u m m a r y

MY UNREALISED ALIYAH (Voyage to Erez Israel - Palestine, March-August 1940.)

I belonged to the movement Ha-Shomer ha-Za'ir (Zionist Youth Movement) since 1933, when I was fourteen. During 1938-40 I was on hakhshara - preparation for immigration to Palestine.

The British, who had mandatary power in Palestine, were issuing a very small number of certificates, *i.e.* settlement permissions, so people were searching for alternate possibilities for illegal immigration to Erez.

One such opportunity appeared at the beginning of 1940, when in Kladovo, on Danube, three boats were anchored for the winter: "Car Nikola", "Car Dušan" and "Kraljica Marija"; on them were living more than 1.000 Jewish emigrants, mostly from Austria.

We, the candidates for *Aliyah* (immigration to Erez), about ten of us, left agricultural hakhshara in Golenić at the end of February to prepare for Aliyah at our homes. As late as March 29. we were informed to come to Belgrade. We gathered there on March 30, 1940 under assumed names as if we were Jewish emigrants from Austria and sailed on regular line boat from Belgrade to Kladovo, where we arrived day later, on March 31. Among us were also some emigrants with genuine papers. Local authorities checked our documents and we were allowed to join the group of emigrants who were already on the ships. By the same boat from Belgrade also arrived a group of ten members of Zionist youth organisation Tehelt Lavan.

The organisation of everyday life on the boats was very good, although the conditions were hard. People slept on wooden benches, floors, some in hammocks; everyone knew his or her "berth" and discipline was outstanding. The boats, *i.e.* the floors, were washed every day, so the cleanliness was exemplary. The members of Zionist youth organisations, like Ha-Shomer ha-Za'ir, Tehelt Lavan, Benei Akiva, Betar, Aguddat Israel and others were very active, of course according to the circumstances. Considering the conditions the food was good. There was a shortage of vitamins, and several months of living in such cramped conditions caused furuncles (boils). There was organized medical service; on the Kladovo periphery was rented a house for the surgery, with two or three doctors and the same number of nurses. Or course, they were all emigrants.

The youth organisations on the boats undertook to organize cultural and sport events. There were also *ivrit* teaching courses. There were various lectures. Sport events were

taking place on the field by the Danube, mostly soccer games; several teams were formed. Beside soccer, a lot of chess was played. The main organizer of culture events was Joža Šehter, emigrant from ?... His life tragically ended in autumn 1941 in Zasavica near Šabac.

At the end of June or beginning of July 1940 the boats had to be abandoned, so a piece of land at the Kladovo periphery was rented and several barracks and big tents erected. Mostly young people lived there. Some of the people were living on a barge. Some rented lodgings at homes in Kladovo, just a few, and accommodation was very modest.

When it became clear that there was no possibility for Aliyah, we *halutzim* from Yugoslavia then unobtrusively began gradually to leave Kladovo. We went back to our homes or to hakhshara. All of us who were in Kladovo thought that we shall soon get on with our journey and promptly reach our long desired goal - EREZ.

Every day all of us, every person on these boats, expected some joyful news amongst multitude of bad war reports.

We who had left Kladovo and returned home were very disappointed and disheartened. The goal we had chosen and were preparing for during several years suddenly became absolutely uncertain. I returned from Kladovo on August 11, 1940. (Sunday) by line boat Belgrade-Kladovo using my genuine identity card on my own name.

Thus, after almost four and half months of daily expectations to continue our voyage to Erez, I left numerous new friends and emigrant companions. All my emigrant friends were grieving and sad when we Yugoslavs were leaving because they knew that if we leave, there will be no immediate solution for them either - no departure for Palestine.

All emigrants from Kladovo were soon transferred and interned in Šabac where most of them remained until Nazi occupation in April 1941. Their end was tragic. Men were killed in Zasavica near Šabac, while women and children were transferred to camp "Sajmište" in Belgrade during winter 1941/42 where they all also perished.

JASENOVAC

Sećanja preživelog logoraša

Ove redove pišem 40 godina nakon što sam sproveden u logor Jasenovac sa grupom Jevreja iz Vinkovaca. Imao sam 17 godina, nedovoljno star da shvatim svu težinu situacije u kojoj sam se našao. Pokušavam da rekonstruišem one crne dane prema sjećanju na sve što sam doživio i vidio. Gotovo četiri godine sam proveo u zemaljskom paklu, kad je svaki trenutak bio očekivanje smrti. Gladan, žedan, tučen, umoran i u neprekidnom strahu, takvo je bilo stanje u kojem sam se dugo nalazio. Dugo nisam uspio sklopiti oči, dugo sam bio mokar, bez mogućnosti da osušim bar dio odjeće. Pola godine sam išao bos ili jutom obmotanih nogu, po snijegu i blatu, i to one strašne zime 1941. godine. Još dvije godine pošto sam skinuo jutu imao sam "preslikače" na nogama. Nemoguće je opisati sve događaje, jer svaki čas je bio događaj. Poslije rata mi se mnogo puta dogodilo da su me ljudi gledali sa nepovjerenjem kad sam pričao o strahotama Jasenovca i ustaškom klanju. Nisu mogli vjerovati da su se mogle dogoditi takve stvari.

Pišući ove redove namjeravam da podsjetim sve one koji su bilo iz kojih razloga zaboravili, ili nisu znali o događajima koji su se odvijali u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Napominjem da pišem u svoje ime i o mojim peripetijama, a nikako po onome što sam čuo od drugih. Ako i spomenem nekoga sa kim sam dijelio dobro (!) i zlo, to će biti jedino zbog veze sa mnom.

Početak novembra 1941. godine. Sivi jesenji dan praćen sitnom kišom i čudno osjećanje neizvjesnosti. Jutros su nam rekli da u večer polazimo na put željeznicom u Jasenovac. Ne sjećam se da li je iko reagirao na tu vijest kao na nešto vanredno. Pred večer sam se sjetio da nemam ništa sa čime bih mogao pokriti glavu. Hladno je, pa možda treba da se konačno naviknem da imam nešto na glavi. Obraćam se stražaru (dobro me je poznavao) i molim ga da me pusti na pola sata da bih donio kapu od kuće. Nije bilo problema jer su tu otac i brat, pa nema boljih talaca. Već je jesenji sumrak, ja trčim kući, srećem susjedu (muž joj je bio na robiji u Lepoglavi zbog komunizma) i želim da se oprostim sa njom. Na brzinu joj ispričam da za sat odlazimo u Jasenovac. Ona me ljubi i šapće: "Bježi, bježi u šumu, ne idi tamo!" Kažem joj: "Ne mogu bježati jer su nam rekli za svakog koji pobjegne plaćaju ostali članovi obitelji." Sa optimizmom se pozdravljam, sve će proći i ponovo ćemo se vidjeti. Trčim kući da ne zakasnim na voz za Jasenovac!

Sjedim kraj prozora i gledam van, ali ništa ne vidim, sve je tamno, samo ponekad neka svjetlost iz daljine. Svi sjede i šute, niko ne govori, jedino točkovi kad prelaze preko

sastavaka šina tutnje i svjedoče da smo na putu u neizvjesnost. Voz staje na nekoj stanici, a nama naređuju da ne izlazimo. Neko jede, nudi i nas, a jedino ja prihvatam: slanina, hljeb i kisele paprike, sve domaći proizvodi. Ukusno je i htjeo bih još, ali se stidim da zamolim.

Voz kreće dalje, a moj susjed je zaspao nakon što se propisno najeo. Iza mene je sjedio stražar koji nas je sprovodio. Neko ga je ponudio jelom, a on bez ustručavanja prihvatio. Voz ponovo staje i zadržava se u manevarisanju oko sat. Konačno stižemo u Jasenovac i čekamo naređenje za silazak iz voza. Otprilike poslije sata čekanja pojavila se grupa ustaša vičući nas tjera iz voza. Izlazimo negodujući: "Zar ne mogu uljudnije da govore, zar se moraju derati?" Ustaški oficir prima papire od stražara, zatim nas prebrojavaju. Izlazimo iz stanice na cestu i tu nas čekaju dva kamiona, a na svakom po desetak ustaša sa mašinkama. Sproveo nas je jedan stražar bez ikakvih poteškoća, a sad odjednom predstavljamo opasnost, nas 80 preplašenih Jevreja koji već mjesecima žive u strahu i prisilnom radu, odvojeni od obitelji i u neizvjesnosti za sutrašnjicu. Izgleda da smo za ustaše bili tada opasniji zato što još nismo bili pregledniji ili premlaćeni. Marširali smo u pravcu sela Jasenovac po trojica u redu, a sa obe strane kolone išle su ustaše i tukle nas kundacima. Na brzinu smo se snašli, pa smo se svi mladi postavili tako da stariji budu u sredini. Trebalo je nekako zaštititi ove naše stare, pa nas je zaštita stajala nemalo udaraca. Kad god sam ja dobio u slabine čuo sam oca kako uzdiše, tako je bilo i sa bratom, pa je otac neprekidno uzdisao. Ako bi neko pustio malo jači glas dobio bi ponovo kundakom. Neko je naprijed pao, dižu ga i opet dobija batine jer je pao! Konačno stižemo u "ustaški stan". Naređuju da se napravi krug, da se međusobno ne govori i da se pripreme novac i zlato. U međuvremenu se pojedinačno ulazi u prostoriju u kojoj sjede tri ustaška oficira, od kojih jedan pregledava stvari. Traže sve podatke: ime i prezime, zanimanje, godina rođenja, koga imaš vani, a ko je tu s tobom. Pregledali su mi stvari; imao sam sreću da mi nisu ništa uzeli (nisam mnogo ni imao), pa čak su se i batine svele na dva šamara od kojih sam dugo imao crvene obraze.

Dok se u kancelariji obavljaju pregledi i dijele batine, vani čarkari vrše specijalne preglede. Traže novac i zlato, pa vode jednog u nužnik; progutao je prsten ili dukat. Nekoliko čarkara, uzrasta jedva 10-12 godima, odjevenih po ustaškim propisima i naoružanih talijanskim kratkim karabinima, obilaze nas sa svih strana, bockaju bajonetima i smiju se. Dopalo im se to bockanje, a glasovi koje ispuštaju logoraši draže ih još više, pa sa uživanjem nastavljaju svoju igru. Ne znam na šta su mislila ta djeca ustaše za vrijeme svoje sadističke igre, ali svojim očima sam vidio kako pucaju na grupu pravoslavaca nakon što im je rečeno da su to "četnici".

Po završenom pregledu vode nas u pravoslavnu crkvu u selu i naređuju da razmontiramo svu drvenariju sa krova. Na brzinu smo se organizovali: mladi se penju na krov i sve što je razmontirano bacaju odozgo, a dolje čekaju stariji i nose drvenariju u dvorište. Radili smo bez prestanka sve do večeri bez hrane, a crkva je ostala samo sa golim zidovima. Naređeno je da legnemo unutra, tako bez krova, a kiša je ponovo uporno padala kao da nas želi kazniti zbog nečega. Pokušavamo se braniti od kiše ćebadima ili kaputima, da bismo se konačno smirili u nadi da će sutra biti bolje.

ERVIN MILER

Do jutra su nas obišle sve ustaše koje su se nalazile u blizini. Mlatili su koga su stigli, gazili po nama kao po krpama, a teško onom ko se makne! Konačno se sve smirilo, ustaše su se umorile od silnog "rada", pa im je potreban odmor da bi se sutra nastavilo. Niko nije spavao, a kako bi i mogao nakon svega što smo proživjeli za samo jedan dan koji je bio tako strašno dug.

Osvanulo je kišno i hladno jutro, a mi smo uz dreku i batine istjerani van, poredani po trojica i naprijed marš. Prolazili smo kroz selo Jasenovac, ali nismo znali kamo idemo. Iza nas su ostale posljednje seoske kuće, a pred nama kaljav i veoma dug put.

Kolona je stala, nalazili smo se pred ulazom u Jasenovac! Na ulazu je bio logoraš koji je digao rampu i povikao: "Gospodo, ulaz je slobodan!" Ušli smo, neko nas je prebrojavao, onda smo predani Špileru, a on nas je ostavio pod krovovima gdje se sušila pečena cigla i otišao da sredi neke stvari. Neko je ležao, a neko sjedio, koristeći priliku da se malo odmori. Bili smo mokri, pa je hladnoća prodirala do kostiju. Padala je susnježica što je još pogoršavalo neugodno osjećanje. Onda su se odjednom čuli glasovi: približavala se grupa od oko dvadesetak logoraša u prilično bijednom stanju. Prepoznajem jednoga od njih - Leon Zilzer, stari komunist iz Vinkovaca, koji je sproveden u Lepoglavu pred sam rat sa grupom vinkovačkih komunista. Šepao je jer mu je koljeno bilo ozlijeđeno. Došli su iz Kraplja pošto logor nije bio predviđen za zimu, pa je dio logora likvidiran, a ostala je grupa komunista koja se sada nalazila kraj nas. Ne znaju šta će biti sa njima, kuda će ih otpremiti. Bili su možda jedan sat u razgovoru sa grupom, a pošto je Leonov brat Oto bio sa nama, to je razumljivo što je želio razgovarati sa bratom što je moguće duže. Onda su se pojavile ustaše i vičući pozvale "grupu Kraplje"; oproštaj, "do viđenja" i grupa odlazi. Sutradan sam se sastao sa grupom, ali u sasvim drugim okolnostima; naime, bio sam u grupi logoraša koja je poslana u Kraplje da pokopa likvidirane logoraše. Osim onih sa kojima sam se sastao dan ranije, na gomili je ležalo oko osamdeset pobijenih logoraša sa razmrskanim potiljcima od udaraca drvenim čekićima. Bio je to moj prvi susret sa smrću.

Ujutro za doručak topla voda, mutna od kukuruznog brašna; koliko se sjećam, sljedovanje je bilo 100 gr kukuruznog brašna na dan po logorašu. Nije bilo ni soli ni masti, a povrće koje je stavljano u juhu bilo je uglavnom pokvaren kupus, nešto krompira i stočna repa. Poslije toga odlazimo u šumu na sječu drva za ogradu logora. Obično smo hodali oko sat i po do šume, po putu koji je bio tako raskaljan da su neki od nas ostali bez obuće. Nakon dva dana ostao sam i ja bez cipela, ali sam se snašao tako što sam noge obmotao jutom i zavezao žicom, pa tako ostao sve do proljeća 1942 (pet mjeseci). Sjekli smo stabla odreda, radili do sumraka bez hrane i odmora, a onda po dvojica natovare stablo i naprijed marš. Niko od nas nije nikad sjekao stabla, pa smo svi od prvog dana imali žuljeve. Trpjeli smo u nadi da će se i to jednom završiti. Marširanje sa stablom na ramenu, pogotovo ako imaš partnera koji nije dovoljno snažan, bilo je zaista pravo mučenje. Imao sam sreću da nosim sa ocem, a i brat je imao dobrog partnera, ali većina je bila u nimalo zavidnom položaju. Padale su batine na sve strane, pa je prvi dan rada u šumi bio ujedno i škola. Sutradan je nošenje stabla bilo mnogo uspješnije, jer je svak našao partnera koji mu odgovara. Po

povratku iz šume čekala nas je ponovo topla papazjanija, pa na ležaj. U barakama je bilo mračno, poneko je imao svijeću koja je nakratko paljena, tek toliko da se može urediti ležaj.

Konačno smo mi završili sječu, a neka druga grupa je nastavila taj posao. Moja grupa je kopala rupe oko logora za ogradu. Ni to nije bio lak posao, ali se mogao podnijeti. Mjesta za stupove su bila označena, a na nama je bilo da kopamo rupe i postavimo stupove u njih da bi se mogla staviti bodljikava žica. Imao sam sreću da iskopam nekakvo korijenje koje je ličilo na korijenje peršuna, pa sam jedva dočekao večer da se sastanem sa ocem i bratom. Uveče sam podijelio korijenje i sa uživanjem zagrizao, ali se desilo nešto strašno: gušio sam se, nisam imao zraka, suze su mi navrle na oči, nisam mogao govoriti. Otac i brat su me gledali ne znajući što se sa mnom događa, pa je vjerojatno prošlo nekoliko minuta dok sam došao k sebi. A onda sam izustio "hren!" No vjerujući da i hren ima hranljivosti nisam odustao nego sam ga hrabro pojeo, naravno pomalo i polako.

Nekoliko dana smo kopali rupe za ogradu, a onda je cijela grupa Vinkovčana otišla na nasip. Kad se sjetim nasipa ježi mi se koža; on je bio grobnica za sve slabe i iznemogle. Kad smo mi počeli da radimo bio je već napola izdignut. Pitam se da li su oni koji su ga planirali zaista vjerovali da će on zadržati bujicu vode. Gradnja je bila jednostavna: kopa se zemlja sa strane i vozi kolicima preko daske na već izdignutu uzvisinu. Tu su podijeljeni logoraši na svakih 10 metara, pa drvenim maljevima nabijaju zemlju. Pošto je zemlja bila raskvašena lijepila se na maljeve, na obuću, što je otežavalo ionako naporan posao. Sva mjesta kraj nasipa bila su jame ili bazeni puni vode, što je ustašama služilo kao najpovoljnije mjesto gdje su mogle natjerati svoje žrtve i tu ih pretući i baciti u vodu. Jame nisu nikad bile prazne!

Otac je otišao da radi u ustaškoj praonici, brat je poslan na ekonomiju, a ja sam desetak dana nosio vreće sa krompirima na izvidnice koje su bile oko logora. Špiler me je jednog jutra odveo do uprave logora i tu nešto rekao Ljubi Milošu, a jedan čarkar me je odveo do magacina i rekao šta treba da radim. Uzmem vreću i stavim u nju krompira koliko mogu da vučem i obilazim izvidnice. Kako mi je bilo teško da vučem punu vreću uzimao sam pola i žurio natrag da bih stigao dalje. U početku sam dobio batine jer nisam stigao na vrijeme, pa sam smislio šta da radim: uzimao sam dvije dopola napunjene vreće, vukao do kraja puta, tu ostavljao jednu jer se po blatu nije moglo vući, jurio do određene izvidnice, ostavljao jednu vreću i vraćao se po drugu. Na izvidnicama su bila četvorica ustaša koji su uzimali koliko su htjeli. Nekad bih završio podjelu na brzinu, pa bih se odmarao kraj neke izvidnice.

Uzalud sam tražio cvijeće po Jasenovcu jer ono nije raslo u njemu. Jedino je ponegdje bilo korova i kopriva. Jeo sam koprive jer sam mnogo puta čuo da su korisne kao hrana. U početku me je peklo, ali kad sam se navikao nije mi više smetalo.

Svake večeri kad bismo se sastali nakon teškog radnog dana, a ne znajući da li ćemo se uopće još vidjeti, međusobno smo razmjenjivali utiske. Teško je opisati trenutke kad otac sluša kazivanja svoje djece o danu punom groze i straha, a on nije u mogućnosti da im pomogne. Ali najvažnije je bilo to da su djeca postajala samostalna, pa priče o prošlom

ERVIN MILER

danu kao da i nisu predstavljale nešto što treba da se tiče oca. Svak je nastojao da sam riješava svoje probleme.

Decembar 1941. godine, zima je prodirala do kostiju, a nemali broj logoraša je ostao bez ušiju, a uz to su otpali nokti sa prsta i nogu i ruku. Ležao sam i slušao kako se neko moli u mojoj blizini. Riječi se nisu mogle razumjeti, ali je glas bio plačan. Onda se čuje vika: Špiler naređuje izlazak u "nastup" pred baraku. Svi izlaze, a napolju stoje oko dvadesetak ustaša predvođenih Ljubom Milošem. Postavljaju nas u dva reda, a Ljubo obilazi i pokazuje prstom; na koga pokaže, taj treba da izađe iz nastupa i da stane tamo gdje mu ustaše odrede. I na mene je došao red, pa izlazim i stanem zajedno sa ostalima. Kad je završio izbor, i to sve mladih i snažnih logoraša, dato je naređenje da se ostali vrate u baraku. Bilo je mračno i jedino su se vidjeli snijeg i obrisi barake. Tek kad je Ljubo naredio da odemo do žičane ograde postalo nam je jasno šta se događa. Bilo nas je oko pedesetak mladih logoraša. Činilo mi se da mi kroz tijelo prolazi visoki napon struje koji me sputava da učinim bilo šta. Osjećao sam zujanje u ušima i nisam uspjevao da čujem glasove koji me okružuju. Kroz glavu mi strahovitom brzinom prolazi film mog kratkog života: gradski park, školsko dvorište, "glavomet" starom teniskom loptom, Zvonkova grdnja što ne uspijevam vratiti loptu, ljetna omladinska logorovanja, mnogo likova drugova i drugarica, prva ljubav, roditelji, brat i sestra, sav moj život. Ne znam šta su moji sapatnici tog trenutka mislili, vjerojatno isto što i ja, ali na žalost nisam bio u mogućnosti da to provjerim, jer sam jedini ostao živ od te grupe logoraša. Ne sjećam se da li mi je srce uopće kucalo, niti znam koliko je vremena prošlo do pucnjave, onda sam začuo štektanje mašinske puške, nešto me je pogodilo u grudima, pao sam, a na mene su padali moji drugovi. Osjetio sam kako nešto toplo teče po meni i grije me, kao da me neko miluje po cijelom tijelu. Ležao sam tako ispod leševa ne znam koliko dugo, ali vjerojatno nekoliko sati. Osjetio sam da sam sav ulijepljen, a leševi su me pritiskali, te sam pokušavao da se pomaknem. Teško je objasniti otkud mi snaga, ali želja za životom čini svoje. Polako sam se micao i nakon mnogo truda uspio se izvući iz gomile. Padao je snijeg i morao sam se pridići da bih vidio gdje sam. Posve sam zaboravio gdje se nalazim, pa je bilo potrebno da se malo smirim kako bih mogao učiniti nešto, a to je bilo da jednostavno odem do barake i pokažem se ocu i bratu. U blizini barake nije bilo straže, ali sam ipak odlučio da dopužem do nje za svaku sigurnost. Stigao sam do barake, ali zašto sam odlučio da ostanem izvjesno vrijeme vani, to je teško objasniti. Snijeg je padao i srećom pokrio moje tragove. Ušao sam u baraku i tiho se uputio svom ležaju, legao kraj oca i šapnuo mu da ne znam šta je sa mnom bilo, ali da moram po svaku cijenu promijeniti odjeću. Zatim sam osjetio da me neko svlači, neko je donio snijega, neko me je trljao njime. Bilo je ugodno osjećati kako mi krv struji po čitavom tijelu i grije me. Otac je sakrio zamrljanu odjeću ispod slame, a u zamjenu sam dobio druge stvari jer je svak dao ponešto. Neko šapuće ocu da sam ozlijeđen. Nisam mogao sklopiti oči; preda mnom je stalno slika mojih pobijenih drugova. Ujutro sam osjetio znatiželjne poglede na sebi, ali to nije bila obična znatiželja; naime ja sam bio bijel kao snijeg, mladi starac! Neko mi je stavio ruke na glavu i šaptao neku molitvu, a neko mi je dao vunenu kapu da bih pokrio glavu da se ne vidi. Nedelju dana nakon tog događaja, Špiler je uređio da se idemo kupati u praonicu, pa me je otac pregledao sa svih strana. Na grudima sam imao crveni znak, upravo na mjestu gdje

me je pogodio metak, a na leđima sam imao isti takav znak, kao da je kugla izašla na tom mjestu.

Novembar 1941. kraj ciglane u Jasenovcu. Toga dana sam sa ocem i bratom tražio poznanike i rođake. Bili smo još uvijek čvrsto rodbinski vezani, pa je svaki susret sa nekim poznanikom donosio uzbuđenje. Ne znam koga smo tražili, ali smo saznali da se u logoru nalazi nekoliko Jevreja iz Rume i oklice. Pošto su sva očeva braća bila iz tih krajeva trebalo je da se vrtimo po logoru, ali tako da ne izazovemo sumnju ustaša. Uzeli smo tovarna kolica i sa njima se muvali uglavnom oko ciglane. To je bilo i razumljivo pošto je to jedino mjesto gdje se moglo malo ugrijati. Svaki ulaz u peć je bio hermetički zatvoren, ali udubine su bile takve da se moglo dobro ugrijati. Konačno smo saznali da se neki Rumljanin nalazi na ekonomiji, pa smo se uputili tamo, a kao kamuflažu smo uzeli lopate. Na ekonomiji smo doznali da jedan Rumljanin zaista tu radi, ali smo ga dugo tražili. Ispostavilo se da je to brat naše ujne. Saznali smo da su očeva braća i sestre deportovani u Aušvic, što znači da ih ne treba tražiti u Jasenovcu, a možda im je tamo bolje nego nama ovdje. U povratku nismo imali sreće jer smo prošli kraj ustaša koje su išle na izmjenu straže. Jedan ustaša je odlučio da raspali moga brata jer mu se "svidjelo" što je on "crvendac"; naime, moj brat je bio napadno crvenokos. Pošto je bio dosta viši od ustaše, udarci su padali po leđima, truhu, rukama i nogama sve dok brat nije pao, a onda je dobio kundakom po glavi. Za to vrijeme smo se polako udaljavali sa mjesta, a otac je "gutao knedle" i vukao me za ruku pošto nismo mogli pomoći bratu, jedino smo mogli da i sami dobijemo batine. Kad smo se udaljili otprilike desetak metara okrenuli smo se i vidjeli da su se ustaše udaljile, pa smo se vratili do brata. Bio je pri svijesti, te smo ga podigli i nekako se doteturali do naše barake; jedan logoraš je priskočio da pomogne, a drugi je pregledao brata baš kao pravi liječnik. Masirali smo ga hladnim peškirom, neko je dao suhu košulju, neko hlače i čarape, uglavnom je bilo važno da ne bude mokr.

Glad, umor i strah doveli su logoraša do stanja u kome borba za opstanak dozvoljava sve, pa čak i zaborav da si ti njegov sin, ili otac zaboravi sina. Jedino jaka volja i želja za održanjem odnosa među bližnjima mogla je da pomogne logorašu da ostane normalan u ovim nenormalnim okolnostima. A tih je ipak bilo više od slabića. Stalno si imao pred očima istu sliku: izgledniji logoraš kojem oči lete na sve strane ne bi li ugledao nešto za jelo. Vrlo često je logoraš zaboravljao na opasnost kojoj se izlaže ako ga uhvate da čini nešto što su ustaše zabranjivale. Ljuske od krompira su bacane na đubrište; ako je logoraš uspio da ih pokupi, prokuha i pojede, imao je sreću, ali ako ga je ustaša uhvatio dobijao je kuglu u glavu.

Nedaleko od naših baraka bilo je mjesto ograđeno bodljikavom žicom pored koga smo prolazili svaki dan idući na rad. Unutar ograde nije bilo nikakve zgrade nego četiri stupa sa krovom od dasaka i tu je bilo oko pedesetak logoraša koji su uglavnom ležali, bez pokreta, ugašenih pogleda i gotovo bez glasa. Dan za danom smo prolazili istim putem, pa kad se sjetim šta se sve događalo na tom malom prostoru hvata me jeza. Kad bi neki logoraš umro, oni koji su ležali kraj njega počeli bi ga jesti, a ustaše su uživale i povremeno dolazile gledati kako "logoraši jedu jedan drugoga!" Kasnije sam doznao da su ustaše htjele saznati koliko čovjek može izdržati bez hrane, ali nije bilo predviđeno da se međusobno jedu, pa

ERVIN MILER

je to predstavljalo nešto što "vrijedi vidjeti". Ne znam koliko su dugo ostavili logoraše u tom užasavajućem stanju jer sam otišao u Staru Gradišku, ali sam doznao da su do posljednjeg logoraša uživali u mukama ljudi koji se ni po čemu nisu razlikovali od drugih ljudi osim što su bili Jevreji ili Srbi.

Konac decembra 1941. godine, snijeg i blato su gospodarili logorom, a hladnoća im je bila vjerni sluga. Bilo je logoraša bez ušiju koje su im promrzle, pa su ih trljali i tako ostali bez njih. Uklanjali smo snijeg sa puta prema barakama. Bilo je podne, pa smo očekivali da nas odvedu na "toplu vodu", ali je umjesto toga došlo nekoliko ustaša i naredilo da pođemo sa njima. Uzeli smo alat potreban za obavljanje nekog posla, izašli iz logora i uputili se prema poljima kraj njega. Tu su nam naredili da kopamo jamu veličine 4 metra sa 20 metara koju su označili sa nekoliko grana. Pošto je ta zemlja bila ranije obrađivana, a uz to vlažna nije bilo teško kopati. Kopali smo otprilike dva sata, a onda su se čuli glasovi iz pravca logora, ali se nije moglo razabrati da li je to plač, mmljanje, jaukanje. Naređeno je da se okrenemo prema sjeveru. Potom su se čuli udaranje maljeva, jauci i krici upućeni nebu. U posljednjim časovima života, logoraši su spominjali imena svojih bližnjih, prizivali Boga u pomoć, neko je pokušao sa "živio...", ali nije dospio da dovrši. Onda se sve umirilo, koraci su se udaljavali, a nama je naređeno da nastavimo posao. Oko pedesetak logoraša ležalo je pred nama razmrskanih glava, ali ne svi mrtvi jer se moglo jasno čuti: "Djeco moja! Djeco moja!"... "Majko!..." Ustaše su naredile da se svi pobijeni bace u jamu iako nije bila dovoljno duboka. Nije im smetalo što sve žrtve nisu mrtve, a mi smo morali obaviti posao što brže jer "ustaše žele da jedu i da se ugriju". Zakopali smo pobijene sa jedva oko dvadeset centimetara visine zemlje, pokupili alat i vratili se u logor. U baraci sam dobio napad plača, gušio sam se, zabio sam glavu u svoje prnje. Smirio sam se oko ponoći i ispričao ocu šta se dogodilo. Cijelu noć sam pred očima imao tu strašnu sliku, poluživi ljudi, jedan na drugom u jami, a glasovi su prodirali iz nje još dugo i stizali do mene dan i noć. Jedino što mi je preostalo bilo je da taj događaj dodam svim ostalima, da naguram što je moguće više sjećanja u mozak kako bih jednog dana sjeo i pisao o tome.

Radio sam u grupi logoraša na prevozu materijala za ciglanu. Trebalo je uzbrdicom gurati kolica sa jednim točkom puna materijala, i to veoma brzo. Ako zaostaneš, onda će se ne samo na tebe nego i na onog za tobom sručiti kiša batina, a ako padneš nećeš se više dignuti. U to možeš biti siguran! Nadglednik je bio otac Ljube Miloša, pa je neprekidno obilazio i stalno vikao. Batine su padale na sve strane, nije bilo važno da li si zaostao ili nisi; ako je ustaša prošao kraj tebe nije mogao odoliti da te ne raspali.

Moram spomenuti jedan događaj koji mi se duboko urezao u sjećanje. Pripremana je cigla za pečenje i gurana je u otvorene peći, kako se to u ciglanama radi. Peći su bile pune, pa je trebalo da se otvori po naređenju odgovornog ciglara zatvore ili zazidaju. Odjednom se pojavio ustaški oficir sa dvojicom logoraša, ugurao ih u peć i naredio da se zatvori. Vatra se već rasplamsala, kad su se čuli očajni glasovi dvojice logoraša. Trajalo je dugo da se u pećima razvije visoka temperatura, a za sve to vrijeme su se čuli jauci iz peći. Ustaše su sa mjesta odakle je to nadgledano promatrale i uživale. Izgleda da se ustašama to svidjelo,

pa su često pravile takve "predstave". Poslije toga sam tražio drugi posao. Dugo se nisam mogao približiti pećima u ciglani.

Božić 1941. godine. Sutradan sam radio sa grupom od osam logoraša, a na moju nesreću su svi bili stariji ljudi, slabi i iznemogli. Trebalo je da pomognemo grupi koja je sortirala odjeću i obuću pobijenih logoraša prema vrstama: muške, ženske i dječije stvari. One u dobrom stanju na jednu hrpu, one koje treba oprati na drugu, a krpe i slično na posebnu hrpu. Sa obućom je bilo teže jer je trebalo sastaviti parove. Ustaše su dobro motrile na nas jer su očekivale da će se možda naći novac, zlatan nakit, ili kakav drugi vrijedan predmet. Bilo je slučajeva da su u dijelovima odjeće našli ušiven novac i nakit, pa su naredili logorašima da dobro pregledaju svaku stvar gdje bi moglo da se sakrije nešto. Jedan logoraš je u ramenima kaputa napipao nešto i počeo parati. Ustaša koji je to primijetio raspalio ga je kundakom i proderao se: "Hoćeš da kradeš, daću ja tebi, nećeš ti više krasti, pseto!" Dvojica logoraša su htjela da sklone premlaćenog druga, pa su i oni platili svojim životima. "Da se nijedan nije više usudio da sam para. Ako se nešto nađe, za to smo mi tu!" Naše drugove nismo smjeli ni dotaći, nego tek nakon završetka posla, a onda smo se našli u još većoj nedoumici, jer nismo znali šta da radimo sa njima. Sklonili smo ih iza skladišta jer im ionako nismo mogli pomoći.

Još uvijek u Jasenovcu, a približava se Nova 1942. godina. Teško je reći kako smo se osjećali, ali Božić je prošao sa dosta žrtava. Ustaše su se napile, pa su samo "kosile" po logoru, tako da su pobijeni ležali na snijegu, a ja sam bio u grupi koja je trebalo da pomogne grobarima pri sakupljanju mrtvih. Tovarili smo pobijene na kola koja smo sami odvozili do jame koju su pripremili drugi logoraši. Morali smo skidati mrtve, što nije bilo nimalo lako jer su se oni zaledili, pa je bilo potrebno mnogo truda da se sa njih poskida odjeća. Ustaše su jedino pregledale usta mrtvih, pa ukoliko bi našle zlatne zube čupale su ih klještima. Temeljito smo pretraživali da bismo našli koju zaboravljenu žrtvu. Mada je bila zima i padao snijeg, (mrtvi su se u tom stanju mogli održati dugo) nastojali smo pronaći sve žrtve. Po jedan ustaša je išao sa nama, ali ne iz straha da će neko od nas pobjeći nego je trebalo pregledati usta. Toga dana smo pokupili 165 žrtava - toliko mi je ostalo u sjećanju, a možda je broj bio sličan 155 ili 175, mislim da to danas nema više važnosti.

Toga dana dogodilo se nešto što me je više dimulo nego svi mrtvi koje sam podigao. Približavao se kraj radnog dana, kad je nastala dreka ustaša: "Nastup, svi u nastup!" Riječ "nastup" je svima utjerivala strah u kosti, a obično se završavala ubijanjem izvjesnog broja logoraša, ili izabiranjem slabih za likvidiranje. Skupili smo se ukrug na mjestu između baraka. Iza nas su stajale ustaše sa mašinskim puškama, a u sredini nekoliko ustaša i jedan logoraš. "Pogledajte dobro, pseći sinovi, ovaj vaš čovjek se usudio preći preko svih logorskih propisa, nije mu dovoljno hrane što dobija nego krade gusku i kradom je peče pod barakom. Neka vam to bude posljedna opomena, jer još jedan slučaj, jao si ga vama svima!" Odjeknuli su pucnji, jedan, dva, tri, a logoraš je još bio živ i nešto mrmljao; bilo je nemoguće čuti i razumjeti što je govorio. Ponovo su odjeknuli hici, jedan, dva, tri, ali se logoraš još micao i pokušavao dignuti. Zatim još dva hica u glavu i konačno je bio mrtav. Koliko je snage imao taj čovjek, koliku želju da živi da je tek poslije osam metaka ispustio

ERVIN MILER

dušu! To je bio moj drug iz Sarajeva, Izidor Levi, omladinac s kojim sam se sastajao svake godine na ljetnoj moštavi (logorovanje Hašomer Hacaira), drugovali smo tri godine i dopisivali se sve do rata.

Januar 1942. godine. Kao da se nebo zareklo da kazni logoraše, zima je bila strašna. Kažu da je temperatura iznosila između 10 i 20 stupnjeva ispod nule, pa što nisu učinile glad i bolest učinila je zima.

Ko se nije micao, radio, hodao, taj se nije mogao održati po takvoj hladnoći. Logoraši su osjećali čestu potrebu da idu u latrinu, jer iako slabo hranjeni nisu mogli da zadrže u sebi ni ono malo hrane. To nisu bili ni proliv ni dizenterija, nego jednostavno slabost. Jedna velika latrina se nalazila u blizini skladišta brašna, a koliko se sjećam bilo je šest rupa u razmacima od pola metra. Toga dana kad sam ušao u latrinu ostao sam zaprepašćen onim što sam vidio: jedan logoraš pokušava da izvuče drugog iz rupe i pada za njim. Dvojica logoraša koji su upravo završili svoju potrebu viču: "Nema pomoći, nisi ti jedini koji je pokušavao da izvuče nekoga iz te rupe. Pogledaj unutra, pa ćeš se i uvjeriti." Pogledao sam u rupu i samo vidio rijetku masu u kojoj su ona dvojica nestala takvom brzinom da se zaista nije moglo ništa učiniti. Jedan logoraš mi je ispričao da su se nekolicina uspjela spasiti jer su bili zdravi i imali snage da se održe na površini dok im neko ne pruži motku ili užu i izvuče ih. Strašan prizor - udaviti se u izmetu! Pokušavao sam uticati na svakog logoraša kojeg sam poznavao da ne upotrijebi tu latrinu. Ne znam koliko sam uspio, ali sve do odlaska u Staru Gradišku (oko tri nedelje) nastojao sam da prođem kraj latrine i uvjerim se da li logoraši ulaze u nju. Činilo mi se da veoma mali broj odlazi tamo, pošto je onaj koji je znao u čemu je stvar upozoravao dalje svoje poznanike. Pokušao sam poslije rata kad sam posjetio Jasenovac označiti to mjesto, ali sve se toliko izmijenilo da nisam uspio.

Spomenuo sam da se kraj naše barake nalazila baraka u kojoj su boravili Srbi. Pošto smo mi izlazili na rad rano ujutro nisam nikad uspio vidjeti nijednog logoraša iz te barake, a ne znam da li su uopće izlazili na radove. Jedne noći se čula galama iz pravca te barake, što je trajalo oko pola sata. Toga dana smo kao i obično ustali rano i pred barakom Srba vidjeli užasan prizor: gomila ljudi presječenih grla. Ne znam koliko je bilo žrtava ali to je bilo strašno! Zašto su ustaše preklale logoraše niko nije znao, barem ne mi. U baraci je ostalo još logoraša, ali mi nismo mogli doći u vezu sa njima, pa je to ostala tajna za nas, a možda ni oni nisu znali. Mnogo kasnije sam doznao, ali ne znam da li je bilo tako, da su se Srbi spremali da se brane ukoliko dođu da ih vode. Vjerujem da je istina, ali nisam mogao shvatiti kako su ipak izveli toliko mnogo ljudi, klali jednog po jednog, a da oni u baraci nisu osjetili šta se vani događa. Ustaše su radile po životinjskim nagonima, surovo i primitivno, i nikad nismo znali šta će sutradan novo izmisliti. Nisu oni učili od Nijemaca - Nijemci su mogli učiti od njih! Nisu ustaše zabadava dobile naziv "koljači", oni su dokazali da su ga i te kako zaslužili.

Ponovo sam išao u sječu stabala za ogradu. Ustaše nisu birale stabla nego se sjeklo odreda, a što je uništavana šuma nije nikoga bilo briga. Radilo se bez prekida otprilike tri

sata, zatim odmor, tako da je devet sati prošlo u radu i samo sat odmora. To je previše i za najzdravijeg i vičnog radnika koji nije gladan i umoran, pogotovo što je bila veoma jaka zima. Jedina pogodnost je bila u tome što smo pri polasku na rad dobijali po komad kruha. Ne znam ko je to isposlovao za drvosječe, ali smo mu bili zahvalni ma ko on bio. Alat smo dobijali tek onda kad stignemo na mjesto rada jer su se ustaše plašile da nas vide sa sjekirama, pa su čak i vatru da bi se ugrijale palile podaleko od nas. Tako nismo bili u njihovoj blizini, a kad bi neko od nas trebao da obavi nuždu morao je vikati ustašama, ostaviti alat i udaljiti se tako da ga ustaše vide.

Radili smo kao i jučer: na tri sata rada, pola sata odmora. Odjednom je jedan logoraš krenuo sa sjekirom prema ustašama. Teško je objasniti da li je namjeravao napasti ustaše sjekirom, ili počiniti samoubistvo. Dojadila mu patnja, pa izgleda da je riješio da se na taj način oslobodi muka jer je znao da će ustaše munjevito reagirati. Kad se približio otprilike na desetak metara začula se pucnjava i on je pao izrešetan mecima. Jedan snalažljivi logoraš je povikao ustašama: "On je htjeo jedino da zapali cigaretu na vatri!" Došao je odgovor: "Da se nijedan ne usudi približiti jer će proći kao ovaj."

Radio sam u šumi oko desetak dana i vraćao se sa krvavim plikovima. Konačno mi se jednog dana pružila prilika za promjenu posla. Bio sam u prilično dobroj kondiciji (čudno, ali istinito), pa sam ostavljen u baraci da pomognem kuharu, da cijepam drva, donosim vodu, gulim krompir kad ga ima, da čistim i slično. Bio sam kraj barake, nisam morao pješačiti dnevno sat i po do šume i toliko natrag, a i posao je bio mnogo lakši. Osim toga nisam bio u neposrednoj blizini ustaša, što je već nešto značilo u takvom teškom i neizvjesnom životu. Približavao se moj osamnaesti rođendan. Ova tri mjeseca provedena u Jasenovcu učinila su od mene barem 10 godina starijeg čovjeka, čemu je pridonijela i moja sijeda kosa. Neko je rekao da je Jasenovac bio jedan od "najboljih univerziteta" Evrope, a ko ga je živ završio znao je šta je život, a još bolje šta je smrt. Znao je cijeniti svaku trunku hrane, a san je bio svetkovina. Radeći kao pomoćnik kuhara, vrlo često mi je dopao čitav krompir, skuhan i ne truo, uz to i posoljen. Pio sam tople vode koliko sam želio a, dobijao sam poneki list kupusa, prijesnog i ukusnog. Posao nije bio lagan. Shvatio sam zašto je Špiler tražio snažnog i mladog pomoćnika za kuhara; naime, vodu je trebalo donositi sa prilične udaljenosti, sa motkom preko leđa sa dva drvena bureta od po 50 litara. Ubrzo sam se navikao nositi tako da se burad ne njišu. Neko mi je savjetovao da napunim burad samo do polovine i dva puta idem po vodu, ali sam nakon četiri dana naučio nositi punu burad i tako uštedio vrijeme idući jednom dnevno. Kuhar je bio zadovoljan jer je raniji pomoćnik bio prilično slab i išao četiri puta dnevno po vodu, pa mu za ostale poslove nije ostajalo mnogo vremena, te je kuhar morao obavljati i pomoćnikove poslove. Kad ga je Špiler pitao da li je zadovoljan pomoćnikom hvalio me je tako glasno da sam ga čuo... Ujutro, čuo sam poziv: "Šusteri i šnajderi imaju da se prijave odmah!.." Javio sam se kao šuster, zapisali su me i rekli da sutra ujutro budem pred zapovjedništvom logora. Mnogo toga sam očekivao od promjene logora, iako ni ja ni iko drugi nismo znali kuda idemo, ali smo svi osjećali olakšanje što ostavljamo ovo grozno mjesto. I ja sam bio zadovoljan, mada nisam znao šta me očekuje na novom mjestu, tim prije što sam slagao da sam šuster. Onda se

pojavio pisar logoraš i počeo izvikivati imena, a prozvani je trebalo da glasno odgovori i potrči prema pisaru. Kraj njega je stajao drugi logoraš i iz vreće vadio cijeli kruh, pa je svaki prozvani dobio po jedan. Kad sam prozvan, brzo sam potrčao, uzeo kruh i stao kraj ostalih logoraša. Ne poznajem nikog, ali ću se upoznati na putu. Da je bar otac kraj mene, ali nisam znao kako je on jer je ranije otišao sa grupom logoraša kožara da osnuju kožaru u selu Jasenovac. Brat je otišao na ekonomiju, pa sam čuo od logoraša da je i kožarima i onima na ekonomiji bilo dobro. Misleći na oca i brata, polako sam grickao kruh koji mi se činio sladi nego kolač. Prepolovio sam ga i gumuo u džepove da ne bi pala nijedna mrvica na zemlju.

Konačno smo krenuli na put. Željeznička stanica Jasenovac, dva stočna vagona u koje su ugurali po 85 logoraša u svaki, a mi smo pokušavali da se nekako smjestimo. Nije bilo mjesta da svi sjednu, pa smo na smjenu sjedili i stajali. Problem je bio gdje i kako obavljati nuždu. Ne treba ni pominjati kako je izgledalo u vagonu, a još manje kakav ga je smrad ispunjavao. Prozori su bili zakovani daskama, tako da zraka nije bilo dovoljno, a hladnoća je također činila svoje na našu nesreću.

Koliko smo putovali ne znam, ali je nama izgledalo da je vožnja bila strašno duga. Kad smo konačno stigli i kad su otvorili vagone da bismo izašli našli smo se u Okučanima. U početku smo mislili da ćemo odatle nastaviti put drugim vozom, a neki su nagađali da ćemo dobiti toplu hranu. Međutim, od 170 logoraša, iz vagona je izišlo oko stotinu: ostali su ostali smrznuti, čučeci i bez glasa. U mom vagonu je bilo oko dvadesetak logoraša koji nisu mogli da se maknu s mjesta, a u drugom oko pedeset. Nisu nam dozvolili da se pobrinemo za smrznute, nego su nam rekli da će oni doći za nama kolima, ali više nikad nisam vidio nijednog od tih logoraša. Nas su postavili u redove po trojicu i tako smo krenuli ne znajući kuda idemo. Snijeg je škripao pod nogama a trebalo je dugo da se noga navikne na hod. Mnogo kasnije sam zahvaljivao činjenici da nisam imao cipele nego jutu pošto se ispostavilo da su mnogi logoraši koji su ostali u vagonu bili žrtve "smrznutih cipela". Noge su nabrekle, cipele se stvrdnule i nije bilo moguće izuti ih. Logoraši nisu mogli da se maknu, pogotovo oni koji su dugo čučali.

Marširali smo pustom cestom pomažući jedan drugom da ne zaostane na putu, a bilo je malo lakše kad su se noge navikle na hod i tijelo se ugrijalo kretanjem. Na prolasku kroz neko selo dogodilo se nešto nezaboravno: na cesti su se pušili toplo mlijeko i pura, a bilo je jasno da je to namijenjeno nama. Ispostavilo se da su se ustaše po dolasku u Okučane hvalile da vode partizane i četnike uhvaćene u borbi, pa su seljaci na brzinu skuvali puru i ugrijali mlijeko i stavljali na put. U svakom slučaju, bilo je to nešto što je logorašu davalo osjećanje da još ima dobrih ljudi bez obzira na to da li je dobročinstvo učinjeno iz zabune. Ja sam zahvalan tim dobrim seljacima, pa ako se iko od njih sjeća tog slučaja hvala mu!

Konačno stižemo i ulazimo u logor Stare Gradiške. Dva dana po dolasku u Staru Gradišku pojavila se epidemija tifusa. Većina logoraša je ležala po sobama bez pomoći i lijekova, a oni koji se još nisu razboljeli, bili su cijepljeni. Bilo je i "slonova" koji su polako umirali; to su logoraši kojima su noge natekle kao u slona, pa su tako i nazvani. Nisu se mogli kretati,

ili su išli držeći se uza zid, ili se pomažući štapom, što je bilo strašno gledati. Ni danas mi nije jasno od čega su im noge naticale, mada su tada neki tvrdili da je to od konjske repe. Bijeli luk koji sam ponio iz Jasenovca pomogao mi je u borbi protiv tifusa. Jeo sam ga polako, a smrad je bio takav da sam morao razgovarati sa drugovima iz razdaljine. Dobrovoljno sam raznosio ponešto bolesnima po sobama, recimo čaj koji je neko skuhao od sijena, tek toliko da daje vodi neku boju, pa i ukus, a odnekle se našlo saharina tako da je "čaj" bio i sladak.

Jednog dana se pojavio logoraš sa ogromnim brkovima i tražio nekog ko se razumije u elektriku. To je bila prilika za mene da idem nešto raditi, jer iako sam se prijavio kao šuster i išao u šusteraj, (vidio i nekoliko poznanika), niko me nije tjerao da radim tamo. Javio sam se električaru, a on me je odveo u stolariju u kojoj drži alat i gdje ga traže kada je potrebno nešto popraviti. Ja mu priznajem da o elektrici znam samo ono što sam učio u školi, a on me uz smijeh uvjerava da će biti sve u redu. Nakon upoznavanja i razgovora čuje se povik "električar!" Uzeo sam torbu sa alatom i merdevine. Popravaka u kuhinji nije manjkalo, pa smo gotovo svaki dan mogli da se opskrbimo sa ponečim. Obično smo dijelili višak poznanicima kojima je bilo potrebno da bi se održali na nogama. Nije bilo lako odlučiti kome je potrebnije dati, a moralo se paziti i kome se daje, jer je bilo riskantno pošto nas je neko mogao izdati, iz bilo kojih razloga. Uglavnom je prolazilo u redu, a dobitnici su bili presretni jer im je komad dobre hrane pomagao da održe goli život. Radio sam oko tri nedelje kao električar, a onda se dogodilo nešto nepredvidljivo. Vršili smo popravke u štampariji gdje me zapazio logoraš koji je tu radio. Ne znam kako je došlo do toga da ostanem u štampariji, ali znam da mi je jednostavno rečeno: "Od danas ti radiš u štampariji!" Štamparija u logoru Stara Gradiška važila je kao nešto posebno, privilegirano i izvan domašaja običnih ustaša. Pravo na ulazak u štampariju imao je izvjestan broj ustaških oficira koji su održavali vezu sa štamparijom, donosili i odnosili odštampani materijal. Hrana je donošena u štampariju u kojoj se i spavalo, a njome je upravljao bivši logoraš, "slobodnjak". U štampariji su radila petorica logoraša, uglavnom stručnjaka u struci, a ja sam primljen kao mehaničar. Nakon tri dana bilo mi je jasno zašto sam tu. Naime, u štampariji je radio logoraš koji je bio u prisnim odnosima sa "slobodnjakom", pa je po njegovoj želji i učinjeno da tamo radim. Bio je homoseksualac i ja sam bio objekt njegove nastranosti. Noću kad su već svi spavali osjetio sam da se neko uvlači u moj krevet, počinje da me miluje po stražnjici i pokušava da učini što je naumio. Odupro sam se svom snagom da spriječim njegovu namjeru. Odjednom sam osjetio da sam mokar i da siledžija napušta moj krevet. Sutradan se ponovilo isto; šaputao mi je da se ne bojim, da to ne boli, da će sve biti u redu. Ipak nije uspio i tako je to trajalo gotovo dvije nedelje, a onda sam jednostavno izbačen iz štamparije. To mi je bilo drago jer ko zna šta bi se dogodilo da sam nastavio da se odupirem.

Električar je imao drugog pomoćnika, pa je otpao moj povratak na stari posao. Svaki dan sam išao na Savu sa još tri logoraša i tu smo na kola tovarili šljunak i pijesak za gradnju. Posao je bio težak, ali se isplatilo; pošto smo bili blizu seljačkih kuća, gotovo svakog dana smo dobijali toplog mlijeka, i komad pure, ili domaćeg kruha. Onda se jedne noći pojavila "crna marica" i počela odvoziti logoraše na likvidiranje. Bilo je mnogo bolesnih, mjesta za

nove nije bilo, pa je to rješavano na taj način. Jednostavno su ušli u prvu prostoriju i odveli sve koji su bili slabi i bolesni. Počeo sam strahovati da bih se i ja jedne noći mogao naći među kandidatima za likvidiranje. Iz prvih prostorija su jednostavno uzeli sve bez obzira na to da li su bolesni ili zdravi. Trebalo je na brzinu nešto učiniti pa sam počeo da kombiniram. Vani u krugu ne mogu ostati, jer se svake večeri vrši prozivka po sobama, a zgrada je bila građena za kaznionicu pa nije imala skrivenih prostorija, tavan ili podrum. Onda sam se sjetio da na kraju svakog sprata postoje nužnici koji se ne upotrebljavaju zbog zapušnja. Smrad je bio nemoguć, ali se tu nije moglo ništa učiniti. Uprava logora je to riješila tako što su pred svaku prostoriju donošene "kible" (polovine buradi) za noćnu upotrebu, a ujutro su istresane na određenom mjestu. Jednostavno sam odlučio spavati nekoliko noći u nužniku, pa šta bude. Nužnici su bili podijeljeni na osam kabina na kojima nijedna vrata nisu bila na svom mjestu, nego prislonjena na zid, ili su ležala na podu. Postavio sam dvojna vrata u posljednju kabinu i napravio ležaj. Pošto se niko nije približavao zahodima zbog užasnog smrada nije bilo opasnosti da će me izvana neko primijetiti. Pobrinuo sam se za vodu i uzeo nešto hrane ako se budem morao duže kriti. Noću nakon prebrojavanja izvukao sam se iz prostorije i otišao na moj novi "krevet". Zaboravio sam da se smrad diže i da u mom kutu nužnika nema zraka, barem ne dovoljno da bih mogao normalno disati. Prozori su bili od gitera i dasaka i nije se moglo bilo šta učiniti. Nakon kratkog vremena izgubio sam svijest. Osvijestio sam se čuvši galamu: "crna marica" je bila tu i odvodila žrtve na posljednji put. Četiri dana sam proveo u smradu koji se, mislio sam, uvukao u mene zauvijek. Dugo nakon tog događaja činilo mi se da smrdim i stalno sam pitao svoje sapatnike da li osjećaju smrad koji bije iz mene.

Pošto je opasnost prošla počeo sam raditi razne poslove: vukao sam vodu za kuhinju, nosio hranu u ženski logor, pomagao električaru kad je bilo mnogo posla. Onda sam učinio prvu glupost za sve vrijeme boravka u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Naime, imao sam skrivenu dopisnicu i čekao da se one podijele, te da iskoristim priliku. Dopisnicu sam ukrao u štampariji gdje su štampane, a logoraši su dobijali jednom mjesečno dozvolu da nekome pišu. Uglavnom se pisalo Crvenom krstu pošto bližih rođaka nije bilo, a poneko je pisao svom dobrom prijatelju. Ja sam u svojoj naivnosti mislio kako ću uspjeti da proturim obe dopisnice, jednu pod svojim imenom, a drugu pod imenom nekog koga više nema. Kad su u kancelariji pregledavali dopisnice, jedan pisar (logoraš) je to otkrio, pa je slučaj stigao do ustaškog oficira. Pisar je želio pokazati svoju lojalnost, a ja sam bezmalo platio životom. Uzeli su me u "bolnicu", ostavili u jednoj praznoj prostoriji i rekli da tu čekam. Nakon izvjesnog vremena otvaraju se vrata i dolaze još dvojica logoraša, a uskoro još dvojica. Onda stiže ustaški oficir i naređuje da podemo za njim, pa silazimo u mračan podrum, nema ni prozora ni svjetla. Podvornik (logoraš) otvara jedna vrata i mi ulazimo u mračnu prostoriju; on osvjetljava ručnom lampom, a oficir počinje da šamara. Ja sam stajao prvi i dobio dva šamara, drugi je dobio duplo, a treći je nešto rekao, pa ga je ustaški oficir udario pesnicom po licu, po stomaku i po osjetljivom muškom dijelu tijela. Logoraš je pao, a ustaša ga je počeo gaziti i udarati čizmama. Čulo se nešto kao da je puklo u logoraševom tijelu, a ustaški oficir se vjerojatno umorio i prestao udarati tako da je peti logoraš prošao bez batina. Zatim je naredeno podvorniku: "Deset dana bez hrane, da se nisi usudio da im

dadeš bilo šta, pa ni vode!" Konačno smo ostali sami u prostoriji koja je služila za skupljanje kišnice. U sredini je bila rupa kroz koju je kišnica prolazila u podrumski bazen. Prozora nije bilo, bilo je potpuno mračno, pa su jedino koraci i glasovi odgore kazivali da li je dan ili noć. Ležao sam u kutu i razmišljao o sudbini koja me je zadesila. Dva dana smo razgovarali, a onda smo prestali jer nismo imali snage. Deset dana bez vode i hrane, to je za logoraša kao i osuda na smrt. Jedan od logoraša je bio šuster, ukrao je cipele i prodao za kutiju cigareta; to je onaj koji je dobio najveću "porciju". Drugi je ukrao feferonke iz ustaške kuhinje. Treći je bio dječak od oko 15 godina, inače Nijemac koji je neprekidno govorio da nije ništa učinio, jedino je htio da stigne do svog oca u Grčku gdje služi kao njemački vojnik. Nisu mu vjerovali nego su smatrali da je Jevrejin koji pokušava da pobjegne i sada je tu sa nama. Četvrti je bio Jevrejin koji je tvrdio da mu je brat domobranski pukovnik, pokršteni Jevrejin, i svi su izgledi da će uspjeti da ga izvuče iz ovog pakla. I zaista je nakon izlaska iz podruma poslije deset dana bio pušten na slobodu.

Tih deset dana ležao sam mirno, grijao svoje mjesto i razmišljao o svemu i svačemu. Svaki dan sam kašikom urezivao crtu na zidu da ne zaboravim kad je deseti dan. U džepovima sam imao malo soli i zrnca saharina, pa sam to pomiješao. Teško je objasniti kakav je ukus to imalo, ali ja sam stalno gurao prst u džep i lizao. Imao sam i komad kože od slanine, što je bio pravi specijalitet. Taj komadić kože je učinio svoje jer žvačući ga zamišljao sam razna jela, pa mi je vrijeme lakše prolazilo ne misleći na glad. Nakon četiri dana zaista nisam više osjećao glad, ali me je strašno mučila žeđ jer su mi usta ispucala od soli. Noći su bile mirne, jedino se mogla čuti vriska žena. Kad sam izašao iz podruma saznao sam da su doveli neke djevojke u bolnicu, silovali ih, a potom ubili na najzvjerskiji način. Svi smo šutjeli čuvajući snagu da bi se izdržalo do kraja. Poslije šest dana mislio sam na sve druge stvari osim na hranu i vodu. Prst sam automatski gurao u džep i usta, što su bili jedini pokreti koje sam činio. Nuždu niko nije obavljao jer nije bilo od čega.

Deseti dan dan počinjem govoriti sa svojim sapatnicima, koji mrmrljaju i bezuspješno pokušavaju da se pokrenu. Svaki je opisivao svoje stanje. "Ne mogu da se dignem, sve me boli"..."Utrnule su mi i noge i ruke"... Dvojica se ne javljaju. Nijemac i šuster. Dovlačim se do vrata i počinjem lupati. Činilo mi se da jako udaram, a u stvari sam jedva mogao lupkati po vratima, ali sam uporno nastavio da udaram kašikom. Onda sam čuo glasove i vrata su se otvorila, neko je osvjetljavao lampom, što nam je strašno smetalo. Čuo sam glas podvornika i nekog nepoznatog, a zatim se pojavilo nekoliko logoraša koji su nam pomogli da izađemo. Nijemac i šuster su bili naduveni, a nismo ni znali kad su umrli. Izašli smo iz bolnice, sunce je sjalo, a ja nisam ništa vidio kao da sam slijep. Ispostavilo se da je podvornik ipak vodio računa o nama i čekao deseti dan da odmah obavijesti zaduženog oficira. U međuvremenu je došao novi upravitelj logora koji je bio liberalniji od prethodnog; naredio je da nam se daju duple porcije dok ne ojačamo. Nakon nekoliko dana je pušten jedan od mojih sapatnika kojega je brat uspio izvući iz logora.

Gotovo nedelju dana sam bio poluslijep, a potom su mi se oči polako navikle na svjetlost. Mislim da nije bilo sretnijeg časa od onog kad sam konačno progledao, jer kome treba

slijep logoraš. Usta su mi bila potpuno ispućala i teško sam govorio. Neko mi je dao komad loja kojim sam stalno mazao usne i to je pomagalo. Drugovi mi nisu vjerovali da uopće nismo dobijali hranu; mislili su da se želimo prikazati kao heroji, a ja nisam ni pokušavao da ih razuvjerim.

Nakon dvije nedelje odmora i pojačane hrane, počeo sam ponovo raditi. U logoru su bile dvije kuhinje, jedna za šustere i šnajdere, a druga za ostale logoraše. Nekako sam dospio u šustersku kuhinju na dva dana kao ispomoć umjesto bolesnog logoraša. Glavni kuhar je bio zadovoljan mojim radom, pa je odlučio da ostanem kao stalni pomoćnik, a tu su bila još dvojica logoraša. Spavali smo u kuhinji na vrećama kukuruznog brašna i bilo je ugodno. Peć smo palili noću da bi voda provrla do 5 sati jer je pura dijeljena u 6 sati. Jedan od logoraša iz naše kuhinje odlučio je otići u logorsku kuhinju kod brata i odnijeti mu nekoliko pečenih krompira. Ta kuhinja je bila na drugom kraju logora i trebalo je preći čitav krug da bi se došlo do nje. Dao je bratu krompire i dobio komad hljeba, ali dok je trčao natrag primijetio ga je ustaški vodnik, uhvatio ga, doveo ga u kuhinju i počeo ispitivati. U stvari je bilo dovoljno što je trčao preko kruga, ili imao u ruci komad hljeba (što nije spadalo u našu redovnu hranu), ili jednostavno zato što se našao u mraku izvan zgrade. Kazna je strašno surova: ustaša otvara upaljenu peć i naređuje logorašu da uđe u nju. Logoraš moli i plače, ustaša ga gura kroz otvor, mi gledamo, a kosa nam se diže na glavi jer kosa našeg druga počinje da gori. Tada se okuražio naš "šef", zgrabio logoraša, povukao ga dalje od peći, gurnuo ga prema buretu sa vodom i rekao: "Vodniče, znaš li ti da niko neće jesti u ovoj kuhinji ako sazna da je logoraš izgorio u peći gdje se priprema hrana?" Stojeći pred vodnikom, glavni kuhar je izgledao kao pravi Golijat, pa je vodnik odlučio da popusti, ali je zaprijetio našem drugu da će dobiti kuglu u glavu ako ga uhvati noću u krugu. Bili smo zahvalni "šefu", koji je također bio zadovoljan jer je spasio jedan život, što se sutradan pročulo po logoru, pa je priznanje bilo mnogo veće.

Bio je maj 1942. godine i stigla je nova grupa logoraša: ostaci Jevreja iz Vinkovaca, muškarci u muški logor, žene u poseban ženski logor ograđen zidom. I moja majka i sestra su bile tu. Odlučio sam po svaku cijenu da ih vidim, pa sam uspio da me zaduže da odnesem hranu u ženski logor. Nemam riječi kojima bi se moglo opisati stanje u kojem su se nalazile logorašice. Smrad i prljavština, vode za pranje nisu imale nego samo bure sa vodom za piće, nužda je obavljana u "kiblama". Sastanak sa majkom i sestrom je nemoguće opisati koliko je bio dirljiv. Prvo pitanje je bilo gdje su otac i brat, a ja sam slagao da im je dobro u Jasenovcu. Majka mi gura u džep komadić slanine i čitav luk, a ja ne znam kome je to potrebnije, njima ili meni, ali ne mogu da odbijem. Ljubim majku i sestru, a neko me miluje po glavi i ljubi mi leđa; bile su to moje drugarice iz djetinjstva, Koka i Edit. Kada je završena podjela, ustaša se dere da se uzme kazan i izlazi napolje. Obećavam majci i sestri da ću doći sutra i pozdravljam ih mašući rukom. Ali sutradan se nije imalo kome nositi hrana, nije više bilo ni majki ni sestara, ni drugarica iz djetinjstva. Odvedene su u Jasenovac, u Gradinu, da bi ležale kraj svih drugih majki i sestara, braće i rođaka, tamo gdje se miruje zasvagda.

Drugi dio bivše kaznionice predstavljale su zgrade u kojima su bile kancelarije, uprava logora, ustaška kuhinja, skladište alata i još nekoliko zgrada, ali se više ne sjećam za šta su služile. U skladište alata sam često odlazio da bih uzimao alat, a glavni skladištar je bio bivši kažnjenik kriminalac koji je ostao kao slobodnjak. Za pomoćnika je imao mog zemljaka Janka Zabłudovskog iz Vinkovaca, koji je za svojih 15 godina bio isuviše razvijen i visok, pa mu niko nije vjerovao da je petnaestogodišnjak osim nas koji smo ga poznavali. Dolazio sam nekoliko puta po alat (lopatu, motiku i kolica) jer je trebalo ukloniti osušeno blato iz prostorija ispod ženskog logora koje se nagomilalo preko zime, kad je voda prodrla u niže prostorije. Posao je bio težak, ali sam bio sam i niko me nije nadzirao, što je mnogo značilo jer logoraš je više od svega želio da ne vidi ustašu kraj sebe. Jedan jedini put sam vidio ustaškog oficira koji je došao na nekoliko minuta da vidi kako napreduje posao. Posmatrao me je izvjesno vrijeme iza ugla, a ja na moju sreću nisam bio lijen tako da sam čuo kako me hvali i odlazi zadovoljan. Više nije dolazio i vidio sam ga ponovo kad sam javio da sam završio posao. U međuvremenu se dogodilo nešto što me je strašno potreslo. Vraćajući se kao obično da predam alat primijetio sam da se nekolicina logoraša okupila pred skladištem. Tamo je Zabłudovski ležao mrtav, unakažen udarcima motike. Grlo mi se tako steglo da nisam mogao progovoriti i upitati šta se dogodilo. Kad sam se malo smirio ispričano mi je da je skladištar pozvao prostitutku koja je nedaleko radila sa srpskom djecom koju je Luburić bezuspješno pokušavao pretvoriti u ustaše (djeca su potom zvjerski pobijena) i naredio Janku da nikog ne pušta u skladište. Janko je poslušao naređenje, a na njegovu nesreću je naišao ustaša koji je svima bio poznat kao nasilnik, i htio ući u skladište. Janko mu nije dozvolio a razbojnik je viknuo: "Đubre jedno, meni ti ne dozvoljavaš ući!", uzeo motiku koja je stajala kraj ulaza i divljački pretukao Janka do smrti. To mi je ispričao logoraš očevidac koji je bio udaljen jedva dva metra od Janka kad je vraćao alat, a ja nisam imao razloga da ne vjerujem. I te kako sam vjerovao i poželio da taj prizor ne zaboravim do posljednjeg dana svog života.

Ubrzo poslije tog događaja, bilo je to u junu ili julu 1942, izabran sam sa još 25 mladih logoraša i krenuli smo na put. Sve do dolaska u Jasenovac nismo znali kuda idemo. Kad smo stigli u Jasenovac dočekao nas je Ljubo Miloš, a svi smo bili izabrani zato što smo mladi i snažni. Ispituju nas koga imamo u logoru, šta rade i gdje su (Stara Gradiška ili Jasenovac); zapisuju sve, i rođake i poznanike. Devetorica logoraša nemaju nikog u logoru i njih šalju upravi na raspored, a nama Ljubo drži pridiku: "Vaš posao je čuvati stoku u Gradini. Svaki pokušaj bijega plaćate ne samo vi nego i svi koji su na ovom spisku." Rečeno nam je da smo sada slobodni, a ujutro u 6 sati da budemo pred ustaškim stanom. Prvo što sam učinio bilo je da pronađem nekoga od koga bih mogao doznati šta je sa ocem. Kad sam odlazio u Staru Gradišku bio je u kožari. Pošto nisam uspio bilo šta određeno saznati zadovoljio sam se onim što sam čuo od logoraša da je "u kožari raj, ne kao ovdje". Jedino mi je ostala nada da ću vidjeti oca kad-tad. Otišao sam da tražim brata i ispitivao logoraše koje sam poznao, ali oni nisu znali pošto Robert nema stalan posao nego se neprekidno kreće. Na ekonomiji su mi rekli da je Robert ostavio dobar posao (tov svinja) i niko ne zna

gdje sada radi. Onda se odjednom čulo "nastup", što je za logoraša bilo pola smrti. Na brzinu sam uspio da se nađem sa šesnaesticom mojih drugova, tako da smo stajali zajedno. U nastupu su bili svi, niko se nije mogao sakriti jer je svaki grupnik znao koliko ih ima. Dok smo stajali otežale su mi noge kao da sam zarastao u zemlju. Nemoguće je opisati osjećaj logoraša koji stoji u nastupu i čuje ono "ti" ... "ti" ... "ti" u očekivanju da krvnik uperi prst na njega. Tada mi se odjednom smračilo pred očima: moj brat izlazi iz reda. Do groba to neću zaboraviti! Gledao sam ga onako visokog, crvene kose, mršavog i poderanog kako polako korača prema mjestu gdje su već stajali izabranici. Ne znam koliko ih je bilo, nisam više čuo ništa, niti sam znao što se oko mene događa, samo sam osjetio da me neko vuče za ruku. Nastup je bio završen i logoraši su se brzo razilazili. Otišli smo do ciglane i tamo sjeli pod krov gdje smo ostavili stvari, a rečeno je da ćemo tu prenoćiti jer za nas nema mjesta u barakama. Za večeru smo dobili neku juhu od konjske repe koja je strašno smrdila, ali nisam mogao da jedem. To je bilo prvi put da neko od mojih najbližih odlazi u smrt pred mojim očima. Majku i sestru su odveli noću iz Stare Gradiške, ali to nisam vidio, a eto brata mi odvođe pred mojim očima. Od obitelji ostajemo oćac i ja, a daljim rođacima je nepoznata sudbina. Te noći nisam spavao, sve mi se komešalo u glavi. Ako ikad sretnem oca da li ću mu ispričati da sam se sastao sa majkom i sestrom. Kako ću mu reći da su brata izveli u nastupu i da sam to vidio?

Jutro, stojimo pred ustaškim stanom i čekamo, a onda stižu desetorica čarkara sa kojima odlazimo na skelu da nas preveze u Gradinu. Jeza me je uhvatila kad sam stupio na skelu jer je na njoj juče prevežen moj brat na likvidaciju, a prije dva-tri mjeseca su moja majka i sestra prešle taj isti put. Bio sam kao oduzet, cijelo tijelo mi je drhtalo i da se nisam uhvatio za ogradu skele, vjerojatno bih pao. Nisam osjetio kad je skela stala, ali sam zato osjetio udarac i glas "mrdni se već", što je bio znak da smo stigli. Išli smo putem kraj Une oko pola sata i stigli do neke kuće, bolje rečeno nekadašnjeg imanja sa dvije zgrade: jedna na sprat je služila za stanovanje, a druga za skladište. Bilo je tu nekoliko ustaša koje su čuvale stoku: krave, konje, svinje, ovce, koze, pa čak i nekoliko magaraca. Nedaleko, možda dva-tri kilometra udaljena od zgrada, bila je šuma, a iza nje visovi Kozare. Ustaški vodnik, koji je bio zapovjednik straže, rekao nam je: "Hranu nećete dobijati, ali zato imate slobodno voća koliko hoćete, a biće i mesa, pa se snadite kako znate. Bježati može ko hoće ali šta ga čeka kad bude uhvaćen, čuli ste od zapovjednika." Nakon dana upoznavanja terena, bili smo već kao pravi stočari, a svaki je imao i konja za jahanje, ali bez sedla kao Indijanci. Kad smo se približavali šumi mogli smo čuti glasove i pjevanje. Tu su bili bjelogardejci koji su služili u njemačkoj vojsci, a postavljeni su za odbranu od eventualnog partizanskog napada. Oni su ubijali stoku koja bi se približila šumi u koju mi nismo smjeli zalaziti. Ne jednom se stoka razbježavala, pa je zaista bilo teškoća da se vrati. Mi smo obično vikali i zviždali, što je pomagalo. Inače niko nije znao koliko ima stoke, niti je koga to interesovalo, a bila je opljačkana iz srpskih sela. Ustaše iz Jasenovca su svakodnevno dolazile i ubijale nešto od stoke i nosile u ustašku kuhinju. Naši stražari su dobijali sjedovanje svakog dana, kuhanu hranu i hljeb, ali su radije jeli svinju ili ovcu koju bi sami izabrali. Oni su ubijali

izabranu stoku, a neko od nas je derao kožu i čistio meso. Koža je morala biti sačuvana, čak i koža od uginule stoke, zatim je dopremana u Jasenovac, a odatle u kožaru.

Kad su stigla kola iz kožare doživio sam ugodno iznenađenje: kočijaš iz kožare je bio Vinkovčanin Jakob Rozencvajg, pa se i on obradovao. Konačno sam saznao da mi je otac dobro, a znam koliko će on biti sretan što sam ja živ. Molim Jakoba da isporuči ocu mnogo pozdrava, pa ako ikako bude moguće, možda ćemo se i vidjeti. Zamolio sam ga da ponese šljive za mog oca, što je on prihvatio sa strahom jer ne zna kako je na prelazu, da li pregledavaju. Toga dana sam mislio da ne postoji ništa na svijetu što bi me više obradovalo od saznanja da mi je otac živ.

Od toga dana sam nestrpljivo očekivao kola iz kožare. Kože su odnošene jednom nedeljno, pa se vrijeme strašno oteglo; svakog dana sam gledao u pravcu Jasenovca u nadi da bi kola mogla doći izvanredno. Noću sam sanjario o sastanku sa ocem. Moje snove su obično prekidalı glasovi iz pravca ceste. Pošto smo mi spavali na spratu nije bilo teško skinuti nekoliko crijepova da bih mogao promatrati okolinu. Noću sam gledao prirodu, pogotovo ako je bila mjesečina kad se moglo vidjeti prilično daleko. Kozara je izgledala kao da je tu kraj nas, ali je za nas bila strašno daleko. Glasovi koji su se čuli noćima dolazili su od logoraša koji su vođeni na likvidaciju. Gotovo svake noći se ponavljala ista slika: muškarci, žene i djeca su marširali u smrt i slali molbene glasove u nebo, ali zar se nekoga tamo ticalo šta se događa u Gradini?

Konačno sam dočekao dan ponovnog sastanka sa Jakobom koji mi je rekao: "Otac ti šalje mnogo pozdrava i brine se za tebe. Ima izgleda da će uspjeti da te dovede u kožaru. Budi strpljiv još malo, pa ako dođe do toga, vjerojatno će te ispitivati gdje si radio i šta si radio u kožarskoj struci. Sve je uređeno tako kao da si radio u Martonovoj kožari kao "štoser", zapamti to." Od tog časa sam jedino mislio kako ću se sastati sa ocem i ostati u njegovoj blizini. Više nisam znao šta je umor, jurio sam sa svojim konjem kao lud, pa sam čak izvodio neke vratolomije, kao u cirkusu. To se ustašama dopadalo i tražile su da pravim sve više tih ludorija pošto im je bilo dosadno, pa ih je to zabavljalo. Ustaše su se tu ponašale izuzetno strpljivo prema nama, što je olakšavalo naš logorski život. Možda je to bilo zato što nije bilo ni mnogo logoraša ni mnogo ustaša, pa nije trebalo pokazivati hrabrost mlateći logoraše do smrti.

Već mjesec dana sam bio u Gradini i navikao se na život u prirodi, dobro upoznao sve drugove i ustaše. Jednom sam čak popravio sat vodniku pa mi je skočila cijena: dobijao sam čitav hljeb svakog dana, pa sam se osjećao kao "sretan logoraš". Onda je jednog jutra stigao ustaša i prozvao Ervina Milera. Kad sam prišao rekao je: "Pokupi svoje stvari i hajde sa mnom u Jasenovac." A stvari su bile deformisana limena porcija, kašika i jastuče koje sam sam napravio od kozje dlake i peškira. Uz put sam pitao čarkara da li zna kuda treba da idem jer nisam bio siguran da me premještaju u kožaru. On mi je odgovorio da ne zna sigurno, ali su mu rekli da me dovede što brže jer kola koja pripadaju kožari kreću iz logora oko podne. Srce mi je tako snažno tuklo da nisam ni osjetio da smo već kraj skele. Stižemo pred ustaški stan, ja ostajem napolju, čarkar ulazi, a onda se pojavljuje pop Majstorović-

Filipović i pita: "Ti si kožar?" Ja odgovaram klimanjem glave jer mi se grlo steglo. "Gdje si radio kao kožar?" Brzo odgovoram: "U Martonovoj kožari u Vinkovcima kao štoser." Dobijam komadić papira sa ustaškim žigom i Majstorovičevim potpisom; na papiru je pisalo "Slobodan izlaz iz Jasenovca!" Naređeno mi je da kraj kapije čekam kola iz kožare. Na kapiji je vratar u uniformi hotelskog portira koji diže i spušta rampu. To je bio Abraham iz Vinkovaca, ali bez svojih zlatnih zuba. Sjećam ga se iz Vinkovaca, imao je trgovinu tekstila i uvijek se smješкао da bi mu se vidjeli zlatni zubi. Sada je bio krezub, a ipak se neprekidno smješкао i šalio sa svakim ko je ulazio ili izlazio. Svakom ko je ulazio rekao bi istu rečenicu koju su nama kazali kad smo došli u novembru 1941. godine: "Gospodo - ulaz slobodan!"

Stigla su kola iz kožare, na njima je Jakob sa majstorom slobodnjakom i poziva me da se popnem, a ja čvrsto držim svoju cedulju. Sjedim na vrećama i prvi put otkako sam u logoru osjećam nešto "drugo", radujem se. Kola prolaze pored prvih kuća u selu Jasenovac, a ja znatiželjno gledam u sve koji prolaze. Dugo sam promatrao jedino logoraše, zaplašene, izgladnjele, bolesne, poderane i ostarjele prije vremena. Gledao sam djecu koja su se igrala na ulicama, djevojke koje su za mene tog časa bile sve ljepotice, žene i ljude koji razgovaraju bez straha od ustaša. Da li ću ja ikad postati slobodan, hoće li se ikad završiti ratovi i međusobna mržnja? Tako razmišljajući stigismo pred kožaru u kojoj je bio završen rad, pa su kožari stajali i gledali, a tada sam ja spazio mog oca! Dižem ruku u znak pozdrava i on mi uzvraća. Čujem Sisijevo naređenje da me niko ne dira nego da najprije prođem "čišćenje". Logorski brijač me prati u zgradu u kojoj su prane kože i tu se svlačim; prvi put nakon dolaska u logor šišam se i brijem na "golo". Uzimaju moje stare pmje i odnose da budu spaljene. Dobio sam sapun i okupao se u bazenu za pranje koža. Uživao sam u vodi želeći da kupanje traje što duže. Tada je došao moj otac i donio mi donji veš (otkako sam u logoru nisam imao gaćice i potkošulju), hlače, košulju i neke sandale. Obukao sam se i uglavnom mi je sve odgovaralo, a onda me je otac zagrlio tako snažno da nisam mogao disati, ali mu to naravno nisam rekao. Onda smo sjeli na prag kraj ulaza u zgradu i počeli razgovarati. On je došao u kožaru krajem 1941, vratio se u Jasenovac na nekoliko dana, pa ponovo u kožaru. Dobro je izgledao, čak mu je i kosa crna bez ijedne sijede vlasi. Ja sam sijed od dana strijeljanja, pa se to sada kad sam ošišan ne primjećuje toliko. Ukratko sam mu ispričao gdje sam bio i šta sam sve proživio, kako sam se sastao sa majkom i sestrom u Staroj Gradiški, lažem da ne znam gdje su sada, možda u Feričancima (ekonomija na kojoj su radile žene). Na to mi otac kaže da su doveli sve žene iz Stare Gradiške i pobili ih u Gradini, što mi je olakšalo da nisam morao ispričati ono što sam ja znao.

Postao sam "štoser" i radio sa iskusnim kožarcem Ignacom Rozencvajgom iz Vinkovaca, koji me je na brzinu naučio štosati bez udaraca po prstima. A ipak sam znao zaostati, pa bi me odjednom nešto raspalilo po prstima. Počeo sam život iz početka, tako mi se bar činilo. Odjednom se nalazim među ljudima, radim prema radnom vremenu i slobodan sam nakon završetka rada. Mogu mirno sjediti u nekom kutu i zanimati se nečim, bez straha da će me ustaša vidjeti.

Jednog dana se pojavio Luburić u pratnji nekoliko oficira, a da bi posjeta bila što dirljivija, tu se našla i Luburićeva majka. Luburić je došao da proba čizme koje su mu pravili u kožari.

On nije imao pravilne noge, jedna mu je bila kraća, pa napraviti čizme za njega bila je zaista umjetnost. U kožari je radio čizmar koji je izrađivao čizme za ustaške oficire i specijalno za Luburića, koji je neprekidno ljubio svoju majku pred nama. Ta Luburićeva egzibicija sa majkom je na mnoge od nas strašno djelovala i izazvala tugu. Ne znam da li su svi logoraši govorili o tome, ali oni s kojima sam bio u vezi bili su veoma pogođeni. Mislio sam na moju majku, pa noću nisam mogao oka sklopiti, čak sam počeo pisati majci pisma koja nisu imala kuda otići, a pisao sam na listovima knjiga koje sam krao u ustaškom stanu u selu Jasenovac kad sam nedeljom išao da čistim zgradu. Šta je mislio ustaški pop Majstorović-Filipović kad je klao nevine žrtve, da li je uopće mislio na Boga? Vraćao se iz Gradine nakon klanja u mantiji zamrljanoj krvlju i sa bodežom umjesto krsta. Nijedan od svetaca se nije pojavio i uhvatio Majstorovićevu ruku da spriječi klanje!

Jedan od značajnih rezultata discipline i načina života u kožari bio je odnos među logorašima. Svaka grupa je tražila mjesto tamo gdje radi neko od članova grupe. Ja sam pripadao četvorki u kojoj je bio i moj otac; ujedno sam bio i ekonom, pa sam se brinuo i za kuhanje. Nedaleko od nas je bila "šefova" grupa sastavljena od trojice Vinkovčana: jedan je bio vlasnik velike tvornice koža, a dva brata su godinama bila radnici u toj kožari. I moja grupa je bila vinkovačka, moj otac, ja i dva Slovenca koji su radili u šefovoj kožari. Naše dvije grupe su bile blizu, pa je i "brener" upotrebljavan zajednički. Dugo sam skupljao brašno dok se konačno nije našlo dovoljno da se mogu skuhati noklice. Napravio sam noklice, stavio poklopac i otišao u red za večeru. Kad sam se vratio sa večerom, obe grupe su čekale moje noklice, ali ja nisam mogao izvaditi poklopac. Skinuo sam lonac sa "brenera" i kako je bio vruć spustio sam ga suviše naglo, poklopac je odskočio, udario me u glavu, skinuo komad kože sa kosom, a noklice se zalijepile za moje lice. Na sreću nisam ništa dotakao rukama. Otac je nešto vikao, a zatim sam osjetio da mi neko gura glavu u amper sa vodom i tako nekoliko puta, dok tijesto nije otpalo sa lica. Kožara je imala svog liječnika, ali on nije imao lijekova, ničega što bi mi umirilo bolove. Nisam ništa vidio kao da sam slijep. Liječnik mi je dao da popijem neku tekućinu, nešto ljuto, pun lončić. Potom sam zaspao i probudio se sutradan u podne, a ispostavilo se da mi je liječnik dao čist špirituz da bih zaspao. Jedna stvar mi je bila jasna: ako ostanem slijep nemam više šta da tražim u životu. Liječnik mi je rekao da moram biti strpljiv i čekati da se skrama na licu smekša i počne ljuštiti. Nakon nedelju dana, jednog jutra osjetio sam da ima više svjetla nego dotad. Ustao sam, prišao prozoru i osjetio sunčano svjetlo. Nisam slijep! Nije trebalo mnogo pa da se ubijem. U laboratoriji su držali strihnin za uništavanje pacova, a ja nisam želio da me odvedu u "bolnicu". Naime, zapovjednik logora, ustaški poručnik, je naredio da u koliko ne ozdravim treba me odvesti u glavni logor, drugim riječima na smaknuće.

Teško je opisati kako sam izgledao; lice mi je bilo smeđe kao da sam pečen u remi. Prepao sam se kad sam se prvi put nakon nesreće vidio na komadiću ogledala. Otprilike nakon dvije nedelje spala mi je skrama sa lica koje je poprimilo neku blijedocrvenu boju, ali nisam više izgledao kao strašilo. Sve dok sam se oporavljao uživao sam protekciju: gotovo mjesec dana sam radio unutar kožare da me sunce ne bi pozlijedilo. Rezultat je bio da mi je lice

postalo kao u novorođenčeta, kosa mi ponovo narasla i nije ostao nikakav trag od opekotina.

Iza štale je bio prostor koji je služio za gomilanje kostiju i glava stoke, što je donošeno zajedno sa kožama. Obično su se tu skupljale sve Jasenovačke mačke jer je za njih uvijek bilo dovoljno hrane. Međutim, nije bilo baš mnogo mačaka pa je neko zaključio da ih kogod jede, a jedino su se mogle vidjeti kod kožare. Jednog dana kada se nije radilo zbog nekog praznika, posmatrao sam sa nekoliko logoraša kako dvije mačke vješto gule i najmanji komadić mesa sa tih kostiju i glava. Tada sam pomislio da bismo i mi mogli jesti mačije meso jer Italijani ih jedu kao poslasticu. Što mislio, to i učinio! Mačku nije lako uhvatiti, pogotovo ne ove što nisu vezane za kuću koja se brine za njih. Gledao sam kako logoraš pravi zamku od kutije i žice da bi hvatao ogromne pacove koji su se motali po kožari. Noću se čulo cičanje pacova pod zemljom, imali su svoje kanale pa se moglo čuti kamo vode ti putevi. Velike pacove je električar osuđivao na smrt strujom, a hemičar ih preparirao formalinom i postavljao na flaše sa hemikalijama. Jednog dana je sinula ideja lovcu pacova, pa uhvatio prilično velikog, zavezao mu oko vrata zvonce i pustio ga. Oko dvije nedelje smo slušali ciku pacova pod zemljom, jure na sve strane a "zvonar" za njima. Konačno se sve umirilo, nije se više čuo "zvonar", pa je izgledalo da su se pacovi bar za izvjesno vrijeme razbježali. Pošto su klopke ostale slobodne uzeo sam jednu i postavio kraj gomile kostiju. Bila su potrebna dva dana da se mačka uhvati. Nastojao sam da prikrijem lovinu, pa sam iza štale izvršio sve pripreme, očistio, isjekao na komade, zamotao u krpu i odnio u svoj kut u kožari. Tu sam posolio, nasuo malo vode i odnio u odjeljenje za sušenje koža. Na sreću, tu je radio moj otac. Koža je sušena toplim zrakom koji je strujao kroz prilično široke cijevi, a na svaka 3-4 metra je bio uređaj za kontrolu kako bi se u slučaju potrebe mogla osloboditi suvišna toplota. Postavio sam lonac u jedan od tih uređaja u namjeri da ga ostavim do večere. Nije bilo opasnosti da će meso izgoriti, moglo se jedino osušiti. Nisam bio siguran da će moja "kompanija" biti oduševljena pečenicom. Došlo je vrijeme za večeru, pa sam nakon podjele otišao po lonac; meso je dobro izgledalo. Izvadio sam ga iz lonca, stavio na tanjure i počeo jesti, u početku sa snebivanjem, a nakon probe lizao sam prste. Moji drugari su se ustručavali, gledajući da neko od njih počne jesti. Svi su probali komadić, pa sa "nisam gladan" ostalo je meni da završim gozbu.

Moj posao je bio "štoseraj", rad koji je iziskivao i znanje i brzinu. U odjeljenju gdje sam radio nalazila se polica na kojoj je stajao sav pribor za jelo, a preko puta nje bio je veliki stol sa betonskom pločom na kojem se vršilo štosanje kože. Moj partner je bio vješt i snažan kožar koji je godinama radio taj posao i nije mu pričinjavo teškoće. Meni je taj posao razvio tijelo i mišice i relativno brzo sam naučio "štosati". Bilo je opasno pogriješiti jer se dobijao udarac po prstima, pa sam u početku imao natečene prste ali mi se čini da je moj "učitelj" to činio hotimično da bih što brže naučio štosati. Između stola i zida sa strane bio je slobodan prostor širok otprilike metar, dovoljan da se iskoristi za sjedenje. Često sam u slobodno vrijeme boravio u tom kutu da bih pripremio nešto za dodatak večeri. Između stola i police kraj suprotnog zida postavljeni su nogari na kojima su visjele kože spremne za štosanje ili već gotove. Jednog dana pripremajući se za večeru čuo sam korake koji su se zaustavili

kraj police. Bilo mi je čudno da neko stoji kraj police ne dajući glasa od sebe, pa sam se digao i vidio logoraša kako brzo jede komad hljeba. Samo sam mu se osmijehnuo i nastavio svoj poslao. Nakon jednog sata pozvan sam u kancelariju kod Sisija, koji je inače znao pozivati jednog ili nekoliko logoraša da bi razgovarao sa njima, ili ih nečim počastio. Pozdravio sam kad sam ušao u kancelariju, ali nisam dobio otpozdrav. Ubrzo je ušao i moj otac, pa sam odmah shvatio da nešto nije u redu. Sisi počinje da mi predikuje: "... i neću trpiti da logoraš krade od logoraša, a pogotovo ne hranu. Zato sam odlučio da te pošaljem u Jasenovac, pa tamo kradi koliko hoćeš!" Tog časa sam želio da se zemlja otvori i da me proguta; pokušao sam se braniti ali bezuspješno. Bila su u pitanju dva brata sa kojima je Sisi želio ostati u dobrim odnosima i vjerovao je njima. Mlađi brat je pojeo dio hrane starijeg brata i rekao da sam ja ukrao, a brat mu je vjerovao. Sisi je tražio da priznam, pa će me ostaviti u kožari, ali na drugom poslu. Strašno me je bolilo što mi se ne vjeruje, a uz to me je bila sramota pred ocem. Okrenuo sam se prema ocu i prvi put u životu sam se kleo onim što mi je najsvetije, (pokojnom) majkom, bratom i sestrom.

Nisam prebačen u glavni logor, ali sam dobio kaznu: godinu dana sam bio "latrinaš". Ne sjećam se točno, ali mislim da sam svake dvije nedelje morao čistiti zahode. Pomirio sam se sa sudbinom jer mi je bilo najvažnije da ostanem sa ocem. Otac mi je kasnije ispričao šta se događalo u kancelariji nakon mog izlaska. Sisi je rekao da mi vjeruje, ali nije u mogućnosti da uvjeri starijeg brata da je mlađi učinio lopovluk i natovarao na mene bojeći se starijeg brata. Kad je mlađi brat pušten na slobodu pozvao me je Sisi na kolač i čaj. I otac je bio pozvan, pa sam konačno u njegovom prisustvu bio rehabilitiran. Sisi mi je tada rekao da mi je vjerovao od prvog trenutka, ali da je morao učiniti ono što je učinio.

Kožara je noću bila tiha, a jedini glasovi koji su se mogli čuti bilo je rzanje dvaju konja u štali, ili cicanje slijepih miševa. Jedne noći su tišinu prekinuli neki čudni glasovi iz pravca prve zgrade, kraj samog ulaza, a zatim su se čuli užurbani koraci. S obzirom na to da je zgrada bila sagrađena od drveta, koraci su odjekivali prilično jako. U zgradi na tavanu spavali su katolici, pravoslavci i muslimani. To je trajalo otprilike jedan sat, pa je razumljivo da smo mi Jevreji u drugoj zgradi bili veoma napeti. Šta se događa u prvoj zgradi, zar je moguće da je došlo vrijeme likvidacije, pa su na redu najprije oni iz prve zgrade? A možda su ustaše odlučile da opljačkaju kožaru koja je tada bila puna prerađene kože i gotove robe: cipela, čizama, rukavica, što je bio pravi kapital. U sobi u kojoj sam spavao, pojedini logoraši su sakrivali razne stvari pod slamarice, pod krevet, ili bacali kroz prozor. Ja sam u slamaricu gurnuo bodež koji sam lično napravio, ali tako da ga mogu brzo izvući ukoliko zatreba. Konačno je u zgradu ušlo dvadesetak ustaških oficira koji su se raspodijelili po sobama i počeli tražiti civilnu odjeću i obuću. Pregledali su sve kufere i vreće sa stvarima logoraša i uzeli sve što su smatrali za vrijedno. U kožari je vladao red, pa je svaki logoraš čuvao svoje stvari, odijela su visila iznad ležaja, a očišćene cipele su bile pod krevetom. Ustašama je sve trebalo, a kasnije sam doznao da su preobučeni u civile špijunirali po raznim mjestima u Hrvatskoj, pronalazili saradnike partizana i deportovali ih u Jasenovac. Uglavnom su svi logoraši kožare ostali bez odjeće i obuće koja je imala vrijednost, ali je

svakako bolje izgubiti stvari nego život. Sutradan su se logoraši međusobno obavještavali šta je kome uzeto; meni nisu uzeli ništa jer ništa nisam ni imao.

Kako se osjeća logoraš nakon gubitka nekoga od bližih i daljih rođaka, braće i sestara, drugova? Prvo osjećanje u vezi sa pobijenim drugovima iz Vinkovaca, bilo je praćeno bijesom i plačem, bijesom zbog nemoći da učinim bilo šta, a plačem zbog gubitka cijele jedne generacije. Svojim rukama sam kopao grob drugovima sa kojima sam odrastao i koje sam volio. Kopajući grobove mmljao sam nešto slično oproštaju i obećanju da ih neću zaboraviti dok sam živ, a nisam mogao znati koliko ću i sam uspjeti da preživim u ovom paklu. Uvjeti života u Jasenovcu nisu dozvoljavali logorašu da razmišlja na duže vrijeme jer se stanje mijenjalo svakog časa, pa se događalo da nestane neko od bližih s kim si još jutros pio toplu vodu. Trebalo je mnogo volje i snage da se čovjek u logorašu održi u normalnom stanju i da se ne pretvori u preplašenu životinju bez osjećanja. Logoraši vremenom tako otvrdnu da ne mogu pustiti suzu za svojim najbližima, sinom, ocem, bratom, drugom. Svak je nosio svoj bol, sve se skupljalo u malom kutku mozga koji je određen u tu svrhu. Osjećao sam se mnogo stariji, razmišljao ne kao 17-godišnjaci, nego kao odrastao čovjek. Kao da sam već prošao sve što čovjek u životu treba da prođe i sad čeka kraj. Nisam se bojao smrti, vidio sam je već stotine puta, a stajao sam pred čoporom ustaša koje su bez ikakvih osjećanja pucale u ljude.

Na povratku u Jasenovac u julu 1942, u krugu logora sam sreo Zlatu Švarc i Rifku Hercog, koje su bile jedine ženske osobe u tom dijelu logora. Bile su iz Vinkovaca, djevojke lijepe i mlade, koje su pripadale mojoj omladinskoj grupi. Iznenadile su se kad su me vidjele jer su čule da niko iz Vinkovaca nije ostao živ. Na brzinu su mi rekle da su dovedene prije nedelju dana i da im u baraci ništa ne manjka. Zabranjeno im je razgovarati sa bilo kim i mole me da se udaljim za moje dobro. Jedino sam mogao pretpostaviti šta one ovdje rade. I zaista, nakon kratkog vremena kad sam prebačen iz Gradine u kožaru doznao sam od Jakoba Rozencvajga da su Zlata i Rifka likvidirane pošto su ih ustaše iskoristile za svoje sramne potrebe. Kakav bijedni kraj, ali nisu bile jedine; dovodili su poslije njih još mnogo djevojaka u istu svrhu, a završile su život na isti način.

Vidio sam žrtve sa odsječnim ušima i nisam mogao shvatiti zbog čega je ustašama bilo potrebno i to zvjerstvo. Zar nije dovoljno što su ih pobili, nego moraju i unakaziti žrtvu? Naime, ustaše su se hvalile kako su u "borbama" na Kozari pobile ogroman broj partizana, a za dokaz su pokazivale odsječene uši, kao da je bilo teško nakupiti na stotine, pa i na hiljade ušiju da bi se mogli hvaliti koliko su "partizana pobili".

Danas nakon 37 godina kako se završio rat mora se dodati da su u Jasenovcu izuzev slučajnih pojedinaca pobijeni svi Cigani, svi Jevreji, ogroman broj Srba i nemali broj naprednih Hrvata... Poigravati se s brojem žrtava je gnusno... Bio sam u komisiji u vezi sa logorom Jasenovac u septembru 1945, kad smo posjetili bivši logor. Komisija je bila sastavljena od tri člana, a njoj su bila priključena trojica bivših logoraša. Komisija je došla iz Beograda i, koliko se sjećam, poslala ju je vlada, a zvala se "Odeljenje za dokumentaciju". Ja sam bio jedini koji je u logoru boravio od početka do kraja, odnosno do bijega u aprilu

1945. godine. Pokazao sam sva mjesta u logoru gdje su bile masovne grobnice, što nije bilo teško vidjeti jer je trebalo skinuti tanak sloj zemlje da bi se naišlo na leševe. Mjesta su označena na specijalnoj karti koju je donijela komisija. Pošto je bilo kišno vrijeme, a nismo imali prevozno sredstvo, na karti sam označio grobnice u Kraplju, Ušticama i Gradini. U ljeto 1946. posjetio sam ponovo Jasenovac u pratnji Štefe Martinovskog (bio je godinu dana u Jasenovcu), ali ovog puta smo kolima obišli i Gradinu. Sva mjesta gdje su se nalazile masovne grobnice bila su ulegnuta, pa smo počeli kopati rukama da bismo se uvjerali da se ne varamo. Sa malo truda došli smo do kostiju, jeza nas je uhvatila, pa smo ponovo zatrpali. Debelom granom smo obilježili mjesta i naznačili ih na karti s namjerom da na povratku u Vinkovce pošaljemo podatke komisiji u Beograd. Izvještaj sam poslao odmah po povratku i naveo da stojim na raspolaganju komisiji kada god to zatraži. Nisam dobio odgovor, niti je komisija ikad ponovo otišla u bivši logor Jasenovac.

Danas kad razmišljam o svemu tome nije mi jasno gdje su nestale sve karte i podaci, prikupljeni prije 37 godina. Šta je komisija uopće učinila sa svim tim dokumentima? Neko bi trebalo da odgovara za njihov nestanak. Zašto se čekalo toliko dugo da bi se pronašli novi grobovi. Možda je neko učinio uslugu istraživačima arheolozima da bi imali čime da se bave u budućnosti, ali ostaje pitanje da li bi tada iko znao nešto o "nekome logoru koji se zvao Jasenovac" u kojem je čovjek bio nula, a ustaša odlučivao: život ili smrt! I ponovo u ime svih mojih drugova koji su našli smrt u zemaljskom paklu, u ime majki i otaca, braće i sestara, svih vjera i narodnosti koji su boravili u tom paklu ne dopustite da budu zaboravljeni.

Ležao sam na svom ležaju i razmišljao. Već dvije godine sam se nalazio u ovom logoru, postao sam ozbiljniji i stariji više nego što bi se očekivalo od mojih godina. Sutra mi je 19. rođendan, a osjećam se kao da sam najmanje 30-godišnjak. I kosa mi je još sijeda od one strašne noći strijeljanja, ali se pokazuju i pramenovi crne kose. O čemu sve nisam razmišljao? Sjetio sam se ribarevog sina Fabijana (zaboravio sam prezime), porijeklom Nijemca, koji je sa mnom išao u školu. Bili smo prijatelji, iako je to teško objasniti: ja Jevrej, a on Švabo. Odlazili smo jedan kod drugog da zajedno učimo. Bilo je to 1938, kad mi je jednog dana rekao da će mi pokazati nešto, ali da to moram čuvati u tajnosti. Pošto njegovi roditelji odlaze u Novo Selo u posjete bićemo sami, te da dođem kod njega u 8 sati uveče. U zakazano vrijeme zakucao sam i tada čuo na njemačkom "Herein"! Začudio sam se zašto mi se Fabijan obraća na njemačkom. Ulazim i zastajem na pragu zaprepašten: preda mnom stoji drugi Fabijan, odjeven u hitlerjugendsku uniformu, koju sam samo jednom vidio na slici, na nogama čizme, hakenkroj na rukavu, pozdravlja me uzdignutom rukom sa "Heil Hitler!" Ostao sam bez riječi izvjesno vrijeme, a potom ga zapitao šta to treba da znači. Ponudio mi je da sjednem, pa će mi sve objasniti. "Hitler je genije, on će riješiti sve probleme svijeta, pa i problem Jevreja. Nemaš se čega plašiti, mi smo prijatelji, pa kad dođe Hitler branićemo Jevreje od njihovih neprijatelja." Pitao sam se da li je to predstava koju ovdje izvodi Fabijan, ili zaista preda mnom stoji "moj prijatelj" hitlerovac koji vjeruje da će Hitler spasiti Jevreje od neprijatelja. Zar je moguće da su mu to utvili u glavu u Kulturbundu, ili je posve neuračunljiv? Okrenuo sam se i otišao, ne obazirući se na njegov poziv da ostanem. Zar sam zaista bio toliko naivan da povjerujem kako je naše prijateljstvo iskreno?

Otišao sam kući, ali tog dana nisam roditeljima ništa rekao, čekajući pogodniju priliku. U školi sam nastojao da ne gledam u pravcu njegove klupe, a iskreno govoreći počeo sam ga se plašiti. Jedno sam znao da više ne možemo biti prijatelji i da mu moram to reći. Na velikom odmoru izašao sam kao obično u dvorište i sjeo na klupu kraj Edite. Počeo sam joj pričati šta mi se dogodilo jer sam smatrao da sam oslobođen "časne riječi", a Edita je kao Jevrejka mogla razumjeti svu ozbiljnost slučaja. Onda je prišao Fabijan i zatražio da razgovaramo nasamo. Editu sam zamolio da ostane na klupi, jer ću se ubrzo vratiti. Fabijan je zbunjen, ne zna kako da počne, a zatim odlučuje: "Ja sam član Hitlerjugenda, a moji roditelji su u Kulturbundu, ali ne bi trebalo da se ljutiš na mene zbog toga. Mi smo prijatelji i rekao sam ti da ćemo se brinuti za Jevreje." Odgovorio sam: "Fabijane, bili smo prijatelji, ali tome je došao kraj. Ne mogu biti prijatelj s tobom nakon svega što sam vidio i čuo od tebe. Zaboravi me." Vratio sam se Editi i ispričao sam joj sve. To je bio moj prvi susret sa "Hitlerovim predstavnikom" a imao sam samo 14 godina.

Hitler se zaista "brinuo za Jevreje", pa sam se pitao gdje je sada Fabijan da mi odgovori kako se to oni brinu o Jevrejima i brane ih od neprijatelja.

Sa ulice se čula galama; to su se ustaše napile, pa lunjaju po selu koje nije bilo osvijetljeno noću, što je pijancima predstavljalo problem. Onda se sve umirilo, ali je potom iz daljine počela dopirati neka tutnjava. Svi se pridižu na ležajevima, zatim se otvara prozor i glave se približavaju da bi se čulo što bolje. Onda se sve jače čuje i ubrzo postaje jasno da su to avioni. Osjeća se napetost među logorašima i nastaju i komentari. Zatim se čuje veoma jako hučanje mnogih aviona, stotinu, dvije stotine, a možda i više, toliko potmulo i teško da se nije moglo odrediti ni odakle dolaze ni kuda lete. Ali nama je bilo najvažnije da idu protiv fašizma. Nastala je neka psihoza koju je teško objasniti. Niko više nije zaspao, a pošto je to bila noć između subote i nedelje, pred nama je dan odmora, pa se moglo i ne spavati. Sutradan u nedelju, logoraši su sjedili pred kožarom i promatrali seljake i ustaše, pokušavajući da po njihovim licima odgonetnu šta se dogodilo te noći. Toliko smo očekivali nešto ohrabrujuće u nadi da će se taj grozni rat već jednom završiti. Kako je moguće da Hitlerova vojska napreduje bez smetnje prema istoku? Zar je Rusija toliko slaba da nije kadra da se odupre i potuče Nijemce? Neko je donio vijest da su Nijemci pred Moskvom, da osvajaju Staljingrad i ne znam koji još veliki grad u Rusiji, ali su logoraši bili uvjereni da se približava kraj unatoč tim strašnim vijestima. Čak se neko usudio da tvrdi kako je to ruska taktika.

Niko nije znao šta se u svijetu događa jer ustaški oficiri nisu ostavljali novine u svojoj sobi. Prve novine koje su stigle u kožaru ukrao je jedan logoraš u ustaškom stanu u selu Jasenovac kad smo čistili zgradu. Novine su bile stare četiri dana, ali za nas je sve bila novost jer smo bili izolirani. Predane su logorašu koji je važio za "stručnjaka" u vezi sa politikom, pa ih je on "proučio" i uništio, a zatim prenio dalje ono što je pročitao. Tu su uglavnom bile političke vijesti i izvještaji sa fronta, prema kojima je Rajh pobjeđivao na svim frontovima, kao i protiv partizana. Bombardovane su pozicije koje su partizani "privremeno držali u svojim rukama", pobijeno je toliko i toliko odmetnika, Kozara je očišćena, strijeljano je toliko i toliko partizanskih saradnika. Inače gotovo svake noći ista pojava, logoraši kraj

otvorenih prozora čekaju buku aviona koja se čuje u isto vrijeme (oko 23 sata), a nama se čini da je svaki put jača, pa nas obuzima radost.

I tako je to potrajalo prilično dugo, bar za naše pojmove, a onda se počelo govoriti o nekakvoj invaziji. Spominjana je Sicilija, pa je to bio melem za dušu logorašima koji su svaku vijest o napredovanju, pa makar to bio i prizvod nečije bujne mašte, primali kao posve razumljivu stvar. Vijesti su stizale sa velikim zakašnjenjem, uglavnom preko kočijaša koji je svaki dan vozio kola u glavni logor. On je nešto čuo od nekoga, te pola zaboravio, pa dok bi se sjetio toga prošlo bi nedelju dana, a možda i više. Onda je svak na svoj način tumačio događaje, pa je neko konstatovao da se Đerek (ustaški poručnik, zapovjednik logora kožare) ponaša drugačije kad su vijesti sa fronta loše po Nijemace. Postajao je mekši, nije galamio, a ponekom je davao i cigaretu. Đerek je bio nepismen, ali je kupovao novine pa mu ih je čitao neki od ustaša. Pošto je želio i da mu se sve protumači, a ne samo čita otišao bi kod Sisija (odgovornog logoraša za kožaru) koji je morao da se zakune da to neće nikom pričati. Od tada smo gotovo svaki dan imali svježije vijesti, mada iz ustaških novina, ali ipak.

Nas dvadesetak kožaraca, mladih i snažnih pred zimu smo odlazili u šumu nedaleko od Dubice na sječu drva potrebnih za sušenje koža. Odlazili smo rano sa dvojica kola i nosili hranu da bismo mogli raditi do kasno uveče. Nakon dva dana sječe dogodilo se nešto vrlo ohrabrujuće: dva aviona su se iznenada pojavila i bacila nekoliko bombi na željezničku stanicu u Dubici. Nisu uopće izgledali kao ratni avioni, bili su mali sa jednim pilotom koji se jasno mogao vidjeti, a ipak su bacali bombe. Ustaše su se derale da se sakrijemo u šumi i od njih smo saznali da su to "Ivica i Marica", partizanski avioni koji su počeli gađati željezničke stanice i mostove, a vjeruje se da dolaze sa Kozare. "Ivica i Marica" su se pojavljivali gotovo svakog dana na drugom mjestu, ali sve u našoj okolini, što je prouzrokovalo izostanak paketa mjesec dana. Tračnice su bile uništene, vozovi nisu mogli saobraćati, ali je nama bilo drago jer smo imali rezerve hrane za vanredne slučajeve, pa smo bili spremni i na dugovremeno neprimanje paketa. Jednog dana su "Ivica i Marica" napali kompoziciju vagona natovarenih belgijskim konjima koje su Nijemci povlačili iz Grčke na Istočni front. Ala je tu bilo mesa! Dva vagona su bila pogodena i stradalo je osam konja. Kožari je uveče naređeno da odmah pošalje nekoliko vještih kožaraca i kola, a u kožari je zavladao psihoza pobjede. Kožarci su se vratili pred svanuće i dovezli puna kola koža i mesa. Uz Đerekovo odobrenje je nasred dvorišta zapaljena vatra i svak je mogao da uzme koliko hoće mesa da ga peče ili kuha. Poslije tako dugo vremena dozvolio sam sebi da se najedem preko mjere, prosto da se nažderem, ali mi se nije ništa dogodilo osim što sam se naduo. Kuhari su se pobrinuli da ostane mesa bar za još dva dana pa su zahvaljujući "Ivici i Marici" pravili ukusnu hranu.

Šustera su pustili na slobodu! Bio je Hrvat, Zagrepčanin, a zašto je bio u logoru nije niko znao. Dolazio je često po kože jer je bio lični Luburićev šuster. Imao je na glavi ustašku kapu a nas je to plašilo. Jedino je Sisi sa njim razgovarao kad je dolazio. Šta su razgovarali niko nije znao. Uglavnom, svi su ga gledali sa zavišću, otišao čovjek na slobodu! Pustili su i Vahida Bukurevića, mislim da je bio negdje iz okoline Sarajeva. Koliko se sjećam imao je

15-16 godina, ali se nije družio ni sa kim i stalno je bio sa starijim bratom Zahidom. Zatim su pustili Dušana (na sjećam se prezimena) koji je lijepo pjevao narodne pjesme i svirao tamburu. Bio je nešto kao kancelarijski podvornik, čistio je kancelariju, brinuo se oko Sisija, pomagao hemičaru De Maji i šta sve nije radio. Ponekad su ga ustaše odvodile da zabavlja oficire na njihovim pijankama. Kad mu je rečeno da se spremi jer je pušten na slobodu nije vjerovao, plakao je kao dijete, zar njega Srbina puštaju na slobodu? Ubeđivali su ga da ne treba da se plaši, ide na slobodu. I otišao je, samo niko nije znao da li na slobodu ili u Gradinu, pošto nisam više nikad čuo za njega. Kožara je ostala u nekom stanju neizvjesnosti poslije Dušanovog "puštanja" i trebalo je dugo vremena da se smirimo. U stvari, niko nije vjerovao da je Dušan na slobodi, mada su ustaše tvrdile da je Dušan već kod svoje žene, ali ko da vjeruje ustašama.

Ponovo sam određen da zamijenim jednog logoraša na skeli Jasenovac-Uštica jer se on razbolio. Volio sam da radim na skeli jer sam tako ponekad dolazio u kontakt sa seljacima, pa sam mogao čuti razne vijesti. Seljanke su bile slobodnije od seljaka koji su se bojali da govore sa logorašem. Čak sam ponekad dobijao parče sira, komadić lepinje, jabuku ili šljivu, ono što se moglo gurnuti u džep da niko ne vidi. Pošto sam već dva puta zamjenjivao na skeli poznavao sam i posao i Uštičane, koji su me čak zvali po imenu. Na skeli su radila dva Srbina i dva Jevrejina, koji su bili prisni i nastojali pomoći jedni drugima. Jedan logoraš je bio zadužen za čistoću kućice u kojoj su boravile ustaše. Mi smo dobijali istu hranu kao i ustaše, s tim što su doručak i večera bili otpaci onog što je ostalo od ručka. Dvojica logoraša su neprekidno morala biti na skeli, jedinom prelazu između Jasenovca i Uštica. Jednog dana se na jasenovačkoj strani pojavio civil i povikao da odmah dođemo po njega. Zapovjednik straže ustaški vodnik nije dozvolio da skela radi jednog civila ide na drugu stranu: "Neka čeka dok se još neko pojavi." Sa one strane se čula dreka, ali se ništa nije moglo razumjeti. Prošao je otprilike jedan sat kad su se na drugoj strani pojavila kola, pa je vodnik naredio da skela krene. Kad smo stigli iskočio sam da vežem skelu, a onda sam se prenerazio kad sam vidio ko čeka prevoz: lično Tolj, vinkovački šef policije, poznat po sadističkom ponašanju. Ja sam ga slabo poznavao jer sam otišao u novembru 1941, ali su oni koji su došli poslije mene znali mnogo više. Šta on radi u Jasenovcu? Ustaški vodnik ga nije poznavao, a izgleda da mu nije ni bilo važno ko stoji pred njim. Tolj urla na vodnika: "Mazgove, znaš li ti tko sam ja?" Vodniku nije mnogo trebalo, pa mu je drsko odgovorio: "Znam ja tko si ti, običan magarac!" Tako su cijelim putem napadali jedan drugog, pa je izgledalo da će se fizički razračunati. Ja sam uživao što se našao neko da se usudi raspravljati sa Toljom koji je neprekidno prijetio vodniku, a vodnik ponavljao da on "zviždi na prijetnje". Ispostavilo se da je došao da posjeti svog starog prijatelja, potpukovnika, zapovjednika ustaškog puka u Ušticama. Tolj se vratio otprilike nakon dva sata, upravo kad je skela trebalo da krene, i sve vrijeme je ćutke posmatrao kako nas dvojica logoraša vučemo skelu. Odahnuo sam kad je sišao na drugoj strani, a vodniku nisam rekao da ga poznajem, nego sam se usudio reći da je premalo toga rekao tom bezobraznom civilu.

Nakon toga sam bio jedan dan u kožari na specijalnom odmoru; naime, vodnik je imao džepni sat koji nije dugo radio, pa mi je dao dan da ga pokušam popraviti. U kožari sam

pričao događaj sa Toljom na radost svih Vinkovčana što se neko usudio suprotstaviti tom gadu. Neprekidno sam morao pričati svakom posebno, pa sam počeo dodavati i ono što se uopće nije dogodilo, ali sam ubrzo prestao da to činim. Najviše se raspitivao kožar Anton Zrimšek, Slovenac, jer je bio Toljeva žrtva, pa mu je bio važan svaki detalj. Zrimšek je radio u Martonovoj kožari u Vinkovcima, bio je ljevičarski nastrojen, a u logor je stigao zato što je dao prilog za "Crvenu pomoć". S njim je deportovan i Slovenac Rogelj, također zbog priloga za "Crvenu pomoć", a Tolj im je bio suditelj.

Popravio sam vodnikov sat i sutradan se vratio na skelu, a također i bolesni logoraši ali je još bio suviše slab da bi mogao obavljati sve poslove. Bio je na svoju sreću bolestan svega nedelju dana, pošto ustaše nisu trpjele bolesne logoraše. Ostao sam još nedelju dana na skeli, a vodnik se ponašao prema meni drugačije jer je bio zadovoljan popravljenim satom, pa sam dobio kutiju sa sto cigareta i komad slanine. Nisam pipnuo ni slaninu ni cigarete da bih mogao svojoj zajednici donijeti netaknuto i da podijelimo kao što su oni meni ostavljali dio hrane.

Završio sam posao na skeli i vratio se u kožaru. Drago mi je što sam se vratio, ali ne zbog teškog fizičkog napora, nego zato što ovdje imam sa kim da razgovaram i što su odnosi među drugovima prisniji. Istina, ne mogu se potužiti na logoraše skeledžije da njihov odnos nije bio korektan, dapače je bio prislan, ali bilo je trenutaka kad sam osjećao neko nepovjerenje među njima. Dva Srbina i dva Jevrejina su zajedno radila već dvije godine, pomagali su jedni drugima, dijelili hranu, ali se ipak osjećalo nešto što je teško objasniti, nešto kao strah da će neko pokušati da bježi i time dovesti ostale u opasnost. Nijedan skeledžija nije nikad pominjao, bar dok sam ja bio sa njima, namjeru da bježi, ali kao da je ipak svaki od njih mislio da drugi priprema nešto. To sam osjetio kad god bi jedan od nas sa dozvolom ustaša išao na Unu da peca, jer bi jedan stalno dozivao onoga koji peca, kako bi bio siguran da je na mjestu. Međutim, ubrzo nakon mog odlaska sa skele dogodila se velika tragedija. Naime, jedan skeladžija je pripremao bijeg, a drugi ga je uhodio. Onaj koji je namjeravao da bježi pripremio je paket sa hranom i dvije ručne granate, pa to sakrio u grm nedaleko od čamca koji je pripadao skeli i uglavnom služio za pecanje. Drugi skeledžija se strašno prepao budući da u slučaju bijega jednog, ostali plaćaju svojim životima. Stoga je sve ispričao vodniku, koji je naredio da se postavi zasjeda. Skeledžija je ubijen čim se približio grmu, a drugi je u strahu od logoraša zbog izdaje ukrao granatu i ubio se. Ostala dvojica skeledžija su vraćena u logor Jasenovac a na skelu dovedena četvorica novih.

Svi logoraši u kožari su učestvovali u carinjenju 30 posto od paketa tako da bi i oni koji ne dobijaju pakete, ili ih dobijaju vrlo rijetko dobili najmanje 3 kg hrane od svake pošiljke. U tome jedino nisu učestvovala dvojica logoraša, otac i njegov sin. Obojica su radila na soljenju kože i čuvanju od kvarenja, u drvenoj zgradi kraj štale gdje su imali svoju "privatnu kuhinju", svoje skladište rezervne hrane. Kad bi uzeli obrok sa kazana odlazili bi u svoju "rezidenciju" i tamo jeli uz dodatak hrane koju su imali u spremištu. Sve se to nalazilo u ogromnom sanduku, dobro okovanom, zaključanom sa dva katanca. U to vrijeme su "Ivica i Marica" bili veoma aktivni, pa su vozovi sve češće izostajali, a mi trošili rezervnu hranu. Onda je jednog dana neko predložio da se izvrši provala u skladište oca i sina. Predloženo

je primljeno, ali kako to izvesti a da sumnja ne padne na logoraše i kako preći razmak između zgrade i skladišta da straža sa izvidnice iza logora ne primijeti. Izvidnica je bila postavljena tako da se sa nje vidio cijeli logor sa dvorištem i dio prve zgrade, uz to se poslije devet sati uveče nije niko smio naći u krugu logora. Konačno je plan napravljen tako da dvojica logoraša uveče u pola devet obiju katance sa sanduka, a ujutro u 4 sata (ustajanje je bilo u 5 sati) da četvorica logoraša isprazne sanduk i u vrećama prenesu njegov sadržaj u skladište u prvoj zgradi. Jedan logoraš je zadužen da vikne straži da počinjemo raditi rano, a ja sam bio u jutarnjoj smjeni. Šta da kažem, to je nevjerovatno šta je sve bilo u sanduku, sve složeno u savršenom redu: cigarete, čokolada, bomboni, keks, šećer u kockama, kakao, slanina, suho meso, osušen kruh, mast, brašno, riža, pa čak i sol. U sanduku smo ostavili samo dvije kutije cigareta i kutiju šibica, pa smo čekali razvoj događaja. Tek nakon doručka su otac i sin primijetili šta se desilo, pa su obojica prosto poludjela i sjurila se u kancelariju kod Sisijsa, koji je u stvari sve znao jer je sve i urađeno s njegovim odobrenjem. Sisi je saslušao žalbu i zaključio "da je to jedino ustaška straža u stanju da izvrši", pa im je savjetovao da o tome ne govore nikom jer bi im se ustaše mogle osvetiti ako se njih dvojica potuže Đereku. Predlažio im je da se priključe zajednici (carini) i tako će dobiti svoj dio kao i svi ostali, na šta su oni pristali. Pošto je bilo teško dijeliti slatkiše a da otac i sin ne prepoznaju svoje vlasništvo odlučeno je da će sve biti podijeljeno kad stigne prva pošiljka paketa i izvrši uobičajena carina.

U kožari su bila trojica muslimana i jedan islamizovani Jevrej. Jednog dana su logoraši muslimani obavješteni da će se na Ramazan održati molitva pod vedrim nebom, pa ako žele da učestvuju neka se jave Đereku koji će se pobrinuti da na vrijeme stignu pod pratnjom straže. Kožari su se rugali "janjičaru" Jevrejnu, ali on je imao obraz kao đon i bio je zadovoljan sobom, a ja mislim da je bio ćaknut. Možda je vjerovao da će mu to donijeti sigurnost u budućnosti jer je teško bilo uopće biti Jevrej, a pogotovo u logoru. Došao je Ramazan, muslimani su otišli na molitvu, a jedino je poturčenjak Suljo imao fes i izgledao kao pravi musliman.

Sulju su pustili na slobodu! Kako je on uopće dospio u logor? Nije bio nimalo upućen u situaciju, bio je daleko od komunizma, a kad je neko i pokušao da započne sa njim razgovor o oslobodilačkoj borbi nije htio ništa da čuje. Neka ide, sretno mu bilo!

Desilo se to pred večer, možda pola sata prije dijeljenja večere, kad se pred kožarom pojavio vojni kamion i dvadesetak ustaša je opkolilo kožaru, dok je njih nekoliko sa mašinskim puškama ušlo u dvorište. Za nepunih pet minuta svi smo se našli u polukrugu u očekivanju šta će se dogoditi. Bilo je čudno što su ustaše došle za dana, budući da su pazile da seljaci ne vide šta se događa u Jasenovcu. Stajali smo u dva reda i osjećao sam se neprijatno, a otac me je držao za ruku. Svi smo bili blijedi, mnogima su drhtale usne, a meni su klecala koljena tako da sam jedva stajao. Osjetio sam se isto onako kao onda kad sam stajao pred strijeljanje. Samo tada sam znao šta me čeka a sada ne. Onda su iz zgrade izašli ustaški oficiri u pratnji zapovjednika logora kožare Đereka i njegovog pomoćnika Mate. Prozvali su imena četvorice logoraša iz kožare, dva Hrvata i dva Jevrejina. Prozvali su i Zrimšeka koji je stajao pored mog oca, pa mu je neprimjetno gurnuo u ruku svoj

novčanik. Ušli su u kožaru i tamo su im vezali ruke na leđa čeličnom žicom. Mi to nismo vidjeli. Poslije odlaska ustaša Sisi nam je ispričao šta se dogodilo. On je sjedio u kancelariji sa ustaškim oficijom i nije mu dozvoljeno da izađe u dvorište, ali su mu rekli da su sva četvorica umiješana u neku zavjeru. Bilo je jasno da ih jutro neće vidjeti! Sutradan smo svi bili kao ošamućeni u očekivanju da saznamo šta je bilo sa našim drugovima. Nakon dva dana je u kožaru došao električar iz logora, pa smo saznali dio onoga što se desilo prije nekoliko dana. Naime, bila je osnovana jasenovačka ćelija i djelovala gotovo pola godine, a njen osnivač je bio dr Grinberg koji je živio kao slobodnjak sa ženom i sestrom u selu Jasenovac, pa se mogao kretati po svim djelovima logora, uključujući i kožaru. Kako je otkrivena ćelija, teško je zaključiti, ali svi su izgledi da se desila provala, izdaja. Svi logoraši članovi ćelije bili su izabrani nakon dugog promatranja, pa ipak je cijela ćelija otkrivena i njeni članovi pobijeni. Možda ne cijela ćelija, jer jedan član ćelije je ostao netaknut! On je bio član ćelije, to se znalo, čak se čulo šaputanje nakon odvođenja četvorice. Trebalo je dugo da se kožara smiri nakon tog tragičnog događaja. Pobijeni su i neki logoraši koji nisu imali nikakve veze sa ćelijom, nekoliko slobodnjaka sa obitelji, logoraša koji su vršili administrativne poslove i imali uticaja na logoraše, svi su odjednom bili sumnjivi. I tako osumnjičeni bili su i pobijeni, jer ustašama nisu bili potrebni dokazi za njihovu "djelatnost".

U kožaru su dovedena dva dječaka Srbina, uzrasta možda 13-14 godina, ne sjećam se odakle. Dječaci su znali jedino to da su ustaše izvršile raciju u selu (uglavnom naseljeno Srbima) i odveli sve muškarce, a njih dvojica su bili najmlađi koje su ustaše dovele u Jasenovac. Iz sela su mnogi muškarci, ali i djevojke, otišli u partizane, pa je to trebalo da bude odmazda. Dječaci nisu mnogo znali o stanju u svijetu jer se pred njima nije o tome razgovaralo, a njih je sve mnogo zanimalo, pa sam im ja pričao o svemu onoliko koliko sam znao. Osjećao sam se odjednom stariji bar za dvadeset godina i ponašao se kao učitelj koji ima samo dva đaka. Sлагali smo se i postali tako vezani da smo se stalno nalazili. Čak smo učili i pravopis kredom na komadu ploče na kojoj su obično ispisivani podaci o hemikalijama za obradu kože. Bilo je tako lijepo sjediti i učiti jer su dječaci su bili željni znanja, ti dragi dječaci Duško i Dragan.

Bili smo već u krevetima, kad se uznemirio odgovorni koji je imao dužnost da u 9 sati uveče obiđe sve prostorije i konstatuje da li su svi prisutni. Jedan nije bio na svom ležaju: Grinvald, novinar iz Zagreba, pa je odgovorni obavijestio Sisija, a trebalo je obavijestiti i zapovjednika kožare Đereka. Nama je naredeno da se ne mičemo iz prostorija i da pozatvaramo prozore. Nikome nije išlo u glavu da je Grinvald pobjegao, pa smo sa strahom očekivali šta će se desiti, vjerojatno će kožara biti likvidirana ili prorešetana. Osluškivali smo vanjske glasove, a jedan logoraš je virio kroz sastavak prozora. Vidio je uzburane ustaše po dvorištu, po zgradama kožare i skladištima, čuo je psovke i prijetnje. Neizvjesnost koja je vladala dovođila nas je do očajja, pa su se neki počeli i moliti Bogu. Nikad prije toga nisam vidio te ljude da se mole, a dobro sam znao da su ateisti. Jakica Kabiljo, Josip Grosepajs i stari Atijas su bili pobožni ljudi, pa je razumljivo što se oni mole, a otkud odjednom ovi drugi postaju pobožni? Ili možda ipak u podsvijesti vjeruju da ima Boga. Vidio sam dvojicu kako se opraštaju, "za svaki slučaj" i obećavaju jedan drugom da onaj koji ostane živ pozdravi

njegovu obitelj, jer su ovi ljudi još vjerovali da imaju nekog živog na slobodi, u partizanima, u Italiji, ili možda u Švajcarskoj. Moj otac je sjedio na svom krevetu koji je bio kraj prozora, promatrao van i obavještavao nas šta vidi. Pred jutro, se čula galama, ali se ništa nije moglo razumjeti, a ni otac nije mogao ništa zaključiti sa svog osmatračkog mjesta, samo je gotovo sa sigurnošću tvrdio da su Grinvalda pronašli. Galama se čula još neko vrijeme, a onda se sve utišalo. Ujutro smo saznali da je Grinvald napravio plan, ali je fatalno pogriješio. On je izgleda smatrao da se približava likvidacija logora i da je to bilo pitanje od samo nekoliko dana. Od kočijaša Rozencvaiga je čuo da su u centralnom logoru pobili polovinu logoraša i povjerovao da je to znak za likvidaciju. Nije se posavjetovao ni sa kim nego je ostao individualista kakav je bio cijelo vrijeme. Smatrao sam da se kukavički ponio pokušavajući da se sam spasava i ujedno znajući kakve to posljedice donosi. Logoraši su plaćali svojim životima i za sitnije prekršaje, a kamoli za pokušaj bijega. Grinvald se u stvari jednostavno sakrio u kožari ispod hrpe prijavih vreća, a kraj njega je bio sanduk sa hranom i dnevnik koji je vodio tri godine. Da je bar uspio pobjeći uvjeren sam da bi većina logoraša bila zadovoljna otići u smrt u saznanju da se bar neko spasio, i to baš takav kao Grinvald, intelektualac, novinar, logorski starosjedilac. Kakvo nepoznavanje situacije i nevjerovanje u kolektivnu aktivnost. Kad se Grinvald sakrio, već je bilo nekoliko planova za zajedničku akciju. Dugo nakon ovog neuspjelog pokušaja razgovarano je u kožari o individualnim akcijama i nije bilo nijednog logoraša koji je opravdavao Grinvaldov poduhvat. Bila je to ujedno i opomena svima koji bi pokušali da se sami "snalaze". Kožaru nije zahvatila odmazda, ali znali smo da smo na nišanu, pa je potrajalo dugo dok smo se donekle smirili.

Logoraši su bili napetih živaca više nego ikad, što je navelo logoraše da stvore novi plan. Kad kažem "logoraše" mislim na one koji su smatrali da su izabrani, mada niko nije nikoga određenog izabirao, ali je postojala grupa kožaraca koja je planirala, bila smatrana za "rukovodeću", čiji je glas važio za odlučujući. Ja sam imao povjerenja u njih i očekivao sam razvoj situacije, ali sam i lično pokušavao da stvorim neki plan koji bih primjenio kad bude opći bijeg. Promatrao sam okolinu logora u pravcu željezničke pruge, što mi je izgledalo kao najbolji put, naravno ukoliko stignem preći prugu. Teren sam poznavao iz vremena kad sam išao u sječu drva. Upoznao sam i oca sa planom, a pošto je on rekao da je zaista dobar ispričao sam i onima s kojima sam bio prisno vezan. I drugi su pravili planove, tako da ih je bilo mnogo i trebalo je jedino čekati na povoljnu priliku da bi se zajednički i istovremeno krenulo u izvođenje.

Svaki dan sam razmišljao o bijegu i svom planu, jer za logoraša nije postojalo ništa važnije nakon četiri godine patnje, ponižavanja, neprekidnog straha. Pobjeći i predočiti svijetu sve ono što se događalo u ovom zemaljskom paklu. Da li će svijet uopće vjerovati da se nešto ovako moglo dogoditi u dvadesetom vijeku? Ustaše su uživale da smišljaju načine mučenja, pa "probama" nije bilo kraja. Sjećam se događaja još iz novembra 1941, kad sam raznosio krompir po izvidnicama. Prolazeći kraj zgrade ustaške komande morao sam proći i kraj neke betonske kocke, visoke metar i toliko široke koja je umjesto vrata imala gvozdene rešetke. Izgledala je kao štenara, ali psa nije bilo. Tek trećeg dana sam vidio čemu služi taj objekt: u njemu je sklupčan sjedio Oto Zilzer, modar od batina i sasvim nag. Oto je bio

prilično razvijen momak, pa je ova kocka predstavljala pravo mučenje, uz to je bio isprebijan, a vrijeme veoma hladno. Bilo je užasno to vidjeti i nemam riječi kojima bih opisao kako sam se toga časa osjećao gledajući ga u tom kavezu skvrčenog, premlaćenog, gladnog i premrzlog, bez mogućnosti da učinim bilo šta za njega. Jedino sam mu mogao dati znak da sam ga prepoznao; u Vinkovcima smo kao omladinci provodili dosta vremena zajedno. Podijelio sam krompire brže nego obično, uzeo dva pečena krompira, koja su izgleda ostala od jučer, pa možda uspijem da mu ih doturim. Kad sam se približavao kavezu vidio sam dva dječaka ustaše kako nišane praćkama pravo u njega. Uspijevali su i da pogode, ali se Oto nije micao, niti davao znak da osjeća pogodak. To je sa prozora zgrade komande gledao Ljubo Miloš i smijao se uživajući sa djecom ustašama. Žurio sam da sa vrećom krompira ponovo stignem na mjesto događaja, ali djece ustaša nije više bilo. Oto je bio u istom stanju kao i prije pola sata: oči otvorene sa pogledom kao u mrtvaca, a usta zatvorena. Možda je mrtav pa nije ni osjetio šta se događa sa njim; odjednom sam snažno poželio da Oto bude mrtav da ne bi toliko patio. Kad sam se vratio sa podjele krompira, Oto više nije bio u kavezu. Logoraš koji je radio nedaleko odatle morao je vidjeti šta se događalo, pa sam ga zamolio da mi kaže šta je vidio, a on odgovorio: "Prije nekoliko minuta odnijeli su ga grobari!"

Koliko je još logoraša prošlo kroz tu gajbu ne znam, ali nije nikada bila prazna, bar za ono vrijeme dok sam ja bio u mogućnosti da vidim.

Jedan ustaški oficir je šetao po nasipu sa vučjakom, pa kad god bi mu se prohtjelo huškao je psa na nekog logoraša, što se uglavnom završavalo logoraševom smrću. Pas je svakako bio dresiran za koje dijelove tijela treba hvatati, pa je logoraš umirao kraj nasipa u groznom mukama. Ko to nije vidio, teško će shvatiti da se to događalo u dvadesetom vijeku, i to ne u džungli nego pred očima civilizacije.

Ljubo Miloš je imao običaj da na konju juri po nasipu, pa teško onome ko se nije uspio skloniti na vrijeme, a ujedno je vitlao korbačem. Ustaški stražari na nasipu imali su svoju zabavu. Da bi se ugrijali palili su vatru i od dosade smišljali kako da se rasonode. Tako bi pozvali nekog logoraša da priđe vatri, tu bi ga svukli dogola i u njegovoj odjeći tražili ušiven novac, zlato ili šta drugo što su logoraši sakrivali jer su jednom našli ušivene dukate u kaputu. Svaki logoraš koji je još imao očuvan kaput pozivan je na "operaciju". Mada ne bi našli ništa, logoraš je ipak ostajao bez kaputa, nekad i bez pantalona, u mnogo slučajeva se završilo batinama, pa čak i smrću. Za logoraša je bilo dovoljno da ostane samo u gaćama i košulji, ponekad i bez toga, pa da završi taj dan teškom prehladom. Takav se nije više pojavljivao na nasipu nego bi ostao u baraci, a onaj ko bi ostao u baraci po danu bio je kandidat za likvidaciju.

Ustaše su svaki dan dolazile do baraka i pozivale bolesne ili one koji se ne osjećaju snažni za teške poslove, obećavajući lakši posao i liječničku pomoć. Koliko je mladih logoraša otišlo na taj način u smrt u uvjerenju da ih čeka snošljivije stanje! Tako se jednog dana prijavilo dvadeset pet mladih i zdravih Vinkovčana, ali umjesto lakšeg rada pobijeni su u Kraplju. Bio sam u grupi logoraša koja je poslana na "specijalni" posao: zajedno sa grupom

Vinkovčana kopao sam grob Vinkovčanima. Nemoguće je opisati kako sam se osjećao kad sam vukao mrtvog Herškovića, pa Vilka Šlomovića, braću Grin i ostale s kojima sam odrastao, učio, igrao se i radio. Škrutao sam zubima od bijesa što se moji drugovi nisu borili za opstanak i podnosili patnje u nadi da će jednom tome doći kraj, ali ipak ne smijem nikoga osuđivati za pomanjkanje čvrste volje da se održi u ovakvim užasnim uslovima života. Neophodno je samoodricanje, zadovoljiti se najminimalnijim, ne misliti na ono što je bilo nego na sutrašnjicu. Moja je briga bila kako se održati toga dana da bih sutradan mogao nastaviti borbu za opstanak. Jeo sam koprive iako su me pekle po ustima, na rukama nisam osjećao da peče jer su mi ruke bile toliko izranjavljene i pune žuljeva da nisu reagovale na koprive. Nisam sanjario o prošlim danima mira, nego sam mnogo razmišljao o majci i sestri, o sudbini svih onih koji su osuđeni da pate sa mnom u Jasenovcu.

Na drvetu iza ograde logora visio je logoraš, potpuno nag, a oko vrata mu je visila ploča na kojoj je pisalo "Ukrao sam hranu." Bio je obješen za jednu nogu, a kad sam ga ja vidio bio je još živ jer je neprekidno kolutao očima. Jedan logoraš kaže da je čuo kako obješenik kuka da mu je hladno. Kad sam se vratio sa grupom pred večer, na drvetu nije bilo nikog. Kažu da je ustaški oficir pucao u obješenog jer mu je smetalo njegovo "drečanje"! Ionako se pucalo u koga se htjelo, pa da li je iz sažaljenja ili zadovoljstva, to nije uopće bilo važno. A šta se u stvari desilo. Neki ustaša ga je vidio da uzima ljuške od krompira sa đubrišta, doveo ga u komandu i rekao da je krao hranu. I zato su ga objesili golog, i zato je morao da umre, i zato su još mnogi logoraši platili životom jer su "krali hranu" sa đubrišta.

Ne znam da li su ustaški oficiri slali čarkare da tuku i ubijaju logoraše, samo znam da su ustaše mogle učiniti što ih je volja, mogle su ubiti koga su htjele i kad su htjele, a nikome nisu polagale račun. Obilazili su u grupama jer jedan ustaša nije nikada bio sam među logorašima. Svakako su se bojali, pogotovo nakon slučaja sa jednim logorašem koji je planirao bijeg i zamalo uspio. Bio je to Štajn iz Vinkovaca koji je odlučio da bježi poslije dvije nedelje provedene u logoru. Imao je otprilike dvadeset godina, nije bio naročito snažan, ali je bio zdrav. Uspio je da se sakrije u jarak kraj mjesta kuda su prolazile ustaše kad su se smenjivale na straži po izvidnicama. Izgleda da je računao na to da će naići ustaša sam, on će ga napasti i ubiti, skinuti mu uniformu i tako prurušen u ustašu nekako se izvući. Na njegovu nesreću počeo je padati obilan snijeg, pa se nije smio maknuti da ga ne bi primijetili i tako prekriven snijegom dugo ostao. Kad je naišao jedan ustaša sam, Štajn je uspio da ustane i podigne motku, ali nije imao snage da zamahne jer se gotovo smrznuo. To smo saznali od starog Špilera koji je to čuo od svog sina logornika Hermana. Štajn je pripadao vinkovačkoj grupi, pa je cijela grupa je bila u opasnosti od odmazde. Odvedeni smo pred upravu logora, postavljeni u dva reda i čekali šta će se desiti. Špiler je bio u upravi sa Ljubom Milošem, sa kojim je inače bio dobar prijatelj još iz Zagreba prije rata, što je bilo svima poznato. Pošto je to bio drugi slučaj da Vinkovčanin pokušava bježati nismo mogli biti optimisti; prvi slučaj je bio Oto Zilzer, a već sam napisao kako je završio. Snijeg je padao, mi stajali kao ukopani, ne mičemo se ni za milimetar, jer to je naređenje, pa ko bi smio da ne poslušna. Konačno se pojavljuju Ljubo Miloš, Špiler i još dva ustaška oficira. Ljubo nas obilazi bez riječi i zagleda svakog ponaosob. Tako je obilazio ćutke nekoliko

puta, a onda dao znak da se dovede Štajn. Ali on nije bio doveden nego donešen nabijen na kolac, i to živ. Onda se začuo glas kao da je dolazio iz neke mašine, a ne iz usta ljudskog bića, glas je prijeto i stalno se podizao tako da je postao nerazumljiv. Zujalo mi je u ušima i nisam mogao razumjeti nijednu riječ. Buljio sam u kolac sa Štajnom, u golo tijelo pomodriilo od studeni. Potom sam osjetio da me neko gura da se pokrenem. Nastup se razilazio, svi u jednom pravcu, i ja sam išao automatski ne znajući kuda, a onda sam ugledao našu baraku. Ulazim u baraku, sjedam na moj ležaj i osjećam ruku na glavi. Pogled mi se sreo sa očevim pogledom; oči su mu bile crvene od plača, a potom sam i ja počeo plakati, pa mi je postalo malo lakše. Uto se začuo Špilerov glas: "Svi napolje iz barake, u nastup!" Špilerov nastup je barem bio bez žrtava, ali sa njegovom uobičajenom vikom, ponižavanjem, grdnjama i psovkama. Vjetar je duvao, snijeg neprestano padao bez milosti, a Špiler drži govoranciju i jedva čujem odlomke "... i samo meni možete zahvaliti da stojite tu preda mnom, živi i zdravi", što je istina, jer da nije Špilera mislim da bi nas sve pobili onog časa kad su uhvatili Štajna. Niko iz moje grupe Vinkovčana nije više pokušavao bježati zato što su osim nekoliko Vinkovčana bili svi pobijeni u toku dvije nedelje (govorim u ime grupe Vinkovčana koja je deportovana u Jasenovac u novembru 1941. godine).

Mada sam kratko radio na nasipu vidio sam i doživio takve stvari da mi je i danas zlo kada ih se sjetim. Kako je moguće da ustaše budu toliko obuzete mržnjom da tako hladnokrvno ubiju nekoga koga uopće ne poznaju i koji im nije ništa zlo učinio. Uživali su da bodu bajonetima, podstrekavali jedan drugog, kao da su se natjecali tko će više da bocne, a uz to su urlicali luđačkim smijehom. Imao sam "sreću" da me je ustaša bocnuo u palac desne ruke iz koga je šiknula krv, pa mi je drug u blizini doviknuo: "Pišaj na ruku, to pomaže!" Iskoristio sam priliku da to uradim kad su se ustaše udaljile, iscijepao parče košulje, palac čvrsto zavezao uz šaku i nastavio raditi. Toga dana je ostao mali broj logoraša koji su završili posao bez rane na bilo kojem dijelu tijela, a ja sam se smatrao "sretnim" što sam prošao samo sa ubodenim palcem. Dugo sam nosio istu krpu na palcu kojim nisam mogao micati jer mi je svaki pokušaj zadavao bol. Onda sam jednog dana skinuo krpu, grozno prljavu od krvi i blata, a palac je izgledao kao da je srastao sa šakom, pa sam mislio da će tako i ostati. Počeo sam ga masirati i to je pomoglo, tako da sam nakon mjesec dana mogao da se služim palcem i da obavljam teške fizičke poslove.

Jednog dana sam prolazeći kroz lančaru vidio Ervina Gutmana koji nije bio Vinkovčanin, ali je izvjesno vrijeme živio i učio u Vinkovcima. Radio je u lančari, pa sam se obradovao što je još neko od poznanika živ. Tako razgovarajući s Ervinom, odjednom osjetim strašan udarac u potiljak. Toliko sam se veselio susretu da sam zaboravio na opreznost i tako me je ustaša iznenadio. Imao sam sreću da mi je samo razbio glavu i otjerao me iz lančare. Sa razbijenom glavom sam stigao u baraku i uzeo ručnik koji sam upotrebljavao umjesto šala. Stavio sam ga na potiljak i on se sav natopio krvlju. Otac se mnogo zabrinuo, isprao ručnik i stavio mi ga kao hladan oblog na potiljak. Ujutru sam otišao na posao, a glavu oмотao suhim ručnikom. Nekoliko dana sam osjećao kako mi na razbijenom mjestu kucka. Ubrzo poslije glave došao je red na ruku: dobio sam udarac kundakom iznad šake i ruka je naprsla. Jedan drug mi je otparao rukav od košulje, stavio komad drveta na ruku i zavezao

tako jako da mi je ruka utnula i nisam osjećao bolove. Pošto sam sve radio desnom rukom morao sam brzo naučiti da se služim lijevom rukom, što mi je uspjelo, ali je nastala teškoća kako obavljati poslove samo jednom rukom. To sam savladao tako što sam se pravio da radim sa obje ruke kad god bi se ustaša približio. I tako sam svaki dan odlazio "na posao", a u stvari sam se vrtio sa lopatom ili motikom po ciglani ili ekonomiji. Naravno da to nisam mogao duže raditi, ali srećom je ruka poslije nekoliko dana dovoljno ojačala da sam se mogao vratiti "normalnom" životu.

Dobio sam mnogo batina, bezbroj udaraca, tako da nije postojao nijedan dio moga tijela koji nije dobio svoju porciju, a bezmalo sam ostao i bez uha. Naime, zloglasni pop Majstorović-Filipović se pojavio jednog dana u mantiji, sa velikim krstom na lancu i širokim opasačem za koji je bio zataknut prilično veliki bodež. Bio sam u grupi koja je slagala cigle, na privremenom poslu na koji sam upućen sa još nekoliko logoraša iz Špilerove grupe. Izgleda da se popu nije svijelo kako smo radili, pa odlučio da nam to pokaže. Kad se približio moglo se čuti: "Sve ću ja vas poslati Bogu, pa ćete tamo vidjeti kako se radi!" Na moju nesreću bio sam najbliži, te me je zgrabio za uho i počeo izvlačiti bodež. U tom trenutku ga je neko pozvao da hitno dođe. Ispostavilo se da je to bio Luburić, komandant svih ustaških snaga, i tako mi je srećom pustio uho. Prije toga nisam vidio Luburića, ali sam čuo o njemu sve strahote. Neko od logoraša koji je stigao u Jasenovac prije mene tvrdio je da je pop već odsjekao nekoliko desetina ušiju koje je podijelio čarkarima, a oni su se kod svojih kuća hvalili da su pobili četnike i kao dokaz pokazivali uši. Koliko zvjerstava je nosio u sebi taj pop ustaša! Drugi put sam ga vidio kad sam radio na uštičkoj skeli krajem 1942. godine. Tada nije imao bodež jer je vodio komisiju Crvenog krsta po logoru i okolici, pa su tako obišli i Uštice, iako tamo nije bilo logora nego jedino grobova, ali se oni nisu mogli vidjeti pošto nisu bili obilježeni nikakvim znakovima. Lice mu je bilo kao u anđela, smješkao se članovima komisije i izgledao kao da im pokazuje zemaljski raj.

Na mjestu gdje se nalazila skela za prevoz u Gradinu bila je napravljena drvena konstrukcija koja se gornjim dijelom izdizala iznad Save. Bila je široka otprilike tri metra i služila za "specijalne" akcije: tu su isprobavani kukasti noževi izrađeni po nacrtima Ljube Miloša i popa Majstorovića. Nož je kožnim dijelom navlačen na ruku, a kukasto sječivo je strčalo tako da se sa lakoćom može rasparati žrtvin trbuh. Na tom drvenom podijumu su vršene probe, a ja sam uspio da na brzinu vidim jednu od njih kad sam raznosio krompir po izvidnicama. Prva izvidnica je bila blizu logorskog izlaza i sa nje se mogao vidjeti taj podijum. Kad sam donio krompir, jedan od ustaša mi je naredio da donesem lonac gore. Kad sam se popeo i bacio pogled na Savu ugledao sam grupu golih logoraša vezanih ruku na leđima, a dvojica ustaša paraju kukastim noževima stomake i bacaju žrtve u Savu.

Otišao sam da potražim Ervina Gutmana u lančari, ali je on bio premješten u ustašku praonicu. Međutim, vidio sam novi pronalazak za ubijanje, bodež spiralnog oblika raznih veličina. Držak je izrađen tako da je bio lak za upotrebu, nije sklizao u rukama, a bila mu je dodana opruga kao na maču. Držao sam jedan bodež nekoliko trenutaka i sa užasom pomislio da će upravo taj koji držim u ruci probosti sutra, a možda već i danas, nekoga od nesrećnika koga izaberu ustaše.

Nedaleko od mog ležaja u baraci je bio logoraš kom su se raspadala leđa. Desilo se da uдем u baraku ranije i vidim kako taj logoraš pokušava da skinе košulju koja mu se zalijepila uz tijelo. Kad me vidio zamolio me je da mu donesem vode. Pošto sam mu donio vodu, on je iz porcije lagano sipao niz vrat, zatim sam donio još dvije porcije, ali se košulja nije odvajala. Kad sam se ponovo vratio s vodom, košulja je bila skinuta ali je na leđima ostala rupa, nije bilo ni kože ni mesa. Bilo mi je zlo pa sam izašao, a on nije tražio nikakvu pomoć. Večeru nisam mogao ni okusiti, dao sam je nekome, a logoraš sa rupom na leđima nije jaukao, nije se žalio, niti je tražio pomoć. Kad sam se sutradan vratio sa posla, nisam ga zatekao u baraci. Neko je ispričao da je otišao do krpare i počeo psovati ustaše, pa su ga one ubile. To je on i želio, dojadile su mu muke i nije više mogao izdržati.

Prolazeći kroz logor na putu za ciglanu morali smo ići jedan za drugim jer je put bio uzak, a voda nakon kiša je stvarala kaljuge, pa smo pokušavali da koliko-toliko sačuvamo obuću (ko je još imao). Približavali smo se drveću i ugledali razapetu žicu, a na njoj obješene odsječene glave, deset ili jedanaest, ne sjećam se točno, i natpis: "Ovo su nekada bili četnici". Prolazili smo što smo brže mogli da bismo pobjegli od te strašne slike, a glave su visile još nekoliko dana.

Nastup! Ta strašna riječ se čula veoma često, bila je simbol smrti i nema logoraša koji se ne bi naježio kad bi začuo deranje "nastup". Sakriti se nisi mogao nigdje jer su ustaše temeljito pretraživale svaki kut, pa nisam nikad čuo da su pronađenog logoraša dovodili u nastup. On je ostajao tamo gdje bi ga pronašli, proboden bodežom ili izrešetan mecima! Nastup je bio u polukrugu, a nikad se nije znalo kojim povodom se saziva, ali je bilo sigurno da će poslije njega manje logoraša napustiti mjesto. Moralo se stajati mirno bez obzira na to kakvo je vrijeme i koliko se dugo moralo tako ostati. Ustaše su nastojale da svaki nastup bude što neizvjesniji i napetiji. Ako bi se neko i najmanje pomjerio čula bi se dreka: "Ne miči se, stoko!" Ustaše su stajale sa obe strane i u krugu, pa su vidjele sve, a kako nisu imale šta drugo da rade smišljale su kako da se naslade mukama žrtava prije nego što ih pobiju. Za njih smo bili neprijatelji NDH, nepoćudni elementi, ubice Krista, komunisti od rođenja. Tako su svi Jevreji bili Kristove ubice, komunisti i kapitalisti, Srbi su bili četnici i komunisti, svi Hrvati u logoru su nepoćudni elementi i komunisti, a Cigani su napast na zemaljskoj kugli, lijeve mrcine, smrdljivci, lopovi i prevaranti. Svih njih treba ćovjećanstvo da se riješi jednom zasvagda, što je svaki ustaša naučio napamet. Bilo je dovoljno da logoraš stoji pola sata u nastupu, pa da ostari nekoliko godina i da se poslije svakog nastupa osjeti prebijen kao da je dobio propisne batine. Osim jednog nastupa, za sva tri mjeseca do odlaska u Staru Gradišku, svi ostali su bili selekcija, ili jezikom logoraša rećeno: likvidacija. Trebalo je praviti mjesta za nove logoraše, što je bilo mogućno jedino ako se bolesni i slabi izdvoje iz nastupa, ili se ustaškom oficiru prohtije da po svom ćefu nekog izdvoji. Ne jednom je ustaški oficir obilazio redove i zatim upirao prst na nekog logoraša da izade iz reda. Onda bi ga nakon promatranja, koje je moglo trajati nekoliko minuta, vratio u red. Potom bi se vraćao istom logorašu pošto bi izabrao još nekolicinu i ponovo ga izdvojio iz reda i to konaćno. Jednom smo stajali veoma dugo na kiši i vjetru, u blatu, mokri do kože i prozebli. Pošto se nismo smjeli micati, noge su nam se od dugog stajanja zaglebile u blato,

ERVIN MILER

pa kad su naredili da se razidemo svi smo popadali jer nismo mogli izvući noge iz blata. Ustaše su se bezdušno smijale, a kako smo ovog puta prošli bez batina počeli smo se i mi smijati jer je padanje zaista bilo smiješno, a glavno je bilo da smo ostali živi, iako blatnjavi i skroz promrzli.

U toku nastupa prisjećaš se svega što se događalo prije mnogo godina. Tako sam se jednom sjetio mog učitelja u osnovnoj školi koji je za konac školske godine izabrao jednu pjesmu koja je vrijeđala Jevreje. I ja sam pjevao u horu i pravio sam se da me riječi ne diraju, iako su me ostali đaci gledali i smijuckali se. Ja sam nastavio pjevati, a njima je izgleda bilo čudno što ne reagiram i to ih je ljutilo, pa sam bio zadovoljan; bolje da se oni ljute a ne ja. Sjetio sam se i nastavnice iz građanske škole koja je bila antisemita i cijelu godinu je kraj mog imena ostavila u prozivniku prazno kao da nisam bio prisutan na času. Na završetku školske godine nisam imao ocjenu iz njenog predmeta, a ona je izjavila da nikad nisam imao urađen domaći zadatak, niti sam usmeno odgovarao. Onda sam upućen na poseban ispit sa drugim nastavnikom i bio ocijenjen. Sjetio sam se i Steve Gligića-Hena koji je sa uživanjem izgovarao "vi čifuti". Čak se ponosio time što mu se mati udovica udala za Švabu Hena, pa se pridružio folksdojčerima i kasnije bio član Kulturbunda. Gutao sam gorke pilule za sve vrijeme dok smo bili zajedno u razredu, ali sam mu nakon primitka završne svjedodžbe pokazao šta "čifut" može učiniti: razbio sam svoju stolicu na njemu i propisno ga izdevetao. Nije vjerovao da će se "čifut" usuditi da digne ruku na njega, a ja sam ga izazivao da nastavimo, ali je on kukavički pobjegao iz razreda. Slomljenu stolicu platio je moj otac i čak mi nije odbio od džeparca.

Teško je bilo sprijateljiti se sa logorašem u ono početno vrijeme; naime, tek što si se upoznao sa nekim i počeo da razmjenjuješ misli i sjećanja, a njega nestane kao da nije nikad ni postojao. Kad je otac otišao u kožaru nisam imao sa kim da razgovaram prisno i iskreno. Brat je otišao na ekonomiju, a ja sam ostao u Špilerovoj grupi sve do odlaska u Staru Gradišku, s tim što je do tog odlaska prohujalo još mnogo crnih i teških dana preko moje sijede glave. Dizali smo se po mraku, a umivanje, pranje zuba, brijanje su bili samo san logoraša jer niko nije smatrao da logorašu treba pružiti barem minimum onoga što je potrebno svakom čovjeku. Sapun je bio predmet koji se ni za lijek ne bi našao kod logoraša, a nije mu ni bio potreban jer nije imao gdje da se pere. Ako je neko imao šta da promijeni od odjeće imao je sreću, jer ono što je bilo na nama nije se moglo nazvati odjećom. Bili smo u prljavim ritama i puni vašiju. Ako si imao šta za razmijenu, barem si izvjesno vrijeme bio bez vaški.

Kupanje je došlo iznenada jer je Špiler nekako uredio da se kupamo u ustaškoj praonici, i to uveče, da to ne bi ometalo rad praonice. I mada je nakon zalaska sunca bilo hladno i temperatura prilično niska, niko nije mislio na prehladu ili upalu pluća. Naučeni na vlagu i hladnoću, niko od nas se nije prehladio. Ne mogu opisati kako sam se dobro osjećao poslije kupanja. Nisam imao donji veš, pa sam ga dobio od jednog logoraša. Bilo mi je tako ugodno osjetiti na tijelu nešto glatko, a ne hlače od vune koje su grebale kožu. Ni hlače nisu bile moje i njih sam dobio one noći poslije strijeljanja. Toga dana su svi logoraši pozdravljali

logornika Špilera, što inače nisu činili, a on se osjećao kao svemoćan i obećao ponovo kupanje nakon nedelju dana. To kupanje nisam dočekao jer sam otišao u drugi logor.

Nije bilo dana a da se nije događalo nešto što je povezano lično s tobom. Logor je vrio od raznih zbivanja, ali niko nije bio u mogućnosti da sve vidi ili sazna. Mogao si da vidiš jedino ono što se događalo pored tebe, sa drugovima s kojima radiš i spavaš, pa i to je bilo dovoljno da se ispuni knjiga. Drago je platio životom samo zato što se nasmijao za vrijeme rada, a ustaša je bio uvjeren da se smijeh odnosi na njega, pa je jednostavno opalio iz puške pravo u Draganovo čelo. Nije trebalo mnogo da pobjesnjeli ustaša puca u sve nas i da ga nisu zvali njegovi drugovi ustaše, možda bi to i učinio. Ivana su izmrcvarili zato što je izvadio iz džepa komad kruha i odgrizao. "Mrcino lijena, za vrijeme rada se ne jede!" Kundaci su nemilosrdno padali po Ivanu, pa ionako slabom i iznemoglom logorašu nije trebalo mnogo da ostane mrtav ležati u blatu. Stanić je dobio grdne batine zato što u njegovom kaputu nisu našli ništa sakriveno, a pošto je kaput bio kvalitetan, ustaše su u njemu tražile novac ili zlato. Kako nisu ništa pronašle, bijesno su ga tukli toliko da je nekoliko puta padao i dizao se, a spasila ga je smjena straže. Bio je pretučen ali živ, a uveče je u baraci tvrdio da su mu slomili sve kosti, pa ga je Špiler u nastupu izuzetnog milosrđa ostavio nekoliko dana da čisti baraku i okolo nje.

Jedan od logoraša iz naše barake bio je živa meta ustašama: naredili su mu da trči u određenom pravcu i pucali u njega tako da gađaju izvjesne djelove tijela, ali da može još trčati. Gađali su najprije u ruke, a to se moglo primijetiti po reakciji logoraša. Dovikivali su se i određivali u koji dio tijela da se puca. Logoraš je trčao, pa kad je već bio pogođen u ruke stao je, okrenuo se prema ustašama i krenuo prema njima. Krv je lila iz ruku koje su visile niz tijelo, a logoraš bez obe ruke nema prava da živi. To je bilo jasno i logorašu, pa je odlučio da što prije završi tu surovu igru i odlučno je išao prema ustašama. Kad je bio udaljen otprilike deset metara, plotun iz nekoliko pušaka završio je njegov marš smrti.

Stari Šen iz Vinkovaca je imao nekoliko zlatnih zuba, pa pošto je znao šta će mu se dogoditi ako mu ih ustaše otkriju govorio je malo i nastojao je da ne učini ništa što bi ga izdalo. Ali, od ustaša se nije moglo ništa sakriti. Bili smo već više od mjesec dana u logoru kad su otkrili da ima zlatne zube. Jedan ustaša ga je držao odostrag, drugi mu je podigao bradu, a treći čupao zube. Šen je urlikao od bola, pa su ga tukli da bi ga ušutkali. Pošto je bol bio nesnosan nije prestao da jauče, a oni su ga umirili daveći ga u jami kraj nasipa punoj vode.

Fišof iz Vinkovaca je bio nagluh, a stanje mu se još više pogoršalo u ovim groznim okolnostima, pa je jadnik neprekidno gledao šta drugi rade i to isto radio. Kad smo stigli u Jasenovac progutao je prsten i dukat, ali ga je ustaša primijetio i dobio je takve batine da smo se mi kao novi logoraši zgrozili. Zatim su ga odveli u nužnik i natjerali da povraća i tako izbaciti progutano zlato, pa su ga ustaše ostavile zatađ na miru. Možda bi mu jednostavno otvorili trbuh da nije uspio povratiti zlato, jer ustaše su htjele zlato, pa nije važno na koji način se vadi. Rekli su mu da će mu rasporiti trbuh ako ne povрати sve što je progutao. Potom je imao nesreću da mu dvojica čarkara dječaka dvanaestogodišnjaka nešto kažu, ali on nije čuo, pa su ga počeli "obrađivati". Imali su kratke talijanske puške sa

ERVIN MILER

bajonetima i počeli ga bockati jedan sprijeda, a drugi odostrag. Fišofu je najzad prekipilo, pa je zgrabio malog čarkara i bacio ga od sebe nekoliko metara, ali prije nego je dohvatio drugoga taj mu je ispalio metak u stomak. Koliko je meni poznato, bilo je to prvi put da se logoraš pokušava braniti na taj način. Svaka čast Fišofu, on je za nas bio heroj, pa smo ga dugo spominjali. Taj događaj je imao za rezultat da su djeci ustašama zabranili da se vrte među logorašima, bez prisustva odraslih ustaša.

Od gladi sam naučio jesti koprive tako da više nisam ni osjećao da me peče u ustima. Pokušao sam jesti zelenu mahovinu i znam da mi nije škodilo; u džepu sam imao nekoliko komada hrastove kore protiv proljeva. Bila je strašno gorka, ali je pomagala. Pokušao sam savjetovati drugovima da se snabdiju komadićem kore, ali su me gledali sa nepovjerenjem. Jedan je pokušao, a rezultat je bio taj da sam dobio povike jer je povratio i ono malo hrane koju je pojeo toga dana. Ja sam se snabdio i bijelim lukom tako da sam gotovo četiri godine logorovanja prošao bez tifusa i dizenterije.

Preokupiran sjećanjima sjetio sam se Zlatka Kona iz Vinkovaca, studenta koji još nije bio ugrijao klupu fakulteta. Bio je fašist, član jevrejske fašističke organizacije "Betar" koja je u Vinkovcima imala samo tri člana: vođa Zlatko Kon, a članovi Frizo Zor i Vera Fišof. Imali su čak i posebne uniforme, onakve kao frankovci u Španiji. On je ozbiljno shvatao zadatke organizacije, pa je svaki sastanak članova bio praćen "smotrom". Jednom sam na nagovor Gustija Volfa i njegovog brata Adolfa prisustvovao sastanku. Gusti je bio član Komunističke partije, a Adolf skojevac, pa kako je u ono vrijeme 1940. godine policija proganjala komuniste i hapsila ih, Gusti je dobio zadatak da odlazi na sastanke "Betara" da bi sa sebe skinuo sumnju, što je činio i Adolf. Trebalo je da budem primljen u Skoj, pa u to vrijeme kad se pazilo na svakog ko se družio sa osumnjičenim komunistom nije bilo bolje kamuflaže od odlaska na sastanke "Betara". Gustiju i Adolfu to nije mnogo pomoglo, jer su vrlo često hapšeni, a iz zatvora su izlazili prebijeni i izmučeni. I tako jednog dana sa grupom logoraša čekam na raspored rada, a u grupi i Zlatko Kon. Jedan ustaša ga je raspalio kundakom po potiljku, a on je posrnuo i padajući povikao: "Sve je to zapisano, ništa se neće opraštati...", ali dalje nije dospio jer ga je metak prekinuo. U trenutku kad je dobio udarac, Zlatko je izgleda osjetio da mu je došao kraj, pa je barem pokušao da iskali svoj bijes prije nego što ga ubiju. U njegovom džepu je pronađena mala sveska u koju je bilo zapisano mnogo toga, a pogotovo imena ustaša i oficira, jer je vjerovao da će tim popisom nešto učiniti. Njegov otac je prije toga pričao jednom Vinkovčaninu kako Zlatko vjeruje da će taj popis i sve što je zapisano o onome što se dešava u logoru uspjeti da preda nekoj komisiji koja bude došla da pregleda logor. Sutradan je ubijen i njegov otac, a ustaše su tražile i njihove bliže rođake, ali njih nije bilo.

Ponovo napetost u kožari jer su nestala dva brata Liona iz Ivankova. Bilo je gadno vrijeme, padala je kiša i duvao vjetar, pa su Lionovi vjerovali da je to najpovoljniji trenutak. Svakako su se dugo spremali na bijeg jer su kod njih pronašli sve u takvom redu da je zaista bilo čudno da niko u kožari nije ništa primjetio. Uzeli su dvije kante za mlijeko i u njih stavili hranu i podatke o izradi kože, što je znao je jedino hemičar jer mu je to bio zanat, zatim rezervnu obuću i odjeću i dvije sikirice. Kad se smračilo uspjeti su se neopaženo izvući, u

čemu im je pomoglo i nevjere, i stići do Save. Tu su se skinuli, stavili odjeću i obuću u kante i ušli u vodu, ali su zaboravili da u to doba raste Sava, a vodene struje su bile tako jake da nisu uspjeli preplivati do ušća Une, nego ih je struja odnijela niz vodu. Tu su nabasali na stražu koja se nalazila nedaleko od Savskog mosta jer su izašli u blizini mosta koji je bio strogo čuvan i tako su ih ustaše primijetile.

Šta se za to vrijeme dešavalo u kožari? Kao i u ranijim slučajevima, odmah je primjećeno da nema obojice Liona, pa je najprije izvršena potraga bez ustaša, ali pošto nije bilo rezultata morao je biti obaviješten zapovjednik kožare Đerek. On je smjesta izvijestio zapovjednika straže, pa su svi ustaški stražari došli u kožaru, sve pretražili, ali bez uspjeha. Zatim su povelili starog Liona da poimence doziva sinove. Ustaše su obišle i okolinu logora sa starim Lionom, a onda se sve umirilo. Kao i kod Grinvaldovog slučaja, tako smo i sada bili svi napeti do krajnosti. Poslije Grinvalda nije bilo odmazde, jer su ga pronašli u logoru, ali Lionovih nema u njemu i pitanje je da li će ih uopće pronaći. Kad bi barem uspjeli da pobjegnu, pa neka bude šta bude. Ostali smo do pola noći u očekivanju šta će se dogoditi. Odgovorni za zgradu je imao budilnik, a pošto je bio u našoj sobi mogli smo znati koliko je sati. Bila je već prošla ponoć kad je ušao Sisi i obavjestio nas šta se desilo: straža je ubila braću Lion, a oca su masakrirale ustaše. Sutradan su došli su neki oficiri i rekli da je to posljednji pokušaj, pa pošto nije uspio kao ni prethodni, a neće uspjeti nijedan, "to si utuvite u glavu", ovog puta vam opraštamo. Sinovi su krivi za strašnu smrt oca, pa barem da su uspjeli. Nakon tog slučaja obećao sam ocu da ću bježati samo organizovano u grupi, ili ako svi u kožari odluče.

Kožara je i ovog puta prošla bez odmazde zahvaljujući velikoj potrebi za kožnim proizvodima. Inače nakon pokušaja bijega Lionovih nije bilo kožarca koji nije pomišljao na nešto slično pa ma šta da se desilo, ali se o tome razmišljalo kao o zajedničkoj akciji. Mi mladi smo osjetili da nas stariji prate više nego ranije, kao da su strahovali da ćemo bježati bez njih. Počela je akcija za proizvodnju našeg "oružja" pošto vatreno oružje nije dolazilo u obzir jer ga nismo mogli ukrasti. Turpije smo pretvarali u bodeže, stari noževi za skidanje mesa sa koža postajali su nešto slično mačetama, odnekud se našlo i okruglo željezo, a kamen za brušenje je bio neprekidno u upotrebi. Nismo mogli znati kad će nam to oružje poslužiti za napad ili za odbranu, ali je svak nastojao da ga što prije napravi. Koliko odjednom osjećaš nešto kao sigurnost imajući pod košuljom ili u hlačama nož, bodež ili nešto što se može nazvati oružjem! I eto nas u situaciji koju smo sami stvorili, neprekidno u napetosti i iščekivanju. Šta smo očekivali, to je nemoguće objasniti, svakako neki znak koji će nas natjerati na akciju, kao da smo se odjednom osjetili oslobođeni straha. Bliži se kraj našim mukama, to je bilo opće osjećanje svih, ali niko nije mogao objasniti kako je došlo do tog osjećanja.

Zrak je bio naelektrisan, a vijesti koje su dolazile do nas, iako sa zakašnjenjem, bile su podstrekavajuće. Sile osovine gube na svim frontovima, a nama su neophodne dobre vijesti. U slobodno vrijeme promatramo prolaznike da bi smo primijetili neke promjene u njihovom ponašanju. Kao da nam se smiješe, što prije nisu radili, čak i poneki znak

ERVIN MILER

pozdrava rukom. Đerek je svaki dan sjedio kod Sisija po čitav sat da bi dobio objašnjenje o nečem iz novina, pa smo tako i mi dolazili do vijesti iz prve ruke.

U tim danima punim iščekivanja ponovo sam se sjećao mnogih drugova sa kojima sam dijelio sve zlo ovoga svijeta. Imena sam zaboravljao jer smo isuviše kratko bili zajedno, ali sam se sjećao lica i onoga o čemu smo razgovarali. Sjećam se Brace i svega što mi je pričao o svojoj obitelji, o majci koja je ostala udovica sa šestoro djece kad je najmlađe imalo dvije godine, a najstariji je bio Braco koji je tada imao 12 godina. Sa Bracom sam bio svega pet dana, a šta se sa njim desilo nisam nikad saznao. Od logoraša sam čuo da je jedna grupa odvedena na neki rad, pa možda je i on otišao sa njima. Kasnije sam saznao kako se ustaše rješavaju suvišnih logoraša: povedu grupu od njih dvadesetak na sječu šume, a nakon završetka posla ih jednostavno pobiju i bace u Savu. Tako su nastavljali do izvjesnog broja logoraša, zatim su prestali, da bi ponovili isti postupak kad se ukaže potreba. To je bio najlakši način kako se riješiti logoraša jer ne treba kopati grobove, a ujedno se šalju "pozdravi Srbiji" prikačeni oko vratova nekolicine logoraša.

Stari Volf iz Vinkovaca je tražio svoje sinove od trenutka kad je došao u logor i nije prestajao da zove: "Gusti, Dolfi, mein Kinder, ich binn hier, ich binn hier!" Nije naučio domaći jezik iako je godinama živio u Jugoslaviji i ostao je Austrijanac do svoje smrti. Lagali su mu da su njegovi sinovi na udaljenom radilištu, pa tamo i spavaju, a vratiće se čim se poslovi završe. Stari Volf nije doživio da vidi Gustija i Dolfija jer su obojica ubijena u Lepoglavi sa grupom komunista iz Vinkovaca. Milan Flajšaker, takođe Vinkovčanin, nije odlazio da radi, nego je sjedio u blizini đubrišta sa kojega je uzimao i jeo sve što se može strpati u usta, ne mareći da li to smrdi ili se raspada. Puba Augenfeld se šetao po logoru sa rukama na leđima i neprestano govorio da se ženi Pavelićevom kćerkom. Bio je mongoloid, sin bogatih roditelja koji su nastojali da mu specijalnim liječenjem daju izgled normalnog čovjeka, ali bez uspjeha. Ipak se školovao u Beču i bio pismen, a znao je sve pisce kriminalnih romana onog vremena. Zonenfelda, liječnika iz Vinkovaca, doveli su u Staru Gradišku iz bolnice. Bio je potpuno oduzet, ali to nije smetalo ustašama da ga strpaju u logor; ležao je nepomično na podu, a niko mu nije mogao pomoći. Stari Zilzer je sa svojom sijedom bradom ostavljao utisak dostojanstva, ponosa i pobožnosti, pa su ga ustaše stavile na dva dana u ustašku bolnicu u Staroj Gradiški kao tobožnjeg bolesnika kad je komisija Crvenog krsta obilazila logore. Kad je komisija završila obilazak pokupili su sve nemoćne i bolesne, pobacali kao vreće na kamion i pokrili ciradom na koju su posjedale ustaše. Jedino što sam uspio viditi na kraju kamiona ispod cirade bilo je mongoloidno Pubino lice. Kamionom su odvedeni svi Vinkovčani koji su stigli u maju 1942. god. u Staru Gradišku, tako da nijedan nije ostao živ.

I tako sjedim u svom kutu u kožari i sjećam se svih starih i mladih Vinkovčana. Počevši od novembra 1941. godine, od dolaska u Jasenovac, pa do ovog časa, početka 1945. prošlo mi je kroz glavu sve što se dogodilo ne samo vinkovačkim Jevrejima nego i svima sa kojima sam dijelio sudbinu, Srbima, Romima, Hrvatima i ko zna sa kim još u ovom vrtlogu pakla. U početku su označavali svakog po njegovoj pripadnosti: Jevreji žuto, Srbi plavo, Hrvati crveno, a Romi nikako jer njih nisu ostavljali ni jedan sat u logoru. Oni su odmah odvođeni

u Gradinu i tu likvidirani. Poslije nisu više nikoga označavali jer je ionako svak bio osuđen na "vječni put". Od otprilike 700 Jevreja iz Vinkovaca, kao jedini predstavnici ostali su u kožari Marton, moj otac i ja, te dvojica braće Rozencvajg Jakob i Ignac. Da li će uopće iko živ da se izvuče iz pakla nazvanog Jasenovac? Za nas je on bio nešto nezamislivo užasno, toliko surovo i strašno da smo se pitali hoće li iko vjerovati onom sretniku koji se uspije izvući odavde i pokuša ispričati o svemu što se ovdje događalo.

Dani su prolazili u jednoličnosti i nije se događalo bilo šta što bi nas dovelo do nekih zaključaka, nije se osjećala nikakva posebna aktivnost ustaša, ili su oni vješto skrivali od nas sve što bi nas moglo ohrabriti. Novine koje je Đerek čitao uz Sisijevu pomoć nisu nam mnogo pomagale jer su donosile samo ono što je njima pogodovalo, kao da su neprekidno pobjeđivali i napredovali. Mi smo bili uznemireni i osjećali da nam opasnost prijeti svakog časa. Neko je tvrdio da ustaše pripremaju iznenadnu likvidaciju logora, što smo povjerovali, jer se izgleda nešto događalo u centralnom logoru u Jasenovcu. Kočijaš je dolazio iz logora sa mnogo priča, ali nismo znali šta je od svega toga istina. Rekao je da veliki broj logoraša radi na nekim iskopinama i da je to čuo od mesara. Iskopavaju lješeve i spaljuju ih, pa čitav logor smrdi, što znači da žele uništiti sve tragove. Mada nismo bili sigurni u istinitost priča, ipak smo zaključili da svak treba da zna šta mu je činiti u slučaju da dođe odlučni čas. Čak mi nije bilo važno kako će se završiti "borba", ali se jednostavno treba boriti. Koliko sam očekivao taj sudbonosni čas! Noću nisam mogao zaspati, pa sam se vrtio na ležaju ili odlazio na stalno mjesto kraj prozora.

Bio je mart 1945. godine, a u aprilu će biti četiri godine kako sam izgubio slobodu, od dana ulaska njemačke vojske u Jugoslaviju. Prisjećao sam se kako sam sa braćom Volf otišao u šumu kraj Mirkovaca i na Vejnovičevom imanju učestvovao na sastancima sa budućim partizanima. Hranu smo dobijali od stare Vejnovičke, pa se događalo da nam u zanosu razgovora i objašnjavanja pojedje koza hranu. Neko je obavjestio Vejnovičku da se po šumi vrte neki uniformisani ljudi, pa je nas trojicu sakrila na čardak, a ona uzela sikiru i čekala kraj vrata jer je bila hrabra žena. Prije nego su se približili kući čuli smo viku naše domaćice: "Ovdje nemate šta tražiti, gubite se od moje kuće!" Kad su "gosti" otišli dobili smo znak da sidemo sa čardaka, pa smo saznali da su to bili dvojica ustaša i dvojica domobrana koji nisu ništa rekli i nakon kratkog razgledanja se izgubili.

Bili smo kod Vejnovičke oko nedelju dana i svake noći održavali sastanke sa Mirkovčanima. Potom smo krenuli u Vinkovce, s tim da noću pređemo Bosut, što smo i učinili gotovo kod prvih kuća. Ja sam stanovao u blizini, ali su braća Volf morala preći preko mosta. Tu smo se rastali i dogovorili da se ponovo nađemo nakon dva-tri dana radi odlaska u šumu sa organizovanim Mirkovčanima. Trebalo se oprostiti od roditelja i uzeti najpotrebnije stvari. Bio sam siguran da me nije niko primijetio kad sam ulazio u dvorište kuće. Pokucao sam na prozor i javio se ocu, pa kad je otvorio vrata, svi me grle, mama plače, a sestra me vuče sebi. Brat je bio uhapšen i nalazio se u templu sa ostalim Jevrejima. I oca su odveli, ali su ga pustili na intervenciju nekog njemačkog oficira s kojim je otac bio u Prvom svjetskom ratu. Moji su mislili da sam već u šumi jer se pročulo da su neki Srbi otišli tamo, a od Jevreja samo ja. Roditelji su poricali i tvrdili da sam kod tetke u Rumi. Tek što sam počeo da se

ERVIN MILER

skidam da bih se oprao i presvukao, nasilno je upalo nekoliko ustaša: "Ideš sa nama, oblači se!" Crkveni sat otkucava ponoć i mi stižemo do templu pred kojim stoji policajac. Samo što sam ušao dobio sam udarac kundakom po rebrima, a udarci su pljuštali po svim dijelovima tijela. Toliko su me tukli da sam se onesvijestio, a došao sam sebi tek ujutro kad su me pronašli zatvorenici. U noći nisu ništa čuli jer se sve desilo kraj ulaza, a oni su se nalazili gore na balkonu, gdje su i mene odnijeli. Pregledao me je dr Zonenfeld, a ja sam izgubio glas i nisam mogao progovoriti ni riječi. Bio sam već sav modar, sa mnogo potkožnog izljeva krvi. Kad su žene donijele doručak, neko mi je na silu davao topao čaj, pa mi se grlo oslobodilo, napao me strašan kašalj a iz usta izletila grudva zgrušane krvi. Kad sam se malo smirio, najprije sam ispričao šta se dogodilo od trenutka kad sam ušao u templ i naveo imena ustaša koje su me tako "obradile". Nakon dva dana je došao policajac sa nekim papirom i rekao da mogu ići kući. To je bila propusnica, a pošto je bila večer, bez nje se nije smjelo slobodno kretati. Kad sam došao kući, mama i sestra su počele plakati, a ja sam pokušavao zadržati suze, ali nisam uspio, pa sam plakao zajedno sa njima. Otac se jedva suzdržavao da ne zaplače. Nakon što smo se svi primirili ispričao sam šta mi se dogodilo. Kad smo otišli na spavanje nisam mogao oka da sklopim. Kako ću ja u šumu sa slomljenim rebrima? Možda će Volfovi pričekati dok se ne oporavim. Sutradan je sestra otišla da im javi da sam pušten, ali je zatekla samo njihove roditelje kako kukaju i plaču. Naime, dan nakon povratka iz mirkovačke šume, obojica su uhapšena, a u policiji su roditeljima rekli da su sprovedeni u Lepoglavu.

Oporavljao sam se prilično brzo, što jedino mogu zahvaliti čvrstoj želji da zdrav odem u šumu i to što prije. Svaki dan me je posjećivao Vilko Šlomović, sa kojim ranije nisam bio prisan prijatelj, ali nas je ova situacija zbližila. Nije bio zatvoren u templu, mladi je od mene, a takve onda još nisu zatvarali. Nakon dvije nedelje odlučimo napraviti tobože izlet biciklima. On je imao neku "tetku" u Cerni, a kako ni moji ni njegovi roditelji još nisu bili svjesni situacije koja je nastala, pogotovo za Jevreje, pustili su nas da odemo u Cernu. Rano ujutro smo krenuli opskrbljeni sa malo hrane dovoljne do Cerne. Putem mi je Vilko ispričao da je žena koju je zvao tetka bila Šokica koja je kao djevojka radila kod obitelji Šlomović nekoliko godina, pa su se posjećivali i nakon njene udaje. Pred večer smo stigli u Cernu i pravo "tetki", koja se zaprepastila kad nas je vidjela i svakako je poželila da se izgubimo što prije kako ustaše ne bi otkrile da smo kod nje. Dozvolila je da prespavamo u štali "da nas neko ne bi vidio". Rano ujutro prije nego što je "tetka" ustala otperjašili smo iz Cerne, s tim da se što više udaljimo od Vinkovaca. Vozili smo gotovo bez odmora i nastojali da zaobiđemo naselja, ali smo natrapali na neko mjesto. Kad smo se približili prvim zgradama ispostavilo se da smo stigli u Brčko, pa smo odlučili potražiti neku gostionicu da pojedemo nešto toplo. I tako tražeći gostionicu nabasamo na brčanskog gaulajtera kojem je bilo sumnjivo što se dvojica mladića vrte i gledaju na sve strane. Obratio se najprije Vilku i zapitao odakle je, na šta je Vilko odgovorio da je iz Vinkovaca. Na pitanje kako se zove odgovorio je Šlomović. To je gaulajteru bilo dovoljno jer je dobro poznavao Vinkovce i robnu kuću Šlomović, pa je zaključio da pred njim stoje dva Jevrejina. Na pitanje kojim se obratio meni rekao sam da sam sin Ignata Milera iz Vinkovaca, na šta se on interesovao kako je moj otac i da li je kod kuće. Onda poziva dvojicu folksdojčera i odlazimo, a nakon otprilike deset minuta stižemo

u neku veliku kuću, ograđenu žicom, pred kojom stoji stražar. Tu nas ostavljaju i odlaze, a mi doznajemo od zatvorenika da su oni brčanski Jevreji. Bilo ih je otprilike četrdesetak i rekli su nam da čekaju da ih puste kući, jer im je rečeno da će ostati nekoliko dana i potom biti pušteni. Ujutro su žene donijele hranu muževima i sinovima, a nama nije imao ko. Ljudi su bili gladni i sve pojeli tako da je ostalo samo malo kruha, pa su nam to ponudili, što smo naravno prihvatili. U podne su žene donijele ručak, te smo mi iziši u dvorište da ne gledamo kako drugi jedu. Ubrzo je jedan zatvorenik došao za nama i obećao da ćemo od sutra dobijati ručak, svaki put od druge obitelji, samo neka ne bježimo. Naime, neki zatvorenik je zaključio da smo nas dvojica odlučili bježati, pa da ne bi došlo do odmazde obećali su nam redovnu hranu. Nije bilo teško pobjeći iz te zgrade, ali im je rečeno da ukoliko neko pobjegne biće mu pobijena cijela obitelj. Stoga smo obećali da se nećemo micati osim u slučaju da nas šupiraju natrag u Vinkovce. Bili smo četiri dana u Brčkom kad je došao gaulajter i rekao Vilku i meni da će nas vratiti kući. Vožnja je bila pravo mučenje u kamionu koji je vozio polupijani šofer, a uz to je drum bio strašno loš. Konačno stižemo u Vinkovce pravo pred templ. Tu nas predaju vinkovačkom gaulajteru, koji nas vodi u zgradu iza tempa i zatvara u prostoriju gdje su se nalazile dvije stare Jevrejke. Saznali smo da nikako nisu htjele odati gdje su sakrile novac i zlato, a pričalo se da su zgrnule grdan kapital. Sjedio sam sa Vilkom i čekao, ali nitko nije dolazio da nas ispituje. Starice nisu razgovarale ni među sobom ni sa nama, pa smo na koncu i zaspali. Probudio nas je gaulajter i pozvao da počemo sa njim u njegovu kancelariju. Bio sam uvjeren da nas čekaju batine. Kad smo ušli u njegovu kancelariju čekalo nas je iznenađenje: tu je sjedila Vilkova sestra Zdenka koja je bila udata za sina pravoslavnog popa Sušiča. Nama je gaulajter održao prediku: "...i da se više ne bavite bježanjem". Odlučio je da nas pusti na slobodu, što možemo "jedino zahvaliti Zdenki". Dao nam je propusnice za slobodno kretanje i rekao nam da izađemo i čekamo pred vratima. Bili smo obojica zbunjeni ne shvaćajući šta se događa, ali smo u svakom slučaju bili zadovoljni što se ovako završio naš bijeg. Ja sam žalio što nisam uspio da odem u šumu, pa mi je ostalo da čekam drugu priliku. Stajali smo pred vratima izvjesno vrijeme, a onda je Zdenka izašla. Primijetio sam kako je gaulajter na izlazu iz sobe pogledao Zdenkinu stražnjicu, a potom smo otišli svaki svojoj kući. Stigao sam u sumrak i pred vratima oslušnuo da čujem poznate glasove, ali je sve bilo tiho iako je svjetlo gorilo. Pokucao sam na vrata, ali se niko nije javio, pa sam pokucao ponovo i rekao da sam to ja, Ervin. Vrata se otvaraju i otac me uvlači u kuću. Svi su me grlili i ljubili, strašno uzbuđeni jer nisu znali gdje sam i šta je bilo sa mnom. Ivka im je rekla da sam otišao u šumu negdje u Bosni, da je to čula od nekoga, ali im ne može kazati od koga. Skidam se i perem, oblačim čistu odjeću, sjedam za stol i dobijam večeru kakvu samo moja mati može pripremiti. Između zalogaja pričam gdje sam bio, šta sam doživio i spominjem brčanskog gaulajtera koji je pitao za oca. Otac ga se sjeća, bili su zajedno u austrougarskoj vojsci za vrijeme Prvog svjetskog rata. Možda sam zbog njega i pušten konstatuje otac, a ja mislim na Zdenku Šlomović i vinkovačkog gaulajtera. Nije važno, glavno je da sam živ i zdrav. Sutradan sam čuo od Vilka da mu je sestra Zdenka sa mužem dobila dozvolu da pređe u Srbiju. Odlaze u Beograd, sretan im put i hvala Zdenki.

Jevreji su mogli doći na pijacu samo poslije deset sati, a tada već nisi imao šta kupiti osim otpadaka. Ja sam rekao majci da ću pokušati da nađem štogod, a posjetio sam i Vilka. On

je ponovo planirao posjetu nekoj "tetki", ali sam ja odlučio da idem sam, ili da nađem ozbiljnijeg partnera. Međutim, nisam dospio da ostvarim plan jer sam uhapšen kratko vrijeme nakon povratka kući, a sa mnom i otac i brat. Svaki dan smo išli na željezničku stanicu da vršimo utovar razne robe, a radili smo dnevno po 10-14 sati sa kratkim odmorom. Nakon završenog posla odlazimo u templ u kojem se jedva možeš malo oprati. S vremena na vrijeme dopuste ponekom da ode kući na 24 sata, pa se može i okupati. U templu spavamo na balkonu gdje nema ni kreveta ni slamarice, nego svak ima svoje čebe. Uveče policajac prebrojava prisutne i potom sjedi pred ulazom. Svi ga znaju i on poznaje sve, a policajac je već dugo godina i kažu da nije loš čovjek. One koji se dobro znaju sa njim pušta da preko noći odu svojim kućama, s tim da se moraju vratiti u 5 sati ujutro, a za tu uslugu je dobijao novac. Ja sam se jedne noći provukao kroz uski prozor iza templu i otišao kući, a ujutro se vratio istim putem. To sam često činio, a on me nije nikad uhvatio. Jednoga dana je došao policijski činovnik i napravio popis svih zatvorenika, podijelio ih u grupe po desetericu i naredio policajcu da šalje po jednu grupu u policiju. Prva grupa je otišla i vratila se nakon otprilike dva sata. U policiji su ih slikali i uzeli im podatke, i ta procedura je trajala dva dana, a zatim se počelo govoriti da će nas negdje poslati. Pošto mu je plaćeno da nam kaže kuda nas šalju, policajac je otkrio tajnu: Jasenovac! Niko od nas nije znao gdje je to mjesto, niti je čuo da ono postoji. I sada ja sjedim u tom Jasenovcu i sjećam se do pojedinosti svega što se izdešavalo tokom svih ovih godina. Da li će neko ostati živ i izdržati do kraja između bodeža, maljeva i metaka?

Ne sjećam se točno kad je to bilo ali jednog dana je neko počeo davati savjete i upute, dijeljena su zaduženja, svak ko je imao mogućnosti trebalo je da učini nešto. Stariji i bolesni nemaju zadatke nego samo treba da prate šta drugi rade i da se tako ponašaju. Svak ko je želio dobio je bočicu cijankalija koje je pripremio hemičar Demajo. Ne daj se uhvatiti živ, ako si ranjen, ili osjećaš životnu opasnost upotrijebi bočicu kao "spas". Otac i ja smo uzeli bočicu i razgovarali o času koji se bliži, koji osjećamo u zraku. Jedan logoraš i ja imali smo zadatak da sječemo žicu na ogradi kraj štale i napravimo otvor za bježanje. Trebalo je iznenaditi ustaše, pa je bilo važno da se to učini što prije. Otac i ja smo se sporazumjeli da jedan drugom ne pomaže u slučaju ranjavanja pošto od toga nema koristi. Svak treba da se brine za sebe i nastoji da se dokopa slobode, stalno misleći samo na jedno: "bježati, bježati što dalje odavde i što brže." Električar Hune je pripremio flaše sa svim materijalom koji može da gori, a u kožari je bilo toga napretek. Raspodijelio je gorući materijal po kožari tako da se odjednom može upaliti cijela kožara. Trebalo je sačekati povoljan trenutak, a sve ostalo je bilo spremno, logoraši odlučni da bježe, pa ko se spasi neka odnese u svijet istinu o onima koji su ostali za njim. Duško i Dragan su imali poseban zadatak: prikristi se do osmatračnice iza kožare i zaklati ustašu. Brico Atijas je imao svoj plan jer kod njega dolaze ustaški oficiri na brijanje, pa samo treba napraviti rez preko grla. Svima je bilo jasno da se nećemo svi spasiti, ali je bilo neophodno da barem jedan broj stigne do slobode. Rad u kožari se odvijao uglavnom kad je ustaša bio za leđima, ili neka grupa ustaša obilazila kožaru, ali je kožara uglavnom bila bez ustaša. Jedino su zapovjednik Đerek i njegov pomoćnik dolazili gotovo svaki dan, ali su uvijek žurili da iziđu jer nisu podnosili smrad u kožari. Ne znam po čemu su logoraši zaključili da se približava čas odluke, ali se osjećalo

da neko izvana dotura vijesti. Bila je subota kad je jedan logoraš sa gornjeg kata kožare rekao da se iz pravca centralnog logora Jasenovac čuje pucnjava. U logoru se inače nije pucalo, jer zašto trošiti municiju kad ima bodeža i maljeva. Pucnjava je trajala gotovo do večeri, zatim se malo smirilo, a u noći se nastavilo. Nije se znalo da li je došlo vrijeme da ustaše likvidiraju logor, ili su logoraši ustali da se bore. Kočijaš se nije mogao toga dana ni približiti logoru, nego se vratio sa pola puta, što je bio neki znak, ali kakav? Đerek je bio nervozan i stalno odlazio kod Sisija, pa iako se nije znalo šta su razgovarali, ipak se po Sisiju vidjelo da se nešto događa. Sutradan smo saznali od Sisija da mu je Đerek rekao da su se logoraši u centralnom logoru digli na pobunu, napali stražu i goloruki se tukli. Vidjeli su posljednjih dana da ustaše prekopavaju grobove i pale leševe u nastojanju da sakriju izvršene zločine, pa su zaključili da će ih ustaše sve likvidirati. Stoga su navalili na ustaše, pa šta bude. Koliko ih je uspjelo da se dokopaju slobode Đerek nije znao, ali nama je bilo dovoljno i to što smo čuli, a to je značilo da se više ne smije čekati. Nedeljom se nije radilo, pa je bio povoljan trenutak za organizaciju. Kuhinja je pripremila dobru hranu za doručak i ručak, a na večeru nismo ni mislili u nadi da ćemo možda biti daleko odavde, ili ćemo ležati izrešetani kuršumima. Hune je poredao sve pripremljene flaše sa upaljivim materijalom i samo je trebalo da ih se prevrne i sadržina će se razliti na sve strane. Oko podne je došao Đerek, prošao kroz kožaru i otišao nekud izvan logora. Ustaški oficir koji je došao kod Atijasa da se obrije bio je brzo sređen. Dvojica kožara ubacuju njegovo tijelo u bure za ispiranje koža dok brico na brzinu uklanja tragove krvi. Odišlo ustaškog oficira koje je visilo kod krojačevog stola uzeo je Dušan Zec i obukao ga. Dolazi još jedan oficir da se brije i brico ponovo upotrebljava svoju oštru britvu. Bilo je oblačno, a pomalo je i sipila kiša, pravo aprilsko vrijeme kad se vlaga uvlači do kostiju. Otac i ja smo sjedili kraj štale i očekivali znak, a Miro Auferber je stajao na ulazu u štalu. Kad se pojavio ustaša koji je išao na zamjenu straže, Miro ga je zaustavio i zamolio šibicu da zapali cigaretu. Ustaša prebacuje mašinsku pušku preko ramena i dok vadi šibice, Miro zamahuje sikirom i raspolovi mu glavu. To je izgleda bio znak za početak. Duško i Dragan se prikradaju stražarnici iza kožare i nestaju. Svakako su uspjeli pošto iz te stražare niko ne puca na nas. Moj partner dojuri sa sjekirom i počne udarati po jednom stupu, a ja sa svojom sjekirom po drugom, pa je žica brzo presječena i razmaknuta i put otvoren. Dajem znak ocu i jurimo svom mogućom brzinom. Plamen zapaljene kožare diže se visoko jer je Hune učinio svoje.

Malo usporavam da bih omogućio ocu da me slijedi, kraj njega trči Dušan u ustaškoj uniformi, ispred mene je Zahid Bukurević, kad odjednom počinje pucnjava. Bili smo otprilike na pola puta do pruge, a ako je pređemo nećemo biti na dometu pucnjave. Sa groblja je također počelo pucanje, a vidio sam i ustaše kako trče kraj seoskih kuća i viču: "Ne pucati u onog ustašu, izdajica, njega treba uhvatiti živog!", što se odnosilo na Dušana. Nekoliko puta sam se okretao da bih vidio gdje je otac i svaki put mi se činilo da dobro trči. Koliko sam mogao da razaberem, vani smo bili nas četvorica logoraša, a kad sam se ponovo okrenuo vidio sam prizor koji me je istog trenutka prikovao za zemlju: otac je bio pogođen rafalom i pao. Čekao sam nekoliko sekundi i onda sam se sjetio dogovora sa ocem da svak nastoji da se sam spasi ako može. Podigao sam se i potrčao svom snagom, stigao do pruge i prešao je sklizajući se jer je zemlja bila blatnjava. Bio sam sam i nisam vidio nijednog

logoraša. Čitav teren je bio podvodan tako da je izgledao kao jezero. Dušan je bio suviše umoran, pa čuvši glasove odlučio je ostati u močvari do jutra. Ja sam išao točno po svom planu jer sam okolinu poznavao iz vremena kad sam bio latrinaš, a malo dalje je šuma u kojoj sam sjekao drvo za kožaru. Nabasao sam na kuću nekog starog seljaka i seljanke, pa su mi objasnili kuda da idem da se ne bih zaglibio u močvaru, a čuli su pucnjavu i izašli pred kuću da vide šta se dešava. Nakon otprilike jednog kilometra nabasam na osmatračnicu i u mraku čujem poziv: "Stoj, tko ide?" Tog trenutka mi je palo na pamet da zavičem iz sve snage neka bježe pošto su iza mene partizani. Povjerovali su mi jer sam čuo njihovu viku, a po glasovima sam zaključio da su to bila djeca ustaše. Nastavio sam prema Okučanima i na veliku radost naišao na šestoricu kožaraca koji su bili u nedoumici na koju stranu da krenu. Nagovorio sam ih da idu sa mnom kako bi prešli Okučane još za mraka. Kad smo stigli u blizinu Okučana, oni su se prepalili da će pasti u ruke ustaša ili neke vojne jedinice jer je tu bilo i domobrana i Nijemaca. Pošto nisam htio čekati krenuo sam dalje i približavajući se glavnoj cesti primijetio njemačke kamione, a između njih vatru i nekoliko njemačkih vojnika kako se griju. Ne znam otkud mi tolika hrabrost da se približim koloni, ali nisam imao izbora: ili ću proći između kamiona bez opasnosti, ili će me izdati sreća. Prolazim preko ceste i pozdravljam vojnike na njemačkom, a oni mi uljudno odgovaraju. Cesta kraj tog dijela Okučana je bila u podnožju brda, pa sam se lagano penjao i osjećao kao da sam već na slobodi, ali sam ipak zabrinut. U tom razmišljanju umalo da nabašem na ustašku mrtvu stražu. Neki debeo ustaša zaspao kraj mitraljeza, vatra se ugasila, a on se pokrio preko glave i spava sjedeći na panju. Tiho sam se udaljio i uskoro vidio izlazak sunca. Noge su mi bile izranjavljene od trnja, a izgleda da sam bio ranjen u nogu jer su mi se hlače zalijepile. Nisam pokušavao da ih odlijepim kako ne bih prouzrokovao krvarenje. Slatkiše koje sam dobio u kožari izgubio sam pri bježanju jer sam zaboravio da su mi džepovi poderani. Stigao sam na vrh uzvisine odakle sam vidio glavnu cestu koju sam prešao noćas. U nizini sam ugledao nekoliko kuća, ali kao da se ništa nije micalo u selu. Onda začujem pucnjavu i vidim na desetak metara udaljenosti da su to kuršumi, što znači da su pucali na mene, ali sam bio isuviše daleko. Iza onih seoskih kuća ponovo se uzdiže brdo, pa krećem prema seocetu. Približavam se polako prvoj kući, sve je mirno, zavirujem u kuću, ali osim miševa nema nikoga, a ostali su samo i neki djelovi pokućstva: stol, dvije stolice i neki kuhinjski ormar. Uz put, zavirujem u svaku kuću i svugdje isti prizor: miševi, nešto pokućstva, razbijeni prozori, izvaljena vrata. Penjem se kozjom stazom na brdo i osjećam da me snage izdaju, pa sjednem kraj nekog drveta da se odmorim. Tada vidim da je sunce već na zapadu, pa računajući da sam jučer u to doba pobjegao iz Jasenovca izlazi da sam na putu već dvadeset i četiri sata. Pokušavam prikupiti snagu i nastaviti jer treba pronaći neko mjesto da odspavam. I u tom razmišljanju i laganom kretanju, kao grom iz vedra neba, čujem "Stoj!" Gledam u pravcu odakle dolazi glas i vidim dvije puščane cijevi, a zatim dvije partizanske kape sa petokrakom na glavama dviju žena. Dalje se ničeg ne sjećam jer sam se onesvijestio u saznanju da sam konačno slobodan stigao u partizane. Osvijestio sam se u nekoj drvenoj kućici ležeći na poljskom krevetu. Ne znam koliko sam bio bez svijesti, ali kraj mene je sjedila mlada i visoka partizanka, a kraj nje jedna starica koja je šila košulje od žutih padobrana. Visoka mi je donijela lonac toplog mlijeka koje sam sve popio, možda cio litar. Na partizankino pitanje odakle sam, jedva sam prošaptao:

“Jasenovac”. Partizanka me miluje po glavi, a starica viče drugoj partizanki na straži: “Pobjegao je iz Jasenovca!” Tu je bio poljski telefon, pa je partizanka pokušala da se poveže sa svojom jedinicom i tako sam saznao da se zove Kata. Konačno dobija vezu i kaže mi da će za oko pola sata doći komesar i odrediti kamo da idem. Počeo sam se oslobađati napetosti, glas mi se povratio i ispričao sam kako sam jučer pobjegao iz Jasenovca, ali ne znam da li je još neko živ po okolnim šumama. Gotovo četiri godine sužanjstva i, eto, konačno sam slobodan! Ubrzo je stigao i partizanski komesar i pružio mi ruku i dok se rukujemo učinilo mi se da sam se ponovo rodio. Govorio je o odmoru i liječničkom pregledu i upitao da li bih mogao hodati, pa sam se digao i uspio da koračam. Onda mi je komesar predložio da sa njim odjašem na konju do prve jedinice gdje će me pregledati jedan ljekar. Pozdravljam se sa obe partizanke, od Kate dobijam poljubac, a od starice blagoslov, zatim se penjem na konja iza komesara. Putem razgovaram sa komesarom koji se čudi kako sam toliki razmak od Jasenovca dovede prešao za sedamnaest sati, jer tako ispada po vremenu kad smo pobjegli do časa kad sam stigao ovamo, pa komesar kaže: “Alal ti vjera, baš si izdržljiv!” Po mraku stižemo do neke kuće, tu sjahujemo i komesar traži doktora. Rečeno mu je da je on otišao u drugu jedinicu jer su tamo dva ranjenika. Komesar me predstavlja: “Bivši logoraš Jasenovca, jučer je uspio pobjeći!” Vezista pokušava nazvati Lipik i to traje gotovo pola sata, a potom dobija vezu, pa komesar govori: “Pobjegli logoraši iz Jasenovca, treba organizovati potragu, možda po šumama ima još živih logoraša.” Onda se obraća meni i kaže da ćemo rano ujutro otići kolima u Lipik jer u komandi žele da razgovaraju sa mnom. Za večeru sam dobio komad kruha, kajganu i čašu mlijeka, što sam u slast pojeo, a zatim legao i zaspao kao top. To je bila prva noć nakon četiri godine, da sam zaspao mirno i sa osjećanjem da mi se više ne može dogoditi nikakvo zlo. Još se nije bilo ni razdanilo kad smo se digli i krenuli. Putem razgovaramo jer komesara sve zanima, a ja u želji da što više odjednom ispričam govorim brzo kao mitraljez u strahu da neću uspjeti da ispričam sve. Komesar me smiruje i kaže da pričam polako i bez straha: “Pa ti si sada u partizanima, a ne u Jasenovcu!” Još nisam bio svjestan situacije u kojoj sam se našao, slobodan, sa partizanskim komesarom, daleko od ustaških koljača. Jedino me je brinulo šta je bilo sa onima koji su uspjeli pobjeći, a ostali su u šumama. Komesar me je umirivao rekavši da će partizani pregledati cijelu okolinu, pa je sigurno da će one koji su živi pronaći i dovesti.

Stižemo u Lipik, a ja se okrećem za svakim koga sretnemo i mašem rukom u znak pozdrava. Još sam bio u prnjama u kojima sam pobjegao, sav dronjav u ritama koje su visile, ali ko bi sad na to mislio! Stižemo pred zgradu na kojoj je zastava sa petokrakom, srpom i čekićem i komesar mi objašnjava da je to OZNA, a ja nemam pojma šta je to. U sobi u koju smo ušli, već nas čeka nekoliko partizanskih oficira. Najprije me pitaju šta želim za doručak, a ja sam posve zaboravio na glad, pa sliježem ramenima. Donose mi mlijeko, šećer, izlomljenu čokoladu i veoma ukusan keks. Potpukovnik me pita kako se zovem, a ja navodim ne samo ime i prezime nego i mjesto odakle sam, imena oca, majke, brata i sestre i naglašavam da njih više nema. Otac je poginuo posljednji pri bijegu iz kožare. U logor sam deportovan kao Jevrejin 7. novembra 1941, a prekjuče sam pobjegao iz kožare i ne znam da li još neko ostao živ. Na zidu se nalazi velika karta okoline i pokazuju mi mjesto gdje se nalazi Jasenovac. Onda su po mojim podacima označili put koji sam prešao od

kožare do kućice gdje su me pronašle one partizanke. Prema vremenu koje je prošlo od časa bijega do kućice proteklo je 17 sati, a ja prešao otprilike 170 km. Pitaju se da li je to moguće, pa objašnjavam da sam mnogo trčao, da sam se klizao sa brda i pokazujem poderane hlače i gaće na turu na kojem se poznaju tragovi klizanja, kažem da se nisam odmarao nego stalno bio u pokretu. Odjednom sam imao osjećanje da mi ovi partizani ne vjeruju! Potpukovnik me ispituje gdje sam bio u ljeto 1942, pa odgovaram da sam iz Stare Gradiške tada vraćen u Jasenovac i određen da čuvam stoku u Gradini, a u septembru sam prebačen u kožaru. Zatim me pita da li se sjećam da je neko pobjegao iz Gradine u to vrijeme. Naravno da se sjećam pošto je to u ono vrijeme bilo jedino uspješno bjekstvo o kojem su logoraši mnogo pričali. Traktorist je otišao sa jednim ustašom na rad u Gradinu i traktor se pokvario, a traktorist uzeo alat da popravi. Da bi mu pomogao ustaša je odložio pušku, a traktorist mu rascopao glavu sa švedskim ključem i sa traktorom otišao do šume, zatim dalje pješice jer je Prosara bila blizu. Sto logoraša je platilo glavom njegovo bjekstvo i sto zbog ubijenog ustaše. Ispostavlja se da preda mnom sjedi logoraš koji je uspio ubiti ustašu i pobjeći u partizane i od tog časa mi vjeruju sve što sam rekao. Potpukovnik naređuje da mi donesu uniformu, cipele i sve što je potrebno. U međuvremenu je jedan oficir razgovarao sa ljekarom, pa sam odveden u bolnicu. Tu me najprije dobro okupaju, a zatim povade trnje iz ruku, nogu i ostalih dijelova tijela. Ostao sam u bolnici jedan dan, a potom otišao u Oznu. Bio sam odjeven kao pravi partizan: imam petokraku na kapi i torbak sa raznim provijantom. Tražim potpukovnika i molim da me uputi kako da stignem do Vinkovaca. Dobijam pismo kojim se sve jedinice mole da mi pomognu kako bih što prije stigao u Vinkovce. Opraštam se od potpukovnika i odlazim kao da idem kući, svojoj obitelji, drugovima iz djetinjstva, komšijama. Po potpukovnikovim uputstvima stižem do uskotračne pruge, vozim se dio puta, onda silazim i stižem do sela Strmca, zatim prelazim Cernik i žurim da me ne uhvati noć na putu. Prolazeći kroz šumu nabasao sam na partizansku patrolu i ostao sa njom. Spavao sam izvjesno vrijeme, a onda se naglo trgao jer sam čuo pucnjavu. Umiruju me da to naši pucaju, valjda su nešto primijetili. Uskoro stiže partizan i kaže da je ranio dvojicu ustaša, a jedan je uspio pobjeći. Kad je svanulo krenuo sam dalje jer moram doći na glavni put gdje ću vjerojatno uspjeti da nađem neko prevozno sredstvo do Vinkovaca. Jedan seljak zaustavlja kola i nudi da me poveze, ide do Nove Kapele, pa sjedam kraj njega. U razgovoru stižemo do Nove Kapele, zahvaljujem se i silazim sa kola. Stižem u Sibinj gladan i strašno umoran, ali stalno mislim da moram što prije stići u moje rodno mjesto. Prolazim kraj općine, a tu se nešto kuha u kazanu, širi se miris, pa meni voda ide na usta. Zastajem, a seljanka koja miješa jelo u kazanu kaže mi: "Ako imaš strpljenja, za pola sata biti će gotovo i možeš se pridružiti." Sjeo sam na klupu i čekao dok su se iz zgrade čuli glasovi. Na njen poziv da dođu na doručak pojavila se grupa mladića i djevojaka i posjedala oko improvizovanog stola od sanduka i daske preko njih, a za sjedišta su služile cigle. Narezali su domaći kruh, koji sam i zaboravio kako izgleda, paprikaš u porcije, pa jedi. Na pitanje ko sam ja rekao sam da sam bivši logoraš iz Jasenovca. Tog trena je nastala potpuna tišina i svi pogledi su bili upereni u mene. Zatim se digao jedan mladić, koji je izgledao najstariji u grupi, prišao mi i zagrlio me, a potom i svi ostali. Pokazao

sam im dokumenat iz Lipika, ali su mi i bez toga vjerovali. Bio je to seminar skojevaca iz okoline i na moje zadovoljstvo upravo sam na njih nabasao. Na rastanku mi onaj najstariji savjetuje da zaustavim prva kola koja idu u mom pravcu, pa ukoliko vlasnik ne pristane da me uzme neka mu zaprijetim pištoljem. To se kosilo sa mojim shvatanjem, ali je omladinac imao pravo. Savjetovao mi je da ostanem pred općinom i da tu sačekam neka kola. Ja sam posve zaboravio da imam pištolj koji sam dobio u Lipiku od potpukovnika, a u mojoj propusnici je navedeno da sam zadužen pištoljem. Dugo sam čekao pred općinom, a onda se pojavio oblak prašine. Stao sam nasred ceste i za svaki slučaj namjestio opasač sa pištoljem naprijed kako bi se dobro vidio. Kola se zaustave, a seljak moli da ga ne mobilisem ponovo jer je nedelju dana prevezio topovsku municiju i sad su ga oslobodili. Pokazuje mi i papir koji to potvrđuje. Pitam ga kamo ide a on kaže u Vrpolje, i kako ja idem u istom pravcu penjem se na kola. Dremuckao sam u kolima na djetelini, a moj domaćin mi je dao i svoju bundu da mi ne bude hladno jer je sipila kišica, pa se vlaga uvlačila u kosti. Seljak me je probudio kad smo stigli u Vrpolje, sišao sam sa kola, mnogo mu zahvalio i krenuo na izlaz iz Vrpolja jer je tamo lakše zaustavi kola nego u samom mjestu. Bio sam otprilike udaljen kilometar od Vrpolja i sjeo da čekam. Razmišljao sam kako je divno osjetiti slobodu i sjediti pod drvetom bez straha da će te ustaša umlatiti. Najzad sam začuo topot konjskih kopita, pa sam stao nasred puta i zaustavio kola. Seljak i njegova žena se vraćaju kući u Ivankovo nakon što su posjetili sina partizana u bolnici. Toliko sam se obradovao da sam poželio vikati od radosti pošto je to skoro do kuće, do mojih Vinkovaca! Penjem se na kola, a srce mi snažno tuče. Njih dvoje me ne pitaju ništa, a ni međusobno ne razgovaraju. Prošli smo Stare Mikanovce kad je seljak zaustavio kola jer on, uz oprostjenje, mora obaviti nuždu. Pošto je zašao za žbunje, žena mi reče: "Sinu su odsjekli nogu, a sve zbog njega, ovog mog čovjeka. On je dopustio sinu da ode u partizane, a imao je jedva 16 godina. Moglo je dijete još malo počekati, pa onda otići." Nisam ništa rekao, a šta bih mogao da joj kažem? Sada se ratuje, treba dati sve od sebe da se pobijede Nijemci i ustaše, ali radije ja ćutim jer je ona majka treba razumjeti njen bol. Stižemo u Ivankovo pred veče i oni mi nude da budem njihov gost, ali ja se zahvaljujem i kažem da ću ostati na cesti pred njihovom kućom, pa ako počne padati kiša, a ne bude nekih kola neka mi dozvole spavati na sjeniku. Oni mi pokazuju sjenik i ponovo nude da im budem gost, ali ja sjedam na balvan pred kućom koji služi kao klupa. Što sam se više približavao Vinkovcima, sve manje sam osjećao umor i stalno se pitao kako će me Vinkovčani primiti. Za moje rodno mjesto me vežu strašne uspomene, ostao sam sam, pa zašto me toliko vuče? Zar nisam mogao otići u neko drugo mjesto i započeti život iz početka? Zar mi nije komesar u Lipiku nudio da ostanem tamo, da se pridružim Ozni i da svojim logoraškim iskustvom doprinesem općem dobru? A o mojim Vinkovcima nisam znao ništa.

Možda ne nađem nijednog od starih drugova i poznanika koji zaslužuje da ga zagrlim i prihvatim kao zamjenu za svoje najbliže koje sam ostavio u jasenovačkom paklu. Kako ću se ponašati prema ustašama koj su me pretukle, ukoliko se sretnem sa njima, a možda ih više nema, pobjegli, poginuli, ranjeni pa leže u bolnicama. Moram misliti na te stvari jer se

ERVIN MILER

približava trenutak kad će biti potrebno da pokažem šta mislim o njima. Oni su meni pobili roditelje, braću, sestre, drugove i poznanike, ali se ne želim svetiti nego im pružiti priliku da shvate da su pogriješili, bili zalučeni, slijepi, gluhi. Toliko sam se zanio mislima da sam gotovo zaboravio da moram paziti na cestu. Najzad sam u daljini ugledao svjetlo i stao nasred ceste. Kočijaš me je primjetio u posljednji čas i zaustavio kola. Na moje pitanje kuda vozi odgovorio je da ide u Nuštar kod Vinkovaca. U kolima je ležao neko pokriven ćebetom. I ova kola su bila mobilisana i vozila municiju iza fronta. Kočijaš nije razgovorljiv, što meni odgovara jer sam zauzet svojim mislima. Ponekad se okrenem da vidim onoga što leži i pitam kočijaša ko je on. Čudan pogled i pokret glave ne daju mi mira. Onda primijetim nešto od čega me je obuzela jeza: cijev karabina je virila ispod ćebeta. Nisam bio siguran da iza nas ne leži odbjegli ustaša pa odlučim biti brži od njega. Dao sam znak kočijašu da zaustavi kola, sačekao nekoliko sekundi, pa pošto se onaj nije pomakao skočio sam na njega, zgrabio ga za gušu i davio ga dok nije ispuštao pušku, zatim sam ga pustio i zgrabio pušku. Sišao sam sa kola i rekao mu da siđe. Bio je mlad, možda je imao oko 17 godina, i počeo da plače i moli. Naredio sam mu da otkopča šinjel jer je sve na njemu bilo kao kod ustaše, jedino je kapa bila partizanska, zatim da skine šinjel i otkopča donji dio uniforme. Ispod košulje mu se nalazio opasač sa ustaškim grbom, dvije torbice sa mecima i dvije ručne talijanske bombe. Naredio sam mu da se skine do gaća, a kočijašu sam rekao da podigne ćebe. Imao sam šta vidjeti: pod ćebetom je bio čitav arsenal bombi, metaka, ustaški bodež, pištolj i torba sa hranom. Pregledao sam sve džepove i rekao ustaši da se obuče i sjedne kraj kočijaša, a ja sam ostao otraga i dobro motrio na mog zarobljenika. Razgledao sam pušku sa svih strana i vidio na njoj razne znakove, imena i datume, a ispod donjeg dijela, gdje se drži ruka za vrijeme pucanja, stoji urezano "Jasenovac", od čega sam zadržao. Počeo sam ga ispitivati šta je radio u Jasenovcu, ko mu je bio komandant i koliko je proveo na dužnosti u logoru. Kaže da nije bio u logoru nego na straži po izvidnicama, mobilisan je u zimu 1944, bio ustaša svega pet mjeseci i kune se da nije nikoga ubio ni tukao, niti je vidio da nekoga ubijaju u logoru. Nije ulazio u logor jer je njegova jedinica bila u selu Jasenovac. Razmišljao sam šta da uradim sa tim balavcem koji je cmizdrilo i kukao. Uzeo sam mu dokumenta i odlučio da ga pustim da slobodno nastavi put do Nuštra poslije mog silaska u Vinkovcima. Pitao sam se da li bi neki logoraš na mom mjestu učinio to isto: uhvatio ustašu koji je bio u Jasenovcu i pustio ga da ode svojoj kući. Odlučio sam da se ne svetim nego da pokažem da sam bolji, što i činim. Pred ulazak u Vinkovce počinje sipiti kišica, a na crkvenom satu razabirem da je pet sati ujutro. Kola stižu na trg i ja silazim, još uvijek ne vjerujući samom sebi da sam pustio ustašu iz Jasenovca. Sjeo sam na betonsko postolje na kojem inače stoji saobraćajni policajac. Nije me bila briga što pada kiša jer sam kod kuće, u rodnom mjestu. Bila je nedelja, 25. april 1945, a ja Ervin Miler, bivši jasenovački logoraš, gledam svoj park, gledam svoju ulicu po kojoj sam trčao za drvenim obručem i žurio u školu. Gledam nebo i osjećam da je ono samo moje, nebo sa kojeg me posmatraju članovi mog roda i očekuju da u njihovo ime kažem koju riječ.

Pokušao sam, ali nije moguće sve opisati, nigdje tome ne bi bilo kraja, jer svaka od žrtava Jasenovca ima svoju priču. Ja sam pisao o onome što sam proživio lično, osjetio na svojoj koži, vidio svojim očima i čuo svojim ušima. Čini mi se da su mnogi zaboravili šta se

događalo za vrijeme njemačke okupacije Jugoslavije, a da ne govorim o događajima isto tako tragičnim i jezivim u drugim dijelovima Evrope. Sastao sam se sa mnogim preživjelim logorašima Aušvica, Treblinke, Majdaneka i drugih stravičnih logora a svaki je imao svoju priču, preko svakog je prohujala oluja, svaki oplakuje članove svoje obitelji i očekuje da se neko zainteresuje, da ga pita i sasluša. A što vrijeme više prolazi, sve manje pitaju i sve manje žele da čuju. Dogodilo mi se i to da je urednik kibučkih novina prestao da objavljuje dijelove mojih opisivanja života u logoru jer "njegova žena ne može podnijeti da čita o tim zvjerstvima!"

Gotovo pred završetak ovih zapisa pročitao sam knjigu Ljube Jandrića Jasenovac, pa ne mogu a da ne izrazim svoje mišljenje u vezi sa njom. Knjiga je vjerno opisala "ustašu koljača", ali gdje su tu logoraši, Jandriću? Logoraše malo spominješ, pa i tada sasvim nedovoljno. Ko sam ja da kritikujem tvoj rad Jandriću? Ja sam bivši jasenovački logoraš koji bi ti rado pomogao ukoliko imaš snage i živaca da opišeš i onu drugu stranu, onu koju su tvoje "Alage" tako živopisno klale na hiljade dnevno. Pokaži se još jednom, sposoban si da to da učiniš, biće ti zahvalni svi preživjeli logoraši u ime onih kojih više nema.

Čitajući ovu svoju autobiografiju, nalazim da mnoge stvari nisam opisao, ali nisam ih zaboravio, nego su mnogi događaji slični jedni drugima, pa sam se bojao da će čitalac dobiti dojam kako se neprekidno vraćam na isti događaj u drukčijoj obradi. U razgovorima sa bivšim zatočenicima logora Jasenovac nalazim gotovo uvijek nešto slično onome što sam ja doživio, pa će moja opisivanja izgledati većini mojih sapatnika kao njegova vlastita biografija. Za vrijeme od 48 mjeseci proganjanja i robovanja, 42 mjeseca sam proveo u jasenovačkom logoru (od kojih šest mjeseci u Staroj Gradiški).

Vjerojatno će se naći čitalac koji će sve ovo čitati sa nepovjerenjem i nijekati mnoge stvari. To mi se dogodilo i odmah nakon bijega, kad sam počeo pričati o strahotama Jasenovca, jer mnogi jednostavno nisu mogli vjerovati da se mogu događati takve stvari. Našli su se i takvi koji su mi prijetili da "neću umrijeti u svom krevetu", a kad sam provjerio ispostavilo se da su oni imali nekoga u ustašama. Kad mi se obratio otac jednog ustaše koji je služio u Jasenovcu i zapitao: "Zar je moguće da su ustaše činili takovo nešto? Pa moj sin je bio duša od čovjeka, miran i dobar, htjeo je svakome da pomogne!", nisam mogao a da ne potvrdim kako je svaki ustaša u Jasenovcu mogao ubiti koga je htio, pa je moguće da je i njegov sin to činio. Nisam krivio oca za sinovljeva djela, što sam mu i rekao, a on mi je bio zahvalan. Ja sam želio da ispunjavam obećanje dato samom sebi da se neću nikome svetiti. Tako sam sreo i onog ustašu koji me je premlatio u templu 1941. i nisam se mnogo uzbudio nego sam mu rekao da ima zakona po kome će odgovarati. Osuđen je na godinu dana prisilnog rada, a nakon izdržane kazne pozdravljao me je svakog puta kad bismo se sreli i ja sam mu otpozdravljao! Tako sam doveo kući njemačkog zarobljenika i rekao ženi Anici da mu dade hlače, košulju, donji veš i cipele, pošto je bio moje visine, pa su mu moje stvari odgovarale. Anica je bila preneražena: "Jučer su ti pobili obitelj, a ti dovodiš kući njemačkog zarobljenika i oblačiš ga!" To je bio dio mojeg zavjetovanja: ne svetiti se, ako mogu pomoći, to ću i učiniti jer kamo bi čovječanstvo stiglo ako se budemo svetili?

Nikome ne želim da doživi ijedan trenutak jasenovačke grozote.

ERVIN MILER

Ervin Miler

S u m m a r y

JASENOVAC
The Memories of the Surviving Camp Inmate

I am writing this forty years after I was taken to the Jasenovac concentration camp with a group of Vinkovac Jews. I was seventeen, not old enough to realise in full the hardness of the situation I was in.

I shall try to reconstruct those black days from the remembrance of what I have experienced and seen. I have spent almost four years in hell on earth, when every moment was an expectation of death. Hungry, thirsty, bludgeoned, tired and in permanent fear, that was the condition I was in for a long time. For so long I could not close my eyes, I was drenched, unable to dry any part of my clothes. For half a year I was going barefoot or with feet wrapped in sackcloth, through snow and mud, in the horrible winter of 1941-42. Two more years after I had taken the cloth off it remained "imprinted" on my feet. It is impossible to describe all events, as every hour was an event.

After the war it happened to me many times that people were looking at me in disbelief when I was telling them about horrors of Jasenovac and Ustashi slaughtering. They could not believe that such things could really happen.

I have written these lines for those who had forgotten, no matter for what reason, or knew nothing about the events in Jasenovac and Stara Gradiška camps. I am writing in my own name, about my hardship, not about things I heard from others. Even when I mention someone I had shared good (!) of bad with, it is only in connection with myself. I had spent forty eight months of persecution and slavery, forty two of them in Jasenovac and six in Stara Gradiška camp.

There will probably be some who will read this with disbelief and deny many things. Very same thing happened to me after my escape, when I started talking about the Jasenovac horrors many could not believe such things possible.

I wanted to fulfil the promise I have given to myself that I shall not avenge myself on anyone. It was a part of my vow: no revenge, to help if I can, and that is what I will do, because where will mankind end if we keep avenging?

I do not wish upon anyone to experience even a moment of Jasenovac horror.

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA*

Svanuo je kobni aprilski dan 1941. godine, dan ulaska Njemaca u Jugoslaviju. Poslije pada tolikih evropskih zemalja, došao je red i na našu. To smo i očekivali, ali ne tako brzo.

Njemci su osvojili Viroviticu bez ijednog ispaljenog metka. Već sutradan, po njihovom dolasku, izbačena sam iz bolnice u kojoj sam ležala poslije operacije slijepog crijeva. Zahvaljujući prisebnosti i plemenitosti časne sestre, koja je u posljednjem trenutku istrгла moju bolesničku listu, bila sam spasena ko zna kakvog maltretiranja od strane Njemaca.

Izašla sam iz bolničkog kruga i nekako se vratila u Podravsku Slatinu, mjesto mog bivšeg boravka, koje još nije palo u njemačke ruke. Živo se sjećam te situacije: rana me boli, pridržavam je rukom, a konci me strahovito žuljaju. Ne znam kuda da krenem. Na ulici srećem svoje školske drugove, naoružane i u ustaškim uniformama. Ne pozdravljaju me! Tužna, bolna i uvrijeđena, idem dalje i pitam se na čija bih vrata smjela pokucati. To može biti samo jevrejska kuća! Na pomisao da odem Volfovima, obuzima me neprijatnost jer su tamo samo dečki. Ali, ne bi trebalo da se stidim, pa, u školi smo bili zajedno! I, zaista, roditeljski i jevrejski, primljena sam u taj dom. Svi smo bili veoma zabrinuti. Teška mora je pala na naše duše, a ja sam, pri tom, imala samo šesnaest godina.

Potom je Slatina pala. Moja sestričina, Lajpnik Rahela, želi da me što prije vrati roditeljima u Drvar. Preko Kapele Batrine, stižemo uskotračnom željeznicom do Slavenskog Broda. Tu, u željezničkoj čekaonici, već drugi dan očekujemo taj famozni čamac, koji će nas prebaciti preko Save u Bosnu.

Jedan mlad njemački vojnik nas stalno posmatra! Rahela je već uznemirena. Prišao nam je. Nju oslovljava sa "Frau" i nastavlja da joj govori kako mu se ja dopadam i kako će uzeti "Urlaub" (odsustvo), oženiti se mnome i odvesti me u Njemačku. Obliva me mrtvački znoj, jer sve razumijem. Čvrsto se priljubljujem uz Rahelu, očekujući njen odgovor. Drhtim od straha i nadam se da me neće dati. Naša Rahela, inače, energična i odvažna osoba, reče: "Gospodine, to nije moje dijete, vodim je majci, bila je u bolnici, tuberkulozna je!" Mene diskretno opomenu: "Kašlji, kašlji!". Vojnik se okrenu i bez imalo sažaljenja ode. Samo me je snalažljivost moje sestre spasla.

Stigao je čamac. Prešli smo u Bosnu. Seoskim kolima dovezle smo se u selo Hrvacane, kod Rahelinih roditelja. Čim sam ušla u njihov dom osjetila sam se sigurno. Tu, u široj familiji Albahari Jakoba, najdraži mi je njegov osmogodišnji unuk, vedrih, plavih očiju i

* Rad je otkupljen na konkursu Saveza JOJ 1995, kategorija "Memoarska građa".

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

pametnog pogleda, Leon Lelo. Geografija ga je već tada izuzetno interesovala i znao je sve kontinente, evropske zemlje, njihove glavne gradove i mnoštvo drugih podataka. Nažalost, i on je jedno od bezbroj nevine djece, čiji su nedužni životi okončani u logorima smrti.

Uskoro, u naivnom ubjedenju da ćemo se poslije rata ponovo vidjeti srećna krećem za Drvar! Konačno, stižem na našu drvarsku brinu, odakle, kao na dlanu, gledam svoj dragi Drvar. Svoje sam obradovala, ali i uznemirila, jer su vjerovali da sam u Slatini sigurnija.

U Drvaru je malo Jevreja: dr Levi Moni, književnik Šinko Ervin, sa suprugom, doktorkom Šinko i naša porodica. Ubrzo, već 16. jula 1941, moji roditelji, brat i ja smo deportovani u logor Bosanski Petrovac. Tamo je bilo više od sto Jevreja iz Bihaća. Oktobra iste godine, sprovode nas u logor Jasenovac. Zahvaljujući hrabrosti moga oca, bježimo sa željezničke stanice u Prijedoru i dolazimo u Sanski Most. Srećni smo, jer je to talijanska okupaciona zona. Osjećamo se mnogo sigurnije, jer nas oni ne proganjaju. Bojimo se povratka ustaša i uz pomoć Talijana, koncem 1941, stižemo u naš Drvar. Nekad divni, dragi gradić, sada je pust. U njemu vladaju neki strani, tuđi ljudi! Nastupila je velika glad. Majka me često šalje da nosim hranu porodici Šinko (o čemu je književnik Šinko pisao u svojim ratnim memoarima). Uskoro su napustili Drvar i krenuli put Splita. Rat su preživjeli.

* * *

Uskoro je iz Dervente, gdje je boravila kod rođaka, stigla i moja najstarija sestra, Flora. Iznenada, sasvim neočekivano, na naša vrata zakucala su naša dva omiljena rođaka - Atijas Mimo iz Sanskog Mosta i Jozef Joško Kabiljo iz Prijedora. Željeli su da se priključe gerilskim jedinicama, što su hrabro i pokušali. Nažalost, vraćeni su nazad, uz obrazloženje da je u vojsci hrane nedovoljno. Da li je to istina, nikad se nije saznalo. Naši seoski gerilski gorštaci su uvijek strahovali od nepoznatih pojedinaca iz grada, i bili u nedoumici da li im oni dolaze iskreno ili zlonamjerno.

Kada su nam se pridružili Joži i Mimo, naš se život potpuno izmjenio. Do tada smo večerima sjedili uz poluugašenu lojanicu i, uz pesimističke prognoze, prepričavali ratna zbivanja. Ta monotona, ali zastrašujuća ratna psihoza pogađala je posebno nas mlade. Sjedili smo u kući kao zatočeniци, a na ulicu smo izlazili danju, samo po jedan sat. Bilo nam je više nego očajno. Dolaskom naših rođaka, posebno duhovitog, veselog i šarmantnog Jožia, život je postao sadržajniji i draži. Našao bi za svakoga od nas neko prikladno zanimanje: pisanje, čitanje, slikanje, pletenje ili prevođenje - prema sklonosti. Nastavili smo sa učenjem stranih jezika. Predveče bi se o svemu vodila zajednička rasprava. U tome je bio pravi pedagog i profesor.

Iako smo se nalazili u ratnom, neizvjesnom okruženju, te naše zabave do u kasne sate, bile su divne. Jožiev topli, melodični tenor, sve nas je opijao. Lagano za njim svi su pjevali i padali u duboki, melaholični zanos. U očima naših starih roditelja bila je duboka sjeta, dok su pjevali stare, izvorne španske pjesme, kao što je:

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

"Onde stas korason, non ajego tupal pital,
Deste grande dolor, ke non pojdo maz jorar!
Jo aj doz anjos ke jo a Ti Te kero,
Jo aj doz mezes ke Te buško jo!
Jo la keria mas ke me vida,
Mas ke me madre la keria jo!
Kvando Te madre Te parjo, e Te kito al mundo,
Korason non Ti e ado, por amar segundo!

Abašando les kalera...."

Te divne pjesme pune ljubavi i nježnosti, ponijeli su u svojim srcima naši preci, napuštajući domovinu, Španiju. Melodije i riječi su se vjekovima prenosile sa generacije na generaciju i biće dragocjeno ako se to i dalje nastavi.

Zahvaljujući stalnoj okupatorskoj špijunaži, Mimo i Joža su jedno vrijeme proveli u talijanskom zatvoru. Bilo je to u zimu 1942. U hladnom, mračnom, memljivom opštinskom podrumskom zatvoru, bili su već na rubu izdržljivosti. Otac im je nosio hranu i presvlaku, ali sve izneseno iz tog zatvora bilo je preplavljeno vaškama. Svoju veliku želju sa stupe u redove partizana, moji rođaci su konačno ispunili, po oslobođenju logora Rab. Rat su preživjeli, ali su nas ipak rano napustili.

* * *

Prošla je gladna, hladna zima 1942. U julu mjesecu, pod stalnim pritiskom ustanika, Talijani se povlače. Drvar je slobodan. Taj dan još uvijek pamtim! Mi smo presrećni, ma kako nam bilo, jer smo svjesni da ćemo živjeti u slobodi. U Drvaru je ostalo samo deset porodica. Među njima je i naša, jer je sestra Rahela u šumi, u gerilskim jedinicama.

Gledamo kolonu koja se kreće prema Uncu. Na čelu je crvena, proleterska zastava. Sve nam čudno djeluje, ali se priključujemo povorci. Iz grmlja iskoči nekoliko naoružanih i veoma bijedno obučениh mladića. Prepadoh se; nisam mogla vjerovati da neka vojska može tako izgledati. Međutim, ti odrpani borci počеше nas grliti i ljubiti. Postadoše nam odmah dragi, jer se nijedna vojska nije tako ponašala prema nama. Moja majka je te čudne borce počastila kafom, koju je uspjela sačuvati.

Dok očekujemo sestru Rahelu, borci nas tješe: "Živa je, zdrava i lijepa, vaša Rahela. I zaista, eto nje, u krasnoj narodnoj nošnji, u društvu drugih devojak. Odvažna, hrabra partizanka nam priča o borbi, zimi, naporima i o dobrom drvarskom seljaku koji ih je hranio i oblačio.

Pošto je Drvar slobodan, dolaze borci i ranjenici iz raznih jedinica. Među njima je i nešto Jevreja. Svi nas posjećuju.

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Jednog petka uveče, uoči Šabata, mama je zapalila kandil, a tata stavio talet i počeo da moli subotnju molitvu. Neko zakuca na vrata. Mama ih, sa strahom, otvori. Na kućnom pragu pojaviše se dva lijepo uniformisana partizana. Iz polutame se čuo dobro poznati pozdrav: "Bojnos noćes". Trgosmo se, a moj otac otpozdravi, također, na španskom jeziku. Učtivo su se predstavili kao dr Mešterović Đura i Todorović Vojo, članovi Štaba I udarne krajiške brigade. Vojo odmah objasni da je to njegovo partizansko ime, a da je on Jevrejin iz Sarajeva, Lerer Šamuel. Otac ga zagrl i poljubi uz reči: "Dio ke Te gvarda!" (Bog nek te čuva!). Ono malo hrane koju smo imali, rado smo podijelili sa gostima, uz prijatan razgovor o Sarajevu, našoj porodici i Ulici mali Alifakovac, u kojoj je i Vojo živio. Inače obojica su bili španski borci.

Poslije rata, posjetili su nas u Malom Alifakovcu, gde smo sa zanosom evocirali ratne uspomene, naravno, uz pastel, haminadus jaja i fritule (španske specijalitete).

Obojica su još dugo živjeli u slobodnoj Jugoslaviji.

* * *

Drugi, također veoma drag, posjetilac naše kuće bio je dr Romano Jaša, član Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske. Našu porodicu je poznavao, jer je detinjstvo proveo sa mojom majkom u Banjaluci. Bio je sin poznatog sarajevskog rabina, Romano Menahema.

Našu preidealiziranu partizansku borbu, gledao je iz više uglova. Ostvarenje naših ideala je, pomalo, pesimistički ocrtavao. Već onda je bio vidovit i realan posmatrač zbivanja. Međutim, većinu nas nije mogao ubjediti u svoje stavove. Rat je preživjeo. Umro je prije par godina.

* * *

Jedan od veoma dragih posjetilaca naše kuće u Drvaru bio je Atijas Mono, naš sapatnik u logoru Bosanski Petrovac.

U poređenju sa ostalim internircima, bio je najsmjeliji i najaktivniji u spovođenju raznih akcija. Svojom vedrinom i duhovitošću bodrio je mlade, ali potonule duše. Tada posebno, kada smo bili sabijeni u betonske okove zgrada i gustu žičanu ogradu, tada više nego ikada, bili smo željni života. Mono je svirao na maloj usnoj harmonici, a mi smo plesali u zamračenom podrumu. Te, nekad divne, zanosne melodije, pratile su druge, dirljive riječi naše teške zbilje:

"Davno nisam jeo slatke palačinke,
Davno nisam pio topli čaj!

(Tri palme na otoku sreće,
Gde oblaci kruže svu noć!)"

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

Pored mnoštva drugih humanih akcija, Mono se primio jednog od najopasnijih poduhvata u logoru. Noću je provaljivao gustu žičanu ogradu i odlazio pod Oštrelj, u srpska sela Bare i Kulunić. Poštenu srpski seljak je potpuno razumio teškoće Jevreja u logoru. Svakodnevni upadi ustaša u selo, odvođenje i ubijanje domaćina, paljenje i pljačkanje, natjerali su seljaka da tu Pavelićevu Nezavisnu Državu Hrvatsku mrzi i da se bori protiv nje. To je bio snažan razlog da pomaže bijedne i gladne Jevreje u logoru.

Poslije dogovorenog znaka, laganog kucanja na seoska vrata, domaćini bi Monu pružali hranu; kajmak, sir, hljeb, slaninu. Kratko bi popričali i on se hitro, da ga jutro ne zatekne u selu, vraćao nazad. Iako smo svi bili gladni, Mono je hranu djelio onima kojima je bila najpotrebnija. Ja sam, ipak, bila mali izuzetak, jer sam, kao njegova simpatija, dobijala ponešto od toga. Rano u zoru, zakucao bi na naša vrata, dodao poklon mojoj majci od srca i, zadovoljan, uputio se na počinak.

Moje roditelje je veoma obradovao susret sa Monom u Drvaru. Meni je bilo žao što ga ni tada, kao i u ratu, nikad nisam vidjela. Rat je preživjeo, nedavno je umro.

* * *

Već šest mjeseci živimo u našem slobodnom Drvaru, srećni što smo se, kako smo tada mislili, jednom zauvijek otrgli iz ustaških kandži. Prikazivanje našeg bogatog kulturnog programa u bivšem "činovničkom domu", odjednom su prekinuli uzvici u sali: "Njemci u Petrovcu!" Znači, tu je IV neprijateljska ofanziva, o kojoj se odnedavno šapuće. Iako smo obučeni lagano, za priredbu, svi do jednoga hitamo u bolnicu da bismo, do ulaska Njemaca, sve ranjenike prebacili u šumu. Najviše ih je iz proleterskih, srbijanskih jedinica. Oni su uz nas presrećni. Dobro se sjećaju avgusta 1942, kada su, pri ulasku u naš grad, dočekani ovacijama i pjesmom, dok su se po livadama, na bijelim čaršavima, razvijale juške za pite, u furunama pekli hljebovi, a na ražnju okretali janjci. Prva, na bijelom konju, sa pesnicom na čelu, ušla je Crvenčanin Vera, Beograđanka, predratni student. Od tog dana, drvarska omladina danonoćno bdije nad ranjenicima, a drvarski seljak donosi sve što ima u kući. Nije bez razloga narod u ovim ratnicima vidio svoje spasioce. Ova vojska se bori protiv ustaša i Njemaca i čuva naša ognjišta.

Na grubim, od drveta i ćebadi napravljenim nosilima, po vijavici, bljuzgi, blatu i snijegu uspjeti smo sve ranjenike prebaciti u Crvljivicu i Prekaju. Rano ujutro, vraćajući se iz akcije, na moje veliko zaprepašćenje, susrećem kolone izbjeglica. Među njima, u Žumberačkom partizanskom odredu, ugledah Katicu Špirer, Jevrejku iz Virovitice. Sasvim ubjedljivo, reče mi: "Pođi sa mnom, ovo će sve za tri mjeseca proći, vrtićemo se u Viroviticu i nastaviti školu!" Otrčah kući po ruksak sa već unaprijed spremljenim stvarima. Roditelja nije bilo, pa sam im napisala ceduljicu i požurila za kolonom. Iako sam trčala mimo kolona, Katicu nigdje nisam susrela.

U selu Bjeljicima, saznadoh da su mi roditelji u zbjegu. Izletjeh iz kolone i otrčah k njima. Nisu bili iznenađeni, nadali su se da ću ostati uz njih. Pitala sam ga: "Tata, smijem li ići u

partizane?" Odlučno i hrabreći me reče: "Idi, dječe, tamo Ti je mjesto, a nama šta Bog da!" Poljubih oca u ruku. Pitaju me za malog brata. "Izgubili smo se one noći kad smo prenosili ranjenike i dalje ništa ne znam!" Moja majka me isprati tužno, ali i zadovoljno, vjerujući da ću spasti svoj život, udaljujući se od Njemaca. Rastadosmo se na malom brijegu, uz poljupce, njene brižne suze i upozorenje da čuvam svoj devojački ponos.

* * *

Moji stari roditelji su, sa dugom kolonom izbjeglica, krenuli u pravcu Like. Na prelazu grahovske ceste, u selu Resanovcima, bilo je opasno. Tek što su prešli cestu, tati noge potpuno otkazaše. Toplim, iskrenim riječima, više plačući, reče: "Idi Luna, bar Ti da djeci ostaneš, ja dalje ne mogu!" Izvan sebe, mama nije htjela da ostavi oca. Da bi je odobrovoljio, zbunjeno, sakupivši posljednju snagu, tata govori: "Ne brini, sakriću se u žbunje, pa kad Njemci prođu, doći ću za vama!" Zna ona da je to nemoguće. Kad izbjeglice koje pridolaze uzviknuše: "Diži se stari, eto Njemaca!", mama se skameni. "Gvaj di mi, Dio ki nos gvardi! - Đavo, diži se!" - plače izbezumljena majka.

U ŽIVOTU JE IPAK SVE PREDODREĐENO I NJIM SE UPRAVLJATI NE MOŽE!

Da nije čuo molitvu Bogu izrečenu na španskom, Mono ih sigurno ne bi primjetio. Okrenu se i ugleda starog, dobrog Davida kako sjedi na zemlji. Poznat još iz logora, susretljivi i hrabri Mono Atijas, uze oca na leđa i ponese dalje. "Ne brini tiu Davo, čeka Vas naša slobodna Lika!" Uz pomoć ratnih drugova iz VIII krajiške brigade, tata je "krkače" prenijet do bezbjednijih sela. Zadovoljan, Mono nastavi put uz pozdrav: "Vidjet ćemo se u slobodi". Svi smo se tome nadali, ali priželjkivali smo i čekali slobodu još pune četiri godine!

Naši dobri Drvarčani nabaviše u selu konja, na kome je moj otac prokrstaro veći dio izbjegličkog puta. Prilikom povlačenja za Liku, za Divoselo, sreću dr Albahari Rahelu Cilu, kćerku očevog brata Dude. Ona je ljekar i rukovodi pokretnom bolnicom, koja se svakim danom, kako borbe traju, sve više popunjava. Ubjeđena da njeni roditelji u Zagrebu nisu više živi, presrećna je što je tu tiu Davo, da joj, kako kaže, u slobodi oca zamjeni!

Kada je prohujala i propala njemačka ofanziva, moji se iz Divosela vraćaju u selo Boboljuske, nedaleko od Martin Broda. Sve je bilo mirno i spokojno, samo bi poneki prepad četnika uznemirio moje roditelje.

Negdje u ljeto 1943, vraćajući se iz Like, došla je u Boboljuske i moja sestra Flora, da se porodi. Na nesreću, oboljela je od pjegavog tifusa. U visokoj je temperaturi, bunca, tresse se, diže se sa postelje, bježi vani. Ovo su za moju majku najteži dani ratnoga života. Najzad, porođaj počinje. Trudovi ne dolaze, a bolovi su sve jači. Flora gubi dah, usne su joj pomodrine. Mama oko ognjišta jauče, grize ruke i već nazire skorou smrt. Tata, okrenut istoku, sa taletom (molitvenim peškirom) o vratu, moli Boga za spas svoje kćeri! U momentu, majka se osvjesti, donese nekoliko sačuvanih zrna crne kafe, preprži ih i skuva. Od popijene kafe, Flori se razbistriše oči. Ali, sve je uzaludno, nema snage za porod.

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

I baš kao da su jauci ugledali sreću! Iz omanje kolone izbjeglica povratnika, koja se kretala selom, utrča u kuću sredovječna žena. Zapanjena užasnim prizorom, vičući: "Spasavajte ženu" napuni kazan vodom, zagrija ga do vreline i spusti Floru u vodu. Poče joj polako masirati stomak, i za nepunih pet minuta, djete izleti van ofureno, smežurano, sivo-smeđe boje. "Dječaćić!" - uzviknu prolaznica - "a sad će i on propjevati!" Uze djete za noge, okrenu glavu nadole i poče ga snažno udarati. Mališan zaplaka i tada je svim mukama u porodicama Simić i Albahari došao kraj.

Još u toku intervencije koju je vršila plemenita i prisebna žena, moja majka i ona se prepoznaše. Bila je to majka poznatog borca Krainović Uroša iz Drvara, po zanimanju - babica.

* * *

Dr Levi Salamon je, prije Drugog svjetskog rata, živio i radio u Drvaru. Kao predratni komunista, često je proganjan i zatvaran. On i njegova, do kraja razborita, plemenita supruga Bosa, bili su, u ondašnjoj intelektualnoj sredini Drvara, najpriznatiji i najomiljeniji. Nemam dovoljno riječi da opišem njihov pristup narodu i toplinu kojom su oboje zračili. Kad bi se dr Levi i Bosa spomenuli, to bi bilo vedra srca i pune duše!

Maja 1944, za vrijeme njemačkog desanta na Drvar, doktorova supruga Bosa sa kćerkom od godinu dana, zarobljena je od Njemaca. Zatočena na Šobića groblju, sa bezbroj ostalih Drvarčana, očekivala je smrt. Zahvaljujući ostalim zatočenicima i drvarskim četnicima, uspjela je pobjeći iz logora. Niko je nije odao, inače bi bila zajedno sa djetetom, zvjerski pogubljena. Divni i dobri ljudi iz Drvara, spasili su od sigurne smrti svoju Bosu, kćerku drvarske doline, sposobnu stručnu učiteljicu, besprekornog vaspitača njihove djece i suprugu plemenitog narodnog ljekara.

Cijenjena obitelj dr Levija je živjela poslije rata u Sarajevu, a ja sam bila čest posjetilac u njihovom toplom domu. Poštovani doktor Levi i njegova supruga, već odavno nisu sa nama. Njihove dvije dobre kćerke su, zahvaljujući roditeljskom vaspitanju, također, omiljene ličnosti u narodu.

* * *

Već smo prešli Jablanicu i rijeku Neretvu. Bilo je jako hladno. Na visoki snijeg pala je kiša, stvarajući tvrde snježne ledenice. Peli smo se uz planinu Prenj, iznad Konjica. Išla sam potpuno bosa, jer su me moje gojzerice jako našuljale. Zamjenila sam ih za opanke-pu-travce, ali i oni su se vrlo brzo iskidali. Koračajući po ledu, iz nogu je, ostavljajući trag na snijegu, šibala krv. Začudo, na stopalima nisam osjećala hladnoću. Bridjela su mi pri svakom dodiru sa ledom, koji je izazivao strašan, pržeći bol.

Bio je već skoro sumrak. U toj dugoj koloni, gdje nitko nikog ne gleda, gdje se svak bori sa svojim mukama, iznenada začuh glas: "Jesi li to Ti Judita, tako bosa?" Bio je to Baruh

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Jakica iz Banjaluke, kojeg sam kroz druženje u banjalučkom kenu poznavala još prije rata. Pošto su kolone brzo uzmicale, nije imao vremena za razgovor. Samo je rekao: "Sačekaj me tu, donijeću Ti cipele!" Srećna što više neću hodati u mukama, ali i preplašena da ne izgubim svoju jedinicu ostah tu da sačekam Jakicu. Uskoro, u njegovim rukama ugledah vojničke cokule. Bile su prevelike. Sa izuzetnom radošću strpah noge u njih, Jakica prikupi lišća, popuni praznine, zaveza šnure i uz: "Zdravo, srest ćemo se opet!", otrča u svoju jedinicu. U toplom, mokrom lišću, čini mi se, rane više bole.

Jakica je bio u I proleterskoj brigadi. Nažalost, nikad više se nismo sreli. On je negdje na Zelengori, kao hrabar borac, položio svoj život, kako su poetski rekli njegovi drugovi.

* * *

V neprijateljska ofanziva je već u punom jeku. Sve naše jedinice, koje su krenule prema istoku, nalaze se u potpunom petokružnom obruču njemačkih SS divizija. Silne izbjeglice koje su krenule ka nama, polako se osipaju, a kakva im je budućnost, nitko ne zna. I naša sudbina je krajnje neizvjesna. Dok se krećemo tamo-amo, malo ko brine za druge. Hirurške intervencije se stalno vrše, često pod vedrim nebom i paljbom metaka. Iako je skoro svako okrenut sam sebi, naš dr Đura očinski brine o nama. Kao iskusni španski borac, vješto nas štiti od bombardovanja. Prema meni, najmlađoj u ekipi, oboljeloj od dizenterije, posebno je pažljiv i nježan. Izvukao me je iz Centralne bolnice i očinski me čuvao kroz cijelu ofanzivu. Samo njemu mogu biti zahvalna što sam preživjela.

Niz strme planinske masive, spuštamo se ka rijeci Pivi. Neprijatelj nas je sa svih strana opkolio i potisnuo na uski, nesigurni koridor. I u toj dugoj, bosoj, goloj, izglednoj koloni, u košmaru duše i tijela, neko me iznenada povuče za ruku! Srce mi snažno zalupa! Okrećem se prestravljena i obamrla, i vidim Hakenkreuz (njemački kukasti krst) i zlu, njemačku ruku. Ali na moju veliku sreću, prepoznah Žaka Fincija iz Sarajeva. "Judita, otkud Ti tu? U kojoj si jedinici? Odmah pođi sa mnom, ne smiješ ostati na gudurama Pive!" - reče mi Žak i povuče me sa sobom. "Sa mnom je i Kic, sjećaš ga se sa Golenića?" Zbunjena, bez razmišljanja, krenuh nekoliko koraka, a onda počeh da se otimam iz njegove ruke. U mojoj jednoj, dječijoj duši, nešto se prelomi, otrgoh se i potrčah nazad, u svoju jedinicu!

Moje dvije vjerne saputnice, Seka i Mira, zlovoljno me upitaše: "Gde se to Ti, Maća, izgubi? Već smo se prepali i Đura poslo' evu uz kolonu da te traži." Kad im rekoh šta se desilo, odgovoriše mi: "Možda si pogriješila, a možda i nisi, nitko Ti ne može dati savjet!"

Mrak je skoro već pao. Nad Pivom se svilo mnoštvo bijednih ratnika, koji čekaju dva famozna, gumena čamca. Spretni i hrabri borci dalmatinskih brigada prevoze ih preko brze, valovite i, nadasve, nemirne Pive. Sjedim na kamenu, u duši sam usamljena. Razmišljam o I proleterskoj brigadi. Ona je uvijek u prvim borbenim redovima, gdje su najžešći okršaji. Ali je zato i najveća mogućnost proboja iz tih, kako kažu, pet neprijateljskih obruča. Iz svakodnevice, sasvim neočekivano, misli mi skrenuše na Golenić i divnu 1940. godinu. Nedaleko od Slatine, u selu Goleniću na napuštenom grofovskom imanju, uspješno je radila

hahšara. To je Svjetska jevrejska organizacija koja vrši obuku jevrejske omladine u poljoprivrednim poslovima, prije iseljenja u Izrael. Poslije dvogodišnje pripreme na Goleniću, svi "haverim" (drugovi i drugarice), puni ideala i želje za obnovom svoje vjekovima izgubljenje otadžbine, hitali su za Erec (Izrael).

Žak, Kic, Samakovlija Isak i ostali, koji su dolazili u naš ken, nastojali su da davnašnje ideale Jevreja cijelog svijeta uspješno prenesu i na nas najmlađe, ideološki još neopredeljenije Jevreje. Sa punim zanosom, objašnjavali su nam poruku i zakletvu Teodora Hercla, vođe jevrejskog naroda u dijaspori: "AKO TE ZABORAVIM JERUŠALAIME, NEKA MI USAHNE DESNICA!" Upoznavali su nas sa historijom jevrejskog naroda, učili smo hebrejski jezik, jevrejske pjesme i poznato, nacionalno kolo - havu. Razvijali su kod nas patriotizam i ljubav prema praotadžbini. Tako su, istinskim i moćnim oružjem, vrlo brzo prodirali u naše mlade duše. Mi, tada mlade "šiparice", iščekivale smo da nam bar neko od njih šapne neku toplu, dragu riječ. Sve smo ih ljubopitljivo posmatrale. Posebno nas je oduševio Kic. Bio je lijep, crn, stasit. Kad bi u čizmama sa gvozdanim mamuzama poveo havu, netremice smo gledale u njega. Ali, svaka od nas je duboko skrivala svoje naklonosti.

Tužna sam i u toj hladnoj, dubokoj noći zagrijevam dušu evociranjem uspomena na divne izlete u Golenić. Uskim putevima, koji su vijugali pored bezbroj bistrih potočića, krasnih, hrastovih šuma i zlatnih, talasastih njiva pšenice, stizali smo do dvorca. Tim, nekad divnim grofovskim zdanjem, mjesto kontesa i grofica, sada se kreće mlada, zdrava, od sunca preplanula jevrejska mladost. Za nas stare i mlade, koji dolazimo iz svih okolnih gradova, uvijek je pripreman lijep doček. Pod debelim hrastovim stablima, poređani su dugi stolovi. Uz prijatan zajednički ručak, sa mnogo kolača, uz prigodan kulturni program i igranje have do iznemoglosti, prošao bi naš veseli "tiul" (izlet), u tom nezaboravnom Goleniću.

Veoma mali broj tih divnih, mladih ljudi uspio se prebaciti u Izrael. Uskoro je zlokobna 1941. godina njihove mlade živote raznijela po fašističkim logorima Evrope.

Žan i Kic su preživjeli rat, ali su nas, ipak, već napustili.
Tek poslije rata smo spoznali da smo Žak i ja rođaci.

* * *

Po probijanju posljednjeg neprijateljskog obruča u V ofanzivi, maja 1943, na zvorničkom terenu, saznajem da je Katica preživjela ofanzivu i da je u Šekovićima sa Centralnom bolnicom. Zaista ne znam, šta me je i tada vuklo k njoj, kad je bilo već sasvim jasno da od naše škole nema ništa. Željela sam biti baš uz nju, najvjerovatnije zato što je Jevrejka, kad već nema mojih roditelja.

Molim dr Meštrovića da mi odobri prelaz u Centralnu bolnicu. On mi ne dozvoljava jer je okolo četnički teren, a sa kuririma je nesigurno putovati. Kao da je naš dobri dr Đura, kako smo ga od milja zvali, predosjetio zlu sudbu te jadne bolnice. Poslije samo dva dana, ustaše su cijelu bolnicu krvnički izmasakrirale. Danas je, na spomen-kosturnici u Šekovićima, podno Vlasenice, uklesano i ime Špirer Katicice!

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Pored prvog veselog i dragog susreta sa Nahmijas Samijem 1942. u Drvaru, ni slutiti nisam mogla da će naš drugi susret biti tako tužan i dramatičan. Sjećam ga se, pomalo, iz predratne Banjaluke.

Negdje oko Vareša, na visokom planinskom prevoju, zanoćilo je dosta jedinica. Rano u zoru, kado smo se spremali za pokret, naređeno je postrojavanje svih jedinica. Odmah smo pretpostavili da je nešto opasno - teška borba ili neprijateljski obruč. Ali, nažalost, bilo je još gore. Ispred svih jedinica, stajala su četiri razoružana borca. Bio je maglovit, tmuran dan. Iako sam, stajala podalje, prepoznala sam Samija. Nikom ne govorim da ga znam, a posebno skrivam da je Jevrejin.

Jedan od komandanata čita naredbu: "Zbog paljenja seoske košnice i krađe meda, kažnjavaju se strijeljanjem..." Pomenu dva nepoznata imena. "Zbog prikriivanja istine, upućivanjem u prve borbene redove, kažnjavaju se Nahmijas Sami i četvrti nepoznatog imena!" Iako s tugom zbog ova dva prva borca, laknulo mi je kad sam čula da će Sami ostati živ! Bože, mislim se, kako je težak i surov naš ratnički život. Gladni smo, bos i goli, a ne smijemo uzeti u selu ništa tuđe. Kroz nekoliko dana, iz daljine, spazila sam Samija, ali sam okrenula glavu, da ga ne postidim.

* * *

Uskoro, juna 1943, poslije prelaska rijeke Bosne u Nemili, približavamo se mojoj Krajini. Presrećna sam i stalno razmišljam o tome kako da napustim proleterse jedinice. Ja sam još uvijek dijete. Ono malo ideala što sam imala srušilo se u ovoj teškoj ofanzivi. Moja jedina želja je da ostanem u blizini Banjaluke, kako bih što prije došla do sela Hrváčani. Nadam se da su mi bar tetka Rena i njen unuk Moric živi, i želim ih nekako izvući iz tog zaostalog kraja. Znam da su stric Jakob i njegov sin Šalom Mito, već u početku rata ubijeni od četničke ruke, i zato preostale, i po cijenu svog života, moram sačuvati! Sve to saopštavam dr Đuri. On u ostvarenje mojih namjera i želja malo vjeruje, i plaši se za moj život u tom, pretežno, četničkom kraju. Napokon mi odobrava prelazak u Banjalučki partizanski odred, po mom izboru.

Mršava sam kao prut, ostajem nekoliko dana u odredskoj ambulanti u Šipragama. U odredu me jedva čekaju, misleći da ću im, kao iskusna bolničarka, mnogo pomoći. To duboko osjećam, napinjem sve snage da opravdam svoje postojanje! Nepunih petnaest dana na panju su bili poređani komadi mesa iz boračkih porcija kako bi me ojačali, i u isto vrijeme "gladnim očima" pružili zadovoljstvo! Obukli su me i obuli, tako da sam tek tada došla sebi.

Po jednom borcu iz odreda, koji krišom ide u Hrváčane roditeljima, Čučun Nikoli, poručujem tetki da sam blizu i da ću brzo doći do nje! Ali, život plete svoje konce ne osvrćući se na nas! Poslije nepuna dva dana, moja ekipa prošla je kroz Hrváčane i potražila moju tetku. Obe poruke ona je primila i živjela u nadi da ću njoj i njenom unuku donijeti spasenje.

Tek kroz dva mjeseca, oslobodili smo Prnjavor, koji je svega dvanaest kilometara od Hrváčana. Ja očekujem da ćemo već sutra, prekosutra, krenuti na to selo. Veče provodimo

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

u hotelu Đerića, na igranci. I dok ja veselo igram, prilazi mi odnekud poznata osoba. Da, prepoznajem je, to je gospođa Lazukić, koja je prije rata sa tetkom bila veoma bliska. Grli me i, sa mnogo opreza, saopštava da su nedavno tetku Renu ubili četnici, a da je njen unuk Moric kod apotekarke u Prnjavoru. Malog su, pošto su tetku ubili, bacili kroz prozor u potok. Peana, vjerna kućna pomoćnica moje tetke čim je začula plač, dotrčala je i uzela dijete, inače bi se i ono udavilo u potoku.

Sve to slušam u bunilu. Ne mogu doći sebi. Bacih se u zagrljaj gospođi Lazukić i tužna, sledena srca, izadah iz zgrade. Oko mene se okupiše borci, tješe me riječima: "Naći ćemo ubice i tvoju tetku osvetiti!" Ali ja ne želim osvetu, jer ne želim zlo vraćati zlim! Moja želja bila je da nas troje, koji smo, po mom mišljenju, jedini ostali živi, savijemo to svoje, iako okrnjeno gnijezdo. Ta nada je, jednom zauvijek, izgubljena.

Sutradan, rano ujutru, idem porodici Finklštajn. Stara i iznemogla apotekarka jedva se kreće. Ostala je bez muža i sina jedinca, koji je, već prvih dana rata, otišao u partizane. Nerado me i zlovoljno prima. Na malog se jako žali: "Zločest je, stalno plače, ja ga više držati ne mogu!" Objašnjavam joj da dijete od nepune tri godine ne mogu voditi sa sobom, da sam vojnik i da ću ga uzeti čim mi mogućnosti dozvole. Dovala je Morica iz susjedne sobe, odakle se sve vrijeme našeg razgovora čuo njegov plač. Mali se otima iz starićinih ruku, i bježi u sobu. Jedva uspijevam da poljubim dječaka, ubjeđujući staricu da ću doći, čim budem mogla. Napustih kuću sa suzama.

Ubrzo, zauzimamo i Hrvacane. Stadoh pred izgorjelu kuću moga pokojnoga strica i obnovljeni sobičak u hambaru. Bilo je već svanuće. Razbih krečom poprskani prozor i ugledah krvav panj... Sad sam tek izvan sebe. Nisam saznala pravu istinu. Znači glavu su joj odsekli, krvnici jedni! Ošamutih se, obli me hladni znoj. Hoću unutra! Borci me čvrsto drže i vuku dalje od tog stravičnog prizora. Lupam na susjedna vrata, kod starog poštara, iako nisam svjesna zašto ga tražim. On se sav trese i plačući uzvraća: "Ne znam ništa". Kćerka mu je u partizanima, tako da je na tom četničkom terenu u stalnom strahu. Odjednom, pred nama se pojavi komandant brigade, Samardžija Stevo. Svojom oštrom, vojničkom naredbom: "Ajde, Judita, ima ranjenika!" - presječe naš razgovor. Znao je da će me, jedino na taj način, odvući od mučnog prizora.

U daljem napadu jurišajući niz brdo Devetinu, nisam bježala od metka, išla sam mu u susret. Rastjerasmo četnike. Borci su poredli da se odmore, čekajući da im naš vrijedni kuvar Mile spremi ručak. Iz vojničkog kazana diže se gusta, mirisna para ovčijeg mesa, što borce posebno raduje.

Meni nije ni do čega. Svi me tješe, ali meni nije ni do razgovora. Žalosno zaključujem da smo sa bujnog životnog stabla ostali samo nas dvoje - jedno siročić i ja. Da li će se i naša životna staza utrti? Možda bi bilo i bolje? Najveći dio djetinjstva proveli smo u zajednici sa stricem i tetkom. Pored toga, moj otac i Jakob su rođena braća, a moja majka i Rena, rođene sestre. Kako je to duplo krvno srodstvo, tetku i strica doživljavala sam kao roditelje!

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Često sam školske ferije provodila kod tetke u Hrvaćanima. Ona nam je, sa velikim zadovoljstvom, svakodnevno servirala razne sokove, šlagove i ukusne kolače. Učila nas radu, redu i poštovanju. Sada, tužna i uplakana, evociram uspomene na moju vrijednu, dobri i strogu tetku Renu, i kao pamuk mekanog i plemenitog strica Jaku!

Munjevito, dok srce treperi, kroz glavu mi prolaze slike njihove tragične pogibije. I pored dobrote i nesebičnog pomaganja sirotinje, pored svesrdnog zalaganja moje tetke u liječenju naroda, već u ljeto 1941, mog strica ubijaju seljaci, mještani. U potoku, nepunih sto metara od kuće, još živom, izvadili su mu oči i počupali nokte, da bi ga onda zvijerski zaklali. Bolan jauk dopirao je do same kuće, ali niko nije smio izaći. Kuća je bila opkoljena naoružanim četnicima, koji su držali puške na gotovs. Po selu se pričalo da je to odmazda za nahranjeni proleterski bataljon "Zdravko Čelar", što je bilo lukavo smišljen izgovor. U onom ratu, u kome su se sve naše neregularne vojske, same snabdjevale, niko im nije smio otkazati poslušnost.

Velika tuga i neraspoloženje uvuklo se u duše ostalih ukućana. Sin, Šalom Mito, nije više imao volje ni za kakvim radom. Robu je podijelio narodu. Napunio je šprajc kola žitom i u odlasku u Banjaluku, pune vreće je bacao ispred seoskih kuća.

Pri samom ulasku u grad, prepoznale su ga ustaše, uhapsile i zatvorile u zloglasnu Crnu kuću. Čim je saznala da je uhapšen, njegova veoma lijepa supruga, Matilda, hita da ga posjeti. Ustaše je odmah hapse, odvođe u logor Stara Gradiška, odakle se nikad nije javila, a ni vratila. Sigurno je u sebi nosila vječnu tugu za tek rođenim sinom i izuzetno dobrim suprugom. Zahvaljujući vješto skrivenom imenu, Mito je uskoro, sa ostalim seljacima pušten iz zatvora.

Poslije svega, Mito spozna je da se od ustaša i četnika mora sklanjati. Nalazi rješenje u odlasku u partizanske jedinice. Ali, već u ljeto 1942, u selu Potočani, hvataju ga četnici i odvođe u selo Gornja Šnjegotina. To je poznati četnički teren na tromedi Banjaluke, Krupe na Vrbasu i Karanovca. Sa njim je i dr Perović Danica, predratni komunista, partizanski ljekar, Minanović Drago, borac-proleter i još nekolicina partizana. Svi su u trošnoj, primitivnoj i veoma prljavoj kući četnika Vranića. Sa čestih isleđivanja, samo se Mito vraća pretučen i u modricama, jer od njega svakodnevno traže pare i zlato. U tom bijednom sobičku, više je nego očajno. Tu i tamo, bace im po neki komadić zobenog hljeba. U Miti ipak postoji nada: "Ako komuniste na ubijaju, onda zašto bi mene?" Njegova majka, ucviljena zbog gubitka supruga i snaje, tumara po stravičnim četničkim selima da izbavi sina, ali joj to ne uspijeva.

I dok Mito ohrabren razmišlja, čuju se drske psovke i dreka: "Izlazi, Čivute, van!" Ubjeđen da ga šalju kući po novac, jedva se teturajući ispred kuće, sugestivno šapuće: "Donijecu sve što imam, samo me pustite." Dva naoružana četnika odvela su ga nepunih deset metara od kuće, gdje je stajao privezan konj. U tom momentu, jadni Mito je sigurno pomislio da će mu dati konja, kako bi novac što prije donio! Ne, nažalost, sve je bilo tragično, da tragačnije nije moglo biti. Samo divljačka, sto godina zaostala, umno poremećena glava, mogla je tako nešto monstruozno smisliti i učiniti. Vezali su mu noge za konjski rep i tako ga vukli

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

do mjesta pogubljenja. Šta je bijedni čovek, u dvadestom vijeku, grubo mlatarujući za konjskim kopitima, okružen necivilizovanim ljudskim spodobama, u tim momentima mislio? Teško je reći! Sigurno je molio Boga za što bržu i lakšu smrt. Bar na tren, svoje misli je uputio dobroj majci i jednogodišnjem sinu prvencu.

Dok je Mito na zelenoj livadi polako nestajao, kroz malo, prljavo prozorsko okno, njegovi saborci su prestravljeni posmatrali i očekivali svoju smrt! Ubrzo se čuo pucanj. Poslije kraćeg vremena, sasvim mirno i spokojno, sporim, tromim koracima, vraćale su se ubice sa zlatnim zubima u ruci, iščupanim iz Mitinog mrtvog ili živog (što samo oni znaju) tijela.

Ostali zatvorenici su pušteni, a Mito je zbog religiozno neiživljenih strasti pojedinaca, ubijen. Takvim i sličnim divljačkim postupcima, koji sigurno nisu izvršavani po komandi viših, napajali su se krvoloci. Zbog toga su, sa razlogom, osuđivani i na dvadeset godina robije.

I tako, u agoniji teške ratne zbilje, pogledah po livadi. Borci se dižu i jure ka kazanu. "Pođi, referente, ručak je!" - uzvikuje Anđa, četna bolničarka. Prilazim kazanu, uzimam samo supu - meso mi se gadi. Ali, ni supa ne ide. Jedem ja nju, ona "jede mene". Prolih porciju i krenuh za vojnom kolonom.

* * *

Pri formiranju XIV srednjobosanske brigade, septembra 1943, u njen sastav je ušao i Banjalučki odred. Veoma sam iznenađena i srećna zbog susreta sa jednim od meni dobro poznatih Jevreja iz Sanskog Mosta. To je Trinki Albert, načelnik Štaba brigade. Zajedno smo u Štabu, i ja se uz njega osjećam malo sigurnije. Trinki slabo vidi noću, i kad su pokreti, ja ga vodim ispod ruke. Jedared me zapita: "Znaš li Ti praviti pastel?" Iako ga nikad nisam pravila, niti sam gledala kad ga majka sprema, uspjela sam. Bio je tvrd, ali u onim ratnim uslovima prelijep! Drugi put mi reče da mu napravim halvu. Uz pomoć Rusinki, veoma spretnih domaćica, poslastica je bila odlična, još i filovana orasima.

I pored svega, u jednom razgovoru u Štabu o meni, kod navoda da sam malograđanka, Trinki je rekao: "Ako ne valja, pušku u ruku, pa u četu". Moja "greška" je bila u tome što sam milovala i ljubila jedno pile, što je za našeg seljaka bilo neshvatljivo. U tom čudnom ratu, kojeg su, uglavnom, na svojim leđima ponijeli seljaci, sa malim brojem radnika i još manjim brojem intelektualaca, logično je da je svaki gradski manir za njih označavao gospoštinu, koju su iz dna duše mrzili. Dovoljno je bilo samo reći "nisam" mjesto "nijesam", pa da vas poprijeko gledaju. Razlog njihovog dubokog neprijateljstva prema građanima, uopšte, imao je svoje opravdanje. Seljak je, u prosjeku, bio siromašan i bijedan, dok je nasuprot tome, jedan dio gradskog stanovništva (tzv. kapitalisti), živio u bogatstvu i izobilju. I u takvoj stepenastoj klasifikaciji-ljudi, za njih je svaki građanin bio buržuj.

Bila sam u neugodnom položaju, o kojem tada ništa nisam znala. Odbranio me je, tako što ih je sve prekorio, poznati partizanski politički radnik, intelektualac iz Štaba divizije, Đuričić

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Blažo. Sve sam saznala tek poslije rata. Trinkija sam i dalje sretala, ali mu o tome nikad ništa nisam kazala. Spokojno je legao u grob.

Uskoro je u tu brigadu došao zarobljeni njemački ljekar. Bio je postariji, mršav, visok, sa izrazito dubokim, zelenim očima. Reklo bi se - tipični Nijemac. Mnogo nam je pomogao u sanitetskoj službi i želio sve da nam stručno objasni, tako da smo počeli pomalo i vjerovati u njegovu dobronamjernost.

Prilikom jedne intervencije kod našeg najboljeg puško-mitraljesca, Kovačević Osmana, pomislih "Luda Judita, kako možeš Njemcu vjerovati?" U jednom momentu, iz čista mira, Osman počeo vikati i trzati se cijelim tijelom. Doktor hladno reče: "Teatar". Borci pitaju šta je to. Ja iznenađena i ljuta rekoh: "pozorište". Svi skočiše na doktora da ga biju! Sasvim mirno i sabrano on objasni komandantu brigade Samardžiji Stevi: "To je jedna vrsta ratne nervoze, zvana živčana. Toj bolesti ne treba pridavati važnosti, jer je tada bolesnik još agresivniji". Ja, veoma uzbuđena, tvrdim da borac kao što je Osman, ne može izvoditi takve gluposti. Rekoh: "Doktor je neprijatelj". Strogo, kao da me kori, komandant izjavi: "Ne može on bit neprijatelj. On je Jevrejin!" Ja se skamenih i postidjena izađoh iz Štaba. Bila sam srećna što pametni prevodilac nije preveo moje posljednje riječi. Uskoro je doktor prekomandovan u diviziju. Susret sa njim mi je uvijek bio krajnje neprijatan. Nažalost, nisam stigla da mu se izvinim.

Nedavno sam, 50 godina poslije saznala da mu je ime bilo dr Knajhapel i da je do ovog rata živio u Zagrebu.

* * *

U toj čudnoj, ratnoj logoci života, krećući se po selima oko Dervente, zanoćismo u Kalenderovcima. U razgovoru sa ukućanima, ja im se učinih neobičnom. Jedna postarija žena upita me šapćući: "Odakle si čeri? Sigurno si izdaleka, kako Ti je ime?" Zbunih se, ali ponosno odgovorih: "Ja sam iz Krajine, a zovem se Albahari Judita!" "Sjedi, čeri", toplo i umiljato mi reče starica. Sjedoh na omanji tronožac pored ognjišta.

Vatrica je svjetlucala nježno plavičastim plamenom, a nabačeno pruće je pucketalo sad na jednoj, sad na drugoj strani. I dok se unaokolo osvrtala, starica otpoče priču: "Znaš dijete, ali nemoj nikome odati, ovde kod nas, u Štabu Rade Radića, ima jedan Čivutin iz Tešnja, prezime je ka' i Tvoje, a vabe ga Jozevom!" Očekujući moju reakciju, dok sam ja bila potpuno ošamućena, upita me bih li pojela malo ljevače. "Bih, bih", odgovorih ljubazno i pomilovah je po, glavi. Dalji razgovor, sa njene strane, tekao je slobodnije. "Pametan insan, dobro čeljade, svakom će u selu pomoći, a kaže da mu je u Tešnju sva vamilija pobijena!" Vesela što je bar on, od naše silne familije u Tešnju ostao živ, rekoh starici: "Znaš, majko, on je mom ocu brat od strica!" "E, neka znaš čeri, ja ću mu od Tebe uručiti pozdrav!" Sve mi to izgledaše pomalo čudno, i zapitah je što ode u četnike, a ne u partizane. Na to, pametna starica odgovori: "Znaš, dijete, trebalo je glavu spašavati, a vođe ondak nije bilo partizana, četnici su ga privatili isto ka' svoga brata!" Poslije svega, odlučih da mu napišem

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

pisamce, da ga pozovem da, bez imalo straha, pređe u naše redove, za šta sam dobila pristanak Štaba!

Dani su prolazili, mi smo krstarili selima uzduž i poprijeko. Ljubopitljivo sam zagledala svako lice koje se prema nama kretalo. Mislim da bih ga, po nekom iskonskom, familijarnom nagonu prepoznala. Nažalost, Jozef se nije pojavio. Ostala je vječna, nerazrješiva dilema: da li se plašio prijeći na stranu partizana ili pisamce nije ni dobio? Ipak, vjerujem u ovo drugo, sigurno seljanka nije smjela dati ceduljicu.

* * *

Maja 1944, dobijam naređenje da odem u Majkić Japru, nedaleko od Bosanske Krupe, na viši sanitetski kurs. Moj stalni san da se vratim u svoju Krajinu, napokon se ostvario. Svi naši u centralnoj Bosni su nestali. Njihovo četvoro djece, koja su živjela u raznim gradovima, negdje su sigurno po logorima smrti. Jedino se kćer Flora, uz pomoć prijatelja, u kokošijem sepetu, zajedno sa živinom, prebacila vozom do Splita. Pošto su Talijani blaži i mnogo bolji, nadamo se da će preživjeti rat! Samo to jadno, malo, ratno siroče ostavljam. Čim budem mogla, sigurno ću doći po njega! Sada, sa zebnjom očekujem vijesti o mojoj porodici.

I konačno, dođe dan mog polaska za Krajinu. Lijevče Polje, okolina Prijedora, Sanskog Mosta, sve opasni neprijateljski tereni, sem naše uvijek divne i slobodne Kozare. Idemo samo noću, a danju se skrivamo po dubokim šumama. Koračajući okolinom Sanskog Mosta, raspitujem se šta je sa Jevrejima sa Sane. Najbolji i najplemenitiji u cijeloj Bosni, krajiški seljak, sa sjetom u duši nabraja: "Nema više naših dobrih gazda kod kojih smo na veresiju, pa i na dugo čekanje, uvijek kupovali. Nema Levija, Atijasa, Hasona, Baruha. Svi su, dete u logore proćerani!" Najžalije mi je tui Avrama i tetke Mazalte, kod kojih smo davnih dana, još u našem djetinjstvu, svetkovali praznike. Zašto nisu bježali u šumu. Bar bi neko, valjda, ostao živ?

Prenoćismo u Lušci Pałanci, za koju je vezano moje djetinjstvo. Duša mi je puna; svaki plot, potočić, brežuljak čuva i krije neke dječije, vragolaste uspomene! Pred kućom u kojoj smo nekad stanovali, vidimo samo zgarište. Domaćini me primiše kao svoje dijete. Zagrlih moju Peru kao svoju rođenu majku, jer nekad nam je takva i bila. I prenoćih u malom, skromnom mljekaru, njihovom sadašnjem prebivalištu.

Konačno, stigli smo u meni poznatu Japru. Tu nas je otac vodio na seoske vašare. Dolazimo pred crkvu koja, začudo, nije porušena. Po njenom klasičnom izgledu, prepoznajem osnovnu školu. Jedan vojnik vodi nas u učionicu zastrtu slamom i ćebadima. "Sabijte se, jer imamo malo soba!" - reče vojnik i izađe. U školi je kao u košnici. Od silnih djevojaka se ništa ne čuje. Spustih torbicu pored Lele Rakite, koju sam još iz V ofanzive izuzetno voljela.

Na kursu je vrlo interesantno. Sve smo mlade, vesele i želimo da naučimo što više. I tu su poznati predavači, predratni profesori, doktori Jevreji - dr Binenfeld i dr Kraus. Među učenicama, jedina sam ja Jevrejka. Osjećam da me veoma toplo prihvataju. Ali ja to, mislim, i zaslužujem. Među najboljim sam učenicama. Moje zabilješke sa predavanja se

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

odmah preko indiga prepisuju, da bi ih i ostali mogli koristiti. Našim djevojkama teško padaju latinski termini, hemija i anatomija, iako su u praktičnoj obuci izuzetno verzirane. Uočivši nizak nivo obrazovanja bolničarki, predavači su se trudili da izlaganja što više približe svojim slušaocima. Vjerovatno su bili tu, sa nama, i pomalo usamljeni. Ali, veseli, zdravi seoski duh naših djevojaka, vrlo brzo nas je zbližio.

Uz često loženje logorske vatre i jedro, skoro baritonsko pjevanje naših djevojaka, svi su bili veseli, pa i naši dobri, stari profesori. Kada bi se zaigralo poznato, partizansko kozaračko kolo i oni bi zaigrali sa nama. A kad bi uz zvučnu narodnu tamburicu, šargiju, naše cure sitno, sitno vezle bosansko kolo, tad bi stari profesori netremice gledali u njih. Našim djevojkama, ipak, bilo je najdraže kolo iz Vrhovina, koje još iz djetinjstva nose u sebi. Igra se bez svirke i pjesme, uz gromko uzvikivanje i tvrdo tabananje nogama o zemlju.

Zahvaljujući dr Binenfeldu i dr Krausu, naše bolničarke su se vratile u svoje jedinice obogaćene stručnim, a i opštim obrazovanjem, jer su i na tom polju svakodnevno djelovali naši plemeniti profesori.

Dr Binenfeld je već odavno umro, dok je dr Kraus do ovog rata 1991, živio u Zagrebu.

* * *

Jednog ranog jutra, zagledah se u stazicu koja sa Grmeč planine vodi ka crkvenom dvorištu. "Bože, ko su ove dve seljanke? Kome dolaze?" Što su se više približavale, meni je srce kucalo sve jače! A, pred očima mi se sve jasnije ocrtavao lik moje sestre, Flore. Bila sam u pravu - Flora sa sinom u naručju i njena školska drugarica iz Palanke. Potrčah. "Floro!". Zagrlismo se čvrsto, dok ona kroz suze ne propusti: "Vidi moga Vlade". Pogledah ga i uzeh u ruke. Dijete mršavo, blijedo, tankih ručica i nožica, a niz tanke pantalone curi žuti, rijetki proljev. "Šta je to sa njim?" upitah uzbuđeno. "Vlado je jako bolestan, došli smo Tebi i doktoru, ali ne brini, još sam Duškova supruga!" Tek tada, sjetih se pisma, zagrlih je i ušutih, osjećajući se krivom. Pošto se malo sabraha, rekoh sestri: "Da, po nekim kuririma, još u brigadi, čula sam da se rastaješ od Duška. To mi je djelovalo bolno i ponižavajuće za našu porodicu, i zato sam vam napisala, onako grozno pismo. Oprosti sestrol!"

Poslije dramatičnog razgovora i razjašnjenja, saznadoh da su, hvala Bogu, svi naši živi. To mi daje dvostruku snagu za život, a i za borbu!

Flora nastavlja dalje: "Tvoje pismo sa položaja dobili smo tačno na Jom Kipur (dan kajanja grijeha), a to je poslije našeg rastanka, bila prva vijest o Tebi. Pismo je bilo drago, ali i veoma potresno. Pomislismo, otkud joj takve crne slutnje? A tata je ponosno rekao: "Vidiš kako naš Babickan pošteno misli". (Taj nadimak sam dobila od oca, kao vrijedna curica i njegova ljubimica.) "Tako nam je Jom Kipur bio još veći i dragocjeniji i sa radošću smo ga postili i za tvoj život!"

Uzeh dijete, oprah ga na potoku, ali svoje neraspoloženje i tugu zbog njegovog izgleda, nisam pokazala. Da bih sestru bar malo ohrabrila, rekla sam: "Floro, te divne plave oči i

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

žuto zlatna kosa u tvog Vlade, nasljeđe je od našeg dobrog oca!" "Jeste, sestro, kad naša nona ugleda na livadi plavičasti cvijet različka, bere ga i sa radošću kaže: " Ovo su okice moga Vlade!"

Dr Kraus nas je primio prijateljski, skoro rodbinski. Cijenio je napore moje sestre i njenu odlučnu borbu za sinovljev život. Dao joj je lijekove i savjete, i zaželeo da svoje dijete uspješno izvede kroz rat. Pored ostalih, njena najpotresnija priča je:

U dugoj, noćnoj koloni za vrijeme VI neprijateljske ofanzive, uz stalni fijuk neprijateljskih metaka i minobacača, kretala se sa djetetom u naručju. Dijete je cvililo i trgalo usahtu, krvavu i ozlijeđenu dojku. I kad joj zbog opasnosti od otkrivanja položaja borci viknuše: "Baci dijete", samo što nije poludjela. Djelom svoje bluze zapušila je usta djetetu i nastavila dalje hod po mukama.

Moji skromni pokloni za Vladana, malo čaja, riže, šećera, soli i sapuna, mnogo su je obradovali. Istog dana, njene bezbjednosti radi, rastale smo se. Osobe nesposobne za pokret moraju se nalaziti na svom odredišnom mjestu.

* * *

Po završetku kursa, avgusta 1944, pri odlasku u V korpus na raspored, dobila sam odsustvo deset dana, da posjetim roditelje. Za mene, ovo je najdraži, najsvečaniji događaj u životu! Krećem se negdje sa kuririma, a negdje potpuno sama. Idem preko Grmeča, Sanice, Mliništa, Prekaje, Šipraga, Drvar Sela i Kamenice do Boboljusaka. Putujući skoro dva dana, stigoh do Drvar Sela. Gore, sa brda, gledala sam u moj dragi, sada popaljeni Drvar. Kuće, kao da su poravnate, a samo bistri, biserni Unac uljepšava tu pustu dolinu. Na moju veliku radost, saznajem da je moja sestra, Rahela tu na terenu. Pronađena je pomoću hitrih, hrabrih seoskih kurira, djece-pionira. Rahela se penjala ka meni, a ja sam bezglavo trčala nizbrdo, prema njoj! Iako je u suknji i opancima, ta moja sestra je najljepša. Noćile smo zajedno, i zagrljene, dugo pričale. Strahovala je za moj put, i ubjeđivala me da sačekam kurire. Reče da je naš četrnaestogodišnji brat, Moric, u V korpusu kod Slavka Rodića, što me je malo utješilo.

Sutradan se sama, hitro kao vjeverica, počeh penjati uz strmu, drvarsku brinu, na putu Drvar Grahovo. U njemačkoj sam uniformi, a od oružja imam samo malu kragujevku, bombu spasiteljicu. Žalno bacam pogled desno-lijevo. Od naglog uspona i debelih, kamenih branika na rubu ceste, gore ne vidim ništa. Na rasklšću Drvar-Grahovo-Kamenica, u porušenim zidinama, često je njemačka patrola. U tom slučaju, aktiviraću moju bombicu i biće, na najbezbolniji način, svemu kraj. Munjevito preletih cestu, otrčah petsto metara i stropoštah se u žbunje. Sad sam bezbjedna. Odmorih se malo i krenuh prema Kamenici. Prošla sam mnoge okršaje, ali ovo je nešto drugo. Osjećaj usamljenosti i nadmoći neprijatelja potpuno obeshrabruje. Prenoćih u Kamenici i rano ujutro krenuh sa seljankama prema torovima ovaca. Divno kameničko polje, sa bezbroj lijepog, kraškog cvijeća, puklo je pred nama. Hitam duplim koracima i stalno sa dalekog horizonta očekujem

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

sive, niske krovove. Pod jednim od njih, Bog zna sa koliko radosti, iznenadiću moje, već stare, roditelje. Sretah dve mlade, jedre djevojke i pomislih - pa šta taj narod jede, kad je tako zdrav? Rekoše mi da su Boboljuske odmah iza brda, a da su moji roditelji kod Damljanovića. Poljubih obadvije i potrčah uzbrdo. Na širem, zaravnjenom proplanku, ugledah nekoliko razbacanih kuća, pokrivenih potamnjelom šindrom. Uletih u prvu, zbunjenih i iznenadih ukućane, "Da to nije ofanziva, odakle je počero Njemaac, Bog d'o da mu se sjeme zatre".

Skočih na, prstom pokazani, oronuli kućni prag, povukoh mandalo i uđoh u kuću. U tom trenu, zaškripaše sobna vrata i pomoli se, još uvijek lijepa, moja majka. Zablistаше žarom sreće njene i moje oči! U to majka vrisnu: "Davo, Judita!" Hodajući teškim, bolesnim korakom, dođe i moj otac, sa suzicom, koja se polako skotrlja niz lice. Pohitah ocu, "Bezi la manu" (poljubi ruku), šapnu mi majka. Obema rukama uzeh nježno očevu, i poljubih je nekoliko puta. Tata sav drhti, miluje me i govori "Evo moga Babickana!" Uđosmo u sobičak, u kome je drvena palača na kojoj spavaju. Vidjela sam Floru i Rahelu ali... U to će majčinska uvijek čulna i budna duša, ponosno i gordo: "A Moric nam je u V korpusu poslije zarobljavanja, otišao je opet kod Slavka Rodića, znaš da je on njegov miljenik!" Zbunih se i zaprepastih, jer o tome ništa ne znam. "Kako majko, kada i gdje?"

Bolna na tu žalosnu priču, otpoče majka: "Kada ste, djete, za IV ofanzive one ranjenike prenosili, na Šatoru ga zarobiše Njemci". Tačno, u januaru 1943, pred silom motorizovane njemačke vojske, bježeći "tamo gde ne puca", nađe se drvarska omladina u planinskim bespućima Šator planine. Snijeg je bjesnio, sve je zaleđeno, a pod nogama škripi čiča zima! Noć je duboka i tamna. Po strmom planinskom grebenu, usiljenim maršom, kreće se kolona slabo obučene, već iznemogle mladosti. Na dnu planine je poznato, hladno, Šator jezero, nekad divno izletišta, a sad strah i trepet. Dovoljno je samo da te neko lakše gurne, da prispeš, pa da se munjevitom brzinom skotrljaš u vodu. I tih noći, takvi nemili prizori bili su česti, jer se često čula mukla i kratka lupa na dnu jezera.

I dok se kolona kretala, moj dvanaestogodišnji brat izađe iz kolone da obavi potrebu. Samo što se sagao, začu snažno "Halt, halt". Noge se tresu, a srce podrhtava, svakog momenta očekuje metak u čelo. Iako su to trenuci straha od smrti, tračak nade svjetluca u duši. Podiže ruku, skide s vrata kaiš foto-aparata i baci ga u snijeg! Njemci se približavaju djetetu, ne stavlajući puške "na gotovs", napetost malo popušta. "Reći da sam Jevrej, bila bi pogubna greška" - misli Moric. Ko je u njegovu dušu usadio strah od Njemaca, ni sam ne zna, nikad ih nije vidio. Moždane vijuge rade kao strijele: "Kazaću da sam Marinko, da sam sa Korduna i da sam se od roditelja izgubio!" Njemci ga grubo zgrabiše i povedoše do kamiona.

Kamion je pod ceradom, ne vidi kuda ga vode. Oni su, ipak, blagi. Daju mu da jede. "Pa ne treba sve Njemce mrziti, možda i oni imaju djecu, pa su prema meni sažaljivi? Možda u ovoj mojoj nesreći ima i sreće. Njemci su sigurno upali u kolonu; nešto zarobili, nešto pobili, a nešto bacili u ponor". Tako je i bilo, malo ko je uspeo sakriti se pod borove. Oni su živi svjedoci te stravične tragedije! Poslije duže vožnje, kamion stade. Moric sav

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

ošamućen, gleda Unac, predgrađe Drvara. "Sad ću život položiti, Drvarčani će me prepoznati." Ali, izgleda da je ljudska sudba uvijek nečim predodređena! Cijeli Drvar, do posljednjeg, pobjegao je iz grada.

Niz malu čikmu, ulaze u kuću predratnog fotografa Rašete. Ona je skroz otvorena, demolirana. Njemci se smestiše, postaviše kazane i dadoše malom da ljušti krompir. "Znači, neće me ubiti. Da su htjeli, već bi to učinili. Baš nijedan Drvarčanin se ne kreće ulicom. Kako je časna, ponosna i dosljedna ova moja drvarska dolina! Moric stalno planira kako da pobjegne Njemcima. Sa njima dalje neće, pa makar u bjegu i poginuo. Preko same ceste je veliko opštinsko zdanje, sa podrumom punim rakijskih buradi. Tu se nedavno igrao sa djecom žmurke. Za neki dan, počeše se Njemci sprijemati za pokret. "Sad je pravi momenat", pomisli jadno dijete. U sami sumrak, munjevito, bez mnogo razmišljanja, preskoči cestu, pobježe u podrum i sakri se u jedno od rakijskih buradi. Prođe noć, prođe dan, prođe i drugi dan, a još uvijek se čuju Njemci. U tmini i vlazi je skvrčen u klupko, gladan. Pomalo podiže bure rukom, da bar vazduh uhvati. Unaokolo se stalno čuju uzvici: "Klajne Kordunaš!" (mali Kordunaš).

Na kraju drugog dana, začu se snažna buka motora, koja je sve više jenjavala. Kada je nad drvarskom, sada stravičnom dolinom zavladała tišina i pao gusti, noćni mrak, Moric se polako izvukao iz bureta. Nemoćan je. Zapanjio se kad je osjetio da je naduven i da se u njemu ljuđa voda. Ustati ne može, ali odatle nekud mora, jer će ovako umrijeti. Polako puzeći, kretao se prema centru grada. Skoro svaka kuća je prazna i porušena. Poslije dugog i napornog kretanja dođe do naše kuće. Ona je pusta i napuštena. U našoj radnji su Njemci držali konje. Tužan je i plačan. Odjednom pomisli da mu se pričinii, ali ne, na rubovima gustih prozorskih zavjesa, kod porodice Vođević, ugleda diskretno, plavičasto svjetlo lojanice.

Jedva se uspuza, uz strme, uske stepenice. Zakuca na prag kućnih vrata, ali sa zebnjom - koga će zateći u kući? Otvori mu stara teta Vođević, skameni se i prozbori: "Ne puži dijete, nema više Njemaca!" "Ne, teto Vođević, naduven sam, ustati ne mogu". Ona po glasu poznade Morica, zaplaka i jedva ga uvuče u kuću. Davino i Lunino dijete paze i liječe k'o i njihovo da je. Stari roditelji raspituju se za svoje četvoro djece. Njihov najstariji sin Mičo je, na Šatoru, rukovodio kolonom omladine. Kako za njegov život nije siguran, to se nije usudio ništa reći. Njegova zla slutnja obistinila se - Mičo je na Šatoru ubijen.

Čuvši za nesreću sina, moji roditelji silaze u Drvar, i uz pomoć narodne medicine, izliječili su Morica. On je, odmah potom, krenuo u svoj korpus. Tu bolnu, ali srećno završenu priču mama je u detalje, skoro bez predaha ispričala.

Uskoro se skupiše seljani, svak' po nešto nosi, kažu "Milošte našem vojniku." Puno pitaju, a najviše za svoje mlade koji su mahom krenuli u rat. Kod mojih sam svega šest dana, a treba se vraćati nazad. Roditelji i ne pomišljaju da me od te namjere odvrata. I za njih bi bila sramota da im se kćerka nazove dezertrom!

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Iz nekog sanduka, majka vadi moju svilenu, plisiranu haljinu. Prijatno se iznenadih! To mi je moja dobra Rahela iz Slatine kupila za poslednji Roš Hašana (jevrejska Nova godina) 1940, kojeg smo u miru slavili. "Znaš, majko, bila je veoma stroga, ali dobrodušna. Bila sam među učenicama koje su najbolje obučene ali me je stalno držala na oku. Dok su moje drugarice šetale po korzou i išle u kino same, ja bez Rahele nigdje, sem škole i kena. Zato sam puno suza prolila, ali ništa nisam smjela reći" - povjerih se majci. "Takvo je, dijete, vrijeme bilo, a znala je pametna Rahela, kad sam Te njoj povjerila, da Te mora čuvati! A sada, pošto nosiš uniformu, ja ću Ti od haljine skrojiti košulju, biće Ti lijepa!" - reče mama, i poče da kroji i proba, a sve zagledajući me. Shvatih njenu radoznalost i prisjetih se Njegoševog stiha koji mi je, pri polasku u vojsku, napisala u spomenar. Ona je tome dodala i svoju molbu i želju:

Stalno na tom svijetu, samo mjena jest!
Ali, majka Te Tvoja moli, da kod Tebe tako ne bude!

Sa ponosom joj rekoh: "Ne brini majko, tvoj savjet poštujem, tako će i dalje biti!" Blago me pogleda, i poljubi u čelo, kao da hoće reći "Hvala Ti". (Danas je moj izbljedjeli spomenar, koji sam kroz sve ofanzive prenijela u njedrima, ukras u vitrini moje kćerke.)

Brzo su letjeli dani koje sam provodila uz roditelje. Mama me je stalno zapitkiivala o pojedinostima iz mog života. Zanimalo ju je zašto sam odsjekla pletenice koje su njoj bile tako drage. Rastužila se kada sam joj objasnila da sam se morala ošišati poslije V ofanzive, iako nisam imala ušiju, iz predostrožnosti, po naredenju dr Dedijer.

Majka se čudila što imam bombu. Rekla sam joj da je stalno nosim sa sobom za slučaj nužde, kako ne bih živa pala u ruke Njemcima. Uznemirila se i blagosloвила me drhtavim glasom: "Dio ki Ti bikleji (Bog neka te čuva), a ja ću se svako veče moliti za Tebe." Tata je, uglavnom, malo pričao, ali je sve pomno slušao i stalno gledao u mene. I danas se sjećam njegovih riječi koje su me potresle: "Vidiš, Judita, Božja volja Te je odvela, kao i svu moju djecu, da se boriš i za spasenje jevrejskog naroda, koji trune u logorima. Tako je, isto, Božja volja odvela moju majku, još 1910. godine, u Svetu zemlju, Palestinu, da se moli Bogu za spasenje jevrejskog naroda i izbavljenje iz "galuta" (tuđinstva). Tvoja nona je ostavila nas šestoro djece svojoj majci, da bi se kao pobožna Jevrejka, neko vrijeme, na hadžiluku u Palestini, našla Bogu u službi."

Došao je dan moga polaska. Poljubih oca u obje ruke i skrivajući suze, zagrlih majku. Pođosmo preko praga. Nekoliko puta bacih pogled unazad. Tata je, naslonjen na štap, izgubljeno i tužno gledao u nas. Opet, kao i pri polasku u rat, mama me isprati podalje od kuće. Spojismo se u jednu dušu. Ljubeći me, savjetuje: "Idi, ćeri, da do mraka stigneš u Kamenicu, jer četnici i ovuda krstare." Rastasmo se ubrzo i, dok je zajedničkog horizonta trajalo, ruka je mahala, sad na jednoj, sad na drugoj strani.

Pošto je predeo drvarske doline već duže vrijeme bio slobodan, moji roditelji su se spustili u selo Bastase, podno Drvara. Bilo je lijepo živjeti u tom pitomom kraju uz veselu, bistru Bastašicu. Nažalost, to je kratko trajalo. Već u maju 1944, drvarsko nebo zacrnješe silni,

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

gromoglasni, njemački bombarderi. Uskoro se pojavilo bezbroj bijelih jedrilica i padobranaca, na kojima se sve jasnije uočavao stravični kukasti krst. Drvar u plamenu. Cijelom dolinom razliježu se jauci i vapaji.

Hrabre, pozadinske jedinice bore se do posljednjega. U Poati, podno Šobićevog groblja, odzvanjaju jauci zatvorenih djevojaka. Nad njima se Njemci bjesomučno izivljavaju, da bi ih potom pokosili strojnicama. (Danas ta crna, smolovom čađi ofarbana pojata stoji kao spomen na zlobne fašističke dane.)

Svi se sklanjaju u rovove, i moji roditelji također. Dva padobranca spustiše se u dvorište. Prestravljeni, moji čekaju smrt, i mole se Bogu da bude laka. Tata je u agoniji. Na svu sreću, poslije završenog orgijanja po našoj kući, Njemci primjete da su usamljeni i daleko od centra grada. Munjevitom brzinom napustiše Bastase. Njemački padobranici su bili poraženi brzim nastupanjem VI ličke i VII krajiške brigade.

U kući je bio strašan prizor. Sve je ispreturano i razbacano. Porodična fotografija je raskomadana i bačena, zato što je na njoj bila moja sestra u majici na kojoj je bilo izvezeno "Rašela". To je, za Njemce, bio dovoljan razlog da izraze svoj prezir prema Jevrejima. (Ta, davno iscjepkana slika je ponovo sastavljena iz komadića i danas, ponosno blista u mom domu. Ona je odraz zla, ali i pobjede nad njim!)

Moji roditelji su se vratili u Boboljuske jer su, poslije desanta, Drvar i okolinu ponovo okupirali Njemci.

Ja sam se poslije napornog puta našla u V korpusu. Odmah sam obišla sve jedinice, ali brata nisam našla. Negdje je, kažu, na snimanju. Pozdravim se sa Slavkom, komandantom korpusa, a on ustade i pomilova me po glavi. Očekujem da će me, kao što to obično sa drugaricama biva, pitati: "U koju bi Ti brigadu, Judita, volila?" Ali, on mi sasvim mirno reče: "Ti ćeš, Judita, u miliciju!" Ja pomislih da se šali, pa odgovorih: "Mi se, družo Slavko, protiv milicije borimo!" Kad vidje da sam van događaja, objasni mi da i mi moramo imati svoju miliciju.

Naknadno sam shvatila da me je Slavko, pred kraj rata, želio izvući sa borbenih linija. "Ako je starog Albaharog" - kako su tatu zvali - "četvero djece u ratu, treba ih što se može više sačuvati!" bile su riječi našeg, u Krajini najomiljenijeg, legendarnog Slavka Rodića.

Kuriri hvataju duple korake, a ja zastajkujem, idući prema Gornjoj Sanici. Sjećam se stravičnog Saničnog polja 1942, kad smo noću, ispred ustaških bunkera, želi žito. Bilo je to moje prvo ratno krštenje. (Sad se, u slobodi, taj nekada zastrašujući predio, sasvim drukčije doima! Beskrajne pitome livade, isprepletane žbunastim rastinjem uz bistre, brze potoke, daju mi poleta i snage, te po njima bezbrižno i sa užitkom koračam.)

Konačno stigoh i javih se Štabu te, za mene famozne, brigade. Susrećem poznata lica, ali meni je, bez pokreta i borbi, bez pjesme i veselja - dosadno. Ti stari borci stalno nešto pišu, čitaju i kucaju. Uskoro je došao i moj zet, Simić Dušan. Tada mi je među njima postalo prijatnije i draže.

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Jednog dana, ugledah u dvorištu neki čudan, visoki kavez. U njemu je lijep, bijeli golub. Otvaram kletku jer hoću da pomilujem pticu. Stražar me grubo gurnu. Uvrijeđena sam, i mislim: "Kakvi su ovo drugovi?" Ipak, uskoro se privikavam i počinjem shvatati važnost i ulogu te jedinice. Saznadoh i istinu o golubu, tom lijepom, bijelom borcu-pismonoši. On nas svojom kurirskom službom spasava u najtežim momentima.

Salom Zlata, Jevrejka rodom iz Jajca, politički radnik na terenu, često navraća kod nas. Veseli me što je često viđam, ljubazna je i lijepa. Vrlo često je vidim sa Milićević Budom, jednim od naših pretpostavljenih. Dugo sjede u maloj štabskoj sobi. Za mene, naivnu to je značilo da su tu po nekom ozbiljnom zadatku. Ubrzo smo saznali da se njih dvoje vjenčavaju. Ta vijest nas je obradovala, ali i iznenadila. Kako to, kad je u našim jedinicama zabavljanje, a posebno ženidba - zabranjena? Kažu: "Vjenčanje naših starijih ratnika, Zlate i Bude, kao izuzetak, odobreno je od više komande!" Za vjenčani poklon, bolničarka Anđa i ja, sašismo mladi od bijelog, svilenog padobrana, naravno na ruke, donji veš. Željele smo da taj najljepši mladenački čin, doživi lijepo i pristojno!

Zlatu nikad više nisam srela. Tek nedavno, saznah da živi u Beogradu.

* * *

Septembra 1944, usiljenim maršom, iz Gornje Sanice krećemo ka Banjaluci. Ona je već nekoliko dana u našim rukama. Nažalost, nisam učestvovala u njenom osvajanju, ali se radujem što ću se ponovo naći u mjestu moje đačke, gimnazijske mladosti.

Sa zebnjom očekujem dolazak na kućni prag moje mnogobrojne familije. Nažalost, nema nikoga od Levija, Nahmijasa, Atijasa, Saloma, a ni od ostalih banjalučkih Jevreja - Poljokana, Baruha, Serafića. Svi su u logorima ili su negdje, na nepoznatim stratištima, ostavili svoje živote ili, možda, još uvijek polako odumiru. U njihovim kućama su neke strane, tuđe, nepoznate osobe.

Banjalučka je, sem Kastela, starog rimskog utvrđenja, u našim rukama. Vođena neodoljivom željom, jurim, ka Gospodskoj ulici kojom sam, kao gimnazijalka, najrade šetala. Odjednom, iz nekad poznate jevrejske knjižare, izlazi omanji partizan. Pod miškom nosi kutiju od braon kaučuka. Prilazim mu i pogledi nam se sreću. Iznenadena i presrećna uzvikujem: "Moric, otkuda Ti tu?" Odavno želim naš susret, ali sam uplašena što se nalazimo u centru grada, gdje je najžešće granatiranje sa Kastela. Grlim brata, pribijam ga snažno na grudi i odvlačim u najbliži haustor. Zagledam ga i primjećujem da je narastao i ojačao - nije više ono malo, kućno mezimče. Pitam ga otkud to da sam hoda po centru. On me, naivno gledajući upita: "Jesi li i Ti u nešem Korpusu?" "Nisam, ja sam u drugoj jedinici", odgovorih. "Molim Te, ako vidiš Slavka, nemoj mu reći da si me ovdje vidjela!" Pokazuje braon kutiju i kaže da mu je potrebna za zidne novine koje vodi. On je u Štabu V korpusa i, da mi se pohvali kako ga general Rodić voli, reče mi da spava zajedno sa njim u krevetu. Morali smo se brzo rastati. Svako je krenuo u svoju jedinicu, jer je dalja sudbina grada krajnje neizvjesna. Iza ugla

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

Gospodske, on zakorači na zarobljen njemački "Cindap" i ode u pravcu Lauša. Ostadoh da gledam za njim, sve dok nije zamakao iza parka.

Povlačimo se jer njemačka vojska munjevitom brzinom nadire iz Gradiške. Moja jedinica smješta se u Skeli, nedaleko od Jajca. O bratu više ne brinem, kod Slavka je. Samo strepim zbog njegovih nepromišljenih, dječijih izleta.

* * *

Jednog jutra u ambulantu ulaze dva kurira. Nose dva ruksaka, puna sanitetskog materijala. Otvorih, i na vrhu jednoga prepoznah naočale doktorke koja je nedavno stigla u brigadu. Ona i muž su Jevreji. Od sviju nas su prilično distancirani, pa i od mene, što me čudi. Sad već iznenađeno i ljubopitljivo rekoh: "Pa to je ruksak doktorke (koliko se sjećam) Naiman. A gdje su oni?" Kurir, kao da se baš ništa nije desilo reče: "Oni su američki špijuni, strijeljani su." To me je jako uzбудilo. Posebno me je uznemirila mogućnost brzoplete odluke naših, tek stvorenih, mladih sudova. Odmah po izlasku kurira, otvorih prozor i bacih naočale u Vrbas, a sanitetski materijal raspodjelih po bataljonima. Nisam željela da me išta podsjeća na tu tragediju.

* * *

Vrlo brzo, I brigada narodne odbrane, sada već u punom sastavu, kreće za Mrkonjić Grad. To je malo, pretežno srpsko mjesto, gdje ćemo se prijatno osjećati. Ovo je prva zima u ratnim godinama koju provodim, skoro, kao kod kuće. Ne noćivam po planinskim bespućima, stočnim torovima i hladnim izbama. U kutku naše skromne ambulante u drvenom krevetu, na mekanoj slamarici, spavamo Anđa i ja.

Tokom mirnog i lagodnog života, oktobra 1944, doživjeli smo nešto veoma uzbudljivo. Iznenada smo čuli rafale, i svi koji su imalo pokretni, krenuli su u pravcu napada! Ali, umjesto borbenog, začusmo veseli juriš boraca i uzvike: "Pao je Beograd!" To veče proveli smo u igri i pjesmi, ubijedeći da će rat uskoro prestati.

U proljeće 1945, krećemo sa dva bataljona oko Dervente u akciju. Čudi me što u tako ozbiljan napad idem ja, a ne referent brigade. Zato pitam zamjenika komandanta, Bojanić Duška: "Zašto ja idem, nisam ja valjda hrabrija od Milke?" "Sigurno da nisi, ali Ti si dužna da ono tvoje siročce, ako je još živo, izvučeš iz Prnjavora" - odgovori on. Bila sam presrećna i odjednom mi taj Duško postade drag! Cijelim putem sam brinula i, najzad, upitah da li je to izvodljivo. Duško mi pametno odgovori: "Sve zavisi od situacije, ali ne brini, izbavićemo ga." I, kad sam sva razdragana kretala u susret mom malom sinovcu, u seoskoj kući gdje smo zanoćili, zadesi me nezgoda. Svi smo to veče jeli neki ražani, ljuljavi hljeb, ali samo mene "zaljulja". Cjelu noć sam bila u nesvijesti, ukočena, skoro kao mrtva. Zalijevaju me vodom, udardaju po obrazima i dozivaju. Pomoćnik komesara savjetuje da me sa kuririma vrate u jedinicu. Osvijestih se i viknuh: "Neću nazad, ne daj me, Duško!" Svima, a posebno

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUČA

komesaru, bi čudno što ja tražim zaštitu od Duška. "Nećeš, Judita, nećeš", reče Duško i sve objasni komesaru, Milošu Ajderu. Ali, komesar stroga oka i oštra uma, izusti: "Pa, baš se tebi, Dule, za pomoć obratila, a ne komesaru?" "Ne, Miloše, ja sam joj se za pomoć ponudio" - prkosno odgovori Duško.

Borba je završena, bataljoni kreću, a ja stojim, ne pitam ništa. Odjednom se pojaviše seoska, prilično udobna kola. Miloš mi se približi i reče: "Sjedi, Judita." Sjede i Bjeljac, Duškov kurir, a za njim i Duško. Vozimo se po meni dobro poznatom terenu. Ja nemam snage da pitam Duška zašto i on ide. Smireno i ubjedljivo, otpoče Duško razgovor: "Judita, Mitinog sina uzećemo od apotekarice, organizovati Tvoj dolazak do Teslića, odakle ćemo put do Mrkonjića proći zajedno. Mi se moramo vratiti nazad!" Kočijaš malo razgovara sa nama, ali kad začu razgovor o apotekarici, namršti se i reče: "Ja mislim da ona nije živa. Njemci i Čerkezi su prošli kroz Prnjavor i rušili sve ispred sebe." Tu mi zastade dah, počeh me razuvjeravati, a onaj dobroćudni Bjeljac će: "'Ej, Judita, i sama znaš da one naše 'radio-snaše' sve naopako čuju i koješta baljezgaju!" Na moje, žalosno i skoro plačno pitanje: "Je si li u to siguran?", kočijaš ne odgovori ništa.

Vrlo brzo, nađosmo se pred kućom apotekarice Finklštajn, ali nađosmo samo zgarište. U silnom pokajanju plačem. Zašto dijete odmah, u prvom susretu, nisam povelala, pa makar i u bespuće rata? Sada, kao da ga vidim negdje u zgarištu kuće, izgorjelog. U tom momentu, dotrča jedna žena i uzbuđeno mi reče: "Ne plači, mali je živ, kod mene je!"

U maloj, skromnoj sobi, ne većoj od tri kvadratna metra, na slami, leži osmoro dječice. Svi su u dronjcima, od češanja su im se rane pretvorile u kraste. Po sivom odjelcu sa crnim tufnicama, već okraćalom i poderanom, prepoznah naše dijete. Žena ga pruži meni. Tog momenta, dijete zaplaka i izusti: "Ne daj me, teto!" Ta dječija bolna misao, jako me zbuni. Kroz koliko li je do sada "tetinih ruku" jedno siročče prošlo? Moj topao stisak, česti poljupci, kakve ne pamti, ubrzo smiriše jecaje, i on me blago počeh zagledati. Ostala siročad, skrušeno i plačno, gledaju u nas. Jednog od najvećih privuče Duško sebi, miluje ga i priča: "Brzo će rat proći, vaši roditelji će doći po vas, samo budite dobri i slušajte tetu!" Kurir zašao među djecu, iz torbice vadi komad pogače. Ne stiže djeliti jer djeca grabe, prosto otimaju.

Dok je Duško bio u čaršiji (kako se nekada zvao centar varošice), slušali smo tužnu priču o pogibiji stare apotekarke. Čim smo ušli u grad, Njemci i Čerkezi (Rusi, zarobljenici kod Njemaca, prisilno mobilisani u njemačku vojsku), prvo su udarili na njenu kuću. Zaključali su sve ukućane: apotekarku, djevojku i malog Morica, a zatim su kuću zapalili. Kad je osjetila požar, djevojka je između gvozdениh šipki na prozoru uspjela izbaciti dijete vani. Iako je i sama bila u smrtnoj opasnosti, skupila je posljednje snage svog sigurno izbezumljenog razuma, da mu spase život. Slušajući ovaj tragičan epilog, čovjeku se mozak ledi i ne može ni da zamisli posljednje momente ljudskog života u plamenu.

Ubrzo se pojavi Duško na vratima. Okrenu se meni i pažljivo reče: "Judita, Ti ćeš sa ovim drugom sutra kamionom ići do Teslića i tamo sačekati jedinicu. Rado prihvatam svoju dragu obavezu, ali mi teško pada što ćemo ostati iza njih, kao dva siročeta. Oni bi nas, u slučaju

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

ma kakve nezgode, sigurno zaštitili! Uz stalno mahanje, sve do okuke ispratismo seoska kola, a praporci su nas, čini mi se, tad posebno zvonko i ljupko pozdravljali!

Krenuh niz grad. Moram navikavati Morica na sebe. Hoću da ga nahranim u vojnoj kuhinji, a možda i obučem. On se ne odupire već sav srećan, polazi sa mnom. Usput naiđosmo na hadžu, koji prodaje šećerleme (bosanske bombone). Dijete stade i dalje ne miče: "Uzmi, teto, šekerica" začuše se njegove molećive, uporne riječi. Zbunjena i iznenađena, rekoh mu da nemam para, ali on je ostao uporan. Dobročudni hadža, meka srca, pruži dve šećerleme i reče: "Neka Ti je, čeri halal od mene!"

Sutradan, kamionom punim vojske i civila, krenusmo prema Tesliću. Uz planinski prevoj planine Ljubić, kamion se jedva kreće. "Ne daj, Bože, da se pokvari, kud bih ja sa djetetom?" Samo što pomislih kamion stade. Adem Hercegovac, poznati partizanski komandant, poče odvajati one koji ne nastavljaju put. Kad začuh: "I Ti sa malim dole", skamenih se. Silazim, vučem dijete iz kamiona i plačem. Gušeći se u suzama, preklinjem Adema da me ne ostavi!" "Ovo je unuk Albaharija iz Hrvaćana, sve osim malog pobili su četnici, ako ostanem, i sa nama će tako biti!" "Onda, penji se, drugarice" - reče Adem, zbunjeno gledajući u nas. Morickan ne plače, ali se čvrsto ručicama drži za mene. I kod djeteta sigurno postoji nesvjesna rodbinska nit "od srca do srca!" Sad tek osjećam da se vraćam u svoju jedinicu, u svoj topli kutak. Svi su sa čuđenjem prihvatili taj moj smjeli potez. Zapravo, ni ja nisam bila svjesna moguće opasnosti. Kakva bi bila njegova sudbina da to nisam učinila? Kako bi završio: u rakama za polužive, na obalama Save, na snježnoj mećavi, u gasnim komorama, u krematorijumu? Ili pak, što je još i najprihvatljivije, pokatoličen, izgubljenog identiteta, sa tuđim navikama, životom i imenom?

Pošto su na tom terenu iznenađenja bila česta, moj dolazak u brigadu je iščekivan sa dozom straha. Malog ratnog mučenika odnesoše u menzu, na lijepi, vojnički pasulj. Morickan je uzbuđen, stalno me pogleda i viče: "Teto, teto!" Unaokolo tražim Duška. Odjednom se pojavljuje između boraca. Sa svojim uobičajenim, blagim osmijehom, reče: "Srećno ste stigli!" Pomilova malog i naglasi da se dobro odmori, jer je sutra rano pokret. Ujutro, pri postrojavanju bataljona, upitah komesara šta ću sa djetetom. Ne čekajući šta će Miloš reći, Duško odgovori: "Nosićemo ga, ima nas dosta!" Svjesna sam da će to biti naporan put, ali uz moje borce sam sigurna i srećna!

Polako se izvlačimo iz Teslića i idemo prema Vlašić planini. Borcima nije trebalo ništa objašnjavati, niti ih moliti. S ramena na rame, jedan po jedan, preuzimaju dijete, tepajući mu svaki na svoj način. Moric je uznemiren, zagleda unaokolo i doziva: "Teto, gdje si?"

Šapuće se da je na Vlašiću Vrhovni štab, da Njemci spremaju VII ofanzivu. Raspamećena sam, šta ću i kud ću sa djetetom? Očekujem da mi Duško bar nešto kaže. On, takođe, šuti. Sigurno neće da me unaprijed isprepada. Začuh razgovor Duška i Bjeljca i pridoh bliže. "Idi u selo, nađi konja i oveći sepet!" Svi se začudismo, a Duško veselo reče: "Zar mi nije dobra ideja? Stavićemo maloga u sepet i nastaviti put." On je tada pouzdano znao za ofanzivu! Sjedimo na proplanku, očekujemo da se Bjeljac vrati. Uskoro ga ugledasmo kroz suton, kako vuče mršavog, polumrtvog, izglednjelog konja. Borac je zbunjen i sa očajanjem

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

prošaputa: "Selo je popaljeno, žive duše nema. Svu stoku odvukli su Njemci, ostao je samo ovaj iznemogli konj." Sjetih se tog nekad divnog sela, Kovačevića. Odatle je bio naš hrabri Kovačević Osman.

Sve bliže, čuje se borba, sve jača i žešća! Na jednu stranu konja stavismo Morickana u sepetu, a na drugu rance. Sepet je mali, pa izbušismo rupu da djete izbaciti noge vani. Slabašni konjić ne izdržava usiljeni marš, i sve češće zaostaje i posrće. Nehumano ga šibamo i tjeramo naprijed. Na jednom jakom kamenom usponu, ždrebe posrnu, pade i ispusti dušu. Danas se Moric, koji je tada imao četiri godine, od sveg doživljenog sjeća samo konja, sepetu, pada i kurira Bjeljca.

Put nastavljamo usiljenim maršom. Borci, već ranije uvježbani, nose djete na ramenima. Da me ne bi zvao i time otkrivao naše kretanje, ne udaljujem se od njega. Šutim i razmišljam. Svakog momenta očekujem prasak sa neprijateljske strane. Ovoga puta sam stvarno kukavica, ruke su mi vezane, nemam više leptirova krila! Koračam, a uho mi je napeto kao puška! Sa čela kolone, gdje su Miloš i Duško, preko veze, dolazi poruka da na Vlašiću nema Njemaca, i svi smo presrećni. U koloni je i dalje tišina, jer može taj đavo, odnekud, sa boka da nas iznenadi!

U sami sumrak, stigismo na vrh Vlašića. Prostrana ravan pod snježnim pokrivačem, u laganoj, postupnoj smjeni sunca sa mesecom, svjetluca kao biseri. U selu Imljani, na vrhu Vlašića se malo odmaramo. Seljaci nas daruju hranom. Pričaju o teškim okršajima koji su se vodili zadnje dvije noći. Da ih naši ne odbaciše i mi bi smo gorjeli u plamenu. Sa čela kolone ugledah Duška i Miloša, kreću prema nama. Miloš uze Morica u ruke, podiže uvis i sa smješkom dobaci: "Evo našeg hlabrog borca, na ramenu i on dopješači!" Predosjećam da žele nešto da mi kažu i samo što podigoh glavu, Bojanić veselo, misleći da će me obradovati, reče: "Ti, Judita, mali i Bjeljac, do pred samo Turbe skrenućete lijevo, odatle vozom do Jajca, tamo od Odbora tražite kola i prebacite se do Mrkonjića!" Začudih se i promjenih izraz lica, našto će Duško, milujući me po glavi: "Ne brini, ovo je sve naša, slobodna teritorija!" On ne zna da je meni žao jedinicu napustiti!

Niz grube, strme vlašićke vrleti, spuštamo se u kanjon rijeke Vrbas, gdje ćemo ugledati mimo, noćno svjetlucanje varošice Turbe. Kako su nas kroz rat opojno mamila ta gradska svjetlucanja! Maglovito nazirući svjetla, zamišljali smo divni kućni spokoj, blaženi krevet i u njemu duboki san! Idemo još svi zajedno. Dijete je na ramenima boraca već zaspalo i stalno klima glavicom. Negdje u samu ponoć, Duško sa svojim vjernim kurikom počeo koračati uporedo sa nama. Okrenu se meni, pogleda me i ljubazno reče: "Sada, na drugom skretanju, ići ćete lijevo. Turbe nije daleko. Dijete neka nosi Bjeljac, Ti ga ne uzimaj, možete se oboje strmoglaviti niz litice!

Opominjem Bjeljca na drugo skretanje lijevo. Na tom famoznom raskršću, ugledah zamjenika komandanta, a malo podalje i komesara brigade. Ne veselim se Ajderovom prisustvu. Taj, oštra oka i brza pogleda, sve vidi i nanjuši! Šta li će mi sada dobaciti? "Ajde, putujte pametno, dobra si Ti curica!" - reče Ajder, na moje veliko iznenađenje. Očekujem Duškovu poruku, ona mi je, ne znam ni sama zašto, mnogo draža. "Požurite, pa da vidimo ko će u

Mrkonjić prije stići!" Munjevito okrenuh glavu i bez odgovora, užurbano krenuh lijevom stazicom. Bjeljac otima dijete od boračkih poljubaca, a ja ljutito uzvikujem: "Ajde, Milane, požuri!" On pristiže i začuđeno upita: "Ti baš ka' da nisi na Bojanića ljuta, a on je najviše brin'o o Tvom djetetu!" Grabeći skoro duple korake, odgovorih: "Ma, ljuta sam na onog Ajdera, zašto me zove curicom, kad se ja borim kao i on!" Na to će Bjeljac utješno, narodski: "Pa, Bog Te bogumi, u Duškovoju bukvici veli da je godišća četrnajstog." "Otkud Ti znaš, kad u školu nisi išao?" ljutito upitah. "Jesam, vjere mi, iša' sam u anvabetski tečaj!"

Polako sviće. Mi smo na rubnim grebenima Turbeta. Budeći se, Morickan uplašeno uzvikuje: "Teto, gdje si?" Uzimam ga za ručicu i nježno uzvraćam: "Ne brini, tu sam, pored Tebe!" Jadno dijete još uvijek ne zna ko sam mu ja. Zove me "tetom" kao i sve druge "tete" kroz čije je ruke, poslije ubistva njegove none, sigurno prolazio.

Spustismo se u tu malu, bosansku varoš. Čudna je: trošne, šindrom pokrivene kućice su poredane polukružno, sa obe strane rijeke Vrbas koja je, u tom dijelu, još uvijek riječica. Kao da su htjeli taj veseli, meandrirani dio sačuvati samo za sebe. Tačno je; lagani drveni brodići uz svaku kuću (ograđeni plato nad vodom) i nekoliko uskih mostića od brvna, govore da je Vrbas sastavni dio njihovog života.

U čekaonici je hladno i mračno. Skoro je prazna. Čekamo voz, nekada zvani "Ćiro", za kojeg se, s obzirom na ratno stanje, nikada ne zna kad će stići. Uskoro se začu, meni još iz djetinjstva poznata, pištaljka lokomotive. Evocira uspomene na divne dažke dane, kad smo tim srećnim "Ćirom" dolazili u voljeni Drvar za božićne i uskršnje praznike! Vlak pristiže, sve je na njemu isto, osim velike, crveno ofarbane petokrake na lokomotivi. Penjem se prva i prihvatam dijete. Bjeljac je uzbuđen i zastajkuje. Naglo uze pušku pod mišku i uskoči u vagon! U vlaku je toplo. Sjedim pored prozora. Morickan mi je u krilu, preplašen. Bjeljac se pribio uz nas, pušku drži čvrsto u ruci, ali među nogama. Putuju uglavnom civili. Odjednom, Bjeljac se zagleda u donja vrata vagona. Nestade na licu tegobe, razvedri se i progovori: "Sjedi, družo! Iz koje si jedinice?" Nije više sam, otpočinje priču, mada i dalje pušku drži na isti način. Iznenada, otvoriše se vrata pored nas. Pojavi se lijepo uniformisana terenska radnica, partizanka. Zagledah se u nju, a i ona u mene. "Rahela!" Ona se zaleti, zagrlj me i baci pogled na dijete. Uze Morickana u ruke i sretna uzviknu: "Uspjela si, sestro, Boga mi si hrabra!" Ljubi ga i grli, a niz lice joj sletješe dvije lake i tople suze. Mali i ovoga puta uz plač izusti: "Ne daj me, teto!" "Pa i ja sam ti teta", ojađeno reče Rahela. Mali se ipak vinu meni u zagrljaj i odmah se smiri. U Jajcu se rastajemo. Sestra me moli da maloga odmah otpremim roditeljima. "Rat još uvijek nije završen, a dijete je kod roditelja u Krajini najsigurnije." Rado bih ga ostavila brigadi, bar dok ga ne oporavim i izliječim, ali moju pametnu i dalekovidu sestru moram poslušati. Često je i moja majka znala reći: "Rahelina mi je najpametnija!" Ostali smo na stanici i mahali sve dok vlak nije iščezao. Naš bezazleni kurir nije mogao, a da svom ushićenju ne da oduška: "Ja kršne Ti sestre, ka' da je sto bogova pravila, ta ljevša je od vile Raviojle!" Sad mi se tek rasvjetli čudan detalj u vozu. Bjeljac je spuštene glave i nakrivljene kape, ispod oka, motrio Rahelu!

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Pomalo se plašim, usput, prema Mrkonjiću, koji obavlja mnogo planinskih prevoja. Znam da nam puška, kojom Bjeljac dijete u šali kuraži, ne bi mnogo pomogla. Naziru se konture tog brdskog gradića. Stadoše kola, uđosmo u štabsku kancelariju, kod komandanta, Batinica Save. Radostan zbog sretnog ishoda i izbavljenja djeteta, oboje nas zagrli i izljubi. Uskoro stigoše i bataljoni. Na čelu Miloš Ajder, a na začelju, uvijek skromni, Duško Bojanić. Komandant brigade čestita pobjednicima, dok u kuhinji čeka pečenje i vojnički pasulj. Pravim se da Duška ne vidim! Priđe, poljubi dijete i veselo reče: "Ipak ste brži od nas!" Zgrabih dijete i pobjegoh niz cestu u ambulantu. Miloš, kao po običaju, iskrivi donju usnu i nasmija se.

Morickan se u brigadi navikao na nas. Najdraži mu je Bjeljac, jer sa njim vršlja po gradu. Dječija pusta želja, vukla ga je da i on bar jednom udari tu bajnu loptu krpenjaču. Jednoga dana, trčeći za loptom i djecom, izgubi se. Poslije dugog traženja po Mrkonjiću, nađe ga moja Desa. Ugleda ga na kraj grada kako stoji kraj plota i plače. Tada me komandant brigade ozbiljno prekori: "Tvoja je jedina brigada, dok je dijete tu, da brineš o njemu!"

Stara i već iznemogla, komšinica Emina isplela mu je lijepo išarani vuneni kompletić. Milica Jovičić, tada naša apotekarka, pripremila mu je posebnu, laganu emulziju da izliječi već okorjeli, krastavi svrab na njegovom tijelu.

Pošto se Morickan okrepio, izliječio i uobličio u pravo, bezbrižno djete, komandant brigade saopšti mi da ću ga uskoro voditi u Sanski Most, baki i dedi. Žao mi je, tako bih rado da sa nama ostane! Ako tetku Renu nisam uspjela oteti od neprijatelja, uspjela sam njega. Ali moram i Rahelu poslušati, znam da je u pravu. Za koji dan bi trebalo krenuti. Dođe Bjeljac u ambulantu i saopšti da sutradan polazim za Sanu. On ne ide. Vjerujem da mu je žao. Kola su oveća, u njima sjede dva vojnika. Borci grle maloga, stavljaju mu na glavu skrojenu partizansku kapicu. Moja divna bolničarka, Desa, pruža mu šarenu krpenjaču. Rastanak je dirljiv i tužan, malo ko u oku nema suze. Bjeljac mu dariva šaku lješnika i, kao veseo, nariče mu: "Ne brini, burazeru, doći ćemo Dule i ja Tebi na Sanu!"

Polako kolima krećemo prema Ključu. Naše jedno dijete zagleda sad u kapu, sad u loptu. Krpenjaču je stegao čvrsto uz grudi i stalno me propituje: "Teto, 'oće li mi djeca loptu oteti?" A potom, skoro uplakano pita: "Kuda idemo sada? Tamo nam je, teto, bilo lijepo!" Skoro da me rasplaka: "Idemo kod Tvoje none i dede, tamo će ti biti još ljepše!"

Oktobra 1944, naši roditelji su se spustili u plodnu, njima odavno poznatu, sansku dolinu. Ne očekuju me, niti išta znaju o mom poduhvatu.

Sana je mala, ratom opustošena, pobijena i poklana. Samo za nekoliko dana u duge, plitke rake bačeno je preko šest hiljada žitelja zbog nekoliko metaka koji su ispaljeni na njemačku kolonu. Danima je curila iz raka svježa krv i sukrvica. To je cijelu dolinu zavilo u crno.

Stigli smo pred nekadašnju jevrejsku Baruhovu kuću, gdje su smješteni moji roditelji. Otvorih sobna vrata, gurnuh Morickana unutra. U isti mah čujem: "Teto, teto!" i maminu isprestravljenu viku: "Davo, evo nekog djeteta!" U tom momentu pojavih se i ja. Tad je već bilo jasno ko je taj umiljati i lijepi dječaćić. Tek tada, sa suzom u oku, reče mama: "Je li to

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

naš Morickan?" Za njih je to bila davno čekana radost u koju nisu nikad sasvim vjerovali. Poslije prijatnog roditeljskog ručka, vratila sam se u svoju jedinicu. Da ona tanka nit "od srca do srca" veže uzajamno voljena bića, potvrđuje Morickanov rastanak sa mnom. Spokojan u naručju svoje none, mirno je gledao kako kola sve dalje odmiču. Samo mu je, vjerovatno, bilo nejasno zašto nona držeći njegovu ruku u svojoj, dugo, dugo za kolima maše.

Dalji život do tada izgubljenog ratnog siročeta, u okrilju đeda i none, bio je radostan i drag. Ipak, odmah po dolasku, jedan nemio slučaj vratio ga je nedavnim ratnim zlima, koja su mu sigurno, ostala u podsvijesti. Dok se igrao sa djecom, jedno od njih, ironično mu dobaci: "Ti si ubio Isusa!" Sav prestravljen, pamteći crne ustaše, grozničavo, tresući se, reče: "Nisam, bogami, ja, ubile su ga ustaše!" Zbog čestog dobacivanja: "Čifute, Čifute!" trčao bi noni i pitao: "Nona, zašto meni djeca viču 'Čifute'?" Ona bi mu u očaju, iz svoga iskustva i iskustva svoje djece, naučena da ne stvara komplekse, rekla: "To se oni sa Tobom šale", znajući da će jednog dana, kad poraste, sam doći do istine. Zbog takvih i sličnih izgreda u narodu, naš otac nas je vrlo često opominjao: "Vama je, djeco, jedino mjesto u vašoj domovini, u Izraelu!"

Mali Moric, kako smo ga i dalje zvali, jer imam i rođenog brata Morica, izrastao je u zdravog i pametnog mladića. Stekao je porodicu i sada živi u Beogradu.

* * *

Aprila 1945, naša draga i gizdava Banjaluka, pala je u naše ruke! Sa visokih Manjačkih planina, s pjesmom, spuštamo se u Banjaluku. Moja brigada smješta se u dotadašnjoj tzv. Aleji uzdisaja. I ovog puta, ulazim kao pozadinac, a ne kao pobjednik, te naravno, ne mogu biti posebno ni oduševljena. U ovoj ulici, sjećam se, bilo je dosta kućica sa isturenim crvenim lampionima. Nazvali su ih javnim kućama. Naša pokojna tetka, Ernestina, stalno nas je opominjala da tuda na idemo. Tako od te ulice, zahvaljujući sjećanju, i sada imam pomalo straha.

Vrlo brzo, kako smo i obećali, došli smo Morickanu u posjetu. Najveća radost bio mu je je Bjeljac, kome nikako nije dao da ide od njega. Dok smo šetali sa malim po čaršiji, zaustavi se ispred nas vojnički džip. Iz njega iskoči visoka, crna partizanka. Zagrlj me i upita: "Kako se zoveš?" Nisam stigla moje ime ni izustiti, a ona reče: "Ti si moja rodica!" Bila je to poznata i u ratu veoma priznata, Albahari Blanka. Odmah se zapitah kakva je ona ličnost, kad se sama vozi u džipu!

Naš prvi i jedini susret bio je u Sarajevu još davne 1930. godine, povodom smrti njene i moje none, Rahele. Čudo je da je moj dječiji i davno viđeni lik, u njenom sjećanju ostao neizbrisiv. Ipak, mislim da ju je neki duboki, rodbinski instinkt vukao meni. Počeh je podsjećati na naš nekadašnji susret u Sarajevu. Ona se blago nasmija i reče: "Nemamo mnogo vremena, idemo kod strica Dave." Kako se poslije tog besomučnog, a za Jevreje posebno tragičnog rata na prste prebrojavamo, srećni što nam je i Blanka živa, moji roditelji se

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

prijatno iznenadiše! Ona i dva brata su u partizanima, dok je ostatak porodice u logoru Jasenovac. U ratu je radila na jednoj od odgovornih dužnosti, bila je šef šifrantske grupe u V korpusu.

* * *

Lijepa je moja Banjaluka, iako opustošena i bez mojih najbližih. Svi su rasuti po logorima Evrope. Krstarim ulicama, ne bih li nekoga srela. Vrlo često prolazim nekada omiljenim korzoom. Tu sam, kao učenica nižih razreda gimnazije, zagledala u najlepše djevojke u želji da, kada se zadjevojčim, budem slična njima.

Jednog dana, ugledah na ulici poznato lice. Ko je ta lijepa, slatka crnka? Dok ja tako prebirem po sjećanjima, ona veselo uzviknu: "Judita!" Zagrlismo se, ali još uvijek ne spoznajem ko je. "Ja sam, Lunčika iz Sane!" Sinu mi slika iz davne 1935/36, kada je kao gost mojih sestara dolazila u Lušci Palanku. Bile su to mlade, bezbrižne djevojčice kojima su šetnja po mjesečini i duga, idilična maštanja bile duševne potrebe. A ja, sam naravno, kao klinka, trčala za njima, prisluškujući njihova šaputanja. Pozvah je u brigadu i Luna dalje priča. Ostala je sama, svi su u Kozaračkoj ofanzivi stradali - muž Haim i cijela njegova porodica su ubijeni, a njeni su iz Sanskog Mosta otjerani u Jasenovac. Tužna i bolna je ta ispovijest, jedna od bezbroj tragedija jevrejskog naroda tada, ali i kroz vijekove. Zapitah se: zašto mi Jevreji nemamo svoju državu, i ko je kriv za to? Onda nas sigurno ne bi mogli, ni smjeli, tako masovno ubijati.

Oko nas se okupiše mnogi moji drugovi. Dok Luna govori suznih očiju, na licu joj vaskrsava blagi osmijeh. "Jedina, najveća utjeha mi je da je moj Saša živ... Kad sam pored sebe ugledala mrtvog muža, pod kišom metaka, sa djetetom u naručju, potrčala sam iz sve snage. Ne vidim ništa i ne gledam! Pred očima mi je, što od pucnjave, što od straha, totalni mrak. Kada začuh pucnjavu i osjetih dim baruta podalje od mene, sabrah se, bacih pogled u daljinu i nebesku visinu. Izgleda mi mimo, čini mi se da sam na slobodi! Kuda sad i kako? Krenuću put onih dole sela, da to jedno dijete nahranim." Saša, beba od nepunih godinu dana, je izvukao i posljednju kap iz majčine sise. Gladan i iscrpljen, ljutito je razdirao majčine grudi i plakao.

Teškim, trnovitim putem, i dalje je išla Luna. Poslije nekoliko sati lutanja, susrete je ustaška patrola. Dovedoše je u selo gde je još mnogo zatočenika. Lunu i još neke mlađe, postrojše na drugoj strani. "Mladi smo, sigurno će nas strijeljati. Nije mi mene žao, nego tog malog, od dušmana otetog djeteta" - pomisli ona. Ipak, sreća joj se osmjehnula. Odvedoše je u plodna, slavonska sela. Danima je, od jutra do mraka radila, kako bi nešto malo hrane dobila za dijete. Međutim, ono je po cijeli dan bilo boso, golo, gladno i mokro. Luna je stalno strahovala od deportovanja u logor. Ti razlozi su je natjerali da, nekako, sina izbavi iz bjede. Neupućena u zbivanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ona šalje Sašu sestričini u Zagreb. Ubijedena da Hitler i Pavelić napadaju i proganjaju, kako se i javno oglašavaju, samo buntovnike po šumama, vjerovala je da će svoje dijete u tom teškom ratu, ukloniti od nevolja. Svoju želju je ostvarila, uz pomoć jednog plemenitog željezničara.

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

* * *

Dani su u slobodnoj, lijepoj Banjaluci, tekli prijatno i brzo. 1945. prelazim u II brigadu narodne odbrane, u Tuzlu. Žalim mnogo svoj, krajiški grad, čiste duše i zdrava tijela. Na sreću, moju brigadu mnogo ne žalim. U prekomandi su mnogi meni dragi drugovi, a dolaze novi. Brišu se, a postepeno će i potamnjeti svi nježni, u ranoj mladosti čudno doživljeni, skriveni otkucaji djevojačkog srca.

Vrlo brzo poslije moje prekomande, došla je iz Sarajeva za brigadnog ljekara dr Fertig Roza, Jevrejka koja je kao ljekar provela rat u Sarajevu. Saznavši za njenu ratnu sudbinu, pretpostavila sam da će se malo teže uklopiti u naš, pomalo primitivni vojnički, a posebno partizanski, način života. Tako je i bilo. Ugladnena, otmjena, fino vaspitana, srednjih godina, drugačije je zamišljala sredinu u koju je došla. Željela sam da joj pomognem, ali to je teško išlo. Svi smo je poštovali. Cijenili smo njeno visoko stručno znanje, te nastojali da njenu ravnodušnost prema nama shvatimo. Sve je to prilično dugo trajalo, sve dok se dr. Fertig nije sama uvjerala da se i sa tim našim, običnim, svijetom može drugovati. Na česta pitanja kako se nas dvije toliko razlikujemo nalazila sam čini mi se ubjedljiv odgovor. "Dr. Fertig je Jevrejka porijeklom iz evropskih zemalja, a ja Jevrejka iz balkanskih, i to bosanskih gudura, eto zato smo u ponečemu različite!"

Vrijeme je odmicalo. Radile smo na bliskim poslovima. Kompetencije su nam se vrlo često podudarale. Borbe, i to vrlo česte, još uvijek su trajale. Za lakše ozljede ili oboljenja, po našem starom, uobičajenom pravilu, borci su otpremani u bataljonske ambulante. Dr Fertig ih je, iz sažaljenja prema njima, a iz nekih objektivnih okolnosti, željela zadržati u brigadnoj ambulanti. A, kako je konačno došla sloboda, borci su nalazili bilo koji razlog da stignu do grada. Tu bi se sukobila naša shvatanja, na šta bi dr Roza rekla: "Ovdje sam ja ljekar!" Pošto je to bila činjenica, a i u njoj sam prepoznavala nešto svoje, blisko, ušutjela bih. I dr Roza bi za sve eventualne neispravnosti u ambulanti, za koje bih ja snosila odgovornost, nalazila neka stručna objašnjenja, kako bi se mogla pravdati. Tako smo doktorka i ja, do kraja mog boravka u brigadi, ostale bliske, ali na izvjesnoj distanci.

Poslije moje demobilizacije i njenog brzog povratka u Sarajevo, često se susrećemo i postajemo mnogo otvorenije.

Danas se dr Roza Fertig sa svojom porodicom, kao penzioner, nalazi u Ljubljani.

* * *

Veoma karakteristična i u ono vrijeme popularna ličnost, bio je Kabiljo Danko.

Bila je zima 1945/46. Tuzla, lijep bosanski grad. Svako veče na korzou srećemo se mi, partizani - oficiri, terenski i politički radnici. Među nama ima i predratnih školskih drugova. Igranke su česte. Na oficirskom kursu, nastavljam peti razred gimnazije. Većina oficira pohada niže razrede. Malo nas je sa malom maturom. Jako smo popularni! Četvorogodišnji

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

rat nas je otjerao iz školskih klupa, a sada nas sloboda vraća u njih. U razredu se, iako smo već stariji, ponašamo neozbiljno, skoro kao djeca, što je dokaz da nismo izživjeli đачko doba. Danas se teško može shvatiti kolika je u nama bila želja za učenjem.

U tim danima vraćenog mladalačkog života, pojavi se u meni želja da se obučem baš kao nekada. Skidam već omrznule pantalone, opasač i vojničku kapu. Od uniforme zadržavam samo dolamicu i čizme. Od jedne građanke dobila sam usku, sivu suknju. Visoke čarape nisam imala. Suknja je doticala čizme, te se moja crvena koljena nisu primjećivala. Tako, šetajući niz korzo, saznadoh da se u srezu dijeli odjeća dobijena od američke pomoći, Unre, i da je dijeli Kabiljo Danko, kažu, velika ličnost u srezu. Sva srećna, ubjeđena da ću od njega dobiti čarape i sve ostalo što mi treba, krenula sam sa oduševljenjem, kao da idem rođenom bratu! Obratih mu se sasvim prisno, slobodno. Na moje veliko iznenađenje, razgovarao je sa mnom vrlo kratko, nezainterosovan za to ko sam, šta sam i čija sam! Kod nas Jevreja, ratnika, to mi je bio prvi takav slučaj. Vidjevši njegov hladan izraz, molila sam samo čarape. Njegov vrlo kratak odgovor bio je: "Ova roba dijeli se samo civilima." Vratila sam se kao oparena vrelom vodom. Usput razmišljam: "Ako je to naređenje, hoće da bude principijelan, pogotovo kad je u pitanju osoba njegove nacije! Tako bih sigurno postupila i ja." U ratu i nekoliko godina poslije, najveći broj ratnika bio je častan i pošten na svojim dužnostima. Ništa mu nisam zamjerila, ali je mogao sa mnom toplije razgovarati.

Jednog dana, uz nekolicinu oficira, pozvana sam na raport u Štab brigade. U mislima sam tražila svoje propuste i nevojničko ponašanje. U stroju za raport svi su se čudili. Tada će načelnik Štaba, bez ikakve uvertire: "A Ti, Judita, deset dana kućnog pritvora, jer po ulici hodaš bez kape i opasača!" Iznanadila sam se, ali nisam komentarisala. Krivo mi je, jer će me zafrkavati drugovi, ali mi zabrana izlaska iz ambulante ne pada teško. Odmah pomislih: "Hvala Ti, Danko, što me nisi obukao, jer da jesi, kazna bi bila još žešća!"

* * *

Nažalost, tek pred moj odlazak iz Tuzle, saznadoh za tragičnu smrt moje rođake Albahari Roze i njene sedmogodišnje kćerkice, Herte. Kao svršeni farmaceut, a poznati komunistički aktivista u Zagrebu, nije nigdje mogla dobiti posao. Na njenu sreću ali i nesreću, našla je posao u Tuzli. Bila je srećna da se zaposli gdje bilo.

U Bosnu je došla tri godine pred II svjetski rat. Kako bi izbjegla progone i česta hapšenja, povukla se u miran život. Tri godine spokojstva u malom, bosanskom gradiću, potpuno su smirile, do tada, stalno napetu Rozu.

Kao samohrana majka, željela je da djetetu omogući udoban i pristojan život. Njena bistra i dobra curica bila je među prvim đacima u školi. Ponašanjem i plemenitošću odskakala je od sve tuzlanske djece. Roza je bila puna sebe! Rijetko kome se javljala. Dijete, koje je po svojoj volji rodila, bilo joj je sasvim dovoljno za održanje srećnog, porodičnog kutka.

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

Život u tuzlanskoj sredini joj nije bio stran, jer je u njenom zagrljaju i rođena. Tihi život među njenim Bosancima ju je podsjećao na davne, djetinje dane u gradiću Olovu. Iako se iz političkog života potpuno povukla, kroz farmaceutske usluge, savjete i novčana davanja, pomagala je siromašne radnike i seljake.

U Zagreb, grad svoje mladosti, rijetko je navraćala. Željela je da, koliko je moguće, gorke dane provedene u njemu, naknadno, zaboravi.

Ubrzo, došla je i 1941. Iako je za vrijeme boravka u Tuzli bila povučena, nezainteresovana za politiku, ustaše su je odmah pronašle. Već u septembru, Roza i njena kćerkica su bile uhapšene. O njoj su imali sve podatke; vjerovatno su je mučili i zlostavljali. Pri otpremanju na železničku stanicu, radi deportacije u logor, Roza je, ubjeđena da je svemu kraj i, najvjerovatnije, već u potpunom nervnom rastrojstvu, iz sveg grla uzviknula: "Živjela Komunistička partija, živeo Sovjetski Savez!" Istog momenta, kiša rafalnih metaka pokosila je Rozu, i njenu miljenicu Hertu. Poneki prolaznik bi, sa tugom, diskretno pogledao na njih. Ustaški raspoložena rulja, je sa užtkom pljuvala po njima.

Tokom još nekoliko provedenih nedelja u Tuzli, pokušavala sam pronaći njihov grob. Kretala sam se od groblja do groblja po zabačenim baštama i avlijama. Koga god bih pitala, svi su slijekali ramenima, odgovarajući: "Ne znam ništa." Ni do kakve dokumentacije se nije moglo doći, jer su ustaše, pred svoj slom, sve palile i uništavale. Tako da je i do danas Rozin grob, kao i bezbroj ostalih, ostao neznan.

Lutajući po tuzlanskim obroncima i padinama, u mislima su mi se, kao lagani film, nizale slike moje rane mladosti i prvog susreta sa Rozom. Kao studentkinja, član naprednog Komunističkog pokreta, bila je stražarski sprovedena u Lušci Palanku kod strica Albahari Davida. Boravila je kod nas, sve dok od vlasti ne bi dobila dozvolu za povratak u Zagreb. Bila je crna, visoka, kao čigra pokretna i lagana, prilično grubog lica. U prvi mah, dosta nas je odbijala. Kako je vrijeme odmicalo, svojim veselim, zabavnim i duhovitim stavom, postajala nam je nešto bliža. Uz bezbroj lijepih pripovijedaka, pjesama, igara, crteža, križaljki i rebusa kojima nas je zabavljala, počela je sve više da nas privlači. Tako, okupljajući i seosku djecu sa nama, činila je humane i korisne geste, a za sebe nalazila razonodu i duševno rasterećenje.

Od sedmočlane porodice strica Duda iz Zagreba, preživjela je samo dr Albahari Cila, dok su svi ostali, u partizanima i po logorima, izginuli. Moni Albahari proglašen je narodnim herojem.

* * *

Jedno kratko vrijeme u našoj III diviziji narodne odbrane, referent saniteta bila je dr Papo Roza. Bila je veoma stručan i požrtvovan sanitetski radnik. Među svima je bila voljena, pravi narodni ljekar, sa pristupačnim i toplim odnosom prema svima. Nas, svoje mlado osoblje, pazila je i savjetovala kao svoju djecu, i u svemu pomagala.

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Za to malo vremena, dok je rukovodila našim sanitetom, otpočeo je pravi rad na usavršavanju naše službe. Posebnu brigu posvetila je stručnom usavršavanju sanitetskog osoblja. Željeli smo je vidjeti u brigadi jer je našem sanitetu uvijek pružala nova saznanja.

Tada je veliki broj našeg sanitetskog kadra odlazio u Sovjetski Savez na školovanje i usavršavanje. Bila sam ubjeđena da ću biti među prvima! Po svim kriterijumima, tako je trebalo biti. Možda nisam u pravu? Mi smo čeznuli za tom zemljom koju smo, tada, posmatrali svojom! Svi smo željeli ići tamo, ne samo zbog nauke, nego i zbog ljubavi koju smo prema Rusiji i ruskom narodu gajili. Ne znam iz kojih razloga nisam došla u obzir. Ostalo mi je krivo zbog dr Papo. Vjerovatno bi uskoro nastupajuća Rezolucija Informbiroa moj životni tok potpuno izmijenila i bacila u sunovrat. Možda dr Papo mogu za to da zahvalim?!

Dr Papo Roza, preminula je u Beogradu, prije nekoliko godina.

* * *

Već je maj 1946. Osjećam da mi više nije mjesto u Armiji. Želim se vratiti kući, roditeljima i pravoj, dačkoj mladosti! Hoću da studiram neku nauku koja će mi više odgovarati, jer nisam bila sklona čestim obukama u vojsci. Tek poslije tri molbe, dobijam dozvolu za demobilizaciju. Nastupaju teški i dirljivi momenti. Žao mi je što ostavljam ratne drugove sa kojima sam dijelila dobro i zlo. Oni su nama, djevojkama, u ratu bili istinski zaštitnici i prava braća. Izuzetak su činili malobrojni pojedinci, koji su za svoje prijestupe bili rigorozno kažnjavani.

Zadovoljna, skidam šinjel i krećem u Sarajevo, gdje će mi se, uskoro, pridružiti i roditelji. Vrlo brzo poslije dolaska kući, uvjerala sam se da je napuštanje Armije - moja najveća greška. Kroz studentski život u civilstvu sam veoma teško prolazila. Ja sam, zapravo, spala na teret starih, iznemoglih roditelja. Umjesto da ja hranim njih, hranili su oni mene. Da sam postala vojni student, bilo bi mi daleko lakše i završila bih medicinski fakultet, što sam silno željela.

Na kraju rata, naša uža i šira familija Albaharija, nastanjuje se, uglavnom, u Sarajevu. Nažalost, samo su dvije porodice Albahari Samija i naša, preživjele rat, dok su sve ostale znatno okrnjene, a mnoge i potpuno utrte. Moji roditelji su živjeli još četrdeset godina poslije rata, skromnim ali lijepim životom.

Judita Albahari Krivokuća

S u m m a r y

MY ENCOUNTERS WITH JEWS, THE FIGHTERS

As a girl of not yet seventeen I was thrown into the mayhem of the war storm 1941-1945. At the time of the Nazi Germany's attack on Yugoslavia I was in Virovitica hospital having my appendix removed. My father, a small provincial tradesman, could not afford to put four children through school, so I lived with my relative Rahela Laipnik in Podravska Slatina and went to gymnasium in Virovitica.

The winds of war had dispersed us, but during all those war years I had a chance to meet the members of my family several times. In this text I have tried - through the images of the short encounters with fighters, partisans and people I was attached to with warmest feelings and childhood memories - to present the horrors we went through during the war, but also to record the short moments of happiness at seeing the familiar faces, happiness because they are alive and near me. I have tried to describe places and towns once full of life in which then no living Jew was left, places where blood was still flowing from the fresh graves.

My beloved parents managed to save themselves retreating from Drvar toward Lika with partisan units. My sisters Flora and Rahela and our little brother Moric had joined the partisans like I did. Overnight we had grown up, became mature, changed, and during the war encountered dire circumstances and incredible events. Family of my uncle Jakov Albahari who lived in the village Hrvaćani was completely destroyed. With the help of my fighting mates I managed to save their grandson Moric who was protected in Prnjavor. Numerous members of our large family: Levi, Nahmijas, Saloma, Atijas from Banja Luka, they had all perished.

Remembering that terrible agony, I tried to put down the names of all the people who influenced me considerably in those circumstances. Meetings with remarkable men and women have impressed me and other fighters immensely, so I wanted to record them here. Among many, they were: Salomon-Moni Levi, M.D., the writer Ervin Šinko, the nurse Zlata Šalom, my relatives Mimo Atijas from Sanski Most and Jozef-Joško Kabiljo from Prijedor, physicians Roza Fertig, Jaša Romano, Rahela-Cila Albahari, Roza Papo, Djuro Mešterović. Also the people I remembered from hakhshara Isak Samokovlija-Kic and Žak Finci. Then there were the fighters Slavko Rodić, Duško Bojanić - and Jakica Baruh from Banja Luka who found the shoes for me when I was barefooted crossing the mountain Prenj through the snow.

DR LAVOSLAV KADELBERG

Dr Lavoslav Kadelburg je rođen 1910. godine u Vinkovcima gde je živelo već nekoliko generacija njegove porodice. U porodici je naučio hebrejski, nemački i jidiš. U sredini u kojoj je živelo naučio je da govori srpskohrvatski i mađarski. Uslovi u kojima se živelo posle II svetskog rata, naveli su ga da nauči ruski rumunski a radi posla je naučio i engleski. U klasičnoj gimnaziji koju je završio u Vinkovcima naučio je latinski i starogrčki, a družeci sa Seferdima i ladino, toliko da je razumeo uvek o čemu se govori. Njegova porodica je bila tradicionalna, patrijarhalna, držala je sve jevrejske običaje, ali nije bila ortodoksna. U Vinkovcima su dvadesetih godina počela da se osnivaju jevrejska omladinska društva a mladi Lavoslav Kadelburg je bio aktivista i predsednik u cionističkom omladinskom društvu "Herut", da bi kasnije na studijama u Zagrebu, bio i u društvu "Literarni sastanci jevrejske omladine". U višenacionalnoj vinkovačkoj sredini u kojoj su živeli Srbi i Hrvati, mladi Jevreji, đaci vinkovačke gimnazije, negovali su sa svojim sugrađanima visoka životna i moralna načela i stremljenja ka znanju, pravdi i hrabrosti. U ovoj generaciji bile su izuzetne ličnosti kao što je na primer bio sin vinkovačkog rabina, David Frankfurter, koji je ponesen pomenutim idejama, 4. februara 1936. godine, kao student medicine, izvršio atentat na Guslofa, vođu nacističke stranke u Švajcarskoj.

Lavoslav Kadelburg je doktorirao pravne nauke u Zagrebu 1935. godine i sve do Drugog svetskog rata radio u Vršcu kao advokatski i sudski pripravnik. Kao i drugi siromašniji studenti, bio je upućen na pomoć "Židovskog akademskog potpornog društva" i na menzu koju je to društvo držalo. U dva mandata 1929-1930. i 1930-1931. godine bio je predsednik te menze, a bio je aktivan i u drugim jevrejskim studentskim organizacijama. Njegova aktivnost, energija, inicijativa i sposobnost učinili su da je i u godinama holokausta, koje je proveo u ratnom vojnom zarobljeništvu u Nemačkoj, stalno nalazio načina da se uključi u antifašističke odbore i aktivnosti i da njima rukovodi. Posle Drugog svetskog rata obavljao je razne funkcije. Pomenućemo da je bio zamenik javnog tužioca SR Srbije i sudija Vrhovnog suda Srbije. Penzionisan je 1966. godine po sopstvenoj želji, dok je bio na dužnosti pomoćnika direktora Saveznog zavoda za socijalno osiguranje. Proputovao je mnoge zemlje, a kao izuzetan pravnik nastavio je da radi i učestvuje u međunarodnim arbitražama. U Savezu jevrejskih opština bio je aktivan od 1945. godine. Učestvovao je u radu mnogih komisija i odbora, a od 1964-1991. godine bio je predsednik Saveza.

Od vremena kada je počela da se uređuje nova stalna postavka Jevrejskog istorijskog muzeja (otvorena 1969. godine), dr Kadelburg je počeo sve više da se uključuje u njegov rad. Muzejska komisija, telo koje rukovodi radom Muzeja, oformljena je 1969. godine i dr Kadelburg je bio njen član sve do svoje smrti. Aktivno učestvujući u planiranju rada i dajući

smernice, bio je jedan od onih koji je najviše uticao na nivo i kvalitet toga rada: bio je član redakcije Zbornika, a u nekoliko brojeva urednik i recenzent. Bio je recenzent pri izradi većine publikacija koje je Muzej štampao (Katalog o prazničnim običajima jugoslovenskih Jevreja, 1985, Katalog za izložbu "Jezik, pismo i knjiga Jevreja u Jugoslaviji" 1979. godine). Bio je u organizacionom odboru za pripremu velike reprezentativne izložbe "Jevreji na tlu Jugoslavije" koju su zajednički pripremili, 1988. godine Jevrejski istorijski muzej iz Beograda i Muzejski prostor iz Zagreba. Naročito je bila dragocena pomoć dr Kadelburga pri pripremi posebnih monografskih izdanja Muzeja i Saveza, knjige dr Jaše Romana "Jevreji Jugoslavije 1941-1945 žrtve genocida i učesnici NOR-a", Beograd, 1980. Bio je recenzent dve knjige sefardskih poslovice iz Bosne i Makedonije koje je priredila Žamila Kolonomos, a štampao Savez jevrejskih opština Jugoslavije 1976. i 1978. godine. Nije moguće nabrojati sve što je uradio u toku poslednjih trideset godina delatnosti Saveza i Muzeja. Pomenućemo da je jedan od velikih zadataka, koji je prihvatio 1989. godine, bio i rukovođenje grupom predstavnika nekoliko jugoslovenskih institucija koje su bile zadužene da pripreme materijal kojim će u Muzeju holokausta u Vašingtonu biti predstavljen holokaust na tlu Jugoslavije. To su pored Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, bili Savez Roma Jugoslavije, Muzej kinoteke, Savez boraca, Arhiv Jugoslavije, Institut za savremenu istoriju, Vojnoistorijski institut, Muzej revolucije. Sve ove institucije su dale građu u dokumentima i fotografijama koja je predata Muzeju holokausta.

Neizbrisiva je uloga dr Kadelburga u životu i radu celokupne jugoslovenske jevrejske zajednice posle Drugog svetskog rata. Brijantnog uma i velikog znanja, beskrajne strpljivosti i tolerancije, učestvovao je u radu evropskih i svetskih jevrejskih organizacija i pružao im pomoć kad god je to bilo potrebno.

LAVOSLAV KADELBURG

Dr. Lavoslav Kadelburg was born in 1910 in Vinkovci, where his family lived for several generations. In his family he learned Hebrew, German and Yiddish. In his surroundings he learned Serbo-Croatian and Hungarian. The living conditions after the World War Two led him to learn Russian and Romanian, and his business required the knowledge of English. In the classical grammar school, which he graduated from in Vinkovci, he learned Latin and Ancient Greek, and through his association with the Sephards he learned enough Ladino to follow a conversation. His family was traditional, patriarchal, maintaining all the Jewish customs, but it was not an orthodox one. In the twenties when the Jewish youth societies began to appear in Vinkovci young Lavoslav Kadelburg became an activist and the president of Zionist youth society "Herut." During his studies in Zagreb he joined the "The Jewish Youth Literary Meetings" society. In the multiethnic surroundings of Vinkovci where the Serbs and Croats mixed, young Jews, the pupils of Vinkovci grammar school, with their fellow citizens adhered to high ethical principles and cherished aspirations to knowledge, justice and courage. Even in his early youth Kadelburg was already showing the promise of an exceptional intellectual and many other pupils from the same class also

IN MEMORIAM

appeared to be very outstanding personalities. We can mention that among them was David Frankfurter, the son of the Vinkovci rabbi, who as a medicine student, carried away by those very ideals, on February 41.936 assassinated Gusloff, the leader of the Nazi party in Switzerland.

In 1939 Ladislav Kadelburg received his doctorate in law in Zagreb and until World War Two worked in town of Vršac as a law clerk. Like other poor students, he also relied on the help of "The Jewish Academic Supporting Society" and the Mess sponsored by that society. During two terms, in 1929-1930 and 1930-1931, he was the Mess president and also active in other Jewish organizations. His activity, energy, initiative and ability enabled him, even in the years of Holocaust as a war prisoner in Germany, to find ways to participate in and lead various antifascist committees and organizations. After World War Two he held various high positions; among other things he was a deputy public attorney of the Socialist Republic of Serbia and a judge of the Supreme Court of Serbia. He retired in 1966 by his own wish, while holding the position of the assistant manager of the Federal Social Security Institute. He traveled a lot, and as an exceptional jurist he continued to work and was taking part in the international arbitration. In the Association of Jewish Communities he was active from 1945 onward, participating in the work of many commissions and boards and from 1964 to 1991 he was president of the Association.

Since the time when a new permanent display of the Jewish Historical Museum was being set up (opened in 1969) Dr. Kadelburg was more and more engaged in the Museum-s activities. The Museum Commission, a body managing the Museum-s activities, was one of its members till his death. Participating actively in planing and decision-making, he was among those who were the most deserving for a high level and quality of the Museum-s activities. There was not a single area in the Museum-s activities where he did not offer his sincere help. He was a member of editorial staff of our Annals and for some editions he was the editor and the reviewer. He reviewed most of the publications published by the Museum (Catalog on the Holiday Customs of Yugoslav Jews in 1985 and the catalog of the exhibitions "The Language, Alphabet and Books of the Jews in Yugoslavia" in 1979). He was a member of the organization board for the great representative exhibition "Jews on Yugoslav Soil" prepared by the Jewish Historical Museum of Belgrade and the Muzejski Prostor of Zagreb. Especially valuable was Dr. Kadelburg-s help in preparing special monograph editions of the Museum and the Association, the book by Dr. Jaša Roman "Jews of Yugoslavia 1941-1945, the Genocide Victims and the Participants in the PLS," Belgrade 1980. He reviewed two books of Sephardic proverbs from Bosnia and Macedonia compiled by Žamila Kolonomos and published by the Association of Jewish Communities of Yugoslavia in 1976 and 1978. It is not possible to cite everything Dr. Kadelburg contributed during the last thirty years of Museum and Association activities. We will mention that one of the largest tasks he accepted in 1989 was to head a group of representatives from several Yugoslav institutions with the task to prepare material that would represent the Holocaust on Yugoslav soil in the Holocaust Museum of Washington. Besides the Association of Jewish Communities of Yugoslavia this group comprised the Association of Gypsies of

Yugoslavia, The Federation of World War Two Veterans- Organizations, The Archive of Yugoslavia, The Kinoteka Museum, The Institute of Contemporary History, The Military Historical Institute, The Museum of Revolution. All these institutions provided the Holocaust Museum with material consisting of documents and photographs. Dr. Kadelburg also personally contributed to the collection of material by donating a pistol left in his possession after the War.

The role of Dr. Kadelburg in the life and activities of the whole Yugoslav Jewish community after World War Two is indelible. With his brilliant mind and vast knowledge, his endless patience and tolerance, he took part in the activities of the European and world Jewish organizations and offered his help whenever it was needed.

We are thankful for everything we have learned from him.

NANDOR GLID

U vreme izgradnje i koncipiranja budućeg Muzeja Holokausta u Vašingtonu, U listu Tajms (Times) od 11. juna 1989. godine, pojavio se zanimljiv tekst Martina Vejla (Martin Wayl) direktora Izarelskog muzeja u Jerusalimu. Tekst je imao naslov "How Do Museums Speak of the Unspeakable". (Kako muzeji govore o neizgovorljivom) Ispod naslova, čitavom širinom strane, bila je reprodukcija Glidove skulpture, spomenika žrtvama holokausta koja se od 1979. godine nalazi u Yad Vashem-u.

Zaista, Glid je dobio mnoga priznanja za svoj rad, za svoje delo, ali ovo je bilo priznanje da njegovo delo spada među ona malobrojna u svetu koja rečito govore o osećanju onih koji su preživeli holokaust i koji kroz svoj rad i svoju umetnost imaju potrebu da ostvare uspomenu i sećanje na žrtve.

Nandor Glid je rođen u Subotici, u ortodoksnoj jevrejskoj porodici 12. decembra 1924. godine. Tu je završio osnovnu školu a gimnaziju je napustio u trećem razredu i posvetio se kamenorezačkom zanatu. Tako je imao priliku da radi s kamenom i sa shvati da su njegovi porivi okrenuti stvaranju. No uskoro je izbio rat. Čitava njegova porodica nastradala je u Aušvicu. Spasla se samo sestra. On sam bio je odveden na prisilni rad u Segedin. Kada je s grupom mladih subotičkih Jevreja, uspeo da se oslobodi i vrati u Suboticu, shvatili su svi da niko od njihovih više nije živ. Stupili su u partizane i otišli da se bore. Glid je ubrzo bio teško ranjen. Godine 1945. došao je u Beograd i započeo umetničko školovanje. Na Akademiji za primenjenu umetnost diplomirao je 1951. godine sa prvom generacijom studenata te akademije, a već 1948. godine dobio je Prvu nagradu za skulpturu na festivalskoj izložbi studenata umetnosti. Od tada se njegov rad razvija, a za većinu svojih dela Glid dobija nagrade i pobeđuje na konkursima bilo u Jugoslaviji ili u inostranstvu. Bio je izuzetno uspešan portretista, odličan grafičar, ali će o njemu, njegovim umetničkim dometima a i o našem vremenu, najbolje svedočiti njegova dela spomenične skulpture. Prvi spomenik koji je izveden po njegovoj skulpturi, bio je u Jarondolu 1951. godine, a zatim slede spomenici u Zavali u Trebinju. Za spomenik Jugoslovenima žrtvama logora Maut-huzen, dobio je prvu nagradu na konkursu 1957. godine. Na međunarodnom konkursu za spomenik žrtvama logora Dahau, dobija takođe prvu nagradu i spomenik je izveden 1959. godine. Jedna varijanta ovog spomenika izvedena je 1979. godine u parku muzeja Yad Vashem u Jerusalimu. U Italiji su njegovi spomenici realizovani u mestima Gonares i San Sepolkri. U Jugoslaviji je Glid nastavio sa serijom upečatljivih spomenika kao što su "Balada o vešanima", podignut u Subotici 1967. godine, "Sto za jednoga" u Šumaricama 1980.

godine. Jedan od najboljih spomenika izveden je 1990. godine na obali Dunava u Beogradu. To je "Menora u plamenu", spomenik jevrejskim žrtvama nacističkog genocida u Beogradu. U Muzeju u Saksenhauzenu realizovana je njegova skulptura "Jama".

Glidov odnos prema životu i umetnosti najbolje je iskazao, u veoma sažetom obliku, likovni kritičar, Aleksa Čelebonović, 1986. godine u predgovoru za Glidovu mapu grafika pod nazivom "Holokaust". Čelebonovićeve reči, danas zvuče zapanjujuće proročanski: ..."Kod njega nema mržnje, ni poziva na osvetu (inače prirodni reakcija na Balkanu) nego samo duboki žal, saosećanje ili težnja za identifikacijom, prožeta misaonim stavom po kome je nada u kretanje od praha ka novom životu, ka pouci ljudima, jača od pogleda u prazninu, koju nam mučenici ostavljaju za sobom".

Nandor Glid je dugo godina svojim savetima pomagao Jevrejskom istorijskom muzeju kao član Saveta muzeja. Među delima koje je poklonio muzeju, su i tri skulpture, portreti dr Alberta Vajsa, dr Marka Alkalaja i Zoltana Loranta. Pored pojedinačnih grafika sa tematikom iz koncentracionih logora, od kojih su dve u stalnoj postavci, poklonio je veliku reprezentivnu mapu grafika, kao i maketu za spomenik žrtvama logora Mauthausen.

NANDOR GLID

At the time of building and forming a concept for the future Holocaust Memorial Museum in Washington, an interesting article appeared in the "Times" magazine of June 11, 1989, written by Martin Vejl (Martin Wayl), director of the Israeli Museum in Jerusalem. The article was titled "How Do Museums Speak of the Unspeakable" (Kako muzeji govore o neizgovorljivom). Under the title, across the whole length of the page, there was a picture of the sculpture by Nandor Glid, a monument to the Holocaust victims built in 1979 in Yad Vashem.

Indeed Glid had received many recognitions for his work, for his art, but this was a tribute showing that his work belonged to those few in the world, which spoke vividly about the feelings of those who had survived the Holocaust and who had felt a need to express their memory and remembrance of the victims through their work and their art. Nandor Glid was born on December 12, 1924, in Subotica, in an orthodox Jewish family. There he finished elementary school. He abandoned the High school after three years and devoted himself to stonemasonry. This gave him opportunity to work with stone and to realize that his aspiration was to create. But soon the war broke out. His whole family perished in Auschwitz. The only one who survived was his sister. Glid himself was driven to forced labor in Segedin. When he, with a group of young Jews from Subotica, succeeded to get free and return to Subotica, they all realized that none of their close relatives was alive. They joined the partisans and went to fight. Soon Glid was seriously wounded. In 1945 he arrived to Belgrade and there began his artistic education. He graduated from the Academy of Applied Arts in 1951 as the first generation of the students from Academy, and already in 1948 he was awarded the First prize for sculpture at the exhibition of the Academy's

IN MEMORIAM

students. Since then he had been developing his art and for most of his works he won awards and competitions in Yugoslavia and abroad. Glid was an exceptionally good portraitist, excellent in his graphic art, but his work on the commemorative sculptures bears best witness about him, his artistic accomplishments, as well as about our times.

The first monument based on his sculptures was one in Jarondol, in 1951, after which the monuments in Zavala in Trebinje followed. In the 1957 competition for the monument to Yugoslav victims of the Mauthausen concentration camp Glid was awarded first prize. In the international competition for monument to the victims of Dachau concentration camp Glid was again awarded first prize and this monument was built in 1959. A version of this monument was built in 1979 in the park of the Yad Vashem Museum in Jerusalem. In Italy, his monuments stand in Gonares and Sansepolcro. In Yugoslavia, Glid continued with a series of impressive monuments as "Ballad on the Hanged" built in 1967, in Subotica, and "Hundred for One" in 1980, in Šumarice. One of the most beautiful monuments was built in 1990 on the Danube bank in Belgrade. It is "Menorah in Flame", the monument to victims of Nazi genocide in Belgrade. His sculpture "The Pit" stands in the Sachsenhausen Museum.

Glid's attitude towards life and art is best stated, in a very concise form, in the foreword to the Glid's maps of graphics called "The Holocaust," by art critic Aleksa Čelebonović in 1986. Today, these Čelebonović's words sound astoundingly prophetic:

..."There is no hatred in him, nor calls for revenge (usually a natural reaction in the Balkans) but only a deep grief, compassion or a striving for identification, permeated by a meditative attitude in which hope in rising from dust to a new life, into a moral to people, is stronger than a look into the void, that the martyrs are leaving behind."

Nandor Glid was for many years helping the Jewish Historical Museum by his advice as a member of the Museum Council. Among the works he gave to the Museum are three sculptures, and the portraits of Dr. Albert Vajs, Dr. Marko Alkalaj and Zoltan Lorant. Besides individual graphics with themes from the concentration camps, of which two are in the permanent display, his gifts also include a big representative map of graphics, and a model for the monument to victims of Mauthausen concentration camp.

Saradnici

Dr Andrija Radenić, istoričar, Beograd

Cvi Loker, diplomata, Izrael

Ženi Lebl, publicista, Izrael

Dušan Sindik, istoričar, Beograd

Atila Pejin, istoričar, Senta

Uglješa Rajčević, publicista, Beograd

Dr Teodor Kovač, lekar, Novi Sad

Živan Ištvanić, publicista, Bela Crkva

Milenko Vesnić, publicista, Beograd

Aleksandar Demajo, diplomata, Beograd

Dr Menahem Šelah, istoričar, Izrael

Dr Miloš Hamović, istoričar, Beograd

Emil Klajn, ekonomista, Beograd

Ervin Miler, član kibuca, Izrael

Judita Albahari, agronom, Beograd

